ARCHIEF

VOOR

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS.

V.

LEIDEN: STOOMDRUKKERIJ L. VAN NIFTERIK HZ.

ARCHIEF

VOOR

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS,

ONDER REDACTIE VAN

J. G. R. ACQUOY EN H. C. ROGGE.

VIJFDE DEEL.

'S-GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1895.

INHOUD.

DE VOORBEREIDING IN DE BALLINGSCHAP VAN DE GEREFORMEERDE KERK VAN HOLLAND.

DOOR

Dr. R. FRUIN.

Als in den zomer van 1572, na het afschudden van het Spaansche juk, het Protestantisme zich in Holland weer in het openbaar mag vertoonen, komt het uit zijn binnenkameren en schuilhoeken, waarin het zich noodgedrongen gedurende het bewind van Alva verborgen en opgesloten had gehouden, te voorschijn met een Calvinistisch voorkomen en duidelijk uitgedrukt karakter. Als zoodanig vindt het ook bij de nieuwe regeering en bepaaldelijk bij den Prins van Oranje bescherming. Onze geschiedschrijvers plegen dit te verhalen zonder de minste verwondering er over aan den dag te leggen. En toch is het wel geschikt om onze verbazing te wekken, indien wij ons herinneren, hoe vóór de komst van Alva gedurende de jaren 1566 en '67 het Hollandsche Protestantisme zich vertoond en gedragen had, en in welke richting de Prins van Oranje toentertijd de kerkelijke beweging had pogen te sturen.

Het zijn bekende feiten waarop ik de aandacht vestig. Prins Willem was uit zijn aard van het strenge en uitsluitende Calvinisme afkeerig en, toen hij naar de Pro-

testanten overkwam, aanvankelijk meer geneigd tot het niet zoo ver van de oude kerkleer en gebruiken afwijkende Lutherdom, zooals het in Duitschland krachtens den Augsburger Godsdienstvrede gelijkberechtigd naast het Katholicisme bestond. Hij meende ook dat alleen in dien vorm de onroomsche leer eenige kans had om, wegens den aandrang der Duitsche geloofsverwanten op de Spaansche regeering, in Nederland geduld te worden.

Maar in de provinciën die nog altijd den toon gaven, in Brabant, Vlaanderen en het Waalschland, had reeds het Calvinisme alle andere vormen van Protestantisme overvleugeld en verdrongen, en de theologen die er als predikanten aan het hoofd der gemeenten optraden en in de Synoden het hoogste woord voerden waren, voor verreweg de meerderheid, in de school van Calvijn en Beza gevormd. Uit volle overtuiging achtten zij geen andere hervorming dan de hunne toereikend en heilzaam, en wilden liever gevaar loopen van niets te bekomen dan zich met een Laodiceesch Lutherdom tevreden te stellen. Ook hadden zij de Confessie, eenige jaren te voren door De Bres ontworpen naar het voorbeeld van die der Fransche kerken (welke van Calvijn zelven afkomstig was), voor geloofsbelijdenis der Nederlandsche Gereformeerden aangenomen, en waren begonnen haar onderteekening als formulier van eenheid te vorderen, alhoewel zij, nog op twee gedachten hinkende, haar tevens in den aanvang van elke synodale vergadering opgelezen wilden hebben, „ten einde te overleggen of er niet iets in te veranderen of te verbeteren viel" [1]). Alle voorstellen van den kant van Oranje en diens geestverwanten tot verbroedering en vereeniging met de Lutherschen werden dan ook in de Synoden, die te Antwerpen in den zomer van 1566 vergaderden en waarin mannen als Datheen, Moded, Junius de vokalen waren, na rijp beraad ten stelligste afgewezen.

Zoo kon het dan ook tot geen overeenstemming, tot

---

1) Zie de „Synoden der Ned. Herv. Kerken onder het Kruis" in *Arch. v. Kerk. Gesch.* van Kist en Royaards, XX, p. 135, 152.

geen samenwerking tusschen de Protestanten van het Zuiden en den Prins van Oranje komen. Op het beslissende oogenblik, toen na de neerlaag van Oosterweel de Calvinisten in Antwerpen te wapen liepen, schaarden zich naast de Katholieken, tegen hen over, de Lutheranen en de Prins van Oranje. Dat hebben de ijveraars van de Calvinistische partij nooit vergeten noch ten volle vergeven.

Geheel anders is de gang der zaken in de provincie Holland geweest. Och, of wij het omstandige verhaal nog bezaten, dat een die aan de gebeurtenissen aldaar een zeer groot aandeel had genomen, Laurens Jacobse Reael, ervan te boek heeft gesteld. Zijn „Memoriën" schijnen weggeraakt, althans zij zijn niet meer voorhanden. Doch gelukkig gingen zij niet te loor voordat Brandt ze in handen gehad en breede uittreksels ervan in zijn „Historie der Reformatie" ingelascht had. Al moeten wij dus vele wetenswaardige bijzonderheden missen, de hoofdzaak is toch op deze wijs voor ons behouden gebleven. Aangevuld met eenige berichten, door Bor vooral meegedeeld, geeft ons Brandt's excerpt een tamelijk uitvoerige en duidelijke voorstelling van het toentertijd in Holland gebeurde.

In Holland was de kerkelijke beweging niet uit het Zuiden, maar uit het Oosten voortgekomen. Het „lutherde" daar, gelijk men zeide. En geen wonder. De bevolking had weinig betrekking op Frankrijk, van waar het Calvinisme België was binnengedrongen; door haar handelsverkeer kwam zij meest met Noord-Duitschland en met het Scandinavische Noorden in aanraking. De vreemde kooplieden, die zich te Amsterdam en in de Watersteden gevestigd hadden, waren meest Oosterlingen, uit de handelssteden aan de Oostzee afkomstig, en, voor zooveel zij onroomsch waren, van de Augsburgsche Confessie. De omgang met hen had velen hier te lande tot hun kerkgeloof overgehaald. Buitendien van vóór Luther's opstand heerschte in Holland reeds een min of meer openlijk verzet tegen het ontaarde Christendom, gelijk het toen gepredikt en in practijk gebracht werd. Op onderscheiden plaatsen leerden nadenkende gemoedelijke geestelijken,

pastoors en monniken, „God's woord klaar en rein, en niet zooals de papen het met menschelijke leeringen verduisterd en besmet voordroegen". Zij verklaarden zich „tegen den koophandel, die in de kerk gepleegd werd, het misbruik der sacramenten, het aanbidden des broods, der beelden en verstorven heiligen" [1]). Zij hielden zich aan den Bijbel alleen en droegen geen confessioneele kleur of benaming. Zoo een was Cornelis Cooltuyn, eerst te Alkmaar, later te Enkhuizen pastoor, meermalen door de inquisiteurs opgemerkt en bedreigd en tegen hen met moeite beschermd door de stadsregenten, totdat hij, volstrekt niet belust op een martelaarskroon, omstreeks 1559 naar Emden de wijk nam. Hij was de eigenlijke vader van het Protestantisme dat in Juli van 1566 in Holland en bepaaldelijk te Amsterdam en in het Noorderkwartier te voorschijn trad. Zijn gezindheid en de strekking zijner prediking kennen wij uit een der weinige geschriften, die van hem in druk zijn verschenen: „dat Euangeli der Armen" [2]). Het is een praktisch Christendom dat daarin verkondigd wordt: het leerstellige blijft op den achtergrond en vertoont zich slechts, wanneer redenen van praktisch nut het vorderen. Strijd met het Calvinisme wordt nergens bespeurd, maar nergens ook instemming met de meest eigenaardige en voor andersdenkenden meest aanstootelijke leerstellingen van het Calvinisme. Zoo wij Thysius mogen gelooven [3]), was ook aan Cooltuyn de Confessie van De Bres vóór haar vaststelling voorgelegd en werd zij door hem goedgekeurd. Maar om de beteekenis

---

1) Uitdrukkingen van Reael.

2) „Wtghegheuen, By Heeren Cornelis Cooltuyn van Alckmaer, In den Jaer, nae Christi onses Heeren, en Salichmakers gheboerte MD ende LIX." Aldus op de laatste bladzijde. De voorrede bevat een korte levensgeschiedenis. Een exemplaar is in de Universiteitsbibliotheek van Leiden voorhanden.

3) In zijn voorwoord vóór de Confessie, in zijn *Corpus Doctrinae*, Amsterdam 1615. Op zijn gezag herhaalt Schoockius hetzelfde in zijn *De bonis ecclesiasticis*, p. 520, en na dezen weer een aantal anderen. Dee enige verantwoordelijke zegsman is echter Thysius, en zijn gezag weegt bij mij niet zwaar.

van dit feit (zoo het een feit is) niet te overschatten, moeten wij in het oog houden dat toen nog niemand, zelfs de ontwerper niet, er aan dacht om haar een kerkelijk gezag van verbindenden aard toe te kennen. Zelfs ging De Bres in 1565 ernstig om met de gedachte aan een overeenkomst en een vereeniging met die van de Augsburgsche Confessie, gelijk de politieken wenschten [1]. Saravia, evenals Cooltuyn, over het ontwerp indertijd geraadpleegd, getuigde nog in 1612 [2]), dat voor hem de Geloofsbelijdenis geen formulier van eenigheid was, dat hij voor zich er geen verandering in wenschte, maar van niemand ook volledige instemming met alle artikelen gevorderd wilde hebben.

Het zaad, door Cooltuyn gestrooid, had wortel geschoten onder andere te Alkmaar bij een werkman en zijn gezellen in een mandemakerswinkel. In het verborgen hadden dezen op hun beurt weer voortgezaaid. Vooral was een der gezellen, Jan Arentsz, ijverig werkzaam geweest. Voor de inquisiteurs was hij eindelijk gevlucht naar Kampen, doch hij keerde terug, toen in den voorzomer van 1566 de openbare prediking, in Brabant begonnen, in zijn provincie insgelijks werd voorgenomen. De gewezen mandemakersknecht kende geen andere taal dan zijn Hollandsch, bezat geen andere geleerdheid dan grondige bijbelkennis, maar in hooge mate was hij begaafd met oordeel en natuurlijke welsprekendheid; hij stichtte door zijn levenswandel en onbaatzuchtigheid en stortte de overtuiging, waarvan hij doordrongen was, in de heilbegeerigen over, die naar hem luisterden. Hij was de eerste, die zich in de maand Juli aan velerlei plaatsen in den omtrek van Amsterdam liet hooren. Nevens hem trad een gewezen monnik uit Vlaanderen op, Pieter Gabriël, die Arentsz's meerderheid erkende en zich aan zijn invloed onderwierp [3]).

---

1) Zie vooral Dr. Van Langeraad in zijn dissertatie over *Guido de Bray*, blz. 58.

2) *Epist. Ecclesiast.* (edit. 1684), p. 294.

3) Zoo zegt Van der Heyden, die beiden leerde kennen. Zie hierachter, blz. 42.

Toen weldra het arbeidsveld voor die twee te groot bleek, kwamen een gewezen metgezel uit den mandemakerswinkel en de baas zelf medewerken, en toen allengs nog meer hulp van noode werd, schreef Reael naar Cooltuyn te Emden om predikanten, die door dezen ook gezocht en gezonden werden. Ook een pastoor, aan Jan Arentsz bekend als sedert lang hervormingsgezind en vriend van Cooltuyn, Nicolaas Scheltius, verklaarde zich thans openlijk en liet zich naar Amsterdam beroepen. Onder die allen echter bleef Jan Arentsz steeds de eerste, de toongever. Hij wordt ons door Reael, die hem goed en langen tijd gekend heeft, beschreven als „rekkelijk omtrent verschilpunten, die zijns oordeels niet te eenenmale noodzakelijk waren, en geneigd om die met zachtheid en toegeven bij te leggen". Met wederdoopers en libertijnen kon hij geen vrede hebben, maar met Lutherschen zoowel als met Calvinisten zocht hij den vrede te bewaren, zooveel in hem was. Geen man naar den smaak der nauwlettende Calvinisten van Brabant, maar een man naar het hart van den Prins van Oranje en uit eigen aard en inzicht bereid om diens plannen van verbroedering in de hand te werken. Toen te Amsterdam de Lutherschen een afzonderlijke gemeente wilden stichten, zocht hij de in zijn oog niet gewettigde scheuring te voorkomen en las op zekeren Zondag in November van den kansel de artikels der Augsburgsche belijdenis, die van het Avondmaal handelen, voor, met de betuiging, dat hij en de zijnen geen ander gevoelen dan dat hierin ontwikkeld werd voorstonden. Iets later drukte zich in gelijken zin en in nog sterker bewoordingen te Leiden een der door Cooltuyn toegezonden predikanten, Jurriaen Yperzoon, uit. Deze verklaarde aan de overheid daar ter stede uit naam zijner gemeente, „dat zij geen andere religie beleden dan de oprechte Confessie van Augsburg, gelijk die door Melanchton was beleden en verklaard in zijn brief aan den Paltzgraaf" [1]). Wij kunnen ons voor-

1) Op dit punt vult Bor, I, blz. 107, de *Memoriën* van Reael, die overigens onze beste en haast eenige bron zijn, gelukkig aan. Niet on-

stellen hoe zulke belijdenissen, in het openbaar afgelegd, aan de rechtzinnige Calvinisten van het Zuiden moesten mishagen. Weldra verscheen, als afgevaardigde der Antwerpsche broeders, hun predikant Casper Van der Heyden, van twee ouderlingen vergezeld, te Amsterdam, om de gemeente en haar voorgangers wegens dit heulen met de Lutheranen en toegeven aan dier dwaalleer te bestraffen, en tot het herroepen der onredelijke concessies op het punt van het Avondmaal te vermanen. Het kwam tot een vinnig twistgesprek, tot een stellige weigering van de zijde der Amsterdammers, die geacht konden worden in dezen het gevoelen van het gansche protestantsche Holland voor te staan, en van de zijde der Brabanders tot de bedreiging met kerkelijke afsnijding en excommunicatie [1]). Wellicht ware het op een openlijke scheuring tusschen de preciese Calvinisten van het Zuiden en de rekkelijke Calvinisten van het Noorden [2]) uitgeloopen, indien niet de spoedig gevolgde onderdrukking van alle protestantsche godsdienstoefening en belijdenis vanwege de Landvoogdes den twist had gesmoord. De predikanten en de meest verklaarde leeken van beide richtingen begaven zich in ballingschap, en de rest der gemeenten zag zich vooreerst tot stilzwijgen en wegschuilen genoodzaakt.

Wien deze gebeurtenissen en toestanden levendig voor den geest staan, hij moet wel vreemd opzien, als hij in 1572 zoo dadelijk en onvoorwaardelijk het Calvinisme

---

belangrijk is ook zijn bericht, blz. 108, over het drukken te Vianen eener (ons overigens onbekend gebleven) „Concordantie tusschen die van de Confessie van Augsburg en die van de Gereformeerde religie"; welk bericht bevestigd wordt door een aanschrijving der Landvoogdes, in Gachard's *Corresp. de G. le Taciturne*, II, p. 328. Bor had over de voorvallen te Vianen aanteekeningen ten gebruike van den predikant aldaar, Gerrit van Swieten; zie I, blz. 168.

1) Reael, bij Brandt, I, blz. 387.

2) Deze twee bijvoegelijke naamwoorden, preciesen en rekkelijken, die ik in stukken van den tijd ontmoette, drukken mijns inziens het verschil tusschen beide richtingen onder de Gereformeerden juist en zonder overdrijving uit, en worden daarom door mij bij voorkeur gebruikt.

door de predikanten in Holland en hun gemeenten ziet aangenomen uit eigen beweging en zonder den minsten aandrang van buiten, en dat nog wel onder het toezicht en de stilzwijgende goedkeuring der wereldlijke regeering, wier hoofd de Prins van Oranje was. Van toenadering tot de Lutherschen, laat staan van vereeniging met hen, is noch bij de voorgangers der gemeente noch bij de wereldlijke overheid de minste spraak. In een synodale vergadering van dienaren des woords, weinige maanden nadat de Prins de regeering aanvaard had, in Maart 1573, te Alkmaar gehouden — de tweede waarvan de Acta tot ons zijn gekomen — werd „eendrachtelyck" besloten, „dat zy om der eendrachticheyt willen.... die belydinge des geloofs van den Nederlantsche gemeynte tsaemen aennemen ende onderscrijven" zullen; „insgelijckx dat men oyck ditselfde voerleggen sal om te onderscryven alle dengenen, die haer naemaels oyck tot den dienst der gemeynten zullen begeven, aleer zy tot den dienst toegelaeten zullen wordden". Uitdrukkelijk wordt vermeld, dat „dit punt van die leere van den praeses voorgestelt" is. Deze praeses nu was niemand anders dan Jan Arentsz, dezelfde die in 1566 de Luthersche leer van het Avondmaal tegen de Antwerpsche Calvinisten en tegen hun bedreiging met afsnijding had volgehouden. Als secretaris of notarius werd hij in dezen bijgestaan door Pieter Cornelisz, eens zijn metgezel in den mandemakerswinkel van Albert Gerritsz en medeleerling van Cooltuyn, later gedurende 1566 zijn ambtgenoot in den dienst des woords [1]). Van waar deze ommekeer in handel- en dus ook wel in zienswijs? Zeker, Jan Arentsz kennen wij als een man des vredes, tot toegeven zooveel hij mocht geneigd, maar die geaardheid had hem toch niet belet, enkele jaren geleden, Van der Heyden en zijn bedreigingen te weerstaan. Bovendien zijn toegeven

1) Reitsma en Van Veen, *Acta der provinciale en particuliere Synoden*, I, blz. 4 en vlg. — In de vergadering van 5 October van hetzelfde jaar 1573 was voorzitter Jurriaen Ipesz., de voormalige predikant van Leiden, die zich en zijn gemeente der Augsburgsche Confessie toegedaan had verklaard; zie aangeh. werk, blz. 19.

aan de preciesen maakte hem aan den anderen kant het toegeven aan de Lutherschen en libertijnsgezinden voor het vervolg onmogelijk. Er moet dus een andere reden dan zijn inschikkelijk karakter vermoed worden, waarom hij thans zelf voorstelde hetgeen hij nog zoo kort geleden op aandrang van anderen niet had verkozen te doen. In dien tusschentijd moeten zaken zijn voorgevallen die hem van inzicht hebben doen veranderen. Welke mogen die geweest zijn? Wij willen trachten haar te ontdekken.

Van het wedervaren en het kerkelijk leven der ballingen in Duitschland, zoolang Alva's schrikbewind duurde, weten wij weinig, en dit weinige eerst sedert kort. De uitgaven der „Marnix-Vereeniging", weldra gevolgd door het „Ecclesiae Londino-Batavae Archivum" van den heer Hessels, hebben de eerste schaarsche bouwstof voor hun geschiedenis aan den dag gebracht, en twee verdienstelijke studenten der Amsterdamsche Universiteit, de heeren Van Lennep en Van Meer, hebben aanstonds in hun proefschriften [1]) een poging gewaagd om die nieuwe stof met de weinige gegevens uit vroeger tijd te verwerken. Het is te betreuren dat, toen zij schreven, de heer Van Someren zijn „Oranje's briefwisseling met Jacob van Wesenbeke" nog niet in „Oud-Holland" had uitgegeven: van sommige dier bescheiden immers hadden zij, had vooral de heer Van Meer, partij kunnen trekken. Mij hebben die stukken den weg gewezen om, zoo ik mij vlei, de belangrijke vraag te beantwoorden, hoe Jan Arentsz en zijn geestverwanten er toe gekomen zijn om, in strijd met hun vroegere neigingen, op den grondslag der Confessie van De Bres de Gereformeerde Kerk van Holland te grondvesten.

Toen op de aannadering van Alva met zijn Spaansche knechten de mannen van de haagpreek en de beeldstor-

---

1) *Caspar Van der Heyden*, Proefschrift van M. F. Van Lennep, 1884; *De Synode te Emden* 1571, Proefschrift van B. Van Meer, 1892.

merij uiteenstoven en een goed heenkomen zochten, begaven zich de meeste Brabanders en Vlamingen over de Maas naar Duitschland en bij voorkeur naar de Paltz, waar zij onder bescherming van Frederik „den Frommen" geloofsverwanten, echte strenge Calvinisten zouden vinden, en van waar ook hun hoogstgeachte predikanten tot hen over waren gekomen. De Hollanders daarentegen namen meestal de wijk over zee naar de Lutherschgezinde steden van Noord-Duitschland, het liefst naar Emden, waar ook zij te midden van geestverwanten verkeeren zouden en waarheen hunne predikanten hun voorgingen. Anderen van allerlei landaard, uit het Noorden zoowel als uit het Zuiden, vestigden zich te Keulen en in de steden van Gulik en Kleefsland. Daar droegen de protestantsche gemeenten geen scherp uitgedrukt karakter; Heidelberg en Frankenthal waren bij uitstek de zetels van het rechtzinnige uitsluitende Calvinisme, en Emden daarentegen die van het meer rekkelijke en tot libertijnschap overhellende Calvinisme. Dat wij ons die tegenstelling evenwel niet al te scherp moeten voorstellen, zal ik wel niet behoeven te zeggen. Marnix, terwijl hij zijn „Biënkorf" schreef, was lidmaat van de Emdensche gemeente.

Er bestond daar ter stede al lang te voren naast een Waalsch een Nederduitsch Gereformeerde kerk, wier diakonie de behoeftige vluchtelingen liefderijk ontving en ondersteunde. Maar bijzondere maatregelen ten behoeve der zulken schenen in het voorjaar van 1567, toen de toevloed opeens voorbeeldeloos groot werd en weldra bij de aankomst van Alva nog veel grooter dreigde te worden, dringend noodzakelijk. Den 1sten Mei verscheen dan ook in den kerkeraad een deputatie van uitgewekenen uit Antwerpen, Gent, Amsterdam, met het voorstel, dat uit elk der vier voorname provinciën van Nederland, Vlaanderen, Brabant, Holland en West-Friesland (elders Westerkwartier genoemd en Friezen en Groningers omvattende) twee personen zouden worden gekozen, om de diakonie behulpzaam te zijn in het onderscheiden van diegenen onder de aankomelingen, die waarlijk bijstand verdienden

en behoefden [1]). Door den kerkeraad werd dit plan goedgekeurd en ten uitvoer gelegd, en dientengevolge bleven, althans op het punt der collecten en der bedeeling, zij die tot een en denzelfden landaard behoorden, al werden zij ook lidmaten van ééne algemeene Nederlandsche gemeente, toch min of meer zelfstandig en onderscheiden van de rest. In het „Bouck van den aermen vremdelinghen" vinden wij voortaan de giften gespecificeerd van de verschillende „natiën": de Vlamingen vereenigd met de „olde broeders" of „olde vremdelingen"; de weinig talrijke Zeeuwen met de Brabanders; de Groningers, soms met de Westfriezen, soms op zich zelf, en de Hollanders. Dat de laatsten verreweg de talrijkste zijn, blijkt uit het hooge bedrag van hun collecten: gemiddeld overtreft dit drie en een half maal de opbrengst der Brabanders, die er toch nog het naast bij komt [2]).

Wij weten hoe groote rol de geldzaken spelen in elke menschelijke maatschappij. De zelfstandigheid op het punt der financiën had ook hier een zekere mate van zelfstandigheid in het algemeen ten gevolge. In brieven van Hollandsche uitgewekenen, in den zomer van 1570 geschreven, zien wij de natiën van elkander onderscheiden en bijv. melding gemaakt van „de kercken (te Emden) ende natien van Brabandt, Flaenderen, Walslandt ende Hollandt" [3]). De synode van Emden bestendigde in het jaar daarop dien toestand en verordende dat één classe zou uitmaken „ecclesia Embdena cum peregrinis ministris et senioribus Brabantiae, Hollandiae et Phrisiae occiduae" (art. 10) [4]). Uit de brieven der uitgewekenen vernemen

---

1) Zie het extract uit de acten van den Kerkeraad in de *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie I, deel II, blz. 107, en Meiners *Oostvrieschlandts Kerkel. Gesch.*, I, blz. 426.

2) Ik maak dit op uit het *Bouck van den armen Vremdelinghen*, in de *W. d. M. V.*, Serie I, deel II, blz. 14, 17, 22, 27, 36.

3) *Oud-Holland*, jaarg. 1892, blz. 201. — Er staat daar gedrukt „Maeslandt ende Hollandt", hetgeen zeker verkeerd is. Waarschijnlijk staat geschreven, gelijk ik lees; er zou echter ook „Vrieslandt" kunnen staan.

4) In Dr. Rutgers' uitgave in *W. d M. V.*, Serie I, deel III, blz. 59.

wij verder, dat de „peregrini ministri" der Hollandsche natie geen andere waren dan de predikanten van Amsterdam, ons wel bekend, Jan Arentsz en Petrus Gabriël [1]).

Het was te voorzien dat tusschen de Hollandsche en de Brabantsche Calvinisten de verschillende inzichten en neigingen, die zich in het Vaderland hadden geopenbaard, ook in de ballingschap zouden voortduren, en dat ook beider verhouding tot den Prins van Oranje voortdurend zou blijven verschillen. Wij vinden dit vermoeden werkelijk door de feiten bevestigd.

Het eerst zien wij, in de schrale bescheiden die ons ten dienste staan, de tweedracht uitkomen in het jaar 1570, bij gelegenheid van het opvatten en ten uitvoer leggen van een plan, om zich gemeenschappelijk tot den Duitschen Rijksdag, die te Spiers gehouden stond te worden, met een klaag- en verweerschrift te wenden en de voorspraak, zoo niet de hulp, van het Rijk voor de verdrukte Nederlanden te vragen [2]).

Dat plan was in April te Emden opgerezen, bij wien het eerst weten wij niet, en het vond er gereeden ingang bij alle natiën, Vlamingen, Brabanders, Hollanders (onder welke de Friezen en Groningers mede te begrijpen zijn) en Walen. Het hield hoofdzakelijk in, dat allen te zamen of elke natie op zich zelf een Remonstrantie of Apologie van die strekking zou opstellen en bij den Rijksdag indienen. Maar vooraf wilde men aan de elders gevestigde gemeenten kennis geven van het voornemen en haar medewerking verzoeken, en in het bijzonder het advies en welbehagen van zijn Excellentie den Prins van Oranje inwinnen. Een brief, door de ontwerpers van het plan onderteekend, werd aanstonds aan den Prins besteld, en reeds den 25sten April door Zijn Excellentie in toe-

1) *Oud-Holland*, jaarg. 1892, blz. 199. — Scheltius, de derde predikant van Amsterdam in 1566 en met de twee anderen naar Emden uitgeweken, was daar al spoedig overleden: Brandt, I, blz. 459.

2) Hetgeen volgt is afgeleid uit de reeds boven aangehaalde stukken in *Oud-Holland*; zie bepaaldelijk de Nrs. VIII, XIV, XV, XVI.

stemmenden zin beantwoord. De Prins stelde voor, dat iedere natie haar bijzondere klachten en wenschen te schrift zou stellen en hem toezenden, en tevens tot de samenstelling van een algemeen adres uit die vele bijzondere een geleerde zou aanwijzen, die dan met eenige Duitsche doctoren (in de rechten natuurlijk) zou raadplegen over den vorm, waarin zulk een stuk naar het gebruik van den Rijksdag behoorde gesteld te zijn. Blijkbaar wenschte de Prins het beleid dezer zaak aan zich te trekken, en bij deze gelegenheid als erkend hoofd van alle uitgeweken Nederlanders voor het oog der Duitsche Rijksvorsten op te treden.

Nog altijd had hij zich niet stellig verklaard voor een der afdeelingen, waarin het Protestantisme zich tot zijn spijt gesplitst had. In het Christendom trok hem steeds het meest aan wat door allen werd geloofd en beleden. Zijns ondanks had hij zich door den loop der gebeurtenissen ten laatste gedwongen gezien om partij te kiezen voor het Protestantisme en dus tegen het Katholicisme. Zoolang mogelijk onthield hij zich nu weer van partij te trekken voor de eene en dus tegen de andere richting, waarin de Protestanten hoe langer hoe meer uiteengingen.

Laten wij ons, eer wij verder gaan, zijn belangrijkste uitspraken over de kerkelijke beroeringen en over den plicht der wereldlijke overheid te haren opzichte voor de herinnering roepen.

Toen in het voorjaar van 1566 het Compromis der Edelen en hun openlijk optreden tegen de kerkelijke politiek van den Koning de protestantsche beweging aan den gang bracht, werd de Prins nog altijd geacht en achtte hij zich zelf katholiek te zijn. Maar geenszins in den zin dien de Koning en zijn regeering in Nederland aan die benaming hechtten. Hij verklaarde zich in den Raad van State zoo duidelijk mogelijk, aldus:

En toutes choses du monde il fault qu'il y ait ordre, et tant plus en la religion, pour maintenir salut des âmes et tranquillité du pays. Mais il fault qu'il soit tel que se puist observer.... L'Empereur et le Roy ont ordonné les placcartz à bonne inten-

tion; mais astheure et par l'inquisition la religion se pert. Car veoir brusler ung homme pour penser avoir faict bien, faict mal aux hommes et leur semble conscience: par où les juges ne exécutent les placcartz. Par où la rigeur n'est nullement pour maintenir la religion [1]).

Zoo katholiek gezind is de Prins het jaar door gebleven; na de beeldstormerij vertoonde hij zich nog te Antwerpen bij de roomsche godsdienstoefening [2]). Maar toen kort daarop de reactie begon, die voor een Katholicisme in zijn geest geen plaats liet, die tegenover het vervolgde Protestantisme geen ander dan een vervolgziek moorddadig Katholicisme erkende, koos hij, nu hij kiezen moest, het Protestantisme, en verliet aan het hoofd der ballingen het land.

Had hij slechts daarmee mogen volstaan. Maar eens onroomsch moest hij noodzakelijk tusschen de verschillende protestantsche gezindheden een keus doen. Al zijn pogingen om Calvinisten en Lutheranen te verbroederen en te vereenigen waren mislukt. Mislukt vooral om den onwil der Calvinisten, die hun rechtzinnigheid haast even stipt handhaafden als de Katholieken de hunne. De Lutherschen waren niet zoo uitsluitend, vreedzamer in alle opzichten en ondergeschikter aan de Overheid. Hun neigingen stonden minder ver van die van den Prins. Buitendien de politiek vereischte aansluiting van de Nederlandsche protestanten aan de Duitsche broederen, die het best in staat schenen om hulp te verleenen. Zoo kon het niet anders of hij luisterde naar de raadgevingen en vermaningen zijner bloedverwanten en vrienden onder de Rijksvorsten, om zich van de Calvinisten af te zonderen en bij de Lutherschen aan te sluiten.

Maar voor een beslissende verklaring deinsde hij toch

---

1) Aldus in de vergadering van den R. v. St. van 29 Maart, bij Gachard, *Corresp. de G. le Tacit.*, VI, p. 367, '8. Al evenzoo in Dec. 1564; zie het *Recueil* van Hopperus, p. 41, en de *Vita Viglii*, p. 41. Vgl. ook 's Prinsen *Justification*, p. 163, en zijn *Apologie*, p. 87, in de editie van Lacroix, Brux. 1858.

2) *Antwerpsche Kroniek*, blz. 94.

terug. In een merkwaardig schrijven aan den Landgraaf van Hessen, van November 1566, geeft hij van die aarzeling rekenschap:

Und mögen uns E. L. woll vertrawen, das wir der Calvinischen lehre nit zugethan noch anhengig seint; das wir aber auch des unterschiedts halben, der zwischent der Augspürgischen Confession und Calvini lehr ist, gern sehen solten das sie und diese landen derhalben überzogen und in ein solichs gefärlichs bluetbad gefüret werden solten, das bedünckt uns auch weder recht noch Christlich sein [1].

Zoo is hij steeds blijven denken en gevoelen, zijn leven lang. Altijd is hij bij den driesprong blijven staan, waar de kerkelijke richtingen van zijn tijd uiteengingen. De afstand, dien hij doorloopen heeft, toen hij zich van Roomsch tot Protestant, van Luthersch tot Calvinist bekeerde, is niet groot geweest: in de hoofdzaak, het geringstellen der verschillen vergeleken met de overeenstemming aller Christenen, is hij steeds dezelfde gebleven. Zijn naaste geloofsverwanten waren niet, gelijk door zijn vijanden beweerd wordt, de libertijnen, de onverschilligen, maar de gematigden van alle kerkelijke partijen, die verdragen wilden zijn maar ook wederkeerig andersdenkenden liefderijk verdroegen. In dien zin, maar ook in geen anderen, behooren wij hem onder de „politieken" te rangschikken.

Tot welk kerkgenootschap hij thans behoorde, is kwalijk te zeggen [2]). Het schijnt dat de Calvinisten hem tot de

---

1) *Archives de la M. d'O.-N.*, II, p. 455.

2) Wanneer de Prins zich bij de Calvinisten heeft gevoegd, is niet stellig te zeggen. In October 1573 kwam hij te Dordrecht, voor het eerst in Holland, naar het schijnt, bij de Gereformeerde gemeente aan het Avondmaal; dit bericht de predikant Bartholdus Wilhelmi aan de kerk van Londen in een brief van 23 October, gedrukt in Gerdes' *Scrin. Antiq.* en thans ook in Hessel's *Archivum*, II, p. 469. Maar dit bewijst nog niet, dat hij zich al niet vroeger in Duitschland tot de Calvinisten begeven had. De familie Polyander à Kerckhove beroemde zich, dat het haar stamvader Joannes Polyander, de bekende secretaris van de Emdener Synode en vele jaren predikant te dier stede was, die, toen hij nog als predikant te Franckenthal stond, het voorrecht had gehad van Prins Willem tot het Gereformeerde geloof over te halen. Die overlevering

hunnen rekenden. Trouwens in het leger, waarmee hij in 1568 over de Maas trok, had hij Calvinistische veldpredikers, Saravia en Junius, bij zich [1]), en uit Nederland, dat hij te vergeefs poogde te verlossen, trok hij Frankrijk binnen, om daar naast de Hugenooten voor de gemeene zaak te strijden. Maar zoo hij thans al Calvinist mocht heeten: evenzeer als vroeger, toen hij Luthersch was, achtte hij het verschil tusschen beiden niet zoo wezenlijk, dat verbroedering niet mogelijk, niet wenschelijk wezen zou.

Dat de rechtzinnige Calvinisten, die aan hun Confessie hechtten en niemand die haar niet onderschrijven kon in

---

vermeldt prof. Spanheim, in zijn *Oratio funebris in excessum Johannis Polyandri* (zijn collega), p. 19, aldus: „Nec sine singulari Dei providentia factum, quod tunc in aula Palatina haereret Celsissimus Princeps Gulielmus Auriacus, ut militem ex Gallia reducem et aliquot Germanorum legiones Septemviri Palatini, rebus Belgicis faventissimi, ope auctoraret.... Ea occasione Polyander ad familiaria cum Heroe isto colloquia admissus, in illo, a Reformatarum Ecclesiarum sententia in aliquot religionis capitibus adhuc alieniore et Augustanam Confessionem profitentibus addictiore, melius informando opportunam admodum utilissimamque Ecclesiis omnibus Belgicis operam praestitisse censeri debet. Et sane is colloquiorum istorum fructus fuit, ut antequam ex aula Palatina discederet, Reformatorum super controversis articulis doctrinae subscriberet et consensum suum sacri epuli communione palam profiteretur". Ik betwijfel de juistheid dezer familie-overlevering zeer; zij wordt door geen enkel bericht van elders bekrachtigd, en uit hetgeen Spanheim voortgaat te verhalen, blijkt dat hij met de geschiedenis en de chronologie dier dagen al zeer gebrekkig bekend was. „Adeo Herois istius animo (zegt hij) Polyandri virtus haesit, ut in Belgium redux cum Emdanis, Philippo Marnixio Aldegondio Emda evocato, enixe commendaret, a quibus honestissima vocatione accitus celebrem Ecclesiam viginti et octo annis verbo et exemplo docuit et summa prudentiae exquisitae laude rexit". Nu is het zeker dat Polyander al predikant te Emden was, toen daar in Oct. 1571 de Synode werd gehouden, en dat zijn beroeping derwaarts met het vertrek van Marnix naar Nederland in niet het minste verband gestaan heeft. Het heeft den schijn zelfs (hoewel zulk een misverstand haast ondenkbaar is), alsof Spanheim Marnix voor een predikant en Polyander's voorganger te Emden gehouden heeft.

1) Wij moeten echter niet uit het oog verliezen, dat Junius volgens zijn eigen getuigenis in zijn autobiografie op last van den Keurvorst van de Paltz tegen zijn zin het leger vergezelde, en dat Saravia niet tot de stipte Calvinisten, veeleer tot de geestverwanten van den Prins behoorde.

hun midden duldden, een staatsman van zulk een verleden en van een zoo rekkelijke overtuiging niet dan met achterdocht gadesloegen en niet zonder voorbehoud voor hun hoofd en leidsman erkennen wilden, is hun zeker niet euvel te duiden. Zij wenschten, van hun standpunt te recht, zich buiten den Prins om nader aaneen te sluiten en voor de verstrooide gemeenten een formulier van eenheid en een bindende kerkorde vast te stellen. Een voorslag, die daartoe strekken moest, uitgaande van de kerken in de Paltz, kruiste zich juist met het voorstel der Emdenaars om zich onder leiding van den Prins gezamenlijk met een adres tot den Rijksdag te wenden.

Het plan van die van Emden was in April 1570 opgerezen. Van 18 Maart te voren dagteekent een rondgaand schrijven aan de verspreide gemeenten, uit de pen van Marnix van St. Aldegonde gevloeid en door hem nevens Casper Van der Heyden onderteekend, uit naam en op bevel der Nederlandsche broederen van Heydelberg en Franckenthal [1]).

Dat schrijven is zeer belangrijk. Naar het voorbeeld der Fransche Gereformeerden wordt de aaneensluiting van allen die hetzelfde gelooven en willen, de vorming van één lichaam uit de nog steeds afzonderlijke ledematen, aanbevolen. Om daartoe te geraken dient begonnen met het vereenigen der geldmiddelen, het vormen van één beurs, waarin allen zullen bijdragen en waaruit alle dienaren des woords en de studenten, die tot dienaren worden opgeleid, onderhouden zullen worden. Tevens behoort een geregelde briefwisseling tusschen de vertegenwoordigers der verschillende gemeenten aangeknoopt, een inniger verstandhouding, dan tot nog toe bestaat, aangegaan te worden; eindelijk in de hoofdlijnen een kerkorde vastgesteld, waaraan allen zich houden. Zeer in het breede

1) Gedrukt in het Aanhangsel op Prof. Van Toorenenbergen's uitgaaf der *Godsd. en Kerkel. Geschriften van Phil. v. Marnix*, blz. 1—38. Zie ook Meiners, I, blz. 426, en *Werken der M. V.*, Serie II, deel II, blz. 5.

worden die drie belangen aangepredikt en tegen alle denkbare tegenwerpingen verdedigd.

Ter zelfder tijd dus zoeken de mannen van beide richtingen in de gemeenten, de rekkelijken die de leiding van den Prins met vertrouwen volgen, en de preciesen die zijn oogmerken verdenken, een nauwere aaneensluiting onderling, maar met inzichten die verre uiteenloopen. Zooals de eene partij vreest dat men haar invloed voor politieke bijoogmerken misbruiken wil, zoo vreest de andere dat men haar tracht vast te binden aan een rechtzinnigheid, die mettertijd tot een nieuw pausdom, een nieuwe overheersching der gewetens, leiden moet.

Van de zijde der Hollandsche, in geloofszaken rekkelijke en in de politiek Prinsgezinde partij te Emden hebben wij een paar hoogst belangrijke brieven over, waarin zij haar inzichten ontvouwt. De eene is van den man dien wij als geschiedschrijver der protestantsche beweging in Holland gedurende 1566 reeds kennen, Laurens Jacobs Reael, dus juist van dengene, dien wij het liefst van allen begeeren te hooren [1]). Hij schrijft aan Dirk Cater, Amsterdammer gelijk hij en thans te Keulen gevestigd, om hem mee te deelen hoe het plan eener gemeenschappelijke Apologie, onder opzicht van den Prins saam te stellen, wordt gedwarsboomd door de preciesen van de Paltz. Hetzelfde, maar wel zoo omstandig, meldt Frans Volckertszoon Coornhert uit Emden aan zijn beroemden broeder Dirk, die op dien tijd zich te Kleef of te Keulen schijnt op te houden.

Wat beiden verhalen komt hoofdzakelijk hierop neer: de Prins had het plan der gezamenlijke natiën van Emden goedgekeurd en zijn medewerking, die uit den aard der zaak hoofdleiding zou wezen, toegezegd. Dienovereenkomstig moest nu elke natie voor zich een ontwerp op het papier brengen, als bouwstof voor het algemeene adres, dat onder het oog van den Prins zou worden opgesteld. Doch juist op dat oogenblik kwam Moded, de preciese bij

---

1) De heer Van Someren heeft Reael niet herkend en Laurens Jacobs voor een predikant aangezien.

uitnemendheid, uit Heidelberg over om op het onderteekenen van zekere geloofsartikels aan te dringen en misschien ook om het Paltzische plan, in den brief van Marnix en Van der Heyden ontvouwd, nog eens in persoon aan te bevelen. Hij vond, zooals te verwachten was, bij de Brabanders gehoor, en ontried hun nu meteen het meewerken tot een Apologie, waarin vermoedelijk door den invloed van zijn Excellentie het politieke oogmerk het zuiver kerkelijke op den achtergrond zou dringen. De Brabanders lieten zich waarlijk door hem gezeggen en trokken hun gegeven woord weer in. Daardoor niet ontmoedigd gingen echter de overigen, Hollanders, Westfriezen en Groningers toch voort en deden weldra hun opstellen (eerstgenoemden door Reael) aan zijn Excellentie overhandigen. De Prins nam thans de leiding der zaak op zich en zond Reael met een door hem geteekende instructie naar de gemeenten van Keulen en Wesel — of ook naar de Paltzische steden, vernemen wij niet — om haar medewerking te vragen. Maar dezelfde invloed waarschijnlijk, die de Brabanders van Emden onwillig had gemaakt, deed zich ook te Keulen en te Wesel gevoelen. Ook daar werd medewerking ronduit geweigerd of onder eenig schoon schijnend voorwendsel onthouden. Van een algemeen adres kon dus verder geen sprake zijn. De Prins ried den broederen van Emden dan ook aan, het gansche plan maar te laten varen.

Doch zoo hadden de preciesen het niet bedoeld: het door den Prins opgegeven plan namen die van Heidelberg thans voor eigen rekening over. Uit hun naam schreven Dathenus en Alostanus aan de verspreide gemeenten — hun brief aan de gemeente van Emden is tot ons gekomen [1]) — dat zij voornemens waren om op den eerstdaags te openen Rijksdag „in een corte apologie ofte verantwoordinge de onnooselheyt ende onschult der gemeenten in Nederlant den Stenden des Rijks te openbaren ende bekent te maeken". Daar dit echter een zaak

1) *Oud-Holland*, nº. VIII.

was die alle gemeenten gelijkelijk aanging, verlangden zij bij het opstellen geholpen te worden door een broeder uit elke gemeente, en van die van Emden bepaaldelijk verzochten zij, dat met dit doel Cornelius Rhetius, der rechten licenciaat, „mit nootwendige ende genoechsame instructie" mocht worden afgevaardigd. De genoemde Rhetius was buiten twijfel een der preciese Brabanders en door Moded reeds genoegzaam bewerkt. Zijn geestverwanten, de Brabanders van Emden in het gemeen, verklaarden zich aanstonds, gelijk te verwachten was, voor het dus gewijzigde plan; zij meenden in den brief te lezen dat de Apologie thans uitsluitend de kerkelijke zaken, geen politieke, behandelen zou. Maar de hoofden der Hollanders, de beide Amsterdamsche predikanten namelijk, waren van een ander gevoelen; zij weigerden voorloopig hun toestemming en noopten zoodoende de predikanten van Emden [1]), de zaak voor de vergaderde gemeente te brengen. Wat bij deze toen is voorgevallen, wil ik Frans Coornhert in zijn eigen woorden laten verhalen.

Desen brieff by ons in communicatie geleyt zijnde hebben wy daeruut groite swaricheyt bevonden, als eerst dewyle dat wy onse saecken met mynen Here den Prince begost ende angeleyt hadden, dat wy sijnder V. G. niet en behoerden verby te gaen, ende soo wy sulcx deden zouden daer veele inconvenienten mogen uut rijssen, alsoff wy zijnder V. G. diffideerden ofte mistrouwden, daermede wy zijne V. G. ons te viandt souden mogen maecken, oick decourageren ende wederslachtig omme onse saecke soo hertich niet te dryven als sijne V. G. die tot noch toe gedreven heeft. Dat oick die Duytsche vorsten een groet achterdeincken jegens ons souden mogen nemen, dat wy sulcx den Prince mistrouden, wiens groete getrouwe gedurige arbeyt, in onse saecke gedaen tot zijnder V. G. groite costen ende pericule van lyve, den vorsten wel bekent is; met meer consideratien hier te lang te verhalen. In anderden dat wy ons laten bedunncken [dat men] tot onser verantwoerdinge

1) Wie toentertijd de predikanten waren weet ik niet; ik vermoed Martinus Eliakus en Johannes Lindensis: zie Meiners, I, blz. 419, 459. Geen mannen van bijzondere beteekenis.

die Apologie niet wel [1]) en mach maecken, dat se ons in onse saecken vruchtbaer zoude zijn, tenzy dat die politycke saecken, als placaten, ordonnantien, inbreke van privilegien, vryheyden, tyrannye van den [Hertoge van] Alfa, daer mede ingevoecht werden. Ten derden dat ons noch wel gedeinckt, hoe zere die Brabanders met Datheno, Cornelio Rhetio ende meer anderen anno 1566 drongen dat men die name ofte titule van der Augsburchsche Confessie niet en zoude aennemen [2]), hetwelck mijn Here die Prince doemaels zeer gaern gesien hadde omme ons daermedt te brengen onder die bescherminge ende tutele van de Duytsche vorsten, met meer andere oirsaecken, daeromme wy periculoos vinden Cornelio Rhetio volle instructie ofte procuratie te geven omme met Datheno cum sociis sodanige Apologie upte religie alleen te maken, vresende dat zy int maecken van die Apologie hore oude verstandt noch souden mogen dryven ende daerinne stellen articulen die jegens die Augsburchse Confessie etlycke malen zouden mogen stryden ofte ten minsten desen in als niet ofte conform wesen. Daerover wy by de Duytsche vorsten ende hore geleerden voor onvredige oproerderen, muytemaeckers etc. mochten geacht worden, als diegene die hore begroyde [3]) religie souden willen reformeren. Daertoe maecke ons swaricheyt dat Hermannus Modetten onlangs geleden hier is geweest met eenige articulen, die hy begeerde dat alle die dienaers vande Oistfriesche kercken souden onderteyckenen, ende hem affgeslaegen was, daeruut wy vresen dat zy uut de generale instructie ofte procuratie, die men Rhetio soude mogen geven, een generael besluyt zouden mogen maecken ende daermede vercrygen tgene dat zy te voren van de dienaren niet hadden weten te becomen [4]).

---

1) In *Oud-Holland* „wil". Er komen meer verdachte lezingen in deze plaats voor, die ik niet weet te verbeteren en die ook den zin gelukkig niet storen.

2) Het aandeel, dat Mr. Cornelis Rhetius in het verzet der Synode tegen 's Prinsen plannen van verbroedering met de Lutheranen hier gezegd wordt genomen te hebben, is mij overigens volstrekt onbekend. Ja ik heb zijn naam in de kerkelijke handelingen van het jaar 1566 slechts ééns genoemd gevonden (althans een tweede maal herinner ik mij niet), en dat wel bij het overgeven van het request der drie millioenen te Antwerpen. Daarbij wordt onder de getuigen vermeld „Mre Corneille Retinx (*sic*) advocat de lad. ville". Van Langeraad, p. CXLVI.

3) Aldus in *Oud-Holland.* Ik vermoed: „begrepen."

4) In *Oud-Holland*, n°. XV.

Niet anders dan Coornhert zag ook Reael deze zaak in. Zij is van te groot gewicht, dan dat wij er ook niet gaarne zijn gevoelen over hooren. Hij deelt dit als volgt aan Dirk Cater mede:

Wy bemercken dat hiermede wat meer gesocht wert dan geopenbaert wert; want dat die sommige (dien ick nu per literas niet nomen en can) niet hebben connen vercrygen door diversschen voorgevinghe, so met versoec van onderteyckeninghe van eennighe articulen [1], so met versoec van onderhoudinghe int gemeene der verstroyder dienaren [2], ende zoo voort meer met anderre dingen, dat souden sy coonnen onder dat dexel te weege brengen ende haerre wille hierinne vercrygen; waermeede sy souden mogen ons die uutgeweeckene brenghen in eenen haedt aller Duytschen vorsten; jae daermede sy sommighe heeren ende vorsten souden coonnen an malcanderen reytssen; ende daerenboven, so wy met Godts hulpe int lant quaemen, souden een nieu Pausdomme te versorghen, jae apparentelic geschaepen hebben, mits dat deeze onrustighe geesten ofte superstitiose menschen den naeme der Augsburchse Confessie so zeer vyant syn, ende dat dit alles gedreeve wert omdat zy eene diffidentie op myne Exc. Heere die Prince van Oranghe hebben, vreesende dat men die naeme der Confession voerren sal moeten, so syn sy nu op die beenen met alrelye listen dat haere begrepen Confessie mochte van onse verdrevennen geapprobeert werdden. Maer wy syn (Godtdanc) noch so vercoudt niet off wy hebben dit wel coonnen ruycken [3].

Merkwaardige ontboezemingen! Zij doen ons het inzicht en de gezindheid der Hollanders te Emden op dit tijdstip kennen, zoo duidelijk als wij wenschen konden. Het zijn dezelfde, die in het najaar van 1566 de Brabanders zoo ontstemden en Casper Van der Heyden naar Amsterdam deden overkomen en met ban en afsnijding dreigen. Nog altijd beoogen de Hollanders, met hun vroegere predikanten aan het hoofd, een verbroedering met die van de Augsburgsche Confessie in den geest van Prins Willem, om

---

1) Voorstel van Moded.
2) Voorstel van Marnix en Van der Heyden.
3) *Oud-Holland*, n°. XIV.

redenen aan de tijdsomstandigheden en aan de wereldsche politiek ontleend, doch deswegens niet alleen, maar ook omdat zij een afkeer hebben van de preciese rechtzinnigheid der tegenpartij, die tot verdeeldheid onder de in de hoofdzaak gelijkgezinde broeders en tot het oprichten van een nieuw Pausdom (waarin de Confessie Paus zal wezen) noodzakelijk leiden moet.

In denzelfden geest, maar in zeer verzachte bewoordingen, beantwoordden die van Emden — de Hollanders afzonderlijk, of de geheele gemeente onder hun overwegenden invloed? dit laat zich niet uitmaken — den brief van Datheen en Alostanus. Aan de Apologie verlangen zij om de opgegeven redenen niet mee te werken, maar zij hebben er niets tegen dat de Paltzische broeders zoo eene opstellen en zonder hen bij den Rijksdag indienen. Zij spreken echter de hoop uit, dat de broederen dan „verstandich ende omsichtig genoech" zullen handelen, en niet „zonder datselve eerst mit mynen Heere den Princhе te communiceeren, opdat zijne F. G. alsoe mach gekent werden ende zijne behoorlijcke eere ontfangen" [1]).

Het verdere verloop dezer zaak is ons niet zoo in de bijzonderheden bekend en heeft voor ons ook slechts een ondergeschikt belang. Zoo veel weten wij, dat op den Rijksdag werkelijk een Apologie is ingeleverd „nomine Belgarum ex inferiori Germania Euangelicae Religionis causa per Albani Ducis tyrannidem eiectorum", dus oogenschijnlijk uit aller naam zonder onderscheid. Heeft ten slotte de Hollandsche natie toch nog haar medewerking verleend? Wij weten het niet; maar dit is zeker, dat het adres, dat weldra in druk verscheen [2]), allerminst beantwoordt aan het schrikbeeld, dat de Hollanders er zich van gevormd hadden. De politieke overheersching wordt er naast de kerkelijke in behandeld en gewraakt, de Prins van Oranje geprezen en — wel niet zonder eenige ironie —

1) *Oud-Holland*, n°. XVI.
2) De titel voluit in Dr. Knuttel's *Catalogus der Haagsche pamfletten-verzameling*, n°. 179. Nagedrukt in Gerdes' *Scrin. Antiq.*, VIII, p. 577.

als een gehoorzaam onderdaan voorgesteld, die de gelegenheid, waarin hij was om het verzet tegen de tirannie te steunen, ongebruikt heeft laten voorbijgaan. En, wat bovenal onze aandacht verdient, de Calvinistische banier wordt er zorgvuldig in bedekt gehouden, de naam van Evangelische Christenen, niet van Gereformeerde, gevoerd, en het onderscheid tusschen de verschillende protestantsche geloofsbelijdenissen als weinig beteekenend ter zijde geschoven. Tot bewijs van het laatste alleen een korte aanhaling.

Quae potest esse dissensio inter eos, qui non modo verbum Dei unicum amplectuntur, sed etiam ex verbo Dei constitutae fidei formulae per omnia subscribunt? Nos enim certe vel libentissimis animis Confessionem Augustae a vestris majoribus Carolo Imperatori oblatam recipimus atque amplectimur. Et si quicquam iudicare possumus, etiam eorum Theologorum, quorum opera illa formula conscripta traditaque est, doctrinae per omnia assentimur.... Est igitur, Principes, calumnia, ab adversariis ementita, cum aiunt nos diversam a Germanis religionem profiteri [1]).

Hoe deze professio, actui contraria, uit de pen van mannen als Datheen of Moded [2]) is kunnen vloeien, begrijpen wij niet wel. Zeker is het, dat de Prins van Oranje en zijn vrienden te Emden niet duidelijker, niet stelliger in het belang der eendracht hadden kunnen spreken. Dat de Apologie, gelijk zij werd ingediend bij den Rijksdag, toch nog de vrucht is geweest van onderling beraad en van weerkeerige inschikkelijkheid, wordt,

---

1) p. 55 van de oorspronkelijke uitgaaf; bij Gerdes, p 648. — De Groningers schijnen hun ontwerp van adres (zie *Oud-Holland*, nº. XV, blz. 198), in de volkstaal geschreven, toch ook afzonderlijk aan den Rijksdag ingediend te hebben, althans zij hebben het later, in Sept. 1573, in druk laten verschijnen. Een exemplaar van het oorspronkelijk heb ik niet gezien, maar Gerdes heeft ook dit overgedrukt in zijn *Scrinium* VIII, p. 723 seq. Volgens Harkenrot, *Oostfr. Oorspr.* I, blz. 153, en Schoock, p. 723, heeft Rhetius ook dit stuk den 17den October bij den Rijksdag ingediend.

2) Wesenbeke spreekt in een stuk van 9 Aug. 1570 van de Apologie als het werk van Dathenus: *Oud-Holland*, nº. XVIII. Enkele zinnen en uitdrukkingen herinneren aan Marnix, maar niets begrijpelijker dan dat Dathenus bij het schrijven de geschriften van dezen voor oogen had.

als wij haar aandachtig lezen, meer en meer waarschijnlijk.

Hoe dit zij, de noodzakelijkheid van eendracht en samenwerking, met terzijdestelling van alle onwezenlijk verschil van meeningen en bedoelingen, moest zich dagelijks al dringender en dringender onder de ballingen doen gevoelen. Zou ooit voor hen allen de terugkeer in het vaderland, en voor dat vaderland de verlossing uit de hand der Spanjaarden bewerkt worden, het zou geschieden moeten door aller eendrachtig samenspannen, onder aanvoering van den Prins van Oranje. Niemand die van deze waarheid meer doordrongen was dan de Prins van Oranje zelf. Al stuitte de preciesheid der Brabantsche Calvinisten hem niet minder dan den Hollanders te Emden tegen de borst, al vreesde hij evenzeer als zij voor het stichten van een nieuw, gereformeerd Pausdom: de drang der omstandigheden en het algemeen belang (waaraan hij het zijne onafscheidelijk verbonden had) vorderden van hem ook op dit punt zelfverloochening. Werkelijk reikte hij den strengen Calvinisten omstreeks dezen tijd de hand, zonder evenwel zijn verdraagzaam standpunt te verlaten. Zijn geheele volgend leven heeft hij dit tegen de eischen der hoe langer hoe overmoediger rechtzinnigheid te verdedigen gehad en ook standvastig verdedigd. Maar immer gedachtig dat, om zijn doel te bereiken en Nederland tot een vrijen zelfstandigen staat te verheffen, de medewerking der preciese Calvinisten onmisbaar was, heeft hij steeds alles zorgvuldig vermeden, dat strekken kon om het thans met hen aangegane bondgenootschap te verbreken.

Het kan zijn dat de gematigde toon, die ten slotte in de Apologie werd aangeslagen, de naaste aanleiding is geweest tot een betere verstandhouding tusschen hen, van wie dat geschrift uitging, en den Prins. Van zijn kant is, zoo ik mij niet vergis, de eerste daad, waaruit zijn begeerte bleek om met de Calvinisten van Heidelberg en Frankenthal voortaan samen te gaan, de indienststelling geweest van Marnix van St. Aldegonde.

Marnix was theoloog en politicus beide in één persoon. Hij was als geschapen om tusschen den Prins van Oranje

en de kerkelijk-rechtzinnige partij de verbindende schakel te vormen. Geen karakter om anderen te leiden, zelfs niet om te midden der stormen van het staatsmansleven op zich zelf te staan, behoefde hij den steun van een krachtiger geest, de leiding van een vaster wil, waaraan hij zich met volle vertrouwen kon overgeven. Bij zijn eerste optreden in 1566 had hij zulk een voorganger gevonden in zijn ouderen broeder, den door ieder die hem gekend heeft hoog geroemden heer van Toulouse, dien hij dan ook tot zelfs bij het gewapend verzet trouw is bijgebleven. Maar nadat hij dien broeder ontijdig op het slagveld van Oosterweel had verloren, heeft hij zich, volgens zijn eigen verhaal, van de politiek afgewend en in de ballingschap zich bij voorkeur aan theologische studiën gewijd. Eerst na de voltooiing en uitgaaf van zijn „Biënkorf der H. Roomsche Kercke" had hij dienst gezocht en gevonden, niet bij den Prins van Oranje, wiens bedoelingen ten opzichte der kerk zijn geestverwanten en denkelijk ook hij nog mistrouwden, maar bij den rechtzinnigen vromen Keurvorst van de Paltz. Hoe hij, van Heidelberg uit, zich beijverde om de verstrooide en verdeelde gemeenten in nauwer verstandhouding met elkander te brengen en een kiem van eenheid aan te kweeken, hebben wij ons al herinnerd. Thans, in den winter van 1570 op '71, stelde hem de Prins voor, uit den dienst van den Keurvorst in den zijnen over te gaan, en na bekomen toestemming van den Keurvorst nam hij die roeping aan. Wat er hem hoofdzakelijk toe besluiten deed, zegt hij ons zelf: „pour avoir veu et cognu que luy mesme [de Prins] s'estoit voué au salut et conservation des Eglises et de nostre Patrie" [1]). In deze woorden legt hij met beminnelijken eenvoud de getuigenis af (door zijn gansche leven en bedrijf bevestigd) van zijn volkomen onzelfzuchtige bedoelingen. Hij is zich ten volle bewust dat de Prins het eenige aangewezen hoofd is van het politiek verzet tegen

1) „Response Apologeticque" in La Croix's uitgaaf, *Correspondance et Mélanges*, p. 433, '4.

de Spaansche overheersching; nu hij zich ook overtuigd mag houden van diens ijver voor het ware geloof, schaart hij zich gaarne achter hem, zonder aan zijn eigen toekomst te denken, en wijdt hem zijn beste krachten. Tot aan 's Prinsen dood toe is hij dezen trouw gebleven: voor wie hem kennen het zekerste bewijs, dat hij zich in zijn verwachting geenszins teleurgesteld heeft gevoeld. Had hij ooit reden gevonden om te gelooven dat de Prins niet het heil van het Vaderland en van de Kerk maar zijn eigen grootheid zocht, hij zou hem den rug hebben gekeerd; daar kunnen wij zeker van zijn. Zijn onverstoorbare gehechtheid aan Oranje is ons een krachtige borgtocht, zoo wij er nog een behoefden, voor de onbaatzuchtigheid van diens staatkunde.

Een eerste vrucht der verbintenis tusschen beide mannen was een nieuwe poging van Marnix, thans door 's Prinsen gezag ondersteund, om de eenheid en eendracht aller uitgeweken Gereformeerden voor te bereiden, en daarbij tevens 's Prinsen verlangen, om aller eendrachtige samenwerking voor zijn politieke ondernemingen te winnen, in de hand te werken. Sterk door den bijstand van den Prins, die op de rekkelijke Hollanders zooveel vermocht, durfden Aldegonde en zijn Paltzische vrienden thans een stap verder gaan dan in den brief van Marnix en Van der Heyden was bedoeld, en het houden eener generale synode aanbevelen. Juist lokte het voorbeeld der Fransche broederen daartoe aan. Dezen waren dit zelfde jaar te Rochelle in een synodale vergadering bijeengekomen. Hun handelwijs toonde opnieuw, hoe eendracht macht is. De Nederlanders moesten zich die les ten nutte maken [1]).

Bevreemdend is het, dat bij deze gelegenheid volstrekt niet herinnerd wordt aan een vroegere samenkomst met gelijk doel, het voorbereiden namelijk eener Kerkorde,

---

1) Marnix schrijft aan de Londensche gemeente: „Het welcke [nut eener synodale bijeenkomst] opentlick blijckt in het exempel der Françoissche ghemeynte, die boven alle andere dingen nae dese eenicheyt ende overeenkominge altijt getrachtet hebben". Bij Hessels, II, p. 366.

door invloedrijke predikanten en broederen onder de ballingen te Wesel in 1568 gehouden. Die bijeenkomst was niet zonder resultaat gebleven: eenige artikelen waren er vastgesteld, „quos partim necessarios, partim utiles esse iudicarunt". Doch — wat de reden mag zijn is mij vooralsnog niet duidelijk — met dat resultaat schijnen de preciesen volstrekt niet voldaan, zelfs niet gedeeltelijk tevreden geweest te zijn. Nooit, zoo ver ik weet, hebben zij er zich op beroepen, nooit zich geneigd betoond om er op voort te bouwen. Nu weer gewagen zij er zelfs niet van, noch in de oproepingsbrieven, noch in de besluiten op de Synode genomen. Marnix, die toch zelf te Wesel tegenwoordig was geweest, doet als ware er aan zulk een vergadering nauwlijks te denken. In zijn rondgaanden brief, dien Casper Van der Heyden mede onderteekende, schrijft hij, dat een schriftelijke correspondentie tusschen de verstrooide gemeenten hem en zijn medebroederen daarom te noodzakelijker voorkomt „dewijle wij geen middelen hebben om synodes ende ghemeyne samenkomsten te weghe te brengen". Er moet een gewichtige reden bestaan hebben voor dat opzettelijk ignoreeren van hetgeen te Wesel was verricht. Ik zou vermoeden dat de invloed der rekkelijken zich daar te zeer had doen gevoelen. De Geloofsbelijdenis was er, om iets te noemen, niet uitdrukkelijk als formulier van eenigheid erkend. Alleen was verordend dat aan wie als predikant begeerde te dienen, gevraagd zou worden: „ecquid per omnia consentiat cum ea doctrina, quae in ecclesia publice retinetur secundum ea quae Confessione fidei,.... denique etiam Catechesi continentur" [1]). Die vage uitdrukking heeft wel den schijn van uit een transactie tusschen rekkelijken en preciesen geboren te zijn. Vooral als wij haar in verband beschouwen met de reeds vroeger, in de Synoden van 1564 en 1565 onder het kruis, genomen besluiten omtrent het verplicht onderteekenen van de Geloofsbelijdenis door alle predikanten. Een libertijn als Coolhaes had dan ook zijn naam onder

1) Cap. II, art. 8, in Dr. Rutgers' uitgaaf, p. 14.

die artikelen geplaatst. Doch keeren wij tot de plannen van 1571 weder.

Hun wordingsgeschiedenis wordt ons door hen, die weldra met het ten uitvoer leggen belast werden, Gerard van Culenborg en Willem van Zuylen van Nyevelt, in een brief aan het consistorie der Nederlandsche gemeente te Londen, met gewenschte uitvoerigheid beschreven [1]).

Bij eenigen die God vreezen en het heil zijner gemeente behartigen (wordt ons gezegd) was de gedachte opgerezen, „of men niet eens een generale bijeenkomste en vergaderinge zoude kunnen bekomen van de kerken, die tegenwoordig door Gods genade, zoowel in de Nederlanden onder het kruis bewaard worden als door zijn wil overal verstrooid zijn". Dat denkbeeld hadden zij aan de voornaamste dienaren des woords en andere invloedrijke personen te Heidelberg meegedeeld, die er zich gaarne mee hadden vereenigd en aan de kerken van Wesel en van andere plaatsen een voorstel van deze strekking hadden gedaan, met bijvoeging van eenige artikelen, waarover zij meenden dat in de vergadering gehandeld zou kunnen worden. Tevens hadden „de aangevers van zoo een heilig concept" zich onverwijld vervoegd bij den Heer Prinse van Oranje, „om hierop te hooren het advies en goeddunken van Zijn Excellentie"; „de welke zulks niet alleen goed en noodwendig geacht, maar ook genadiglijk beloofd had het met zijn autoriteit te zullen steunen". Dienovereenkomstig heeft de Prins, nevens de afgevaardigden der Paltzische steden, „den godzaligen en hooggeleerden Heer Philippus van Marnix, genaamd van Mont Sint Aldegonde, onzen lieven broeder," met geloofsbrieven aan al de gemeenten gezonden, vooreerst naar de provinciale synode, die in het begin van Juli te Bedbur in Gulik gehouden werd; „alwaar ter dier tijd vergaderd zijn geweest zekere dienaren des woords der Nederlandsche kerken daaromtrent resideerende (o. a. uit Keulen), en ook een dienaar des woords uit Brussel en een ouder-

---

1) Brief van 24 Juli 1571, in Hessels' *Archivum*, II, p. 380.

ling uit Antwerpen". Aan welke vergadering Aldegonde uit zijn eigen naam en uit dien van Zijn Excellentie eenige punten heeft voorgedragen.

Tot zoo ver de brief. Voor hetgeen daar, te Bedbur, is voorgevallen, laten wij ons bij voorkeur onderrichten door de Acta zelve der vergadering, die tot ons gekomen zijn en in de werken der Marnix-Vereeniging gedrukt staan [1]).

Er wordt vooreerst besloten een synode, gelijk voorgesteld werd, te houden ten tijde en ter plaatse als door Mr. Gerard van Culenborg en Willem van Zuylen van Nyevelt met die van Emden, waarheen zij worden afgevaardigd, overeengekomen en bepaald zal worden, welke broederen dan verder zullen schrijven aan de kerken van Engeland, aan de kerken die in Nederland onder het kruis zitten, en aan de Nederlandsche kerken in Duitschland verstrooid. Vervolgens worden de artikelen aangehoord, door Aldegonde „sommige uit naam en van wege den Heer Prinse van Oranje, en sommige uit particulieren naam en aangeven des voorzeiden Aldegonde", voorgedragen. Het eerst komen ter sprake de laatstgenoemde: het zijn de ons welbekende, „die voormaals van die van Heidelberg en Frankendaal aan de andere gemeenten waren aanbevolen", dat is te zeggen in den brief, door Van der Heyden en Marnix uit aller naam onderteekend. Zij worden echter thans niet in behandeling genomen, maar „uitgesteld tot op de naastkomende (d. i. de aanstaande) synode". Op gelijke wijze worden de meest gewichtige voorstellen van den Prins voorloopig ter zijde geschoven. Eenige van minder belang vinden een tamelijk gunstige ontvangst. Zoo erkent de vergadering de rechtmatigheid van 's Prinsen wapenvoering en wil arbeiden om daarvan allen, ook de

1) Serie II, deel II, blz. 1 vlg. — Prof. Rutgers, *Geldigheid van de oude Kerkordening*, blz. 51, drukt de Acta over en merkt op, dat de aanteekening: „Sybertus Lohn ende Everaert van Heyst zijn in dese Synodo verschenen van weghen onser gemeynte", niet achter het eerste artikel, gelijk in de werken der M. V., maar terstond onder het opschrift behoort geplaatst te worden, en verder dat zij afkomstig is van de Keulsche gemeente, in wier archief het afschrift bewaard werd.

„zwakke gewetens" te overtuigen; verder belooft zij haar invloed te gebruiken om den Prins te doen verwittigen van hetgeen er voor hem belangrijks vernomen mag worden, en om ook bij de verschillende gemeenten geld in voorraad te houden, tegen den tijd dat Zijn Excellentie iets tot verlossing van het land ondernemen zal. Beloften dus, die tot niets binden en ook weinig of niets hebben opgeleverd. Daarentegen wordt „uitgesteld om op de Synodus qualificata voorgedragen te worden", 's Prinsen wensch „dat men beraadslage, wat voor een beste middel nu zou kunnen volgen om een eenigheid en overeenkominge op te richten met de gemeente der Confessie van Augsburg. Item of het goed wezen zal den naam der Confessie voorzeid te voeren. Item te handelen van een overeenkominge op te richten met de gemeenten in Frankrijk". Omtrent geen van die punten wenscht de vergadering zich vooralsnog te binden.

Wij kunnen dit van haar, die zeker grootendeels uit strenge rechtzinnigen bestond, gemakkelijk begrijpen; gelijk wij ook licht begrijpen, dat Prins Willem, al zocht hij thans met de preciesen op beter voet te komen, toch zijn bestendig streven naar onderlinge verbroedering van Lutherschen en Calvinisten niet varen liet. Daarentegen, dat Marnix zich met het overbrengen van zulke voorstellen liet belasten, zou stof tot verwondering kunnen opleveren. Maar van zijn toenmalige denkwijs op het punt der verbroedering weten wij te weinig, om zelfs maar bij gissing uit te maken, of hij de voorstellen al dan niet met instemming zal hebben voorgedragen.

Van Bedbur trokken de afgevaardigden (Culenborg en Van Zuylen), van Marnix vergezeld, naar Wesel, en verder, zonder hem, de Kleefsche steden rond, overal toestemming verwervende tot het beschrijven der Generale Synode. Alleen Emden moest nu nog bezocht worden. Daarheen togen „ijlende" (zeggen zij zelf) de beide broeders. Want wilde men nog, gelijk het voornemen was, de vergadering houden voordat de winter inviel, dan was geen tijd te verliezen. Te Wesel, zonder de goedkeuring

der nog onbezochte gemeenten af te wachten, had dan ook Marnix reeds aan die van Londen een brief geschreven, „voor al de uitgewekene Nederlandsche gemeenten, beide Duitsche en Fransche, in Engeland" bestemd, waarin hij kennis gaf van het bij sommigen opgerezen en te Bedbur voorloopig door velen aangenomen plan, om naar het voorbeeld der broederen van Frankrijk een Generale Synode, tot grondlegging eener zoo gewenschte eenheid, te houden, tot wier bijwoning hij hen verzocht „ettelijke dienaren en broederen van beiderlei sprake" af te vaardigen, „met volmacht om alles wat in de gemeene vergaderinge zal voorgedragen worden te mogen bewilligen en besluiten, alsof zij allen te zamen daar tegenwoordig waren". Hij verzuimde niet er bij te voegen dat hij, „nu een tijd lang bij den Heere Prince van Oranien, op bevel van den Paltsgraaf, wezende", verzekeren kon, dat Zijn Excellentie het voornemen niet alleen goedgekeurd had, maar ook van ganscher harte daartoe geraden, en hoogelijk gewenscht dat zulks mocht teweeggebracht worden, verhopende dat het met Gods hulpe ongetwijfeld tot een goed en zalig einde gedijen zou". Dien brief namen de beide andere afgevaardigden naar Emden mede, om hem van daar te verzenden zoodra tijd en plaats der bijeenkomst voorgoed bepaald zouden wezen.

Wij zouden gaarne weten, of een soortgelijk schrijven ook voor de kerken in Nederland onder het kruis zittend gereed gemaakt, en, zoo ja, van Emden uit, evenals die aan de gemeenten van Engeland, verzonden is geworden. Daarvan is tot nu toe niets gebleken. Dat het aanvankelijk in de bedoeling had gelegen, is buiten twijfel. Maar er bestaat aanleiding om te twijfelen, of niet de tijd ontbroken heeft om aan het voornemen gevolg te geven. Ik kom op dit vermoeden later nog terug.

Nog veel spijtiger is het, dat wij ook zoo weinig te weten komen van hetgeen er over het houden eener synode te Emden is voorgevallen. Wij moeten ons hier, ons ondanks, met eenige algemeenheden behelpen, waaruit zich echter met waarschijnlijkheid het beloop der zaak

wel gissen laat. Ziehier wat Culenborg en Van Zuylen aan den kerkeraad van Londen er van schrijven.

Dit dan aldus te Wesel ende by andere gemeenten daer ontrent sijnde by ons verricht wesende, sijn wy ylende naer Embden getogen, ende hebben aldaer oock eyntelyck, na veele beraetslaginge, van de wtgewekene Dienaeren ende broederen van verscheyde prouincien soo veel gheobtineert dat sy in de substantie des voorgeuens bewillicht ende geconsenteert hebben.

Dus wat te Emden verkregen is, is eerst eindelijk verkregen, na veel beraadslaging; en slechts van de dienaren en broederen van verscheiden — niet van alle — provinciën; en het verkregene bepaalt zich tot het bewilligen in de substantie van het voorstel. Een onvolledige overwinning derhalve, na een zwaren strijd.

De eerste en gewichtigste vraag, die zich hier aan ons voordoet, is: welke provinciën zijn het, of welke provincie is het, die in haar weigering heeft volhard? Wij vermoeden natuurlijk, na hetgeen wij bij een vroegere gelegenheid uit de brieven van Coornhert en Reael vernamen, dat het Holland zal wezen. En dat vermoeden wordt weldra tot zekerheid, uit hetgeen volgt.

Immers wij herinneren ons, dat Culenborg en Van Zuylen te Bedbur gemachtigd waren geworden om tijd en plaats voor het samenkomen der Synode te bepalen in overleg met die van Emden. Hoort hen nu verhalen, hoe zij zich van deze opdracht hebben gekweten:

.... So hebben wy.... metten wtgeweken Dienaren ende broederen alhier, die in de voorgestelde propositie bewillicht hebben, soo veele vercregen dat ons by een iedere natie een persoon gestelt ende bigevoecht [1]) is geworden, mette welcke wy, om dese saecke also gans secreet te houden, van de tijt ende plaetse souden delibereren.

Nu wil het geluk, dat die „personen", die bij de verschillende natiën gesteld en bijgevoegd werden, den brief mede hebben onderteekend. Zij zijn:

---

1) In den gedrukten tekst staat „begevoecht".

Johannes Polyander, Gallicanae ecclesiae Minister Emdae, ad praescriptum a fratribus deputatus.

Gerardus Mortaigne, ad hoc a nonnullis Flandris deputatus.

Cornelius Rhetius, deputatus a certis quibusdam fratribus nationis Brabantiae et Zelandiae ad praescriptum.

Isbrandus Harderwichius, fratrum rectorum nomine ecclesiae Frisiae.

Dus bevindt zich onder hen geen afgevaardigde van de Hollandsche natie. Waaruit met voldoende zekerheid volgt, dat zij het is, die haar toestemming aan het voorstel om een synode te beleggen heeft onthouden.

Om welke redenen? vragen wij verder. Zij had die ontvouwd in een antwoord, dat helaas verloren is gegaan, doch waarvan gewag wordt gemaakt in een merkwaardig schrijven der beide kerken van Keulen aan den Prins van Oranje, van 22 Augustus 1571. Er wordt daarin nog eens hoog opgegeven van het nut, dat de voorgenomen Generale Synode ontwijfelijk voor de kerk zou stichten, „waaruit ook zou spruiten een goede geregeldheid en vorderinge tot alle goed in politieke zaken". Maar het plan vindt bij sommigen tegenstand.

Ende also wy wel dencken dat sijne Vorstelycke Genade ghenoech bericht sal wesen van dat de Hollandsche natie hen (ten deele) weygheren op de voorsz. generaele Synodum, brenghende voor excusatie sommighe redenen, welcke naer ons beduncken niet ghewichtich en zijn (ghelyck wy wel meenen dat sijne V. G. wel ghesien sal hebben wt de copie van hun antwoorde) ende dat sijne V. G. veel by deselve natie, desghelycx oock by allen anderen onse natien etc., vermach, niet alleen midts de goede ghenegentheyt, die sy van naturen tot sijne V. G. draeghen, maer oock van weghen der authoriteyt, die syne V. G. over ons heeft, als onser aller Beschermheer zijnde: So is ons ootmoedich bidden aen sijne V. G., dat hem ghelieven wille aen de voors. Hollandsche natie niet alleenlycken te begheeren maer oock te ghebieden hen oft hunne ghedeputeerde opt selve Synodum te laeten vinden, opdat door dien aldaer, sonder eenighe Nederlantsche natie tontbrekene, met ghoeder ende ghesaemelder eendrachtigheyt alle gheestelycke saecken mochten gehandelt ende besloten wordden, tot Godes eere ende tot

opbouwinge sijnes Huys, het welck sijne Kercke oft Gemeynte is.

De geleerden, die vóór mij deze stof hebben behandeld, niet lettende op de eigenaardige samenstelling der Emdener gemeente, hebben hier onder Hollandsche natie de kerken onder het kruis van Holland verstaan, waarvan echter om redenen van chronologischen aard reeds onmogelijk sprake kan wezen. Het zijn de ballingen uit Holland, de volgelingen van Jan Arentsz en Pieter Gabriël, die zich thans tegen het houden van een Synode onder de auspiciën der preciesen uit de Paltz verklaren, evenals vroeger tegen het indienen bij den Rijksdag van een Apologie, door dezelfde rechtzinnigen op te stellen. Wij behoeven dan ook niet lang te zoeken naar de gronden, waarop zij in hun antwoord hun weigering zullen hebben gevestigd. Het zijn dezelfde buiten twijfel, die wij hen in hun brieven reeds hoorden ontwikkelen. Zij willen geen eenheid op den grondslag der Confessie, omdat die tevens afscheiding voorgoed van de Lutherschen zou zijn en het stichten van een nieuw Gereformeerd Pausdom ten gevolge zou hebben.

Na dit herinnerd te hebben, gaan die van Keulen verder en verzoeken den Prins om naar Emden op de Synode den Heer van Aldegonde te willen afvaardigen, die in de provinciale synode van Bedbur reeds bewezen heeft hoeveel zijn overredingskracht vermag: „ende des te meer, als hij met authoriteyt sijner V. G. ghezonden worden sal; sonder welcke authoriteyt te beduchten is, dat daer sommighe hun bemoeyen sullen, so wt onverstande als wt boosheyt, alsulcken ghoeden ende seer noodighe saecke voorseyt te verachten ende soeken te verachteren" 1).

Aan dien laatsten wensch heeft de Prins zeker geen gehoor gegeven. Geen Aldegonde is uit zijn naam op de Synode, die den 4den October te Emden geopend werd, verschenen. Maar heeft misschien Zijn Excellentie aan het voorafgaande en voornaamste verzoek voldaan en zijn in-

---

1) *Werken der M. V.*, Serie III, deel V, blz. 1. Vgl. ook den brief, blz. 6, aan de Dienaren te Heidelberg, met verzoek om hun bede bij den Prins te ondersteunen.

vloed op de Hollanders aangewend, om hen tot medevergaderen over te halen? Ik betwijfel het. Ik vermoed veeleer dat de Prins in dezen een jegens de preciesen niet onwelwillende onzijdigheid zal hebben aangenomen. Na het onthaal, dat te Bedbur, en zeker ook elders op de voorbereidende vergaderingen, zijn voorstellen hadden gevonden, kon hij zich van de besluiten, die in de Generale Synode genomen stonden te worden, voor zijn politiek niet veel goeds beloven. Alles werkte samen om hem de houding te doen aannemen, die ik meen dat hij tegenover de Synode werkelijk aangenomen heeft.

Het ligt buiten mijn bestek, uit te weiden over den aard en den inhoud der te Emden genomen besluiten. Anders zou een onderzoek naar de voorbeelden (denkelijk veelal van Franschen oorsprong), die in het oog zijn gehouden, en naar de afwijkingen daarvan, die wegens de eigenaardigheid der Nederlandsche toestanden wenschelijk werden gekeurd, zeer leerzaam kunnen zijn. Ik heb mij tot de algemeene strekking der besluiten te bepalen, en vind die voor mijn doel genoegzaam aangeduid door Moded in een brief, na den afloop der vergaderingen, den 14den October aan den Kerkeraad der Nederduitsche Gemeente van Leiden geschreven, ter begeleiding der meteen overgezonden Acten [1]). Volgens hem strekken deze tot aller kerken eenigheid in de substantieele zaken, als daar zijn: eenheid en zuiverheid der leer; gelijkheid der dienaren; deelinge en onderhoudinge der classes; ceremoniën; discipline; en wat dies meer zij. Met andere woorden: zij stichten eenheid door het gemeenschappelijk aannemen eener bindende geloofsbelijdenis, en zij leggen de grondslagen voor een aan de toestanden passende kerkinrichting.

Voor het onderwerp, waarmee wij thans ons bezig houden, is vooral het eerste punt van gewicht, omdat het de eigenlijke twistappel was tusschen de preciesen onder de Calvinisten en de rekkelijken: het aannemen namelijk, als formulier van eenigheid, der Geloofsbelijdenis van De Bres.

1) Bijlage B van het proefschrift van den heer Van Meer, blz. 262.

Dit gewichtige besluit nu werd reeds genomen in den aanvang der beraadslagingen. Art. 2 luidt: „Ad testandum in doctrina inter Ecclesias Belgicas consensum, visum est fratribus Confessioni Ecclesiarum Belgicarum subscribere”. Art. 4: „Admonebuntur quoque ministri Belgici, qui ab hoc coetu absunt, ut in eandam subscriptionem consentiant. Idem et ab aliis omnibus praestabitur qui in posterum ad ministerium verbi vocabuntur, antequam ministerium exercere incipiant”.

Met het goedkeuren dezer beide artikelen werd al aanstonds uitgemaakt, dat de geest der preciesen de vergadering leiden zou, — trouwens zij werd gepresideerd door Casper Van der Heyden, den man die in 1566 de Amsterdamsche gemeente over haar toenaderen tot de Lutheranen met excommunicatie had bedreigd, — en dat de wenschen van den Prins van Oranje, door de rekkelijken omhelsd en aanbevolen, ter zijde gesteld zouden worden. Inderdaad van de punten, door Marnix uit 's Prinsen naam te Bedbur en elders voorgesteld, en aan de beslissing dezer Synode voorbehouden, is slechts één, dat trouwens in de richting der preciesen lag, de verbroedering met de Calvinisten van Frankrijk, aangenomen. Daarentegen is van de door hem aanbevolen toenadering tot de Lutherschen van Nederland en Hoogduitschland niets ingekomen, — laat staan van het aannemen en voeren van hun naam. Uit de Acta moeten wij zelfs afleiden, dat dit punt niet eens behandeld is geworden [1]). Even-

1) Dat de bedoelde voorslagen van den Prins niet eens ter tafel zijn gekomen, wordt waarschijnlijk als wij de Keulsche voorstellen, die op de Synode behandeld zijn, vergelijken met de volledige lijst ervan, die in de *Werken der M. V.*, Serie III, deel V, p. 9, voorkomt. De Keulsche gemeente had namelijk in haar 8ste punt de vereeniging met de Fransche Gereformeerden, in haar 9de de vereeniging met die van de Augsburgsche Confessie, in haar 10de het aannemen van den naam dier Confessie aan de orde gesteld. Op de Synode nu, bij het behandelen der particularia, werd na de beslissing van het Keulsche 8ste punt (dat daar, bij Rutgers p. 91, het 5de is) terstond overgegaan tot het 11de (daar het 6de). Waarschijnlijk had ondertusschen de Keulsche afgevaardigde zich laten overreden om punt 9 en 10 te schrappen, zoodat die twee zelfs niet eens meer meetelden op zijn lijst.

min zijn, voor zoover wij kunnen nagaan, de maatregelen in overweging genomen, die de Prins in het belang zijner politieke en militaire plannen had laten voorslaan. De Synode heeft zich stiptelijk bepaald tot de kerkelijke aangelegenheden. Wij kunnen haar standvastigheid in dezen slechts eerbiedigen en goedkeuren. Een hinken op twee gedachten, een rekening houden met wereldsche bedoelingen, een modderen in één woord, had het hoofddoel, dat men beoogde, noodzakelijk in gevaar moeten brengen. Zooals daarentegen de Synode gehandeld heeft, heeft zij aan de Kerk in de eerste plaats, maar ook aan den Nederlandschen Staat een onschatbaren dienst bewezen. Zij heeft gezorgd dat, toen de opstand in Holland zegevierde en met de oude heerschappij ook de oude Kerk omverwierp, onmiddellijk voor een Gereformeerde Kerk, waarmee zich de Staat verbinden kon, de grondslagen konden gelegd worden, naar het bouwplan, dat zij thans in de hoofdlijnen met vaste hand geteekend heeft.

Een vraag, die we reeds vroeger terloops aanroerden, doet zich hier meer opzettelijk voor: welke gemeenten hebben de Synode samengesteld? hebben gemeenten van Nederland onder het kruis er door het zenden van afgevaardigden deel aan genomen? Wij weten, dat oorspronkelijk in het plan op de medewerking zoowel van de kerken in Nederland als van die in Engeland gerekend was. Wij weten ook, dat de Engelsche verhinderd waren op te komen. Maar de Nederlandsche, hebben die zich door gedeputeerden laten vertegenwoordigen? Ik heb reeds als mijn meening uitgesproken, dat zij dit niet gedaan hebben. Het is hier de plaats, om de gronden voor dit gevoelen aan te wijzen.

Naar het mij al dadelijk voorkomt, moet de tijd ontbroken hebben, vereischt voor het afvaardigen. Eerst op het eind van Juli werd bepaald dat de Synode te Emden gehouden en den 1sten October geopend zou worden. Dus bleven twee maanden tijds over, om de beschrijvingsbrieven naar een Nederlandsche hoofdstad, laten wij zeggen Antwerpen, te zenden en van daar uit in het diepste ge-

heim over de verschillende gemeenten, onder het kruis en onder Alva's tuchtroede gezeten, te verspreiden; om vervolgens in die gemeenten de raadzaamheid van het al of niet afvaardigen te overwegen; om over die gewichtige vraag te raadplegen met andere gemeenten en een definitief besluit te nemen; om, zoo het besluit toestemmend uitviel, afgevaardigden te kiezen en te instrueeren; en eindelijk voor het reizen zelf der afgevaardigden naar Emden. Mij dunkt, het in aanmerking nemen van al die tijdroovende omstandigheden leidt ons van zelf tot het vermoeden, dat de Nederlanders zoo min als de Engelschen verschenen zullen zijn.

En hebben wij dit vermoeden eens opgevat en zien wij rond naar blijken van het tegendeel, dan bespeur ik althans niets van dien aard. Uit geen kerkelijk of stedelijk archief is eenige brief of ander gedenkstuk, deze aangelegenheid betreffende, voor den dag gekomen. Niets wordt er van gevonden, waar men er gewag van gemaakt zou verwachten. Niets bijv. in den brief van Moded, na den afloop der vergaderingen geschreven, waarvan ik reeds een gedeelte aanhaalde. Evenmin in den brief, door Casper Van der Heyden den 4den October, den dag waarop de eerste bijeenkomst plaats had, uit Emden aan zijn mededienaren van Frankendaal gericht. Daarin lezen wij integendeel deze opmerkelijke woorden:

.... Hier sijn verschenen ter merct (want 't is nu hier jaermerct) verscheyden personen wt Nederlandt, van Gendt, Andwerpen, Brussel, wt het Westquartier. Die van Wesel, Aken, Cuelen, Emmerick sijn een deel met, en een deel na ons comen.

Dat dit met het oog op de Synode gemeld wordt, schijnt mij niet twijfelachtig. De Duitsche steden, die in de laatste plaats genoemd worden, zijn er alle, en ook geen andere, op vertegenwoordigd geweest. De personen uit Nederland, die in de eerste plaats worden vermeld, waren, zoo wordt gezegd, in de stad gekomen ter jaarmarkt. Dat men echter uit Gent, Antwerpen, Brussel niet te Emden kwam markten; dat bepaaldelijk kerkelijke per-

sonen dat niet deden, behoeft wel niet gezegd. Van der Heyden schijnt te bedoelen, dat kerkelijke personen, die in ballingschap verstrooid leefden in de naburige steden, bij gelegenheid der jaarmarkt naar Emden waren gekomen en nu tot bijwoning der synodale vergaderingen konden genoodigd worden, of misschien reeds genoodigd waren. Zeker is het, dat uit de genoemde steden en uit het Westerkwartier predikanten aan de Synode hebben deelgenomen.

Wij weten dit uit de lijst van hen, „qui interfuerunt huic coetui atque subsignaverunt", welke achter de Acta gevoegd is. Het is de moeite waard, die naamlijst even door te loopen. Wij treffen er op aan: een afgevaardigde van Frankendaal, een van de Waalsche kerk van Heidelberg, een van de Waalsche kerk van Emden, Moded zonder bijvoeging van eenige hoedanigheid, een van de Waalsche kerk van Wesel, een van (de Nederduitsche kerk van) Keulen [1]), een van (de Nederd. kerk van) Aken, een van (de Nederd. kerk van) Emmerik. Na dezen volgen dienaars van de kerken der volgende steden of gewesten: Antwerpen, Gent, Vlaanderen, Amsterdam, Schagen, Den Briel, Hoorn, Westfriesland, Twisck. Verder drie aanstaande en twee gewezen predikanten. Eindelijk twee (Waalsche) ouderlingen van Emden, een van Keulen, een van Wesel, een van Antwerpen [2]).

Buiten de afgevaardigden der in Duitschland verspreide gemeenten dus al een zeer zonderlinge rij: alleen te begrijpen, als wij er uitgewekenen in mogen zien, die min of meer toevallig te Emden waren, toen de Synode daar

---

1) Sybertus Los, Coloniensis Ecclesiae minister. Aldus èn bij Rutgers èn bij Van Meer. Vreemd dat geen van beiden opmerkt dat er Sybertus Lohn moet gelezen worden.

2) Het vermoeden ligt voor de hand, dat deze ouderling van Antwerpen, Gabriël, dezelfde is, van wien wij hoorden dat hij de provinciale synode van Bedbur had bijgewoond. De predikant van Brussel, daar insgelijks aanwezig, zou wel dezelfde „Jasparus Bigardus, futurus minister", kunnen zijn, dien wij op de Synode van Emden ook aantreffen, en die de artikelen van Wesel onderteekende als „Gaspar van Bygaerden Bruxellensis". Bij Rutgers, blz. 39.

gehouden werd, en die zonder machtiging van eenige gemeente verschenen. Op gelijke wijs, wij hebben het vroeger al opgemerkt, hadden aan de provinciale synode te Bedbur een predikant uit Brussel en een ouderling uit Antwerpen deel genomen, in dat geval buiten twijfel zonder machtiging van hun kerken. Dat hier te Emden ook de gewezen en toekomstige predikanten niet als vertegenwoordigers van gemeenten, maar in hun persoonlijke waardigheid toegelaten worden, spreekt vanzelf. Met sommigen althans der overigen is dit ook meer dan waarschijnlijk het geval geweest. Van Clemens Martini, Hornanus, weten wij, door Velius, dat hij op bevel van den stedelijken magistraat den 26sten Mei 1567 de stad geruimd had, en in Juli 1572 aldaar terugkeerde „uit Emden, waar hij nog was" [1]). Hij en meer anderen konden zich in hun ballingschap nog steeds als leeraars van de kerken, die zij eens bediend hadden, voordoen, omdat zij door deze nog steeds onderhouden of althans ondersteund werden.

In hetzelfde geval als Clement Maertsz. verkeerden de twee Amsterdamsche predikanten, van wie ik nog slechts terloops gewaagde, omdat hun aanwezigheid op de Synode zoo hoogst opmerkelijk is, dat ik er meer in het bijzonder van handelen moet. Die twee predikanten zijn namelijk Joannes Arnoldi (Jan Arentsz) en Petrus Gabriël, de hoofden, gelijk wij weten, der Hollandsche natie te Emden, die zich aanvankelijk tegen het beschrijven der Synode gekant had. Hun tegenwoordigheid desniettegenstaande op de Synode en, wat nog meer te zeggen heeft, hun onderteekenen van de Acten, waardoor zij hun goedkeuring hechtten en hun instemming betuigden ook met de artikelen 2 en 4, betreffende de Geloofsbelijdenis, is wel ge-

1) Velius, *Chronyk v. Hoorn*, blz. 311, 342. — Van Joannes Woudanus, Antverpiensis Ecclesiae minister, en zijn collega Adriaen de Bleycker schrijft de Kerk van Antwerpen aan die van Emden, 26 April 1573, dat zij hen als Dienaeren „nu anderhalf jaer gehat heeft ofte weynig tijds meer" (Meiners, II, blz. 39). Dus was Woudanus òf onmiddellijk vóór, òf kort na de Synode, in dienst der kerk van Antwerpen getreden of teruggekeerd. Mij komt het laatste het waarschijnlijkst voor.

schikt, na al het voorgevallene en vooral na hun houding in 1566, om onze verbazing te wekken. Wat mag hen tot dien stap bewogen hebben? Wij zouden kunnen denken aan den invloed van den Prins, waarop die van Keulen een beroep hadden gedaan. Maar ik heb al gezegd, om welke redenen ik althans dit minder waarschijnlijk acht. Dat zij huns ondanks, ter liefde van de orde en van de eendracht, hun bijzondere gezindheid en neiging ten offer hebben gebracht aan het belang van kerk en vaderland, laat zich met grond vermoeden. En toevallig komen wij ook te weten, voor wiens invloed zij in dezen vooral gezwicht zijn. Een belangrijke plaats in een van Van der Heyden's brieven van later tijd, die de aandacht, welke zij verdiende, niet heeft getrokken, geeft ons daaromtrent een zeer welkom bericht.

De bedoelde brief is gedagteekend van den 25sten September 1573 uit Frankendaal, waar Van der Heyden toen nog altijd leeraar was, en gericht aan zijn gewezen mededienaar bij die gemeente, Arnold Crusius Cornelisz., die hem voor was gegaan naar de opgestane Nederlanden en thans te Delft als predikant was aangesteld. De plaats, die ik er uit wil aanhalen, is het antwoord op een bericht van dezen zijn correspondent:

't Wondert my seere dat sijn Excell. Synodum Embdanam soude misprysen, daer ons D. Ald(egonde), eer wy er henen ginghen, anders geseyt heeft, ende het doet nu vele achterdenckens hebben wat dat bediedt.... Van Petro en verwondert my niet, want ghy weet dat ickt u(w) l(iefde) dick gesegt heb, dat hy noch (*sic*, bedoeld wordt natuurlijk „en") sijn gesell, jae hy door den anderen, deser saecken een afschouwen hadden, hoewel syt toch onderschreven ende ons daervoor ten lesten bedanct hebben....

Wie deze Petrus is? Niemand anders dan Petrus Gabriël. Geen ander toch van dien voornaam komt onder de onderteekenaars der Emdener Acten voor, en, zoo dit nog niet overtuigend genoeg was, Petrus Gabriël was op dezen tijd uit Emden overgekomen en te Delft naast Crusius als leeraar werkzaam. Hij is er weinige maanden later

overleden. Aldus bericht ons Reael [1]). Dat „zijn gezel", van wien Van der Heyden spreekt, Jan Arentsz is, behoeft nu nauwelijks meer gezegd.

Dus hooren wij van den praeses der Synode, die beter dan iemand anders met den loop der zaak bekend was, dat Jan Arentsz en, op zijn voorbeeld, ook Petrus Gabriël eigenlijk een afschuw hadden van hetgeen op de Synode besloten werd, doch dat zij het niettemin onderschreven hebben en hem en die er hen verder toe overhaalden, ten slotte nog hebben bedankt. Het zwijgen van Van der Heyden over eenigen invloed, door den Prins van Oranje in dezen uitgeoefend, versterkt ons in het vermoeden, dat zulk een invloed ook niet werd aangewend. Ook toonde de Prins, als althans Arnold Cornelissen juist ingelicht was, nog steeds weinig ingenomenheid met de strekking der synodale besluiten, en evenmin Petrus Gabriël. Zou Jan Arentsz er gunstiger over gedacht hebben? Wij hebben al vernomen, dat, op zijn voorstel, een halfjaar vroeger dan Van der Heyden dit schrijft, de predikanten, te Alkmaar vergaderd, besloten hadden de Belijdinge des geloofs samen aan te nemen en te onderschrijven „om der eendrachticheyt wille". Heeft dit niet het voorkomen, alsof hij zoodoende het offer van eigen gezindheid in het belang van kerk en vaderland nog eens heeft gebracht?

Hoe dit zij, als Van der Heyden inderdaad de twee hoofden der Hollandsche rekkelijken heeft bewogen om afstand te doen van eigen inzicht en zich te onderwerpen aan het besluit der meerderheid, en op die wijs een scheuring heeft geheeld, vóórdat in 1572 de Gereformeerde Kerk in Holland gesticht werd, heeft hij aan die kerk en aan het vaderland een uitstekenden dienst bewezen [2]).

Is ook, te gelijk met haar beide hoofden, de geheele Hollandsche natie van Emden eindelijk nog tot de Synode en tot de meerderheid, die er den toon gaf, overgekomen?

---

1) Bij Brandt, I, blz. 459.

2) Van der Heyden stond tijdens beider ballingschap met Jan Arentsz in vriendelijke verhouding; hij zond hem althans de Paltzische kerkorde toe. Zie Prof. Rutgers in *Werken v. d. M. V.*, Serie II, deel II, blz. 48.

Dat zou ik zeer betwijfelen [1]). Vooreerst omdat ik het van mannen, die zoo vast op hun stuk staan als Coornhert bijv., niet gelooven kan. Maar ook omdat de Nederduitsche Gemeente van Emden door geen predikanten of ouderlingen vertegenwoordigd werd op de Synode. Het is wel waar, dat meer andere gemeenten, de Heidelbergsche, de Keulsche, de Akensche, slechts door één van de twee zusterkerken, Waalsche of Nederduitsche, vertegenwoordigd zijn. Maar dat kan uit redenen van geldgebrek en spaarzaamheid verklaard worden. Wesel daarentegen zond zoowel Waalsche als Nederduitsche afgevaardigden. Waarom dan ook Emden niet, dat geen reis- of verblijfkosten te maken had? Ook, het is sedert Meiners schreef van algemeene bekendheid, heeft het Archief der Nederlandsche kerk van Emden geen enkel bescheid van de Synode of haar betreffende bewaard [2]). Buitendien is er nog iets, dat onze opmerking verdient. Onmiddellijk achter Polyander, „Embdanae Ecclesiae Gallicae Minister", teekent Hermannus Moded kortaf, zonder eenige qualiteit achter zijn naam te voegen. Hij staat in dit opzicht geheel alleen. In mijn oogen heeft het den schijn, alsof hij niet de geheele Nederlandsche kerk van Emden, maar een of meer van de natiën, waaruit zij bestond, die namelijk welke in het houden der Synode hebben toegestemd, de Brabanders (en de Vlamingen misschien) geacht werd te representeeren.

Al het besprokene samenvattende zou ik meenen, dat de Synode te Emden, wel verre van een Generale te wezen [3]), samengesteld is geweest uit afgevaardigden der

---

1) Dat er ook later nog veel onrechtzinnigen te Emden waren, getuigt Van der Heyden zelf. „Apud Emdanos multos esse libertinos plus satis scio", schrijft hij in December 1576 aan Crusius, bij Dr. Van Lennep, blz. 231. — Toevallig vernemen wij, dat er ook in de Keulsche gemeente nog in het eind van 1572 waren „welcke sich weigheren de Articulen des Emdischen Synodi Generalis te onderschrijven". *Werken v. d. M. V.*, Serie II, deel II, blz. 23.

2) Meiners, I, blz. 425, '6. Vgl. ook Prof. Rutgers' voorrede voor de artikelen van Wesel, in zijn uitgaaf der Acta (*Werken der M. V.*, Serie II, deel III).

3) Toen in Sept. 1577 Van der Heyden naar een Synodale vergade-

over Duitschland verspreide gemeenten (de Nederduitsche van Emden uitgezonderd, die, omdat zij in zichzelf verdeeld was, zich onthouden zal hebben), met bijvoeging van eenige predikanten en ouderlingen zonder standplaats en verstrooid over de aan Emden naburige plaatsen, die, hoewel zonder machtiging, toch beschouwd werden als eenigermate de kerken onder het kruis te vertegenwoordigen. De wenschelijkheid om nog in het loopende jaar zonder uitstel een synode te houden, die de grondslagen van eenigheid en orde, waarop mettertijd, als ooit het vaderland voor de ballingan heropend werd, de kerk in Nederland gesticht zou worden, leggen kon, deed over het bezwaar heenstappen van dus op niet volkomen wettige wijs te doen hetgeen, hoe dan ook, onverwijld gedaan diende te worden. Men mocht immers op de toestemming ook der afwezende gemeenten om goede redenen staat maken. Marnix had in zijn rondgaand schrijven er al op gewezen, „dat de ghemeynten, die nu binnen 's lands zijn, niet en souden quaelick nemen dat men [hier in Duitschland] haere nut ende oirbaer socht te voorderen" [1]). Buitendien de besluiten, die men te Emden nam, werden nog niet aangemerkt als voorgoed vastgesteld. Zij stonden geresumeerd te worden op een waarlijk Generale Synode, in het volgende jaar reeds, zoo het doenlijk was, te houden. In dien geest schreef, op last der Synode, Moded, den 14den October, aan den Londenschen kerkeraad bij het toezenden der Acta:

Wy senden vl. tghene hyr by ons in dese tegenwordige versamelinge (godlof) seer luefelick ende broderlick, op verbeteringe des naesten Synodalis versamelinge, verhandelt ende geaccordeert is gewest, vl. biddende tselve niet te willen nemen van ons gedan te wesen tot enege preiudicie van ulieden aldaer ofte enige andere kercken, maer veele mer om den eyver ende last

---

ring verlangde, schreef hij aan Crucius, dat zij, als zij aan zijn voorstelling beantwoordde, „niet provinciael maer schier generael ofte nationael, ofte immers soo groot sijn soude als die men t'Embden gehouden heeft". Dr. Van Lennep, blz. 237.

1) Aanhangsel op Prof. V. Toorenenbergen's uitgaaf, blz. 26.

van dese algemene nodige sake te verwecken, om tot vorderinge van dien uwen gewonlicken vlijt ende getrouheyt daerin te bewijsen ende met ons nerstich ende rijplick overleggen ende beraden van alle de dingen ende stucken, die vl. bevinden sullen de Nederlanden ende Nederlantsche kercken als nu tot een welstandt ende enicheyt stichtelick ende profitlyck te wesen om tselve in de naestvolgende Synodale versamelinghe in te brengen [1]).

Ten overvloede verzoekt hij nog eens in het vervolg van den brief, dat de broederen zich toch willen laten welgevallen „hetgeen onse versamelinge, als gezegd is, op correctie geaccoord heeft". Zou er misschien ook aan den kerkeraad van eenige stad in Nederland in gelijken geest zijn geschreven? Wij weten daar niets van: de kerkelijke archieven, voor zoover zij onderzocht zijn, blijven ons het antwoord op de vraag schuldig. In alle geval, zulk een Synode, waarop ook de Engelsche kerken en de kerken onder het kruis beschreven zouden zijn geworden, is wegens de gebeurtenissen van 1572 achterwege gebleven. Aan den opbouw der kerk in Holland kon vroeger, dan iemand had durven hopen, de hand worden geslagen.

Toen is het gebleken, welk een verstandig, welk een heilrijk werk het was, dat de Synode te Emden, zij het ook zonder voldoende opdracht, nog juist bijtijds had verricht. En niet minder, welk een weldaad Van der Heyden en de zijnen aan de Kerk hadden bewezen, toen zij Jan Arentsz en Pieter Gabriël hadden overreed om op de vergadering te verschijnen en de Acta, hoewel zij niet in hun geest waren uitgevallen, te onderteekenen. Zoo doende toch hadden deze mannen van grooten invloed zich verbonden en verplicht om, nu zij in Holland waren weergekeerd, af te zien van hun vroegeren tegenstand en eendrachtig met de meerderheid voort te bouwen aan de vaderlandsche kerk, op den grondslag in de ballingschap gelegd.

---

1) Bij Dr. Van Meer, blz. 263.

HET RECHT OP DE KERKELIJKE GOEDEREN DER HERVORMDE GEMEENTE TE BREEDEVOORT IN 1798 BEWEZEN EN GEHANDHAAFD,

DOOR

L. W. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

De Staatsregeling van 1798, in hoofdzaak overnemende hetgeen in het Plan van Constitutie in 1796 onder „Titul VIII. Van den Godsdienst, het publiek onderwijs en de zorg voor de armen. Eerste Afdeeling. Over den Godsdienst" was neergelegd, heeft het beginsel van gelijkheid ten opzichte van de leden der verschillende kerkgenootschappen niet zoo spoedig verwezenlijkt gezien, als in hare bedoeling lag. Het zesde der additioneele artikelen liet te veel vragen onbeantwoord, om het in alle gemeenten weldra te kunnen toepassen. Dit artikel bevatte het volgende:

Alle Kerkgebouwen en Pastoryhuizen der voormaals Heerschende Kerk, voor zoover zij, door aanbouw uit de afzonderlijke Kas der Gemeente, geene bizondere en wettige eigendommen zijn, worden overgelaten aan de beschikking van ieder Plaatselijk Bewind, om deswege tusschen alle Kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen, en wel binnen de eerstkomende zes Maanden na de aanneming der Staatsregeling.

De grondslag van dit vergelijk is, in iedere Plaats, het grootst getal van Leden der onderscheiden Kerkelijke Genootschappen, hetgeen alzoo de relative meerderheid van Zielen zal uitmaken.

Hetzelve zal de voorkeus hebben omtrent de naasting eener Plaatslijke Kerk en Pastory, onder bepaling echter, na gedaane begrooting van de waarde dier Gebouwen, van eene matige uitkeering, hetzij in eens, of bij termijnen, aan de andere Kerk-Gemeenten naar evenredigheid van derzelver Leden, welke allen, door deze bepaling, worden gehouden, voor altijd afstand gedaan te hebben van de gemeene aanspraak.

De aldus genaaste Kerken en Pastoryen blijven, ten allen tijde, onder de bezitting, beheering, en het speciaal onderhoud dier Kerk-Gemeenten, aan welke dezelven, volgends het hier voorgaand onderling contract, zijn toegewezen.

De geschillen, over dit een en ander ontstaande, worden ten spoedigsten beslist door het Vertegenwoordigend Lichaam.

De torens, aan de Kerkgebouwen gehegt, benevens de Klokken, met derzelver huizingen, worden verklaard, eigendom te zijn en te blijven der Burgerlijke Gemeenten, staande ten allen tijde onder derzelver beheering en onderhoud.

Wel was het noodig, dat door het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek den 12den Juli en den 11den October 1798 publicaties afgekondigd werden, die de onderscheidene municipaliteiten in de steden, dorpen en plaatsen der Republiek inlichtingen gaven en sommige punten verklaarden. De gemeentebesturen hadden handen vol werks, om plannen van schikking te ontwerpen en aan de kerkelijke besturen voor te stellen, hunne bezwaren, bewijzen en weerleggingen te onderzoeken. Mocht men hier en daar ook al spoedig een anderen toestand in het leven geroepen zien, met name in Brabant, waar de Roomsch-Katholieke meerderheid de kerken der Hervormden bezette [1]), of waar de Hervormden in de voorgestelde schikking genoegen namen, in de meeste gemeenten trachtten de Gereformeerden hunne kerkelijke goederen vast te houden, zonder iets aan andere kerkgenootschappen af te staan. Natuurlijk waren de wijzen, waarop het recht verdedigd werd, verschillend naar de omstandigheden, waarin de onderscheidene kerkelijke goederen zich bevonden.

---

1) Zie Ypeij en Dermout, *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk*, deel IV, blz. 196 vv.

Van de manier, waarop een plaatselijk bewind de zaak trachtte te regelen en een kerkelijk bestuur den storm trachtte te keeren en ook inderdaad gekeerd heeft, beproef ik een beeld te geven uit de kerkelijke aanteekeningen der gemeente Breedevoort en enkele afschriften, op het gemeente-archief te Aalten bewaard.

Het gemeentebestuur des Ambts Breedevoort vroeg, ingevolge den last van het Intermediair Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, in September 1798 aan de Gereformeerde, Roomsch-Katholieke en Joodsche Gemeente eene opgaaf van het aantal zielen, tot de respectieve gemeenten behoorende. De kleine Joodsche en Roomsche gemeenten, die, indien het tot eene verdeeling kwam, daarbij slechts wel konden varen, gaven die opgave zeer gewillig. Maar de predikant der Hervormde Gemeente, Ds. W. L. Entink, voelde zich daartoe gansch niet geroepen. Hij stelde den kerkeraad voor, hetgeen ook werd besloten, den volgenden brief aan het Gemeentebestuur te zenden:

De kerkenraed van Bredevoort naer aenleiding van den eersten articul der publicatie, door het Intermediair Uitvoerend Bewind, den 12 July ll. omtrend de kerken en kerkgebouwen gearresteerd, van ulieden aengeschreven zijnde tot het doen eener opgave van de zielen tot haere Gemeente behorende, is ten blijke van haere gehoorzaemheid aan de Wet wel genegen, om die gerequireerde opgave te doen. — Doch, daer zij buiten de termen van die genoemde publicatie valt: vermits de kerk, Tooren, en klokken een bijzonderen eigendom van de Hervormde Gemeente dezer plaetse is; zo acht zij in dezen eene opgave der zielen tot haere Gemeente behoorende, onnodig.

Wij bevelen ulieden Gode: en zijn ulieder heilwenschende vrienden

nomine Synedrii
W. L. Entink
pastor.

Geschreven te Bredevoort
in onze kerkvergadering d. 29 Sept. 1798.

Op een verzoek om opgave der jaarlijksche onkosten van kerk en pastorie had de kerkmeester geantwoord:

Aan het Gemeentebestuur des Ampts Bredevoort.

Burgers!

De ondergeteekende Kerkmeester van de Gereformeerde Gemeente der Stad Bredevoort, ontfangen hebbende uL.: missive van den 18 dezer, inhoudende, ingevolge publicatie van het Interm. Uitv. Bew. van den 12 Juli 1798, eene Requisitie om zo dra mogelijk, immers binnen 14 dagen, aan uL: schriftelijk in te zenden eene opgave van jaarlijksche kosten der gewoone reparatiën van de kerken, Kerkgebouwen der voormaals heerschende Kerk, voor zooverre zij door aanbouw uit de afzonderlijke Cas der gemeente *geen* bijzondere en wettige Eigendommen zijn,

heeft de Eer uL. te berigten

Dat, vermits, volgens informatie, de Kerk deezer Gemeente cum annexis, door aanbouw uit de afzonderlijke Cas der Gemeente een bijzonder en wettig Eigendom is, den ondergeschrevene zoude oordeelen, dezelve, om die reedenen, ook niet te vallen in de termen dier voorschreven Publicatie.

En hiermede vertrouwende aan uL: intentie te hebben voldaan, heeft den ondergeschrevene de Eer met alle hoogachting zich te noemen

uL: Medeburger

Bredevoort den 28 Sept. 1798. A. G. Gunningh.

Hiermede was wel het eigendom der gemeente beweerd, maar niet bewezen. In de kerkeraadsvergadering van 5 October werd door den voorzitter een brief van het Gemeentebestuur ter tafel gebracht, waarin gelast werd, binnen den tijd van acht dagen na ontvangst van dien brief schriftelijk te doen inzenden: „eene naukeurige opgave van den staet en gesteldheid van alle zodane fondsen, directiën en schikkingen, als tot onderhoud der armen en armenwezen in 't algemeen eenige betrekking hebben, onder uitdrukkelijke verklaering van 't Vertegenwoordigend Lighaem der Bataevsche republiek, dat deze opgave zal geschieden zonder praejudicie en onverlet het gesustineerde recht van elk kerkgenootschap als blijvende hetzelve onbeslist, tot zo lange gem. Vergadering zich

deswegens zal hebben gepronuntieerd". Tevens werd den kerkeraad andermaal gelast, eene opgave van de zielen, tot zijn kerkgenootschap behoorende, in te zenden. De predikant maakte de gevraagde opgaven in orde en zond die den 7den October aan het Gemeentebestuur. Zeer nauwkeurig werden de eigendommen der Diaconie, der Armenprovisorie en van een bijzonder legaat, alsmede de jaarlijksche uitgaven en onkosten opgegeven, en den 27sten October volgde daarop eene opgave van het aantal zielen en lidmaten, behoorende tot de Hervormde Gemeente.

Eenige dagen later vergaderde de kerkeraad buitengewoon ter behandeling van een brief, waarin het Gemeentebestuur een plan van schikking voorstelde, zijnde een „extract uit de Notulen gehouden bij het Gemeentebestuur des Ambts Bredevoort, Zaturdag d. 27 October 1798, het vierde jaer der Bataevsche vrijheid". De kerk werd getaxeerd op *f* 3000, de landerijen bij de pastorie op *f* 400; de inkomsten bedroegen jaarlijks *f* 43—2, de onkosten *f* 28, dus de jaarlijksche inkomsten meer dan de jaarlijksche onkosten *f* 15—2, makende, gerekend tegen 4 percent interest, een kapitaal van *f* 375. Derhalve bedroeg de waarde van kerk en pastorieland een kapitaal van *f* 3775. Voorgesteld werd nu, dat, aangezien het aantal Roomschen 119, dat der Joden 33 en dat der Gereformeerden 492 bedroeg, aan het kerkgenootschap der Katholieken wierd uitgekeerd *f* 708.11 en aan dat der Joden *f* 196.9, te betalen in vier gelijke termijnen, plus de onkosten aan de taxateurs.

Deze voorslag, ook aan het Roomsche kerkbestuur gezonden, werd door dat bestuur gaarne aangenomen; alleen gaf het te kennen, dat het niet begrijpen kon, hoe de Joden daarin konden deelen, die toch nimmer eenig recht op eigendommen eener christelijke kerk hadden bezeten. Doch de lijdende partij, de Gereformeerde Gemeente, mocht dit voorstel niet zoo gemakkelijk aannemen. De predikant meende, dat men er niet terstond op moest antwoorden, „ten einde men zich door overhaesting niet mocht misgrijpen". Op Zondag, 12 November, kwam de gemeente

des namiddags in de kerk te zamen, ten einde met den voorslag van het Gemeentebestuur bekend te worden gemaakt en uit haar midden eene commissie van vijf personen te kiezen, die namens de gemeente in deze zaak zouden handelen, bijgestaan door den predikant en twee leden van den Kerkeraad.

De Commissie toog aan het werk en had den 26sten November een belangrijk en degelijk gesteld stuk in gereedheid, waarin het recht der Hervormden bewezen en iedere schikking afgewezen werd. Al hadden de eerste aanhalingen uit geschiedschrijvers achterwege kunnen gelaten worden, omdat zij blijkbaar toch niet nauwkeurig de toedracht verhaalden, zij ontsieren het flink gestelde betoog niet. Het stuk was van den volgenden inhoud:

Wij ondergeschreven (volgen de namen), uitmakende de commissie, den 12 dezer uit het midden der Hervormde Gemeente van Bredevoort aangesteld, om naer inhoud van den 6den der additionele articulen tot de acte van Staatsregeling, en de publicatie dienvolgens geëmaneerd, haere belangen voor te staen, gezien hebbende den voorslag van het Gemeente-Bestuur dezes Ambts, ten einde naer aanleiding van genoemden articul en publicatie, een vergelijk te treffen tusschen de onderscheiden kerkgemeentens, vertrouwen na een naukeurig onderzoek van den herkomst dezer kerk op goede gronden te kunnen bewijzen, dat dezelve een bijzonder en wettig eigendom der Gereformeerde Gemeente is; dus buiten de termen van gezegden articul en publicatie valt; en bijgevolg de Gereformeerde Gemeente dezer plaats in geen onderhandeling tot een vergelijk kan treden.

De bewijsgronden, die wij voor ons gevoelen hebben, zijn de volgenden:

H. Grotius zegt in het 4de boek van zijne Historien op het jaer 1597 van Bredevoort onder anderen het volgende [1]: „des nachts ontstond 'er brand, door een bom, die men niet gemerkt had,

---

1) De bedoelde plaats in H. Grotius, *Historiae*, Amst. 1657, fol. 297, luidt aldus: „Sed oppidanis et hoc postea remissum habitationi recolendae adversus incendium quod ortum nocte globo ex ignito, qui extinctis aliis inobservatus domos plerasque comperat, vetante supprimi flammam stramenti copia".

waerdoor de meeste huizen zijn in de assche gelegd". — Zijn nu de meeste huizen in de assche gelegd door dien ongelukkigen brand; dan is het ook mogelijk dat de kerk toen mede verbrand is.

Doch, zien wij hetgeen E. van Reidt ons van Bredevoort zegt, dan is het niet slegts mogelijk, maer dan durven wij zelvs staande houden, dat de Kerk toen mede verbrandt is. — Genoemde Reidt verhaalt van Bredevoort in het 14[de] zijner Jaerboeken op het jaar 1597 „dat het gehele steedjen verbrandt is, uitgezondert twee of drie huizen" 1).

Daar Reidt nu spreekt van het afbranden van het geheele steedjen, en uitdrukkelijk zegt, dat 'er maar twee of drie huizen zijn overgeschooten (gelijk ter aengehaelde plaets is te zien); zo volgt van zelv, dat de kerk toen zeker, althands zeer waerschijnelijk mede afgebrandt is: vermids Reidt toch anders, daar hij zo nauwkeurig van twee of drie huizen spreekt, de kerk ook wel uitdrukkelijk zoude genoemdt hebben, zo zij niet afgebrandt was.

Maer, wat alles afdoet, en het onbetwistbaer zeker maekt, dat de kerk in dien ongelukkigen brand mede in de assche is gelegdt, is hetgeen wij van Bredevoort leezen bij P. Bor in zijne Nederlandsche Oorloogen, 6[de] stuk, 34[ste] boek, fol. 51 „des nachts ging den brand meer en meer aen, (door de menigte van het stroo, en dat de wind ook ontstak), so dat het gansche stedeken, kerk, en alles datter was, tot op twintig (so huysen als hutten) na afbrande, omdat het nacht was, en niemand van de borgers op 't Kasteel daervan dorst komen, en de soldaten, die de stad geplundert hadden, alle daeruyt liepen".

Uit deze aangehaalde plaets van Bor oordelen wij dus met grond, dat het onbetwistbaer zeker is, dat deze onze kerk na den overgang van Bredevoort tot de Staatsche partij is gebouwdt, — want daer genoemde Bor uitdrukkelijk zegt, dat de Kerk is afgebrandt; en tevens het getal der over-

---

1) E. van Reyd, *Historie der Nederlandsche Oorlogen*, Leeuw. 1650, 14[e] Boek, blz. 314*a*: „Op den avondt [van de inneming der stad, die van 1—9 Oct. 1597 door Maurits belegerd was] openbaert sich een vuyrkoegel die onghevonden ende ongelescht was ghebleven, ende verweckt eenen haestighen brandt, die het geheele stedeken op twee ofte drie huysen nae vernielde, sonder dat mense konde lesschen, overmidts het vol stroys ende hoys was".

gebleven huizen en hutten zeer nauwkeurig opgeevt; zo zoude hij niet zeggen, dat de Kerk mede afgebrandt was, indien dezelve uit dien ongelukkigen brandt waere overgebleven. En dat dit Verhaal van Bor aangaande het afbranden der Kerk overeenkomstig der waerheid is, word bevestigd door hetgeene men vindt in de Acta Classis Zutphaniensis van het jaer 1598, art. 39, volgens welken: „Die van Bredevoort zich aldaer hebben vervoegt, om wederom een kerk te bouwen", — en in de Acta Synodi van het jaer 1599, art. 34 „Dat te Bredevoort wederom een kerk wierdt gebouwdt".

Daer Bredevoort nu zeedert 1597 onafgebrooken aan de Staatsche Zijde is gebleeven; de Gereformeerde Godsdienst van dien tijd af hier dus de praedominerende is geweest; en Die van Bredevoort, (hetwelk toch ongetwijffeld Gereformeerden zijn geweest) zich om onderstand tot opbouw eener kerk, in het jaer 1598 aan de Classis van Zutphen hebben geaddresseert; en op de Geldersche Synode van 1599 wierdt bericht, dat te Bredevoort een kerk wierdt gebouwdt; zo kan men daeruit onbetwistbaer zeker besluiten, dat dit bouwen der kerk door de Gereformeerden is geschiedt: die daertoe, of uit het hunne, of hetgeen waerschijnelijker is, uit de liefdegaeven bij hunne Geloovsgenooten, de nodige penningen hebben verzamelt; gelijk zij, in het jaer 1639, bij de vergrooting der Kerk; — en laater, in het jaer 1646, toen de Kerk door het springen van het Kasteel grotelijks beschadigt zijnde, tot herstelling van dezelve, hebben gedaan: waervan wij de nauwkeurige lijsten vinden in de handelingen van den toenmaligen Kerkenraad. Wij kunnen, uit hoovde, dat ons de aantekeningen aangaande den eersten opbouw der kerk ontbreeken, wel niet bepaalen, hoeveel door elke afzonderlijke Gereformeerde Gemeente of huisgezin tot den aanbouw der kerk zij gegeven; doch, vermeenen wij met grond te kunnen zeggen, dat door anderen buiten ons kerkgenootschap niets daertoe is bijgedraagen. Want, beschouwen wij de gesteldheid der tijden op het eindt der 16 Eeuw; dan ontdekken wij eenen spoorloozen Religiehaat, die het moreel onmogelijk maakt, dat het ééne kerkgenootschap het andere iets zoude gegeven hebben, tot aanbouw eener kerk.

En gesteldt, dat onze kerk was gebouwdt uit de liefdegaeven, waertoe ook Katholiken en Anderen hadden bijgedraagen, zo verkort dit nochthans in genen dele ons wettig recht van eigendom op dezelve: omdat alles, dat gegeven word, terstond een wettig

eigendom wordt van dengeenen, die hetzelve ontvangt, doordien, dat hij, die hetzelve geeft, door het geeven van zijn recht op hetzelve afstaat: gelijk de Acte van Staatsregeling het ook verklaard in den 5den der additionele articulen, waer zij onder anderen zegt: „alle andere kerkelijke goederen, door vrijwillige gifte — — bij eenig Kerkgenootschap verkreegen, worden als het wettig eigendom der bezitteren erkent, en als zodanig aan hun verzeekert". — Het blijkt dan, dat de Kerk het bijzonder en wettig eigendom der Hervormden is, die de lasten en kosten van deszelvs aanbouw alleen gedraegen hebben: en het vergrooten, en het verbeeteren van deszelvs inwendige gesteldheid; als bijvb. het maken van een orgel, — van de nodige banken, — twee zolders tot zitplaatsen, — een verwelfsel [1]), — het bevloeren met Benthemer steenen, enz. — met het nodig onderhoud ten allen tijde hebben moeten bekostigen. Immers, volgens den 6den der additionele Articulen, „worden die kerken, welke door aanbouw uit de afzonderlijke kas der Gemeente geene bijzondere en wettige eigendommen zijn, overgelaten aan de beschikking van ieder plaatselijk Bewind, om deswegens tusschen alle kerkgemeentens eenig vergelijk te treffen" — en dus elke kerk uit de afzonderlijke kas eener Gemeente gebouwdt het bijzonder en wettig eigendom van dezelve verklaard [2]). De Commissie voornoemd vertrouwdt door het bijgebragte voldoende bewezen te hebben, dat de Kerk met den aankleve van dien moet beschouwdt worden, als het bijzonder en wettig eigendom onzer Gemeente; dus niet valt in de termen van genoemden articul en publ. dienvolgens geëmaneerdt; en bij gevolg den voorslag van het Gemeente-Bestuur dezes Ambts niet aangenomen kan worden.

Wat het maken van Tooren en Klokken tot een eigendom

---

1) Hiermede is het boogvormige plafond bedoeld.

2) Tot toelichting van het 6de add. art. is door het Interm. Adm. Bestuur van het voorm. gewest Gelderland (Extract uit het Boek der Resolutiën. 12 Dec. 4e jaar B. V., 3) bepaald: „Dat door de afzonderlijke kas der gemeente, waarvan in het VIde der add. Art. wordt gewaagt, moet worden verstaan een verzameling van Gelden of Goederen, ten bijzonderen dienste van deze of geene Kerk-gemeente, niet uit de Fondsen of Goederen, origineel tot de Kerk en Pastory behoorende, maar welke die Kerk-Gemeente uit de private Beurse van deszelfs leden of van elders, door inzameling, vrijwillige Gifte, Erfmakingen of Aankoop heeft verkregen". Men ziet, dat Ds. Entink's betoog ingericht is, alsof hij deze elucidatie reeds kende.

voor de gehele Burgerlijke Gemeente aangaat, hetzelve heeft vele zwaerigheden in voor onze Gemeente. Want, daer hier de tooren niet gelijk elders afzonderlijk van de Kerk is gebouwdt en van buiten aan dezelve gehecht; maer 'er boven op staat; zo zou het ligtelijk kunnen gebeuren, dat, wanneer de klokken een algemeen eigendom zijn, en dus naer goedvinden kunnen gebruikt worden, bij het overluiden van doodens, onze Gemeente in haare openbaere Godsdienstoefening wierde gestoordt. Ook kunnen hier ter plaats klokken en tooren niet meerder ten algemeenen gebruike worden gemaakt, dan zij alreede zijn. Wij hebben, nadat de Wet is gemaakt, die het aantrekken van klokken ter zamenroeping des volks in de openbaere Godsdienstoefeningen verbiedt, ter waereld geen meerder voorrecht en gebruik van de klokken en den tooren dan de Katholiken of anderen. Want, omdat hier de klokken, alsook het uurwerk, niet gelijk op andere plaatsen, uit de kas van de algemeene Burgerij, maer alleen uit de donatiën en erfmakingen aan de Kerk gedaan, van tijd tot tijd zijn gemaakt [1]), en dus het bijzonder en wettig eigendom onzer Kerk zijn, zo moet elk zonder uitzondering voor het gebruik der klokken bij stervgevallen of begraavenissen een vast geld aan de Kerk betaelen. En wat den Tooren zelven betreft, de Commissie wil niet herhaelen, hetgeen zij omtrend het afbranden der Kerk in het jaer 1597, en het bouwen van dezelve na dien tijd, in het breede op goede gronden heeft aangetoondt: wijl alles wat 'er van de Kerk gezegd is, van den T o o r e n moet geacht worden tevens gezegd te zijn. Het spreekt immers toch van zelv, dat een tooren, de kerk afbrandende, onmogelijk kan blijven staan; en dit des te meer, omdat deze tooren niet gelijk elders, aan de kerk is gebouwdt, maer er boven op staat, dus gelijktijdig met de kerk moet gebouwdt zijn.

De Tooren en klokken derhalven met al den aankleeve van dien het bijzonder en wettig eigendom van de Hervormde Gemeente dezer plaatse zijnde, kan dan geen eigendom worden van de Burgerlijke Gemeente [2]), t e n z ij d e H e r-

---

1) De groote en kleine klok, die zich thans in den toren bevinden, zijn respectievelijk van de jaren 1731 en 1644, doch eene kleine zoogen. klepklok heeft tot opschrift: „in. honorē. ōptentis. dei. btē. virginis. marie. scī. bti. antoni. fcā. sū. ān̄o. dni. m. cccc. l iiii''.

2) Ook nog heden ten dage behooren toren en klokken aan de kerkelijke gemeente.

vormde daer voor schadeloos worde gesteld. Want: „Niemand kan, volgens den 40sten articul van de algemeene beginzelen der Staatsregeling, van het geringste gedeelte van zijn eigendom buiten zijne toestemming beroofd worden, dan alleen wanneer de openbaere noodzakelijkheid door de Vertegenwoordigende macht erkendt, zulks vordert, en alleenlijk op voorwaerde eener billijke schaevergoeding". — Welke Wet ten aanzien van ons kerkgenootschap niet minder werkeloos mag blijven, dan bij elk individu.

Wat aangaat de zo genaamde pastorijlanden door den predikant onzer Gemeente gebruikt wordende, uit gebrek van nodige aantekeningen daeromtrend kan de Commissie den herkomst van dezelve wel niet stellig bepalen: nochthans heeft zij 'er zoveel van ontdekt, dat zij zeggen kan, dat die hof met het aanhoorig stukjen bouwland, in de voorgaande Eeuwe, als een emolument, eerst bij de predikantsplaats schijnt gevoegt te zijn. Want, in de Handelingen van den Kerkenraed van het jaar 1643 vinden wij, „dat den predikant toegestaan is, om te mogen gebruiken het voorenste deel van den hof buiten de Misterpoort, behorende tot de Kerk, en liggende bij het Swanebroek, aan de Koppel van het huis te Walvaart; uit consideratie, omdat voor ettelijke jaeren een pastorijhof is wechgegraven, ten tijde, dat de stadswerken verwijdert zijn". — Daer de pastorijhof voor het jaer 1643, wegens het verwijderen van fortificatien is wechgegraeven, en den predikant uit hoovde van dien een gedeelte van den hof aen de Kerk behorende, en liggende aan het Swanebroek is toegestaan, welke na dien tijd mede is afgegraaven, zo ziet men daeruit, dat niet altijd dit land door den predikant is gebruikt geworden, en van ouds bij de pastorij dus niet heeft behoort. — Van waer hetzelve afkomstig is, of het door erfmaking, of door aankoop is verkreegen, heeft de Commissie niet kunnen ontdekken. Het waarschijnelijkste is, door erfmaking, omdat die hof met het aanhorig stukjen bouwland onmiddellijk aan het land van anderen ligt, waer uit schijnt te blijken, dat het voorheen door bijzondere personen moet bezeten zijn; daer pastorij-landen altijd van het land van anderen zijn afgescheiden, en doorgaens groter van omtrek zijn: — ook zijn 'er in vroegere daagen vele erfmakingen aen de kerk gedaan, waeronder ook landerijen zijn geweest: zo is 'er, om van andere percelen niet te

reppen, door eenen Raesveld eenen hof, en door eenen Groenewold een kampjen aan de kerk gemaakt. — Pastorijlanden althans kunnen het niet zijn, vermids hier ter plaats na 1597 nooit eene pastorij, of iets van dien aardt heeft geëxteerdt: waerom de predikant dezer Gemeente ook tot een equivalent daervoor ten allen tijde uit het Comptoir der Geestelijke goederen te Zutphen, *f* 80. aan huishuur en *f* 25. meerder tractement heeft ontvangen, dan op andere plaetsen, waer een pastorij is met den aankleeve van dien.

De Commissie meent in dezen aen den haer opgedraagen last te hebben voldaan. Zij is van het rechtmatige haerer zaek zo vast verzeekerdt, dat zij niet anders kan verwachten, dan het erkennen en verzeekeren van de eigendommen der haer committerende Gereformeerde Gemeente van Bredevoort.

(was geteekend): &z.

Bij deze bewijzen van eigendom ging een begeleidend schrijven, gedagteekend 27 November 1798 a. 4. L. B.

Het Gemeentebestuur zag hieruit dus duidelijk genoeg, dat er bij de Gereformeerden geen sprake van was, om in de schikking te treden, die het had voorgesteld. Het schijnt zich dan ook geheel te hebben neergelegd bij de bewijzen, die de Gereformeerde Gemeente had aangevoerd voor het recht op hare eigendommen. Het verzocht aan de Commissie, die deze zaak had behandeld, om ook aan de Roomsch-Katholieke Gemeente afschrift dezer bewijzen te geven. Aan dat verzoek werd voldaan.

Dat de Roomsche Gemeente hare hoop op het ontvangen van ruim zevenhonderd gulden [1]) thans moest opgeven, was haar allesbehalve aangenaam. Zij had heel geen bezittingen of eigendommen en was, hoewel zij niet goed kon keuren, dat de Joden óók iets van de buit zouden halen (al schreef zij boven hare stukken aan het Gemeentebestuur „Vrijheyd Gelijkheyd" [2]), toch bereid geweest, zich

---

1) Zie boven, blz. 51.

2) Gelijk in het bijzonder slordig briefje, waarin zij het zielental opgeeft: „Vrijheyd Gelijkheyd. Aan het Gemeentebestuur van het ambt van Bredevoort. Wij ondergeteekende verklare bij deze als dat sijg biennen Bredevoort en daar onder behorende tot de Romse Catolijke

bij de schikking van het Gemeentebestuur neer te leggen. Doch nu kon zij bezwaarlijk zonder verzet haar buitenkansje opgeven, en zij stelde het volgende onbeduidende stuk op, ten einde de beweringen der Gereformeerden te weerleggen:

Vrijheyd, Gelijkheyd, Broederschap.

Aan het Gemeente Bestuur des Ampts Bredevoort.

Medeburgers!

De ondergetekende Gecommitteerdens uit de Catholijke Gemeente van Bredevoort, geven met gepaste Eerbied te kennen,

Dat zijLieden uit een geschrift, aan Haar gecommuniceerd (waarop nogtans geen hooft of adres zig bevind[1]) hebben gezien,

Dat de Gereformeerde Kerkgemeente van Bredevoort sustineerd, dat 't Kerkgebouw met Tooren en Klokken, als ook 't Pastorie Land, door uL: op 't plan van schikkinge gesteld, aan Haar in particulieren Eijgendom toebehooren ende alzo de Catholijke kerkgemeente van alle Regt en aanspraak daarop en aan tragt te excluderen, gelijk zulx wijd en breed in 't vorensgemelde geschrift (waartoe men zig in deesen kortheydshalven refereerd) word voorgewend ende waartegens men alleenlijk niet weijnigen zegt.

Eerstelijk dat de ondergetekende niet willen tegenspreken, dat in 't jaar 1597 de stad Bredevoort, volgens 't aangevoerde door de gecommitteerdens van de Gereformeerde Kerkgemeente uit H. Grotius, E. van Reyds en P. Bor zeer veel door ontstaanen Brand heeft geleden, en dat ook de Kerk daarvan niet is verschoont gebleven;

Dat men egter daaromtrent moet Remarqueren ende meer als moreel vaststellen, dat de generale en ongelimiteerde uitdruk-

---

Kerke bevijnden het getal der sielen te samen 119. na toewensinge van heijiel blieve uw genegende buergers

Joseph Berning,
Rooms Catholijke priester ibid.
&c.

Actum Bredevoort
den 29 September 1798.
het 4e jaer der bettafsse vrijheyd."

1) Ds. Entink echter heeft op het afschrift van zijn brief aangeteekend: „NB. het opschrivt was: aan de Opzieneren der Roomsch Katholike Gemeente te Bredevoort".

kinge, door gecommitteerdens van de Gereformeerde Kerkgemeente uit P. Bor bijgebragt, als aanlopende tegen 't materiele weesen van een kerkgebouw, geen geloof meriteerd,

Geconsidereerd dat een Kerkgebouw, voornamelijk van oude Tijden, voor 't grootste en principaalste gedeelte bestaat uit steen en metselwerk, welke wesens immers voor geen brand vatbaar zijn, en dat de Brand op het Dak en Tooren, doorgaans voor 't meerder gedeelte uit brandbaare stoffen bestaande, alleenlijk zijne uitwerkinge kon doen, zo dat men het als ontwijffelbaar mag vast stellen, dat 't principaalste gedeelte van de kerk door dien Brand niet heeft kunnen worden verteerd, maar in zijne essentie of weesen is verbleven, 't welk ook om allen twijffel weg te nemen uit het inwendige maaksel van de kerk als 't Choor, plaats waar het altaar heeft gestaan en diergelijke zigtbare teekens, moet kunnen worden afgeleijd, welke tekens immers daarin niet zouden weezen te vinden als deese Kerk, nae de Reformatie ter verrigtinge van den gereformeerden godsdienst was gebouwt en daertoe geapproprieerd.

Gelijk ook zelfs van zijde der gereformeerden word geavoueerd, dat geene blijken van den eersten oorsprong en aanbouw voorhanden zijn, welke zekerlijk niet zouden manqueren bij aldien deese kerk nae den jaare 1587 [1]) geheel en al van nieuws was opgebouwt; 't welk ook uit de aangevoerde Classicale en Synodale aantekeningen niet kan worden afgeleyd, also de woorden B o u w e n v a n e e n k e r k t e B r e d e v o o r t niet anders kunnen of mogen worden verstaan als van bouwen, herbouwen of repareeren van datgene, welk door den Brand was, ofte wel heeft kunnen worden verteerd, en dat dus die woorden geen andere explicatie of interpretatie kunnen lijden, als de zoodanige, welke is overeenkomstig aan 't object of de natuurlijke gesteldheyd der zaak, vermenende aldus de ondergetekende op goede gronden te mogen sustineren dat Het Kerkgebouw te Bredevoort wel degelijk koomt te vallen in de termen van den 6den add. articul der Staats Regeling en dat daar van den particulieren eygendom aan zijde der gereformeerden voor alsnog niet is aangetoont, immers niet zoodanig als bij den 5den der add. articul. der Staatsregeling werd gerequireerd; ende waartoe alle die, door de gereformeerde gecommitteerdens, ingebragte praesumtiën ende geforceerde gevolgtrekkingen zijn,

1) Lees 1597.

als geene blijkbaare bewijsen van vrijwillige giften, erfmakingen, inzamelingen of aankoop opleverende [1]); gelijk ook niet 't aangevoerde van den schrijver P. Bor als aanlopende tegen 't natuurlijke en materiale wesen van een Kerkgebouw. Vertrouwende also de ondergetekende dat de Catholyke Kerkgemeente, in geenen deele kan worden gepriveert van 't welhebbend regt, welk aan deselve, uit cragt van den 6den add. art. der Staatsregeling aan de Kerk te Bredevoort competeert.

Tweedens vermeenen de ondergetekende, dat 't Haar niet aangaat, om den gepraetendeerden Eygendom aan zijde der gereformeerden van Toren en Klokken in discussie te moeten brengen, maar zulks als een zaak van de geheele Burgerlijke Gemeente aan 't amptsbestuur te moeten overlaten, ende waaromtrent men zig refereert tot 't eynde van den geallegeerden 6den art. der Staats Regeling.

Derdens hebben de ondergetekende uit 't geschrift van de gereformeerde gecommitteerdens gezien, dat deselve almede een exclusiven eygendom praetendeeren te hebben van de Landerije door uL: op 't plan van schikkinge gebragt;

dewijl egter alle 't geene 't welk door de gereformeerde gecommitteerdens tot stavinge van die al te hebzugtige sustensie word geadstrueerd, niet anders zijn als ongegronde en niets bewijsende praesumptien, zo oordeelen de ondergetekenden 't onnodig om deselve wijdloopig te moeten debatteren; also 't immers zeker is dat alle erfmakingen, giften en overdragten van ongerede goederen in de prothocollen van Erfmakingen en overdragten moeten worden geregistreerd en aldaar te vinden zijn, vertrouwende also, alhier ook de gecommitteerdens dat de Catholyke gemeente door die wijd en breed aangevoerde praesumtien, ook niet kan worden gepriveerd, van Haer goed hebbend Regt tot die Landerijen.

Ende concluderen diensvolgens, dat uit cragt der Staats Regeling ende op gronden van waare gelijkheyd, bij eene beslissende uitspraak, ingeval de zaak tot dat uiterste mogte worden gebragt, zal moeten worden verstaan dat de gereformeerde Kerkgemeente van Bredevoort zig het gebouw en pastorie Land willende naasten, gehouden ende verpligt is, aan de Catholijke gemeente voor den afstand van haar regt en aandeel aan die

---

1) Zie de aanteekening op blz. 55.

perceelen, uitkeeringe te doen naa evenredigheyd van 't getal der Leeden.

Met verzoek dat 't dubbeld dezes welk hier bij word overgelegt aan de gecommitteerdens der Gereformeerde kerkgemeente mag worden ter hand gesteld.

Zulx doende
B. I. R. Lam gecomm. &c.

Eene dagteekening vindt men op dezen brief niet, doch 22 Januari had de predikant hem in elk geval in zijn bezit, want op dien dag toonde hij het stuk in de kerkeraadsvergadering. Hij zeide te hebben ontvangen een „tegenschrivt van de Roomsch Katholiken dezer plaats; waerin vele injurieuse termen voorkwaamen; zynde hem dit libel door de Commissie d. 12 Nov. l.l. aengesteldt, ter hand gesteldt, om daerop den Roomsch Katholiken te dienen tot tegenantwoordt, en wederlegging van hunne in het wild geschermde redeneringen". De predikant zag echter niet in, dat men daar haast mede behoefde te maken, en meende dat men op dit geschrift slechts in een ernstigen toon moest antwoorden. Doch wijl men zich zijne goede zaak bewust was, oordeelde hij het best te wachten, totdat de Departementale Besturen vergaderden, en langs dat kanaal aan het Wetgevend Lichaam de zaak te adresseeren.

Hiervan is echter niets gekomen. Het Gemeentebestuur schijnt aan de „praesumtiën en sustensies" der Gereformeerden nog al wat waarde gehecht en gemeend te hebben, dat hun beweren „geloof meriteerde", zoodat de Gereformeerde Gemeente verder niet lastig gevallen is. En toen de kerkeraad den predikant bedankte voor de diensten, in deze gedaan, met den uitdrukkelijken wensch, dat dit in de notulen zou worden aangeteekend, gevoelde hij zich blijkbaar als uit alle moeilijkheden bevrijd en voor de toekomst gerust.

Breedevoort.

DE NAALDWIJKSCHE PRAEBENDEN IN DE ST. PANCRAS- OF HOOGLANDSCHE KERK TE LEIDEN,

DOOR

JAMES DE FREMERY.

De bekende goedgeefschheid onzer voorouderen jegens kerk en eeredienst, vond hare uiting o. a. ook in de stichting van talrijke praebenden en vicarieën, welker inkomsten in het onderhoud van geestelijken voorzagen.

Het is met eene dezer kerkbegiftigingen, dat wij ons hier bezig zullen houden, en wel met de praebenden Maria en St. Nicolaas in de St. Pancraskerk te Leiden [1]). Aangaande weinige in de veertiende eeuw gestichte kerkelijke beneficiën vindt men zoovele gegevens, als ons aangaande deze zijn ter hand gekomen.

De bedoelde praebenden zijn voortgesproten uit eene vicarie, ingesteld door Gerrit van Raaphorst, ridder, en zijne echtgenoote, Jutta.

---

1) In de *Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem*, deel XV, is afgedrukt eene uitgebreide »Memorie van verscheijden Beneficien" enz. A⁰ 1651, waarin, op blz. 75 en 71, vicarieën Maria en St. Nicolaas genoemd worden als gevestigd in de Leidsche „Hoochlantse ofte Pancraeskercke", maar onze gelijknamige praebenden ontbreken. Doch eerstens, de memorie maakt, blijkens haar titel, geen aanspraak op volledigheid, en voorts waren (zie ald. blz. 77) bij deze kerk twee bladzijden in het handschrift opengelaten, 't geen op onvoltooidheid der memorie wijst.

Heer Gerrit van Raaphorst was een voornaam edelman en tevens een man van verdienste, die in 's lands archieven dikwijls voorkomt. Reeds op nog jeugdigen leeftijd schijnt hij zijn vader verloren te hebben. Uit de voorgaande generatie zijn ons slechts twee Raaphorsten bekend: Dirk, in 1261 reeds als ridder vermeld [1]), en zijn broeder Gerrit, in 1269 nog niet ridder, maar voorkomende als gehuwd met Aleid Stoep, dochter van Frank Stoep, ridder, heer van Hillegardsberge [2]). Ook Gerrit was ridder in 1272, toen de beide broeders sneuvelden tegen de Friezen [3]), in een rampspoedigen veldtocht, op last van graaf Floris V ondernomen, ten einde het gebeente zijns vaders naar Holland over te brengen. Naar alle waarschijnlijkheid had Gerrit een hunner tot vader. Vermoedelijk werd hij voor de kerk opgevoed, want men vindt vermeld dat hij „persoenre" [4]) was van de kerk te Naaldwijk. Hij verliet

1) *Oorkondenb. Holl. en Zeel.*, II, n0. 82.

2) T. a. p., n0. 190.

3) Beka, *Chronica*, ed. Buchel., p. 93. Emmius, *Rerum Frisic. Hist.*, p. 173, plaatst hun dood in 1274.

4) Persoenre, persona, eene kerkelijke waardigheid, welke gedurende de middeleeuwen bestond en hier te lande met het midden der zestiende eeuw verdwijnt. De persona was de hoogste waardigheidsbekleeder der kerk, waarbij hij wordt aangetroffen. Zijne macht, rechten en plichten kunnen niet in een algemeenen regel worden saamgevat, aangezien daaromtrent aan verschillende oorden en in verschillende tijden groote verscheidenheid bestond. Somtijds bezat de persona eene uitgebreide macht, en zulks bijwijlen over meer dan ééne kerk. Soms ook was het personaat en het pastoorsambt in één persoon vereenigd. Zoo belooft Hubert van Budel, klerk van den bisschop te Utrecht, 6 Dec. 1327, om, zoodra hij eene beneficie met zielenzorg verkrijgt, van zijn personaatsschap van Bolsward afstand te zullen doen, en den bisschop te zullen verzoeken het personaat met het pastoorsambt te vereenigen en den pastoor daar ter plaatse met beide waardigheden te bekleeden (S. Muller Fz., *Reg. en Rek. van het Bisd. Utrecht*, I, blz. 60). Hubert van Budel's bereidwilligheid te dezer zake staat vermoedelijk in verband met den ernstigen tegenstand, welken hij te Bolsward ondervond, alwaar de parochianen den bisschop het recht tot benoeming van van Budel ontzeiden. Zie brief van bisschop Jan van Diest, die hen met excommunicatie bedreigt, 14 Juli 1327, bij Muller, t. a. p., I, blz. 165.

De verklaring van een Haarlemschen Begijnen-pastoor in de zeventiende eeuw, aangehaald in de *Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem*, VII, blz. 103, dat de waardigheid van „persoon" bestond in eene kanunnikdij in

echter den geestelijken stand, en men treft hem, schildknaap, reeds 4 Mei 1297 aan als een van de raden van graaf Jan I, onder wier advies deze den lijftocht zijner gemalin, Elizabeth van Engeland, bepaalt. Toen hij op 2 Januari 1300 zes pond jaarlijksche renten aan zijne voormalige kerk schonk, „was hi Joncheer ende gheen Ridder, daerna

---

de Domkerk te Utrecht, is volstrekt onhoudbaar. Dat zijn door hem bedoelde voorganger van ongeveer vier eeuwen vroeger, de waardigheid van persoon eener kerk verwierf en tevens die van kanunnik ten Dom bekleedde, is licht mogelijk, en dit zal den goeden pater hebben misleid.

De eerste „persoon", dien wij bij kerken in deze streken aantreffen, is Henricus, persona van Naardingerland (het Gooi) in of omstreeks het jaar 1185 (*Oorkdbk. Holl. en Zeel.*, I, n°. 164, en *Oorkdbk. Gelre en Zutphen*, n°. 369; uit deze oorkonde blijkt, dat de persona van Naardingerland beurtelings door het kapittel van St. Jan te Utrecht, en door de abdij van Elten werd benoemd); daarna Henricus, persona van Vlaardingen, in 1215 (*Oorkdbk. Holl. en Zeel.* I, n°. 247); A° 1217 wordt het personaat der kerk van Steenderen, A° 1219 dat van Blerik en Berkele, en A° 1228 dat van Doesburg vermeld (*Oorkdbk. Gelre en Zutphen*, n°s. 446, 454 en 518). (Zie Naschrift hierachter, blz. 88.)

In het jaar 1242 verleenen gravin Machteld en haar zoon, graaf Willem II, het personaat der kerk van 's Gravenzande aan Mariënweerd, en verbinden daaraan dertig morgen land, eene aanzienlijke gift; zie mijn *Cartularium der abdij Mariënweerd*, n°. 61. Van een „persona" aan het hoofd dier kerk wordt geen spoor gevonden, en de bedoelde brief van 1242 maakt van zoodanig geestelijke ook geen gewag. De abdij zelve vertegenwoordigde hier de persona, en haar personaat sloot blijkbaar het recht in zich tot aanstelling van den pastoor. De parochie van 's Gravenzande werd voortdurend door Mariënweerdsche kanunniken als prochypape, pastoer, cureyt, bediend, en minstens twee hunner, Dirk Spoelre en Johan Hoen van Kartijls, werden later tot de waardigheid van abt verheven. Zie mijn *Abten van Mariënweerd*, blz. 23 en 25.

Na de eerste helft der dertiende eeuw komt de persona veelvuldiger voor; zoo worden bijv. vele persona's en personaten vermeld in het register van tienden, ontvangen krachtens een besluit van het Concilie van Lyons in 1274, ten behoeve van een nieuwen kruistocht, welk register op het rijksarchief aanwezig, en in de *Kronijk Hist. Gen.* 3de Serie, III, blz. 173 vv., afgedrukt is, met afwijkingen evenwel, die aan een ander origineel doen denken. Men raadplege Matth. *Anal.*, III, p. 464; de doorwrochte bijdrage van J. Reitsma over de Persona van Groningen (vroegste vermelding in 1246) in Acker Stratingh's *Bijdr. tot de geschiedenis der prov. Groningen*, 1865, III, blz. 314 vv.; ook de aanteekeningen van J. H. Hofman, in het *Archief Aartsbisd. Utrecht*, XX, blz. 120, en de bronnen door deze schrijvers aangehaald. Vgl. de *Glossaria* van du Cange, ed. Favre, en van Brinckmeier, i. v. persona.

1) *Oorkdbk. Holl. en Zeel.*, II. n°. 999.

wort hi Ridder", blijkens eene onder zijn brief gestelde aanteekening. Op 9 Januari 1303, met anderen een geding beslechtende voor den abt van Egmond, ontmoeten wij hem voor de eerste maal als ridder [1]), onder welken titel hij vervolgens steeds voorkomt. Zoo wordt hij 12 Januari (1310) 1311, in het handvest aan die van Westvriesland gegeven [2]), en in vele stukken van lateren datum, onder de raden van graaf Willem III gevonden. In Augustus 1315 verzelde hij den graaf met 17 man op diens kortstondigen en vruchteloozen veldtocht tegen Vlaanderen [3]). In 1318 was hij een der drie edelen, door den graaf verkoren als scheidslieden in zeker geschil met den hertog van Brabånd [4]). Voorts wordt hij, na in 1320 reeds, op voorstel van den graaf, met anderen door den Utrechtschen bisschop Frederik van Zijrik in diens geheimen raad te zijn opgenomen [5]), nog 30 Augustus 1321, krachtens een nieuw verdrag tusschen den graaf en den bisschop, aan laatstgemelden als specialen raadsman met bijzondere macht bekleed, in 's graven belang toegevoegd [6]).

Meer zou kunnen gezegd worden, maar het bijgebrachte volstaat om den werkzamen en eervollen levensloop te doen kennen van den man, die op het door hem in de Leiderdorpsche kerk gesticht altaar, te zamen met zijne vrouw, Jutta, eene kapelanij had ingesteld, welke hij thans met een aanzienlijk stuk land begiftigde.

Vrouw Jutta's geslachtsnaam is ons niet bekend, en alleen het volgende vonden wij aangaande haar vermeld. Op St. Lambrechtsdag (17 September) 1320 beschikt graaf Willem III, dat de 20 pond 's jaars, die hij zijn getrouwen ridder, heer Gerrit van Raaphorst, voor zijn leven verzekerde op de visscherij van Sparendam, verleend wor-

1) Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, blz. 25.
2) T. a. p., blz. 91.
3) Van den Bergh, *Gedenkstukken*, I, blz. 107 vv.
4) Van Mieris, t. a. p., blz. 199.
5) Van Mieris, t. a. p., blz. 241.
6) Van Mieris, t. a. p., blz. 255. Het is bekend, hoe bisschop Frederik van Zijrik zich in alles door den machtigen invloed van den graaf liet leiden. Vgl. Moll, *Kerkgeschiedenis*, II, 1, blz. 132.

den tot lijftocht van Jutta, diens vrouw [1]). Maar deze heeft er niet van kunnen genieten; eene maand later was zij, naar luid van onderstaanden stichtingsbrief, reeds overleden [2]).

De overblijvende echtgenoot, die zeker den kapelaan reeds een jaargeld zal hebben toegelegd, had evenwel het daartoe vestigen van een blijvend fonds steeds veronachtzaamd, zooals hij in zijn brief erkent. Nu haast hij zich, door de begiftiging hunner kapelanij of vicarie, aan de verplichting die op hem rust, misschien tevens aan eene belofte bij het sterfbed zijner gemalin afgelegd, te voldoen. Zijne stichtingsoorkonde [3]) luidt als volgt:

1320, October 13.

Universis ad quos presentes littere pervenerint, ego Gherardus de Raephorst, miles, ad evidentiam firmiorem facio manifestum quod, ne pium opus jam dudum a me et Jutta, uxore mea quondam legitima, pie memorie, per erectionem cujusdam capellanie in ecclesia de Leyderdorp conceptum et in parte peractum, ex mei negligentia remaneat inexpletum, ob Jutte predicte meique et parentum meorum remedium animarum, ut eadem capellania per sacerdotem ydoneum inantea valeat melius deserviri, eidem in dotem et condonationem perpetuam dedi, contuli et donavi, do, confero, et dono, novem jugera terre arabilis, sita in parrochia de Naeldvic, contiqua [4]) ad unam partem terre Henrici de Heemskerke et ad aliam partem terre Henrici van der Woert, cum omnibus juribus et pertinenciis suis, dotis seu fundationis nomine tenenda, possidenda et habenda perpetuo, pacifice et quiete. Super collatione vero hujusmodi capellanie interveniente, voluntate et assensu dicte quondam uxoris mee, sic disposui et ordinavi et exnunc in hunc modum ordino et dispono, quod quando et quotiens eam vacare contigerit, si

---

1) Register E. L. 1, fol. 16 vso; Rijksarchief.

2) In het Necrologium der abdij Egmond, aan welke zij eene jaarrente had geschonken, staat zij als overleden op 22 April 1311. Van Wijn, *Huisz. Leeven*, II, bldz. 108. Deze datum is met het bovenvermelde niet bestaanbaar.

3) Ontleend aan een ongedagteekend vidimus van »Frater Theodericus, investitus ecclesie de Leyden", voorhanden in het archief der heeren van Montfoort, Rijksarchieven te Utrecht.

4) Contigua.

heredes mei ex dicta Jutta progeniti, illam per mensem ab ejus vacatione numerandum differant conferre ydoneo sacerdoti viginti quinque annis majori, eadem collacio ad abbatissam monasterii de Rensburch libere devolvatur; que si dictam collationem per mensem distulerit aut eam ut premittitur non fecerit (conferre) ydoneo sacerdoti, extunc.. episcopus Trajectensis qui pro tempore fuerit, eidem capellanie de ydoneo sacerdote habeat perpetuo providere.

In cuius rei testimonium sigillum meum presentibus est appensum. Datum anno Domini MCCC vicesimo, feria secunda post beatorum Gereonis et Victoris.

Zegel verloren.

De reeds genoemde bisschop bevestigt de vicarie den volgenden dag in deze bewoordingen [1]):

1320, October 14.

Nos Fredericus, Dei gratia episcopus Trajectensis, notum facimus universis, quod dilecti nobis domini Gherardi de Raephorst, militis, justis petitionibus inclinati, erectionem et dotationem capellanie, contentas in litteris quibus hec nostra presens cedula est transfixa, prout rite et canonice facte sunt, in Dei nomine confirmamus.

Datum sub sigillo nostro, anno Domini MCCC vicesimo, feria tercia post beatorum Gereonis et Victoris.

Zegel verloren.

Heer Gerrit van Raaphorst schenkt negen morgen (het stuk bevat er nagenoeg tien) onder Naaldwijk, tot instandhouding der vicarie, en bepaalt, dat de collatie [2]) zal vererven op zijne nakomelingen bij zijne overledene echtgenoote, vrouw Jutta.

In de mogelijke nalatigheid hunner afstammelingen, in het begeven der kapelanij (en bijgevolg ook in geval van ontstentenis van nakomelingen), wordt voorzien door het

---

1) Ook deze brief is in gezegd vidimus vervat.

2) De benamingen collator en patroon van een kerkelijk beneficie, voor den stichter of diens opvolgers, worden gewraakt. Wij zien echter geen bezwaar er ons van te bedienen, waar in de veertiende eeuw Raaphorst met „collatie" en Naaldwijk met „patroon" zijn voorgegaan, en deze aanduidingen in het hedendaagsch spraakgebruik zijn opgenomen. Voor het oudtijds voor „patroon" ook gebruikelijk zelfstnmw. „presenteerre" hebben wij thans geen woord.

c. q. vervallen der collatie aan de abdij Rijnsburg, en mocht ook deze gedurende langer dan eene maand in gebreke blijven, dan zou de collatie voor altijd aan den bisschoppelijken zetel van Utrecht behooren.

Verzuim ten deze schijnt niet te zijn voorgekomen, en ook ten huidigen dage, na bijna zes eeuwen, schoon de kapelanij in de Leiderdorpsche kerk werd opgeheven en de op hare goederen gegrondveste kanunnikdijen niet langer bestaan, wordt het in de stichtingsoorkonde der vicarie bedoelde land alsnog, zooals beneden zal worden aangetoond, door een afstammeling van ridder Gerrit van Raaphorst, wel niet in naam, maar desniettemin feitelijk bezeten.

Indien heer Gerrit zonen heeft gehad, moeten zij jong zijn overleden, want reeds op 17 Juni 1311 bekomt hij verlof van Nicolaas, heer van Putten en Strijen, dat zeker leen van 20 ponden ('twelk deze hem „enen edelen man ende wysen, onsen lieven vrient here Gheraert van Raphorst, ridder", 1 Februari 1308 had geschonken [1]), bij ontstentenis van zonen op zijne dochters, „veren Hadewijen ende joncfrou Ermgairt, sijn twee dochteren, die hij nu levende heeft" zou overgaan [2]). Van graaf Willem III bekomt hij zulk verlof voor 25 morgen in de Lier en 6 morgen in de Ketel, 4 October 1324 [3]), ten behoeve van zijne dochter Hazetiaen [4]).

Onder den stichtingsbrief moest, volgens het recht dier tijden, na zijn dood, welke op 8 Januari 1325 [5]) plaats vond, bij ontstentenis van zonen, de oudste dochter als collator over deze vicarie opvolgen, en bij haar vooroverlijden haar oudste zoon. De collatie, naar luid van den hieronder volgenden brief van Willem II van Naaldwijk op hem gekomen zijnde, toont dat heer Gerrit's en vrouw

1) Reg. Putten en Strijen met houten borden, fol. 196 vso, Rijksarchief.

2) T. a. p., fol. 197 rto. Beide brieven worden ook aldaar gevonden in het register Nicolaas van Putten, fol. 3.

3) Reg. E. L. 1, fol. 46 vso en reg. E. L. 2, fol. 35 rto, Rijksarchief.

4) Of Hasekijn, Haseken, zooals in een vidimus van dien brief, reg. XVIII Albertus, fol. 47 vso. Alle verkleinwoorden van Haze.

5) Necrologium van Egmond, aan welke abdij hij eene jaarrente van 20 s. schonk. Van Wijn, *Huisz. Leeven*, II, blz. 92.

Jutta's dochter Sophie [1]), gehuwd met Willem I van Naaldwijk, de oudste dochter moet zijn geweest, 'tgeen ook hierom waarschijnlijk is, omdat haar kleinzoon, genoemde Willem II, reeds in 1363 voorkomt als lid van 's graven raad [2]).

Bovenstaande uitdrukking „sijn twee dochteren, die hij nu levende heeft" opvattende in den zin van „éénige nog in leven zijnde dochters", moet men daaruit afleiden, dat Haze toen, 17 Juni 1311, nog niet geboren was, en Sophie daarentegen reeds overleden. In allen gevalle moet laatstgenoemde vóór haar vader gestorven zijn, want op 9 Maart (1324) 1325 tocht Willem I van Naaldwijk zijne tweede vrouw [3]).

---

1) Van Leeuwen, *Bat. Ill.*, blz. 1053, plaatst Sophie ten onrechte onder de kinderen van Gerrit van Raaphorst en Agnes van Duvenvoorde. Die Gerrit, geen ridder, was een zoon van heer Kerstant van Raaphorst, broeder van onzen heer Gerrit, vader van Sophie. Het eerste gedeelte der genealogie Raaphorst bij van Leeuwen, en ook bij van Gouthoeven, is zeer gebrekkig. Beter is die door van Spaen samengesteld, (M. S. genealogieën, X, fol. 258, Archief Hooge Raad van Adel); hij vergist zich evenwel met onze vrouw Jutta te noemen Jutta Vrese, heer Lambrechts dr., indien zij, Jutta Vrese, zooals hij schrijft, in 1332 nog leefde; en voorts met aan elk dezer beide Gerritten dezelfde Hadewig tot dochter te geven. Hadewig, gehuwd met Alpher van der Horst (waars. vóór 17 Juni 1311, volgens bovenstaande uitdrukking „veren Hadewijen" tegenover „joncfrou" voor hare zuster) is eene dochter van onzen heer Gerrit, en is dezelfde die door graven van Bentheim in 1327 en 1335 werd beleend met een vierde eener tiende onder Leiderdorp, vroeger door haar vader in leen gehouden. Reg. XVIII Albertus, fol. 47. Rijksarchief. Zooals van graaf Willem III en van den heer van Putten, bekwam heer Gerrit zeker in dit geval verlof van Bentheim tot leensovergang op eene jongere dochter.

2) Van Mieris, *Groot Charterboek*, III, blz. 147.

3) Register E. L. 2, fol. 36 vso, Rijksarchief. Maar zij kunnen toen reeds langen tijd gehuwd geweest zijn. Het tochten geschiedde te eeniger tijd; dikwijls bij het verkrijgen van nieuw eigendom of leengoed. Zoo tochtte Willeme van Naaldwijk haren man, heer Jan van Montfoort, in 1497, toen zij reeds vele jaren gehuwd waren, aan goederen haar ten vorigen jare van haren vader aanbestorven, en wel aan „de mindere helft" daarvan (in tegenstelling van de werkelijke, welke de „rechte helft" werd genoemd), zooals bij vastgoed of bij een ambacht gewoonlijk door den schenker van lijftocht werd gedaan, ten einde zich de macht tot beheer, en c. q. tot uitoefening van heerlijke rechten, voor te behouden.

Wij bedienen ons van het verouderde „tochten" (de eigenaar tocht aan zijn goed iemand, die deswege als „tochter" wordt aangeduid), omdat het eene handeling te kennen geeft, welke door geene nieuwe benaming

Heer Gerrit van Raaphorst werd dus als collator opgevolgd door zijn kleinzoon Hendrik van Naaldwijk, den oudsten (wellicht eenigen) zoon zijner dochter Sophie.

Hendrik werd opgevolgd door zijn zoon Willem II van Naaldwijk.

In diens tijd werd, in groote mate door den ijver van den zoo gunstig bekenden priester, meester Philips van Leyden [1]) (zelf een der eerste kapittelheeren), in de St. Pancraskerk ten Hoogenlande te Leiden, een „zeer aanzienlijk en voortreffelijk" kapittel van vijf en twintig kanunniken opgericht. Een van deze, die tevens kanunnik der Utrechtsche Domkerk moest zijn [2]), zou de waardigheid van proost bekleeden, en daartoe werd in de eerste plaats benoemd Gijsbrecht van Walenburch, kanunnik en

---

wordt uitgedrukt; t. w. het schenken en verzekeren van het recht tot vruchtgebruik voor het leven (derhalve lijftocht), zoo van eigen als van leengoed. Dewijl in het laatste geval de erkenning en bekrachtiging van den leenheer vereischt werd, en het tochten veelal tusschen echtgenooten geschiedde, vormen de oude leenregisters (van Holland, Voorne, Putten, Nassau la Lecq, enz.) eene rijke bron voor opgaven van huwelijken (belangrijk voor genealogie, een gewichtig hulpmiddel voor geschiedenis), van welke vele op geene andere wijze ter onzer kennis gekomen zouden zijn. Zie over lijftocht: Hugo de Groot, *Inl. tot de Holl. Rechtsgeleerdheid*, Boek 2, deel 39 (ed. Schorer, blz. 340). Erfelijke tocht lost zich op in erfpachtsrecht en leenrecht.

Vond het tochten dikwijls plaats ten tijde van het huwelijk, het moet wel onderscheiden worden van de morgengave, schoon beide soms beschouwd werden deel uit te maken van de huwelijksche voorwaarden. De jonggehuwde vrouw ontving van haren echtgenoot de „morgengave" op den eersten morgen van haar huwelijk, vóór zij hare sponde verliet. Zoo verklaart in 1405 Hughe Naghel, aan zijne vrouw, Alijdt Hughe Aerst dochter, te hebben gegeven „up haeren bruydbedde, binnen haren vier bedstapelen, mit enen groenen swighe (*twijg*), vier morghen ende anderhalf hont lands, toet haerre morghengave, (die) gheleghen sien...., ende hebbe haer belooft ende love inder voirseyder morghengave te houden ende in te stercken, na sede ende costume des lands van Holland." Oorspronkelijk met gaaf zegel in doos Delfland, Rijksarchief.

1) Niet uit het oud geslacht van dien naam afkomstig. Zijn ware naam was „van den Hove". Van Rhijn, *Rhijnl. Oudh.*, 8vo., Leiden, 1719, blz. 158 en 163.

2) Ook de kerspelkerk van Leiderdorp, die vanouds aan de St. Michiels-kapel te Utrecht verbonden was, en wier goederen, zooals wij zien zullen, ten grondslag voor het kapittel strekten, werd reeds lang vóór

scholaster ten Dom. Van de overige kanunniken werden in den stichtingsbrief van bisschop Johan van Vernenburg, gedagteekend 27 October 1366 [1]), elf aangewezen, zoodat het kapittel in den aanvang uit twaalf leden bestond, terwijl de stichting der overige kanunnikdijen, waaraan voor de stichters en hunne nakomelingen het patronaat verbonden werd, wordt opengesteld.

De parochie van Leiderdorp strekte zich uit tot in Leiden, en toen de St. Pancras in 1315 tot parochiekerk ingewijd werd, bleef deze die van Leiderdorp als moederkerk huldigen. Ook thans, nu bij 's bisschops brief de St. Pancras met een kapittel begiftigd en tot collegiale kerk verheven wordt, blijft zij, ten aanzien van die van Leiderdorp, de „appendicia" (aanhangsel, onderkerk) genoemd worden.

Maar wat zij bleef in naam, was zij niet langer inderdaad. De bisschop schenkt aan het kapittel niet alleen de eigendommen en inkomsten, welke St. Pancras reeds bezat, maar ook de groote en kleine tienden en alle vaste inkomsten van de moederkerk. Deze wordt ten behoeve der dochter uitgekleed. Er is hier geen sprake van verdeeling van grondgebied en zielenzorg, welke van scheiding van bezittingen en inkomsten vergezeld behoort te gaan. Daarbij ging de kerkelijke overheid in dien tijd met angstvallige zorg voor recht en billijkheid te werk, zooals bijv. blijkt uit de scheiding van Meer en Mill (Noord-Braband) in 1325 [2]), en eene dergelijke scheiding zal ook bij de vorming der parochie van St. Pancras in 1315 hebben plaats gevonden. Thans geldt het hier de belangen van twee reeds gevestigde parochiën.

1328 zoowel als de St. Michiels kapel zelve, op collatie van den bisschop door tusschenkomst van het Domkapittel bediend. Muller, *Oudste Cartularium van Utrecht*, blz. 241. Het verband tusschen kerk en kapel was vermoedelijk tot dit recht van bediening beperkt.

1) Afgedrukt bij van Heussen, *Bat. Sacra*, II, p. 253. Eene vertaling van dien brief treft men aan bij van Rhijn, t. a. p., blz. 78 vv.; ook bij van Mieris, *Groot Charterboek*, III, blz. 196 vv.

2) Zie mijn *Cartularium van Mariënweerd*, 1890, nos 244, 258, 260, 261, 266.

Voorts, terwijl de St. Pancras een pastoor heeft, zal de Leiderdorpsche kerk zich voortaan met een vicaris tevreden moeten stellen, in wiens bezoldiging en in de andere noodzakelijke onkosten van welke kerk (voorzoover hare offergelden en onzekere baten onvoldoende bleken) het kapittel moest voorzien. Feitelijk werd de vroegere onderlinge verhouding der beide kerken omgekeerd.

Bij de bekende vasthoudendheid van kerken en kloosters aan hunne voorrechten, eigendommen en inkomsten, waarbij zij zelfs immer, wanneer zij onder eerlijk en bekwaam bestuur stonden, op vermeerdering bedacht waren, kan het verwondering baren, dat wij niets vernemen van verzet vanwege de Leiderdorpsche kerk tot handhaving harer rechten, onder beroep op den bisschop. Maar in dat opzicht had de vestiging van het kapittel niet onder gunstiger omstandigheden plaats kunnen vinden. De parochiën van Leiderdorp en van St. Pancras, die aan elkander grensden, werden beide op dien tijd bediend door eenzelfden pastoor, Gijsbrecht van Walenburch, en door diens aanvaarding van de proosdij van het nieuwe kapittel ontstond eene samenvloeiing van belangen, waarin geene ruimte overig was voor geschil met de Leiderdorpsche kerk, en werd ook bij den bisschop geen beklag ingebracht, 'twelk zijne goedkeuring en medewerking kon bemoeielijken.

Nauwkeurige berichten aangaande de fundatie der bij de stichting opengebleven kanunnikdijen ontbreken, maar de volgende oorkonde bewijst, dat het kapittel spoedig voltallig moet zijn geweest, en dat de hooge ingenomenheid met de instelling, eer nog twee jaren verloopen waren, ruimschoots gelegenheid tot uitbreiding scheen aan te bieden.

1368, September 9.

Johannes de Viernenborch, Dei gratia Episcopus Trajectensis, dilectis nobis in Christo filiis, decano et capitulo collegiate nostre ecclesie sancti .. Pancratii in Leyden, salutem in Domino sempiternam.

Ut numero canonicorum vestrorum, in ecciesia predicta alias a nobis concessa, in divini cultus augmentum quindecim pre-

bendarum numerum addicere possitis, auctoritate nostra ordinaria presentibus indulgemus.

Nostrarum testimonis literarum sigillo nostro munitarum. Datum anno Domini millesimo trecentesimo sexagesimo octavo, mense Septembris die nona [1]).

Met bijna gaaf zegel uithangende in roode was.

Verlof wordt aldus gegeven om het aantal kanunniken met vijftien te vermeerderen, en derhalve op veertig te brengen [2]).

De aanvulling van dit getal ondervond echter vertraging, en zoo stond voor den reeds genoemden Willem, heer van Naaldwijk, den tweeden van dien naam, maarschalk van Holland, in 1376 de gelegenheid nog open, een voornaam begunstiger van het kapittel te worden. Wij vonden niet, dat hij eenige bijzondere betrekking op Leiden had, anders dan dat hij ten vorigen jare, 3 Augustus 1375, den hof der graven aldaar in eigendom had beko-

1) Aanwezig in het gemeente-archief van Leiden.

2) Deze bisschoppelijke oorkonde was blijkbaar aan van Heussen, van Rhijn en andere schrijvers onbekend, aangezien zij er niet van gewagen en nergens van meer dan vijf en twintig kanunniken spreken.

De lijsten der praebenden (van Heussen, *Hist. Episc. Ultraj.*, p. 462; van Mieris, *Beschr. van Leyden*, I, blz. 64; Renteboek van het Kapittel, gemeente-archief van Leiden. De Declaratie hiervoor op blz. 81 vermeld, heeft er 25), vermelden er 20 tot 25, met de mogelijkheid dat er buiten die van Naaldwijk nog een paar der opgenoemde praebenden dubbel zijn, 'tgeen haar aantal tot 27 op zoude voeren. Het schijnt vreemd, dat op veertig kanunnikdijen slechts 25 of 27 praebenden worden aangetroffen, maar indien wij eene gissing durven wagen, is het deze, dat de praebenden welke de elf in den stichtingsbrief aangewezen kanunniken moesten vormen, buiten rekening moeten blijven; geen patronaatrecht was er aan verbonden, en zij kunnen ingesteld zijn geworden door eenvoudig de noodige goederen of fondsen aan het bezit des kapittels toe te voegen. Daar voorts den proost naar het schijnt eene praebende uit de algemeene fondsen wordt toegelegd, kan men het mogelijk aantal der afzonderlijk bestaande praebenden, elk onder haar eigen benaming bekend en tot het patronaat gerechtigd, begrooten op 28. Er zouden dus nog twee tot vier praebenden gemist worden, maar wij weten tot dusver niet of het veertigtal kanunniken ooit voltallig is geweest, noch ook of in den loop der tijden vermindering van inkomen wellicht tot de samensmelting van praebenden heeft geleid.

men door, tegen eene verplaatsbare rente [1]) van 55 pond 's jaars, te treden in de rechten van het kapittel van Maria ten Hove, aan 'twelk hertog Aalbrecht van Beijeren eertijds dien hof gegeven had, met uitzondering van vroeger daarin verleende hofsteden en van 's graven steen en gevangenis. Ter zelfder tijd ontving Naaldwijk van gezegd kapittel het spithout van dien hof ten erfleen [1]).

Twee der onvervuld gebleven kanunnikdijen werden door hem ingesteld, en zulks door de goederen der Leiderdorpsche vicarie, van welke hij door afstamming uit heer Gerrit van Raaphorst [2]) patroon was geworden, naar

---

1) T. w. eene rente, verzekerd op vast goed, welks eigenaar recht heeft het van dien last te ontheffen, door voldoend ander vast goed daarvoor te verbinden, of wel door verwisseling tegen andere renten tot een minstens gelijk bedrag en even goed verzekerd. Dit recht werd dikwijls voorbehouden; het wordt niet zelden aangetroffen bij renten voor kerkelijke doeleinden, op woonhuis en erf of op erfgoed gevestigd, en werd wellicht aan den gever geopperd om aan bezwaren tegen zulk belasten te gemoet te komen. Men schijnt echter slechts zelden van dit recht tot verplaatsing gebruik te hebben gemaakt.

1) Cartul. der Hofkapel, fol. 11 rto, Rijksarchief.

2) Deze afstamming blijkt uit de lijst der opvolgende heeren van Naaldwijk, samengesteld uit oorkonden en registers in het Rijksarchief en in andere archieven voorhanden (welke oorkonden steller dezes, na verder onderzoek, hoopt uit te geven), als volgt: Hugo, ridder (Unarch van Naaldwijk, in 1156 vermeld (*Oordkbk. van Holl. en Zeel.* I, n⁰. 133) kan de vader of grootvader van dezen Hugo zijn geweest), — Hugo, ridder, — Hendrik, ridder, — Willem, ridder, gehuwd met Sophie van Raaphorst, dochter van Gerrit van Raaphorst, ridder, stichter der vicarie te Leiderdorp, — Hendrik, — Willem, stichter der onderhavige praebenden in St. Pancras, — Hendrik, ridder, — Willem, — Hendrik, ridder, wiens dochter als leenvolgster de Naaldwijksche goederen, en daarbij ook deze praebenden, in het geslacht van haar echtgenoot, Jan, burggraaf van Montfoort, overbracht. Alle ons bekende geschreven of gedrukte genealogieën Naaldwijk, wijken in de eerste geslachten van deze uit archiefstukken geputte opvolging af. De oorspronkelijke genealogie Naaldwijk, in het geslacht zelf gehouden, weten wij niet te vinden. Haar bezit (zooals ook dat van familieportretten) hebben, na het uitsterven van het mansoir, twee vrouwelijke familieleden, Adriana Catharina van Naaldwijk, vrouw van Jacques de Ferrand, heer du Til, en Maria Doubleth, moeder en erfgenaam van den laatsten Naaldwijk, gerepresenteerd door haren toenmaligen echtgenoot, Hans Cracht, heer van Mijlendonck, zich elkander nog in 1674 voor het Hof en den Hoogen Raad betwist. De uitslag van dat geding is ons tot dusver onbekend gebleven.

de Leidsche St. Pancraskerk over te brengen en voor twee kanunnikdijen te bestemmen [1]).

Zijn desbetreffende brief [2]) luidt als volgt:

1376, Maart 14.

Ic Willem van Naildwijc doe cont allen luden, want mine lieve heren ende gheestelike prelaten, alse die biscop ende die doemproost van Utrecht [3]), om den dienst Goids te meerren, ende om mijnre bede wille, orlof ghegheven hebben van diere cappelrien die hair Gheryd van Raporst, ridder, mijn over oude vader, ghesticht hadde in die prochikerke van Leyderdorp ende hair Philips Gheryd Doeden soen, priester, langhe tijt ghehad heeft ende ic een patroen ende presenteerre of ben, dat men

---

1) De kanunnikdij is de waardigheid, het ambt of de bediening; de praebende, provene, prove, is het inkomen van een fonds, bestemd om in het onderhoud van een kanunnik (ook enkele malen van een monnik) te voorzien. Willem van Naaldwijk stichtte slechts één fonds, waarvan het inkomen, in twee gelijke deelen gesplitst, aan twee kanunniken tot onderstand moest verstrekken, en uit dien hoofde twee praebenden vormde. Du Cange, *Glossarium*, (ed. Favre, i. v. praebenda) zegt „semi-praebendae" en toont tevens, dat verdeeling van praebenda's verboden was; het ambt kon veeltijds met een verminderd inkomen niet waardiglijk worden vervuld. Maar dit verbod (later voor aanzienlijke praebenden gewijzigd) was zeker niet toepasselijk op de oorspronkelijke stichting eener „dubbele praebende", gelijk zulk fonds als hier door Naaldwijk ingesteld, somtijds wordt genoemd.

2) Oorspronkelijk in gezegd archief van Montfoort. Uit het tijdsverloop van bijna acht jaren zoude vermoed kunnen worden, dat Willem van Naaldwijk er slechts na veel aandrang toe overging, de beschikkingen zijns overgrootvaders, zij het dan ook onder bisschoppelijke goedkeuring, te niet te doen door overdracht der vicariegoederen, ad majorem Dei gloriam, aan het kapittel. Welke missen, jaargetijden of andere kerkelijke plechtigheden aan de kapelanij verbonden waren, blijkt niet. De stichting had reeds voorlang plaats gevonden; de oorkonde van Gerrit van Raaphorst constateert zulks en bedoelt alleen zeker vast goed, en bij gevolg het inkomen daarvan, aan de kapelanij te verbinden. Maar welke diensten ook aan den kapelaan door de beide stichters, en wellicht ook door latere begiftigers, opgedragen mogen zijn geweest, zij zullen bij het aan de kapelanij ontnemen van hare bezittingen, zijn komen te vervallen, onder den welbekenden ouden regel: Deficiente aut cessante Beneficio, cessat Officium. Vgl. o. a. *Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem*, XVIII, blz. 283, noot.

3) Veelal wordt de schriftelijke goedkeuring door de hoogwaardigheidsbekleeders der kerk, door middel van doorsteking van de strook, welke het zegel draagt, aan den stichtingsbrief gehecht. Zulk een brief, oudtijds „doerstekenbrief" genoemd, is hier niet aangehecht geweest, en schijnt overigens in het kapittel-archief niet voorhanden te zijn.

die cappelrie voirseyt mid allen landen, renten, ghoet ende vervalle die daertoe behoren, over setten ende transfereren mach in die canesie van Sinte Pancraes kerke te Leyden, in al sulken voirwairden ende manieren als mijnre liever heren ende prelaten des biscops ende des domproests voirs. opene brieve dair of begripen. Ende want ic alsulke voirwairden al voldaen ende volbracht hebbe, so doe ic mijn consent ende wille dairtoe, dat alle guet, land, renten, vrucht endc vervalle die toter cappelrien voirseyt voirtijts ghehoirt hebben, na deser tijt voirt wesen sellen inder canesien voirscreven, als in eenre gheliker dotaci tot twien canonix proven in der canesie voirscreven.

Van welken lande, renten ende goede voirss. gheleghen sien, in den eersten in den ambocht van Naildwic, neghen morghen lants luttel min of meer [1]), die Heynric Gherijts soen nu te tiden in huerwair heeft om acht ende twintich pond tien scellinghe ende een achtendel witter erweten sjairs. Item in den ambochte van Leyderdorp bij der Mairne, drie morgen lants, luttel min of meer, die Claes die Hoesche in huer heeft om achte pond tsjairs, uut welken lande die coster van Leyderdorp heeft vijf scellinghe tsjairs te Wijn ende te Ostkiaen [2]). Item in den ambocht van Leyderdorp voirseyt viertien hont lants an twien campen, die Jan Pieters soens kinder in hueren hebben om vijftich scellinghe tsjairs. Item in den ambocht voirs. drie morghen lants luttel min of meer, die Florijs Heynrics soen in hueren heeft om seven pond tsjairs, dair die canesie voirs. uut heeft sestien scellinghe goedts ghelts tsjairs een memorie mede te doen. Item in den Wairt dertich scellinghe Hollants goedts ghelts tsjairs, die hair Daniel Uten Wairde, ridder, besprac op dat lant, dat hair Daniel voirs. cofte jeghens heren Harman van Zwieten, ridder, ende nu Dirc van Zwieten uutreect. Item bi Rodenburgherlaen also veel lants gheleghen mid lande dat der

---

1) Dit stuk bevatte nagenoeg tien morgen; het werd op 30 October 1631 door den landmeter Jan Pietersz. Dou groot bevonden: 9 morgen en 570 roeden. Zie Kaartboek van het kapittel ten Hoogenlande, gemeentearchief van Leiden.

2) In een omstreeks A⁰ 1500 vervaardigd afschrift van dezen brief, in mijn bezit, leest men hièr: te wijne ende te ostien. De afschrijver, zooal niet met de jaarlijksche uitdeeling bekend, kan in dien tijd geweten hebben wat bedoeld werd, en aangezien het gewoonlijk tot de plichten van den koster behoorde, om het noodige voor het H. avondmaal te bezorgen, worden hem hier waarschijnlijk vijf schellingen 's jaars toegelegd, ten einde tot het aanschaffen van wijn en hostiën te besteden.

papeliker proven te Leyderdorp ende Dircs proven van den Zijle toe behoert, dat desen twien canonix proven ghelt vijf scellinghe goedts ghelts sjairs ende pleecht Claes die Hoefsche voirs. te gheven. Item tien scellinghe Hollants tsjairs payments, die hair Philips Gherid Doeden soen voirseijt dairtoe bewijst heeft ende ver Jutte van Naildwic, priorinne van Reynsburch, dairtoe besprac, ende dese renten te versiene op heren Philips voirscreven huys ende erve, gheleghen opt Hoghelant an den Middelwech, ende beleghen heeft: voir, die Middelwech streckende an Willem Gerijts soen, ende beleghen heeft an die ene zide Dirc Snieder ende an die ander zide Gheryd die Rodc, alle mit haren huysen ende erven.

Ende van desen twien canonix proven voirs. sel ic selve in minen leven, ende na mijnre doot mine rechte erfnaem ende leenvolghers, die een na den ander die van minen ouders ghecomen sien ende comen sellen nae wittachtigher boort, rechte patroen ende presenteerres wesen ende bliven sullen tot ewighen daghen. Ende van desen twien canonix proven voirseyt wil ic dat die een hiet ende ghenoemt sie Sinte Nyclaes proven, ende die ander Sinte Marien Onser Vrouwen proven. Ende tot Sinte Nyclaes canonix proven voirs. so presenteere ic nu ter tyt vrilike by consente ende wille heren Philips Gherijd Doeden soens, priesters, voirscreven, minen lieven heren den deken ende den kapittel van Sinte Pancraeskerke te Leyden voirs. enen eersomen ende besceyden man, minen neve heren Jan Dircs van Poelgheest, prochipaep van Coudecerc, ende beghere dat men hem ontfanghe op die canonix proven voirscreven in allen manieren als dat recht ende ghewoente van hairre kerken daer of eijsket. Mar Sinte Marien Onser Vrouwen canonix proven voirs. houd ic na des bisscops ende des doemproosts brieven voirs. aen mi, ter tijt toe dat wij ende haren Philips Gheryd Doeden soen, priester, voirseyt, oirbair dunken sal dat ic dair enen anderen op presenteren moghe.

In orkonde van allen saken ende punten voirs. heb ic desen brief dair of open beseghelt mid minen seghel. Ende want dese zaken voirseyt mede roeren haren Philips Gheryd Doeden soen, priester, voirscreven, ende oec mede eensdeels haren Philips Jacob soen, ewich vicaris der kerke van Leyderdorp, priester, so heb ic om die meerre sekerheyt wille haren Philips ende haren Philips, priesteren, beyde voirscreven, ghebeden dat si in bewisinghe hairs willen ende hairs consents, desen brief van allen punten voirscr. mede mid mi-beseghelt hebben, mīd haren

seghelen. Ghegheven int jair ons Heren duysent drie hondert zes ende tseventich, tsaterdaghes na Sinte Gregorius dach [1]).

Voorzien met drie kleine nagenoeg gave zegels in groene was, uithangende aan doorgestoken strooken.

De St. Nicolaaspraebende geeft hij aan zijn neef Jan Dirksz. van Poelgeest. Onzer Vrouwen praebende houdt hij voorloopig aan zich, ten einde ze later te begeven in overleg met Philip Gerrit Doedenzoon, priester, die als bezitter der nu vernietigde Leiderdorpsche kapelanij in deze aangelegenheid gekend moest worden. Ook werd hij kapittelheer. Dewijl hij echter als kanunnik slechts de helft zou ontvangen, van 'tgeen zijn inkomen uit de vicarie had bedragen, kon hij op meer consideratie aanspraak maken, en die werd hem naar onze meening geschonken, door hem feitelijk de beschikking, voor de eerste maal, van Onzer Vrouwen praebende over te laten.

Hij was wellicht de Philips Gerritsz., pastoor te Aardekeveen, in 's bisschops brief onder de eerste kanunniken genoemd. Op 20 Mei 1385, in allen gevalle, is hij, Philip Gerrit Doedenzoon, kanunnik in St. Pancras, blijkens een brief van dien datum [2]), waarbij hij zijne helft van zeven

---

1) Vergeleken met den stichtingsbrief van 1320 wijst deze brief op eene groote vermeerdering van de aan de kapelanij verbonden goederen. Misschien heeft Willem van Naaldwijk vroeger tot die vermeerdering bijgedragen, maar thans geeft hij niets en offert niets op. Hij beschikt over bezittingen, die hem niet toebehooren, terwijl hij als patroon van twee kanunnikdijen in een aanzienlijk kapittel, eene betere positie gaat innemen. Maar laat ons daarmede niets afdingen op zijne vrijgevigheid voor kerkelijke doeleinden; daarvan zijn afdoende blijken voorhanden. Zijn edel en welwillend karakter wordt ook bevestigd door deze ongekunstelde ontboezeming van een tijdgenoot (naam onbekend):

Doe men screef dertien hondert jaer
Drie ende tnegentich, weet voer waer,
In Meije vijftijn daghe,
Doe hoorde ic vriende ende maghe
Bewenen Willem van Naeldwijcs doot,
God help sijn ziel in Abrahams scoot.
Amen.

2) Oorspronkelijk in het gem. archief te Leiden, met uithangend zegel.

morgen, geheeten de Liesmade, onder Wassenaar, aan het kapittel, eigenaar van de wederhelft, verkoopt. In 1390, 25 April, noemt hij zich wederom kanunnik in St. Pancras, en intusschen wordt hij 3 Januari 1381 vermeld als tevens deken van het kapittel van St. Adriaan te Naaldwijk [1]), welke waardigheid hij bekleedde van 1379 totdat hij ze 21 November 1382 nederlegde [2]).

Het kapittel van St. Pancras erkent het patroonschap van Willem van Naaldwijk en zijne opvolgers, in den volgenden brief [3]).

1377, November 21.

Wi deken ende capittel van sinte Pancraes kerke te Leyden, doen cond allen luden, dat wi kennen dat Willaem van Naeldwic in zinen leven, ende na zienre doot zijn recht erfnamen ende lienvolghers, die ene na den anderen wezen zellen, tot ewighen daghen collatoers ende patroen van sinte Marien canonx proven ende van zinter Nyclaes canonx proven, wilke twie canonx proven voerscreven Willaem voers. ghesticht heeft in onzer kerke voerscreven, ende ghedoteert heeft mit allen den goeden dat toter capelrie plach te horen, die haer Gheret van Raporst, ridder, zijn over oude vader, voertijts bi zinen leven ghesticht hadde ende doteert, in die prochikerke van Leyderdorp. In oerconde hier of, hebben wi dezen brief daer of bezeghelt mit onzer canezie moeste zeghel [4]). Ghegheven int jaer ons Heren duzent drie hondert seven ende tseventich, op zinte Cecilien avond maghet ende maertelaers.

Met geschonden zegel in bruine was.

Het naastvolgend bericht is vervat in een vermoedelijk omstreeks anno 1500 beschreven groot blad perkament, in mijn bezit, waar, behalve afschriften van eenige der hierin afgedrukte oorkonden, ook wordt gezegd, dat de onderhavige praebenden gesticht waren van eene „capelrie ge-

1) Deze brief en die van 1390 bevinden zich in het gemeente-archief van Naaldwijk.

2) Van Lommel, volglijst der kapittel-dekens van Naaldwijk. *Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem*, II, blz. 151.

3) Oorspronkelijk in voorzegd archief van Montfoort.

4) Meeste zegel, d. i. grootste, voornaamste zegel. Misschien zoude de benaming „grootzegel" hier toepasselijk zijn.

leyt in de kercke te Leyderdorp, opt outaer dat heer Gerrit van Raephorst daer gesticht hadde"; alsmede dat de praebende van „Onser Liever Vrouwen.... heeft nu heer Ghijsbrecht Baroen" [1]), en dat die van St. Nicolaas „heeft nu meester Jan van Lovensteyn" (Lodensteyn?).

Gijsbrecht Baroen overleden zijnde, komt, 13 Sept. 1510, Cornelis Baroen, priester, in zijne plaats (Reg. E, fol. 70, Kapittel-archief). Nog in 1536 (2 April 1535 nae Paessen) bezat hij de O. L. V. kanunnikdij, en was tevens camerarius van het kapittel (M. S. Beschr. der Hogel. kerk, door K. van Alkemade; Seminarie te Warmond).

In 1536 komt wederom een Poelgeest voor in bezit der St. Nicolaas-kanunnikdij, en wordt hem bij den volgenden brief [2]) toegestaan, haar tot zijn meeste voordeel te verruilen.

1536, September 30.

Wij Ropert [3]) ende Mechtelt, grave ende graefinne van der Marck ende van Arenberch, heere ende vrouwe van Mirwa (?), van Humbeck, van Loenhout, van Naeldwijck ende van Cappelle, burchgrave van Brussel, erffmaerschalck van Hollant, doen cont allen luyden, dat wij consent ende oerloff gegeven hebben, oerloeff ende consent geven mits desen den Ersame Gerijt van Poelgheest, clerck, Gerijt van Poelgheest heer van Hoechmade zoon, omme te permitteren [4]) alst hem believen sal mijt eenen eerlicken clerck tot sijnen meesten oirber ende profijt, alsulcken canonicksproven onser collatie toebehoeren(de) in Sinte Pancraes kercke bijnnen Leyden, als Gerijt van Poelgheest voirss. nu ter tijt besit.

Oirkond deses soe hebben wij onsen secreten zeghel hier

---

1) Op 28 Juli 1467 koopt Gijsbrecht Cornelis Baroensz. priester, kanunnik te Naaldwijk, van eene weduwe land, dat zij van Hendrik IV, heer van Naaldwijk, in leen had gehad, doch haar, oud en krank geworden zijnde, ten vorigen jare door hem was geschonken, en 't welk de kooper, 18 Juli 1494, thans „priester canonick te Leyden", aan het kapittel van St. Adriaan te Naaldwijk verkoopt. Volgens de oorspronkelijke brieven, beide berustende in het archief der gem. Naaldwijk.

2) Oorspronkelijk met zegel in roode was, gem. archief te Leiden.

3) De erfdochter van Jan van Montfoort, Mechteld, was gehuwd met Robert, graaf van der Marck en van Aremberg.

4) Lees: permuteren, verruilen.

aen doen hangen den lesten dach van September, int jaer ons Heeren dusent vijfhondert ses ende dertich.

Met een goed zegel in roode was aan een doorgestoken strook. Boven het wapen de naam: MARCK.

De gewenschte ruil kwam eenige maanden later tot stand. Bischop Georgius van Egmond, van Utrecht, verleent 17 Januari 1537 zijne toestemming dat „Gerardus filius Gerardi de Poelgeest, rector et possessor canonicatus et prebende, in dicta ecclesia collegiata sancti Pancratii Leydensis, in honore Nicolai Episcopi fundate", en „Carolus filius Gerardi de Poelgeest, rector vicarie sancte Crucis in Hulst", onderling hunne geestelijke ambten mogen verwisselen. Kon de bisschop Gerrit van Poelgeest niet in de vicarie te Hulst, als buiten zijn bisdom gelegen, bevestigen, hij neemt diens afstand der kanunnikdij aan, en erkent Karel van Poelgeest als de bezitter ervan [1]).

In het Leidsch gemeente-archief is voorhanden eene „Declaratie van de prebendens, mette jaerlicxe vruchten van dien, die onder den capittel van den Hogenlande plagen te ressorteeren, ende nochtans met de capittels goederen, als wesende Juris patronatus laicalis, niet gemeens en hadden, sulcx [2]) die vuijt crachte van de collatie bij de patronen gedaen, bij de possesseurs voor de laeste troubele beseten zijn geweest ende in jegenwoordelijcken gepossideert werden" enz. Daarin komen onze praebenden voor als volgt:

De possesseurs van deese prebendens zijn voor den troubele in possessie geweest [3]):

. . . . .

6. Prebenda Nicolai werdt gepossideert bij Nicolaes Oudart, een zoone van den heere van Ricxstel [4]), ... ende belopen

---

1) Volgens den oorspronkelijken brief in gezegd Leidsch archief, met bijna gaaf zegel in roode was.

2) Zooals.

3) Lees: de tegenwoordige possesseurs van de volgende prebenden zijn reeds vóór de troubelen in possessie geweest.

4) Waarschijnlijk zoon van Jan Oddaert, heer van Rixtel (Noord-Braband) en van Barbara van Poelgeest. Van Leeuwen, *Bat. Ill.*, blz. 1051.

de jaerelicxe vruchten ter somme van XLIX £. V s. III d.

. . . . .

Deese zijn possesseurs geworden na den Jaere XV^C^LXXII:

. . . . .

7. Prebenda Marie, hier van plach possesseur te zijn, nae t overlijden van Baroen, Hugho van Treslong, ende wert nu.... bij Bertelmees van Treslong beseten. Bedragende de vruchten jaerlicxs XLIX £. V. s. III d.

De Arembergen hielden de Spaansche zijde, en in den slag bij Heiligerlee, 23 Mei 1568, was Johan van Ligne, graaf van Aremberg, stadhouder van Friesland, Groningen enz., door den hertog van Alva tegen graaf Lodewijk van Nassau in het veld gezonden, gesneuveld. Hunne eigendommen in Holland werden aangeslagen, en zoo werd bijv. 6 April 1575 door het Leenhof van Holland land verlijd onder Dorp (Delfland) „aen ons gecomen bij confiscatie ofte annotatie der goederen van de gravinne van Arenberge”.

Praebenden en vicarieën kwamen onder toezicht der Staten, d. i. gedeeltelijk, en dan nog dikwijls niet zonder verzet der patronen en collators, waarom de Staten 1 Juli 1586 de wederspannigen, waaronder de Vrouwe van Aremberg, met procedure bij executie lieten dreigen.

Ten tijde van het Twaalfjarig Bestand, de aanhangers van beide partijen voor den duur van hetzelve in hunne bezittingen hersteld zijnde, besloot prins Karel van Rebecque, graaf van Aremberg, zich van zijne Hollandsche goederen te ontdoen. Hij verkocht de heerlijkheden Naaldwijk, Honselersdijk, Wateringen enz. aan prins Frederik Hendrik; de heerlijkheid Capelle op den IJssel aan Hans van der Veecken; het huis Heemskerk (ook Zevenbergen, later Marquette genaamd) aan Daniël de Hertaing, heer van Marquette in Henegouwen; het huis Sandhorst, onder Wassenaar, aan Gijsbert van Lodesteyn, enz.

Van deze praebenden, of wel van zijne rechten als collator, (waaruit hij geene aanspraak op eenig geldelijk voordeel putten kon) deed hij geen afstand. Misschien uit godsdienstige beweegredenen; in welk opzicht de aard van het bezit toch niet aan eene overdracht in den weg zal hebben

gestaan. Ten minste wij lezen van soortgelijke transactiën, bijv. dat Dirk van Raaphorst Costijnsz. Robertszz. op 23 Aug. 1439, staande op het kerkhof aan de zuidzijde van de parochiekerk te 's Gravenzande, het patronaat eener kapelanij, voorheen door Jan Jansz. Palmaet (priester) op het altaar van St. Pieter in de St. Hypolituskerk te Delft gesticht, in tegenwoordigheid van een notaris en getuigen, overdroeg aan zijn neef, den toenmaligen heer van Naaldwijk, insgelijks op het kerkhof aanwezig; en werd deze overdracht vervolgens door den Utrechtschen bisschop Rudolph van Diepholt bevestigd [1]).

De resolutiën der Staten vermelden de volgende personen als door den leenvolger van het huis Aremberg als collator, met beide praebenden begiftigd, en door hen bevestigd:

16 Maart 1627, Jonkheer W. van der Laen, als opvolger van Jhr. Bartholomeüs de Bloys de Treslong, die ten zijnen behoeve afstand deed.

29 Mei 1632. Jhr. Gerrit van der Laen, in plaats van zijn overleden broeder Willem.

28 Mei 1653. Gerrit van Ravesteyn.

12 April 1666. Jacob van Ravesteyn, als opvolger van Adriaan van Naaldwijk, heer van den Tempel, overleden.

9 Juni 1730. Mr. Jan Caan, te Vlissingen.

29 Dec. 1763. Laatstgemelde overleden zijnde, Mr. Françoys Seigneux, onder overlegging van attestatie als lidmaat der Hervormde kerk [2]).

11 Jan. 1778. R. H. S. Melville (secretaris van den collator), zijnde van de Gereformeerde religie.

7 Juni 1781. P. C. de Falck, geboortig van Mannheim, luitenant-colonel in Fransche dienst, zijnde van de Gereformeerde religie.

---

1) Beide stukken berusten in voormeld archief der heeren van Montfoort. Ook vindt men de overdracht van het patronaat eener kanunnikdij, in de St. Pancras-kerk, in *Rhijnl. Oudh*, blz. 384, en bij van Mieris, I, blz. 69.

2) Door de Staten van Holland werd 25 November 1728 bepaald, dat vicarieën (waaronder alle oude kerkelijke beneficiën zullen begrepen zijn) alleen aan personen van de Gereformeerde religie mochten worden begeven. *Groot Placaetboek*, VIII, 282.

De collator wees aan laatstgenoemden ook de achterstallige inkomsten der praebenden toe (zijn voorganger, Melville, was 14 Maart 1779 reeds overleden), doch dit werd door de Staten „afgeslagen en gewezen van de hand".

Bij de staatsomwenteling aan het einde der achttiende eeuw, werden deze en vele andere geestelijke goederen door den Staat aan zich getrokken, en zoo kwamen zij, of wat er van overig was, bij de invoering van het kadaster te staan ten name van 's Rijks domeinen.

Van de praebenden Maria en Nicolaas moeten, sedert hare instelling door Willem van Naaldwijk, goederen vervreemd zijn geworden. De overgeblevene waren ten tijde dier invoering:

I. Het oorspronkelijk aan de vicarie Raaphorst verbonden land aan den Vlietweg, onder Naaldwijk, thans bekend op het kadaster dier gemeente onder Sectie C, N°s. 159 tot en met 164, groot 8, 18, 50 hectaren.

II. Een perceel weiland in den Munnikenpolder, onder Leiderdorp, thans op het kadaster dier gemeente bekend onder Sectie B, N°. 96, groot 1, 29, 70 hectaren.

III. Een dito in de Kleine Stadspolder onder Leiderdorp, groot 2 morgen, 278 roeden. Dit stuk werd in de derde domeinveiling, 11 Maart 1839, catalogus 4, kavel 9, verkocht. Zuivere opbrengst *f* 2150.

IV. De helft in een perceel weiland groot 2 morgen, 115 roeden. Dit werd door het domein-bestuur op 5 December 1830, bij onderhandsch contract verkocht, en kwam daarvoor *f* 800 op het Grootboek der $2^1/_2$ $^0/_0$ Nationale Schuld.

Pogingen door den rechten leenvolger van heer Gerrit van Raaphorst, Z.D.H. Prosper Louis, hertog van Aremberg, hertog van Aerschot en van Croy, hertog van Meppen, prins van Recklinghausen enz., te Brussel woonachtig, in het werk gesteld om de collatie weder in handen te krijgen, leidden in 1852 tot eene transactie. De Staat, voor een derde in de inkomsten belanghebbend [1]),

---

1) Reeds in d^o 5 September 1578 bevalen de Staten van Holland en Westvriesland (Wiltens, *Kerkel. Placaatboek*, II, blz. 7), dat van de

wilde het bestuur der vicarie niet aan anderen overlaten, maar besloot zijn $^1/_3$ aan den hertog als collator te verkoopen, waarbij hem dan tevens het beheer der geheele praebende zou worden overgedragen. De koopprijs van de rechten van den Staat op het een derde der inkomsten, werd bepaald op *f* 3533,33$^1/_3$ zijnde een derde gedeelte van de gezamenlijke waarde, waarop de vier bovenvermelde eigendommen door wederzijds benoemde schatters waren begroot.

De acte van afstand en overdracht van de rechten van den Staat werd verleden 1 December 1852, en ten kantore der hypotheken te 's Gravenhage ingeschreven in register n°. 185, onder n°. 13.

In deze, ook in andere opzichten blijkbaar met groote omzichtigheid gestelde acte, wordt het recht van den collator tot het beheer, niet door het gouvernement geconstateerd of erkend. Het is de collator, die erkent „wel te weten dat die goederen tot de prebenden behooren, en voorts met erkenning van zijne bevoegdheid om zelf, of door derden, de administratie van de voorschreven goederen en inkomsten, in het belang der prebenden te voeren, ongeprejudiceerd echter de nakoming door den collator van alle de verpligtingen van oudsher bestaande, ten opzichte van de begeving en uitkeering van twee derden der vicarie-inkomsten ad pios usus ten behoeve van derden."

De Staat der Nederlanden, die op een derde der inkom-

---

inkomsten van alle vicarieën en kanunnikdijen (niet annex hebbende curam animarum), wezende juris patronatus laicalis, twee derdedeelen zouden blijven ter dispositie van de patronen, overeenkomstig derzelver fundatie, terwijl het overblijvende derdedeel aan den Staat verviel, en tot onderhoud van predikanten zoude strekken. In eene memorie over den toestand van beneficiën, vicarieën en praebenden, bij de Staten ingediend den 2den December 1651 (*Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem*, XV, blz. 31), wordt dit gerechtvaardigd door erop te wijzen, dat de door de patronen en collators begiftigden van oudsher gemiddeld een derde der inkomsten hebben moeten derven, zoo ter voldoening van missen en andere diensten en kosten aan de fundatiën verbonden, als omdat het verkrijgen der bisschoppelijke confirmatie onkosten veroorzaakte, en men dan nog het eerste jaar vruchten moest laten volgen. Een derde der inkomsten kwam dus ook voorheen den tijdelijken bezitter eener vicarie of praebende niet ten goede.

sten voor kerkelijke doeleinden aanspraak maakte, erkent door den verkoop ervan feitelijk, dat de kooper er ten eigen bate persoonlijk eigenaar van wordt, en voortaan als collator het beheer voerende, slechts voor de overige twee derden tot uitkeering in den geest der stichting is verplicht.

Ten gevolge van deze overdracht kwamen de Naaldwijksche en Leiderdorpsche goederen op het kadaster te staan ten name: „Collator van twee prebenden Maria en Nicolai, gefundeerd in het kapittel ten Hoogenlande, te Leiden". De sommen op het Grootboek waarschijnlijk evenzoo.

De tegenwoordige collator dezer praebenden is Z.D.H. hertog Engelbert van Aremberg, te Brussel, kleinzoon van den hertog, in wiens handen de collatie zich bevond ten tijde van bovengemelde transactie.

Het jaarlijksch inkomen der goederen, welke tot fundatie voor de Onzer Vrouwen en St. Nicolaas praebenden strekten, bedroeg, volgens den stichtingsbrief van Willem van Naaldwijk (na aftrek van de daarin vermelde uitkeeringen), 47 £ 4 s. en een achtste witte erwten. Het is interessant na te gaan hoeveel de opbrengst sedert is gestegen, waarbij echter de oudtijds veel grootere koopkracht van het geld niet uit het oog moet worden verloren. In 1464 bedroeg het inkomen 52 £ 2 s. 8 d [1]). In 1543 was het 89 £ 7 s. 9 d. [2]). Niet lang na 1572 bedroegen de inkomsten. zooals in de bovenvermelde Declaratie wordt geconstateerd, 98 £ 10 s. 6 d. In 1852, volgens opgave in de besproken acte van overdracht, voor de twee stukken vastgoed *f* 606,69; daarbij gevoegd interest op de vermelde sommen, zegge gezamenlijk *f* 700.

Tegenwoordig betaalt de bruiker van het eigendom (aan den Vlietweg) onder Naaldwijk *f* 654 's jaars. Terwijl

---

1) Van Mieris, *Beschr. van Leyden*, blz. 64. Er staat „1464 of 1564", doch het laatste jaartal is eene drukfout voor 1465, hier bedoeld met het oog op den paaschstijl. Ook wordt op de volgende bladzijde 1534 genoemd als een *later* jaar, voor 't welk van Mieris eene groote vermeerdering van het gezamenlijk inkomen der praebenden van St. Pancras constateert.

2) Rentregister van het kapittel, berustende in het gemeente-archief te Leiden.

dit stuk is aangeslagen op eene belastbare opbrengst van *f* 565,49, wordt het land onder Leiderdorp te dier zake aangeslagen op *f* 97,28. Naar deze evenredigheid zoude laatstgemeld land thans in huur gelden *f* 112 en dus te zamen *f* 766. Daarbij gerekend de interessen op de voorhanden geldswaarden, geeft een totaal van ongeveer *f* 860 's jaars, of, niettegenstaande het verdwijnen van verscheidene door Willem van Naaldwijk opgenoemde bestanddeelen der fundatie, het achttienvoud van het inkomen groot *f* 47,20 en een achtste witte erwten, in het jaar 1377.

'sGravenzande.

NASCHRIFT.

Op blz. 64 wordt gesproken van den „persoenre" der kerk te Naaldwijk. In 1300 ontmoet men nog een Thydeman als persoenre dier kerk, maar Jan van Naaldwijk (volgens zijn eigen opgaaf [fol. 149] kleinzoon van Willem III, heer van Naaldwijk), zegt in zijne oudste kroniek (M. S. in het Britsch Museum; zie Muller, in Fruin's Bijdr. voor Vaderl. Gesch. 3[e] Reeks, IV, blz. 392 vv.), volgens uittreksels welke wij daaruit lieten maken, op fol. 107: „Int jaer ons Heren MCCCVII wartet capittel te Naeldwick ghesticht...., het dwelc te voren was een parsoenaetscap, ende hadt een pastoer onder hem, die de kuijre (cura animarum) ende kerck regierde, ende daer sorch voer droech." Dit personaatschap, 't welk vacant was tijdens de stichting ten jare 1307 (Miraeus, Dipl. Belg., ed. Foppens, I, p. 321) van het kapittel van St. Adriaan te Naaldwijk, aan hetwelk de kerk werd toevertrouwd, is dus dientengevolge opgeheven of vervallen, terwijl deszelfs goederen het voornaamste bestanddeel uitmaakten van het fonds tot instandhouding van het kapittel. In later tijd komt dan ook geen persoenre van Naaldwijk meer voor, en in een twist over een vóór 1307 aan het personaat vermaakt legaat, treedt in 1323 het kapittel op, in de plaats van den persoon.

„FLORENTII PARVUM ET SIMPLEX EXERCITIUM",

NAAR EEN BERLIJNSCH HANDSCHRIFT MEDEGEDEELD DOOR

D. J. M. WÜSTENHOFF.

In den loop van het jaar 1889 mocht ik het genoegen smaken, in kennis te komen met den heer H. Frenkel, candidaat in de wijsbegeerte aan de Universiteit te Berlijn. Tot mijne diepe smart moet ik er aanstonds bijvoegen, dat onze kennismaking van al te korten duur was, daar hij nog vóór volbrachte studiën niet lang daarna in den bloei zijner jaren door den dood aan de zijnen werd ontrukt. De lezer vergunne mij, hem een woord van warmen dank, toegenegenheid en hulde na te roepen voor zijne betoonde moeite en voor den ijver, waarmede hij op mijn verzoek de rijke handschriftenverzameling der Koninklijke Bibliotheek te Berlijn doorzocht en stukken aan het licht bracht, belangrijk voor de Nederlandsche kerkgeschiedenis. Hieraan toch heb ik voornamelijk te danken hetgeen ik thans, gelijk ook reeds vroeger, onder de oogen van de beoefenaars der kerkgeschiedenis in Nederland breng. Aanleiding tot onze kennismaking was deze. Nieuwsgierig naar den inhoud van een HS., waarvan de helaas óók reeds overleden Dr. Wilhelm Diekamp in de „Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Alterthumskunde" van

A. Tibus en Dr. E. Mertens [1]) melding gemaakt had en dat in genoemde boekerij te Berlijn was te vinden, schreef ik aan den Custos aldaar, den heer Dr. Johannes Müller, die — ik breng hem hiervoor openlijk mijnen dank toe — met de grootste bereidwilligheid de verlangde gegevens verstrekte en mij in betrekking bracht met genoemden heer Frenkel. Dezen verzocht ik om inlichtingen aangaande den bedoelden codex en andere handschriften, hetgeen mij op het spoor bracht vooreerst van het verloren geacht tractaat „De pretiosis vestibus" [2]), ten onrechte, naar mij dunkt, toegeschreven aan Gerard Zerbolt van Zutphen, en voorts van de evenzeer bij name alleen bekende kleinere geschriften van Johannes Busch, den kloosterhervormer [3]), van welke geschriften 's mans biograaf niet eenmaal het bestaan schijnt te hebben vermoed [4]). De heer Frenkel had het geluk het andere, evenzeer ten onrechte aan Zerbolt toegekende tractaat „De quodam inordinante gradus ecclesiasticos" [5]), te ontdekken en bovendien het fragment van een brief van Busch, door mij over het hoofd gezien, omdat hij met een stuk van anderen inhoud saamgevoegd was. De lezer kan licht begrijpen, hoezeer wij beiden ons over onze vondst verheugden, te meer daar al wat van de Broeders des gemeenen levens herkomstig is of uit hunnen kring stamt, van het grootst belang is.

Terwijl zoowel het tractaat over de kostbare kleederen [6])

---

1) Band XXIV (Jahrgang 1886), S. 55.

2) Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, deel II, stuk 2, blz. 365.

3) Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, deel I, blz. 324, 325.

4) Dr. K. Grube, *Johannes Busch, Augustinerpropst zu Hildesheim*, Freib. i. Br., 1881. Ook diens laatst verschenen werk *Des Augustinerpropstes Johannes Busch Chronicon Windeshemense* und *Liber de reformatione monasteriorum* (*Geschichtsquellen der Provinz Sachsen*, Band XIX, Halle, Otto Hendel, 1887) laat de kleinere geschriften van Busch onvermeld.

5) Ten deele reeds uitgegeven in *Gerard Zerbolt van Zutfen*, Academisch Proefschrift door G. H. J. W. J. Geesink, Amst. 1879.

6) *Het tractaat „De pretiosis vestibus"*, medegedeeld door D. J. M. W., Gent, 's Gravenh. 1890 (48 blz. 8o.). Vgl. voor Zerbolt vooral het hoogst

als de kleinere geschriften van Johannes Busch door mij reeds werden uitgegeven [1]) en het stuk „De quodam inordinante gradus ecclesiasticos" nog op plaatsing wacht, bied ik thans den lezers van het „Archief" een niet onbelangrijk stuk aan, mede uit den kring der „fratres devoti" afkomstig.

Want hoewel ik er verre van af ben, de waarde van dit „exercitium" al te hoog aan te slaan, omdat het mij niet onbekend is, dat het daarin behandeld onderwerp, zij het ook op andere wijze, bij meerdere schrijvers voorkomt, achtte ik het evenwel der moeite waardig, dewijl voornamelijk de geest van Florens Radewijnsz. er uit spreekt.

De lezer vergunne mij, na dit korte woord, dat tot recht begrip der zaak onontbeerlijk scheen, eene inhoudsopgave van het manuscript te doen vooropgaan.

Gelijk gezegd is, berust het handschrift in de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn, en is op den catalogus aangeduid met N°. 12 der MSS. theol. lat. oct.

Op perkament geschreven, dagteekent deze codex uit de 15de eeuw. Op den rug van den modernen band staat in drukletters te lezen: „Bernhardi speculum mona. Florentii parvum et simpl. exercit. Mag. Jordan. artic. dom. pass. rel. S. XV." De bladen hebben $14^1/_2$ centimeter lengte bij 12 centimeter breedte. Elke der 87 genummerde bladzijden bevat twintig regels doorloopend schrift. De rubricae zijn met rooden inkt geschreven, doch vele letters zijn ook blauw gekleurd. Het schrift, in den beginne

---

belangrijke opstel van Dr. Fr. Jostes, *Die Schriften des Gerhard Zerbolt von Zutfen, „De libris Teutonicalibus"* (*Histor. Jahrbuch*, hrsg. v. d. Görres-Gesellschaft, Band XI, S. 1 ff., 709 ff).

1) *De kleinere geschriften van Joh. Busch*, door D. J. M. W., Stuk II. Geschriften. Gent en 's Gravenh. 1890 (103 blz. gr. 8o.) [Regel 8 en 7 v. o. op p. 9 gelieve de lezer door te halen, terwijl ook op p. 85 de „epistola incitatiua", als zijnde niet van Busch, behoort weg te vallen].

zeer goed leesbaar, laat in het vervolg zeer veel te wenschen over. Fol. 1 vangt aan met het „Speculum monachorum", gewoonlijk aan den heiligen Bernard toegekend, doch afkomstig van Arnolf van Boheri [1]).

De aanhef luidt: „Primo considerare debes quare veneris"; het slot (f. 24[1]): ... „et quicunque hanc regulam secutus fuerit pax ihu xpi viuit in eo. Explicit speculum monachorum". Daarna komt (f. 24[1]): „Status cuiuslibet religiosi proficere volenti (*sic*).... Amplectatur religiosus primo cordis puritatem in confessione"; einde (f. 27[1]): ... „Sciat se passurum propter regnum celorum et amorem dei. Explicit status proficiencium vtilis et valde. Deo gracias".

Dan volgt f. 28 het hier mede te deelen stuk, getiteld „Istud paruum et simplex exercitium sequens per ordinem vite tue".... Rubricae zijn: oracio. de exerciciis post matutinam servandis. de studio. de bono proposito omni die faciendo. Collecta. de exercicio sub missa. de labore. de temporibus interualli. de exerciciis vespertinis. Explicit f. 38 .... „ad redeundum in id unde non totus decessit. hec ille. Expl. exercitium quotidianum breue et vtile pro nouiciis instituendis ex deuotorum dictis copulatum etc."

f. 38. Incipit quedam vtilis doctrina super memorationem et incorporationem dominice passionis.... ex libello qui incipit „Beatus vir". Expl. f. 41 .... si non moueris affectuosa compassione.

f. 41. Sequuntur LXV articuli passionis domini per magistrum iordanum [2]) qui in sex feriis dividentur. Primus articulus passionis dominice est

---

1) Zie *Histoire littéraire de France*, tome XIII, p. 212.

2) Vgl. voor Jordanus van Quedlinburg, den inquisiteur, gestorven omstr. 1380, behalve Kolde, *Die deutsche Augustiner-Congregation und Johann von Staupitz*, S. 50, en het daar aangehaalde werk van Höhn, *Chronologia provinciae Rheno-Suevicae ord. F. F. erem. S. P. Aug.*, 1744, p. 59 sq., Lichtenstein, ep. VI ex diplom. Helmstad, C 3 *b*—C 4*a*. Als „Lector Magdeburgensis principalis" schreef Jordanus o. m. zijn *Liber de vitis fratrum; Opus postillarum et sermonum; Sermones de tempore* en *Expositio orationis dominicae;* de beide laatsten zijn in handschrift aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn. Ook in de boekerijen te München, Brussel e. a. worden geschriften van hem aangetroffen.

1) pauoris et tristicie assumptio,
2) sudoris sanguinis in terram defluctio,
3) venditio,
4) traditio,
5) captiuatio,
6) eius ligatio,
7) fuga discipulorum,
8) ductio eius ad Annam,
9) presentatio coram Anna,
10) terna negatio Petri, etc. etc.
60) aceti potatio,
61) tocius passionis consummatio,
62) expiratio,
63) lateris laceratio,
64) de cruce depositio,
65) sepelicio.

Een voorbeeld: Articulus 60. Sexagesimus articulus est aceti potatio.

Sciens enim ihesus quod omnia consummata essent, que dicta sunt de eo preter vnum scilicet illud psalmi: In siti mea potauerunt me aceto, protulit quintum verbum dicens: Sitio, sciens tamen amarum potum sibi dandum esse, continuo currens vnus ex eis accepta spongia impleuit aceto, id est secundum Augustinum vino acetoso, scilicet mirra et fello mixto, quam circumponens ysopo cum arundine obtulit ori eius. At ille, cum gustasset, noluit bibere. Bernardus: O bone ihesu de cruce taces, coronam spineam sustines et pre siti clamas, et quid sit sitis, bone ihesu, nisi certe salutem nostram et redemptionem hominis. 61 etc. etc..... Expl. f. 56 .... Non enim est verbis explicabile. Expliciunt sexaginti quinque articuli dominice passionis a magistro iordano sagaciter distincti, breuiter tamen compendiose de originali extracti.

f. 56¹ incipit paruum alphabetum monachi [1]) in schola dei. Lectio I. Magister: Ama nesciri et pro nihilo reputari. Discipulus: Vias tuas, domine, demonstra michi.... Expl. f. 60¹ gloriam magnam et vitam eternam. Amen.

f. 61. Materie de quibus cogitabimus, et huius tractatuli capita respondent materiis f. 28 prepositis.

sabbato . . . . . de peccatis,
dominicis. . . . . de regno celorum.

Expl. f. 84¹ tu autem dominus.

---

1) Te vinden in de *Opera* van Thomas a Kempis.

f. 84[1]. Speculum humilitatis. Inc. f. 85: humilis timore dei correptus.... Expl. f. 87 se mortuum et sepultum cum deo. Explicit speculum humilitatis.

f. 87. Gregorius de humilitate.... Qualisquisque apud se lateat.... Expl. et claudet codicem f. 87[1] gloriam humilitatem inuenire.

Het grootste gedeelte van hetgeen in dit HS. opgenomen werd, vindt, naar wij zagen, zijn oorsprong in den kring van de Broeders des gemeenen levens. De schrijver van het „Exercitium" is mij niet bekend; waarschijnlijk behoorde hij tot de discipelen van Florentius. F. 28—84[1] schijnt, overeenkomstig het plan, bij elkander te behooren. Zie ik namelijk wel, dan heeft de auteur verscheidene geschriften geëxcerpeerd, om eene soort van encyclopedie van zijn onderwerp te vervaardigen, zonder evenwel alles tot één geheel samen te smelten. Ten minste stemmen de „materie de quibus cogitabimus", ff. 60[1]—85, volkomen overeen met hetgeen f. 28[1] voorgeschreven werd.

Moeielijk is het na te gaan, van waar het handschrift afkomstig is. Zóóveel is bekend, dat het zich reeds lang in het bezit der Koninklijke Bibliotheek bevindt.

Aangaande het „Exercitium" valt niet veel op te merken. Saamgelezen uit de „Consuetudines" 1) van Florens Radewijnsz. alsmede van andere aanhangers der moderne devotie, is het beloop er van gemakkelijk te volgen. Er wordt in uiteengezet, wat diegeen, welke een godvruchtig leven wil leiden, 's morgens bij het opstaan, en elken dag onder het aankleeden, onder kerktijd en daarna, onder het studeeren of met betrekking tot het ten uitvoer brengen

---

1) Om dit woord „consuetudo" goed te begrijpen, dient men in het oog te houden, dat de intrede in de broederschap des gemeenen levens niet met eene voor het geheele leven bindende gelofte gepaard ging, waardoor de voorschriften ook niet dezelfde gestrengheid hadden als in de gewone kloosters, maar als prijzenswaardige zeden en gewoonten (consuetudines) werden opgevat.

van eenig goed voornemen, onder de mis of onder den arbeid, aan tafel of tusschen de maaltijden, des avonds, ja ook met en bij het naar bed gaan te doen heeft, hoe men zelfs dan behoort na te denken over hetgeen men den volgenden dag te verrichten heeft [1]).

Het aan het „Exercitium" toegevoegde stuk met den weidschen titel „Incipit quedam vtilis doctrina super memorationem" etc. is niets anders dan een gedeelte uit het tractaat van Gerard Zerbolt „De spiritualibus ascensionibus", waarvan de aanhef, aan Ps. 84 : 5, 6 ontleend, naar de vertaling van Hieronymus luidt: „Beatus vir", en dat meermalen gedrukt werd [2]).

Ik laat nu het „Exercitium" volgen [3]):

Paruum et simplex exercitium ex consuetudine humilis patris domini Florencii et aliorum deuotorum. Item excerpta ex libello qui incipit „Beatus vir".

Ms. theol. lat. octav. 12. Biblioth. Reg. Berol. Fol. 28—41.

Istud paruum et simplex exercitium sequens per ordinem vite tue, frater quicunque pie in Cristo viuere et spirituali vita proficere intendis, diligenter studebis obseruare, quod pro magna parte collectum est ex consuetudine humilis patris domini florencii et aliorum deuotorum.

---

1) Zie betreffende dit onderwerp de zoo schoone *Epistola de vita et passione domini nostri Jhesu Christi et aliis devotis exerciciis, secundum que fratres et layci in Windesem se solent exercere, a teutonico in latinum per libri huius editorem translata*" in het *Chronicon Windesh.* ed. K. Grube, p. 226—244. Vgl. verder: Acquoy, *Het „Soliloquium" van Gerlach Petersz. en de „Epistola de vita et passione Domini" in Fransche vertaling*; alsmede van denzelfden schrijver: *Is de Windesheimer prior Johannes Vos van Heusden de schrijver van de „Epistola de vita et passione Domini nostri Jesu Christi"?* (*Handelingen en Mededeelingen v. d. Maatsch. d. Ned. Letterk.* 1891/92, blz. 93 vv. en blz. 95 vv.).

2) Vgl. Geesink in de Bijlagen achter zijne boven aangehaalde dissertatie.

3) Het in den codex met robrik geschrevene is hier gespatieerd gedrukt.

Primo, inquit, cum surgendi tempus est, audito signo, statim excussa somnolentia, te leua et sine mora surge tanquam pretium arrepturus contra diabolum carnem et mundum, et signum sancte crucis sub inuocatione sancte trinitatis tibi imprime, deinde dices: „Domine labia" etc.[1]) cum „deus in adiutorio meum intende" vsque „gloria patri", adiuncta hac oracione. Oracio: Domine deus meus qui vt oremus hortaris quique hoc prestas quod rogaris, siquidem cum te rogamus melius viuimus et meliores fimus, exaudi me miserum palpitantem in his tenebris, pretende michi lumen tuum de celis et porige mihi dexteram tuam et reuoca me ab erroribus[2]) meis, vt te duce redeam in me et in te. Deinde immediate cum surgis de lecto, dic vnum „Aue maria" ad honorem gloriose virginis cum hac oracione: Actiones, quasi[3]) domine, aspirando preueni et adiuuando prosequere, vt cuncta nostra operatio a te incipiat et per te incepta finiatur per cristum dominum nostrum, Amen. Vt sic per ipsam tanquam mediatricem opera tua fiant grata filio suo, que per te immediate oblata minus essent accepta. Deinde vlterius te vestiendo ad memoriam reduces materiam diei, scilicet Dominica die de regno celorum; feria 2ª de morte[4]); feria 3ª de beneficiis dei; feria 4ᵗᵃ de iudicio extremo; feria 5ᵗᵃ de inferno; feria 6ᵗᵃ de passione domini et de vita eius; sabbato de peccatis tuis. Et de hiis cogitans festines ad ecclesiam accedere pro matutinis dicendis. Intrabis autem ecclesiam cum magna reuerencia dicens illud psalmum[5]): „transibo in locum tabernaculi admirabilis" vsque ad „domum dei"; vel illud: „In conspectu angelorum psallam tibi" etcet[6]). Et hoc obserues, quociens intres ecclesiam. .

Sedens in loco tuo priusquam incipiatur, diriges cor tuum humiliter ad deum, petens ab eo graciam attendendi et deuote persoluendi laudem eius. Et habebis propositum attendendi cuncta que legis, et quociens inuenies te fantasiis et cogitationibus inutilibus implicatum, tociens debes eas pro posse tuo

---

1) Ps. 51:17.

2) Het HS. heeft: arroribus.

3) HS.: $\overline{\text{qs}}$.

4) Verg. de bovengenoemde *Epistola de vita et passione Domini*: „Feria secunda meditare de extremo iudicio.... feria quarta de morte". cf. Praefatio (*Chronicon Windesh.*, ed. K. Grube, p. 226).

5) Ps. 122:1 (?).

6) Ps. 138:1.

expellere et ad attendendum ea que legis toto nisu te disponere. Sic enim faciens non perdes fructum oracionis, quamuis paciaris sepe fantasias contra voluntatem incidentes. In legendo cum aliis, debitum et communem modum in pausando et punctuando semper observa.

De exercitiis post matutinas seruandis.

Post matutinas et ceteras lectas redibis ad cameram et leges penitenciam et aliquas oraciones et suffragia que soles de mane legere. Quibus lectis cogitabis modico tempore de materia diei, eligens ex ea specialem punctum magis motiuum et compunctiuum, quem semper in promptu ad memoriam reducas, quando te temptatio uel mala cogitatio infestat.

De studio. Deinde studebis in studio siue libello tibi per rectorem assignato, morose et intellectualiter miscens suspiria, et oraciones infra studendum ad deum facere et opere implere, sicut ibidem legis. Et cum oracione vadas ad studendum, legens hanc oracionem: Domine, iste vilissimus seruus et indignus omni bono vult ingredi thezauros tuos; placeat tibi ut introducas eum, vt des michi in his sanctissimis verbis te cognoscere, vt te diligam, et tantum da michi diligere, quantum dabis cognoscere, quia nolo te cognoscere nisi vt te diligam. Et omni die quicquid de studio in ventrem memorie quod dulcius sapit proïicias.

De bono proposito omni die faciendo. Deinde facies bonum propositum, qualiter per totam diem intendis te habere hoc modo. Primo resignabis te et opera tua, deo dicens sic vel simile: Domine, deus meus, me et opera mea hodierna tibi offero, vt omnia sint ad laudem tuam et gloriosissime matris tue marie et omnium sanctorum tuorum et precipue istorum N. vel ad salutem meam et omnium amicorum meorum viuorum et defunctorum [1]) tam carnalium quam spiritualium, Amen. Deinde omni die et semper propone quod velis te exhibere verecundum, taciturnum et obedientem. De istis tribus dicit Bernardus sic in libro de verecundia: Tres vero virtutes sunt, que puris adolescentibus magis congruunt scilicet verecundia, taciturnitas et obedientia. Non est autem dubium, si has student habere, quin possint cristo duce ad culmen profectionemque virtutum ascendere. hec Bernardus.

---

1) HS.: defuntorum.

Deinde propone, quod velis humiliter confiteri culpam tuam, sicut fratres nostri in dauentria de bona consuetudine faciunt; quotiens enim quis inter eos correptus fuerit, legit duas collectas, primam pro emendatione sua scilicet istam: Collecta: Omnipotens sempiterne deus, qui sicienti populo fontem aque viuentis de petra produxisti, educ de cordis mei duricia compunctionis lacrimas, vt peccata mea plangere valeam eorumque remissionem te miserante merear accipere per dominum.

Deinde dicit alteram pro corripiente ipsum scilicet istam: Rege, quasi [1]) domine, famulum tuum .N. et in eo gracie tue dona multiplica, vt ab omnibus liber offensis et temporalibus non destituatur auxiliis et sempiternis gaudeat institutis per Cristum dominum nostrum, Amen. — Deinde cogita quotidie de vna vel pluribus passionibus quibus acrius molestaris, et propone quod velis auxiliante deo alacriter et vigilanter resistere per oraciones et suspiria ad dominum. — Finaliter et vltimo propone, quod velis erga deum sepe orando esse deuotus, erga fratres obsequiosus et benignus, et erga teipsum in omnibus custoditus et circumspectus. Tali ergo proposito facto debes illud deuote offerre beate marie virgini, per ipsam domino, orando humiliter vt confirment illud et faciant te exequi iuxta propositum, ymmo vltra propositum, et vt cotidie assistant tibi, vt curam tui agant, et mandent sanctis angelis de te, vt custodiant te in omnibus viis tuis.

De exercitio sub missa. Deinde cum tempus fuerit audiendi missam, sub missa non multum legas, non somnolentus existas, sed isto modo aut simili diligenter te exerceas; scilicet a principio misse vsque ad „Sanctus" [2]) meditaberis de passione domini et facies tibi qualibet feria specialem fasciculum passionis domini, sicut infra significatum habetur. Non solum de ea nude meditando, sed eciam secundum illam orando, nunc cristum alloquendo, nunc ei conquerendo de duricia cordis tui, quod passio eius non est tibi cordi, nunc petendo participium meritorum cristi, nunc graciarum imitandi et ceteris. — A „Sanctus" [2]) vsque elevationem habebis memoriam viuorum, scilicet tui

---

1) Ook hier heeft het HS.: q̅s̅.

2) „Breves orationes quae a verbo „Sanctus" incipiebant, quales cantabantur ante Prophetiam, ante et post Evangelium" (Du Cange, *Glossarium* i. v.).

ipsius et omnium tuorum singulariter et omnium fratrum tibi commorantium et omnium benefactorum nostrorum et omnium prelatorum spiritualium, secularium, et omnium infirmorum, egenorum, tentatorum et tribulatorum, petendo pro quolibet aliquid salutare, secundum quod tibi vtile et expediens videtur. — Deinde modicum ante eleuationem cogita de excellentissima illa caritate ihesu quam nobis exhibuit, quando nobis hoc amorosum sacramentum instituit, quando dixit: „Desiderio desideraui hoc pascha manducare vobiscum antequam paciar" [1]). Et in ipsa eleuatione tam corporis quam sanguinis cum tanta reuerentia debes ipsum sacramentum adorare, ac si filium dei nunc primo incarnatum ac in cruce suspensum carnalibus oculis presencialiter videres. Et legas istas salutiuas oraciones scilicet: „Aue salus" etc. „Aue verum corpus" etc. Sub eleuatione calicis dicas istam orationem: O ammirabilis et preciosissime sanguis cristi, miserere nobis peccatoribus amore illius caritative effusionis, qua pro nobis de beatissimis vulneribus domini nostri ihesu cristi in remissionem peccatorum nostrorum effluxisti. — Deinde habebis memoriam defunctorum, scilicet omnium tuorum in speciali et omnium fratrum et sororum in generali et omnium benefactorum nostrorum, omnium nobiscum sepultorum in generali et omnium nobis commissorum et omnium in purgatorio existencium et precipue illorum desolatorum, qui nullam consolationem habent nisi de communibus suffragiis ecclesie. Concludendo cum memoria super passionis domini, sicut habetur in horis sancte crucis. Feria secunda, quod habetur in matutinis; Feria 3ª quod habetur in prima et vlterius. Sed sabbato in vesperis et completoriis simul quod habetur, petendo vt dominus in memoriam illius amarissime passionis sue miseriatur ipsis. Sed dominica die concludes cum memoria resurrectionis [2]) eius et eductionis eius sanctorum patrum ex limbo inferni, vt sic istos educat de purgatorio. Denique post primum per omnia secula seculorum preparabis te cordialiter ad spiritualem communionem cum tanta deuotione acsi sacramentaliter communicares, et cogita intentionem cristi qua hoc sacramentum instituit, quia delicie eius sunt esse cum filiis hominum. Item quod dixit: „Nisi manducaueritis carnem filii hominis et biberitis eius sanguinem, non habebitis vitam in

---

1) Luc. 22:15.
2) HS.: resurrextionis.

vobismet ipsis" etc.[1]). Et potes legere vnam paruam orationem ante communionem diei solitam. Et cum ista spirituali communione te occupa vsque post primam ablutionem, et tunc pro graciarum actione legas orationem post communionem diei solitam, nichil dubitans quin vere spiritualiter communicasti, si stas in bona voluntate te emandandi, vt tunc proponas quod velis per totam diem te tam sollicite habere acsi sacramentaliter communicasses, ne gratiam in spirituali communione a deo tibi datam per incautam conuersationem amittas.

De labore. Deinde cum fuerit tempus scribendi siue aliquid operandi, statim cum hora tangitur sine dilatione eas ad sedem, et cum fuerit cessandi, vnam litteram amplius non scribas exemplo Marci, qui vocatus a patre non compleuit opus[2]). — Et in omnibus exercitiis et in omnibus locis, quandocunque aliquod signum te vocauerit ad hoc vel ad illud, sis velociter obediens, et discas in omnibus indiscrete obedire, vt docent sancti patres in collationibus, in institutis, in Vitas Patrum[3]). Et Bernardus ad fratres de monte dei dicit[4]): Quod perfecta obedientia maxime in incipiente debet esse indiscreta, id est, non debet iudicare quid vel quare precipiatur, sed ad hoc conari vt impleatur. — Item tempore scripture seu laboris fideliter scribas seu labores, non tamen importune exhauriendo vires, sed cum modestia, sepe leuans cor ad deum vel ad sanctos per orationem vel sanctam meditationem. — Et semper quando campana signat horam, debes surgere ex sede et cadere ad genua et facere breuem et deuotam orationem, reuocando ad memoriam materiam diei et renouando propositum de mane factum superficialiter tamen breuiter. — Valde et super omne exercitium necesse est vt assuescas bonis meditationibus. Vnde ait humilis pater dominus florentius: Pre omni exercitio bonus homo debet niti se exercere in bonis cogitationibus, quia ex illis omnes virtutes diriuantur, sicut caritas, deuotio, compunctio, oracio et ceteris. Ideo exerce te quantum potes in bonis cogitationibus, vt per gratiam dei

---

1) Joh. 6:53.

2) Hand. 15:38.

3) Het welbekende en in de middeleeuwen veelgelezen werk van Hieronymus.

4) Guillelmi Abbatis S. Theoderici prope Remos, postea monachi Signiacensis, *Epistola seu liber ad fratres de Monte Dei*, Caput V, 14 (in Tom. V, Vol. II, p. 206, der *Opera Omnia Sancti Bernardi*, Par. 1690.)

facias tibi consuetudinem cogitandi bona, sicut es[t] facile cogitare vtilia, sic consuetudo consuetudine superatur. Sic eciam valde necesse est vt discas sepe et breuiter orare, exemplo beati martini, qui oculis ac manibus in celum semper intentus fuit, sic tu infra studium, comestionem, laborem, exeundo, intrando, creberrime discas suspirium mittere ad dominum vel ad sanctos. Maxime autem et quasi semper versetur ante oculos tuos illa passio, quam specialiter proponis vincere, et pro illa vincenda debes sic orationes et suspiria ad dominum mittere.

De mensa. Deinde quando nola te vocat ad prandium vel cenam, sine mora cadas ad genua, vt prius reficias spiritum tuum legendo: „Veni sancte spiritus" cum versiculo et collecta [1]). Vel istum psalmum: „Vsque quo domine obliuisceris me in finem" etc. [2]). Et discas illum psalmum exterius et sepe legas illum, quoniam breuis est et valde utilis et facilis pro gratia dei impetranda et pro seuicia inimici restringenda. — Eundo autem ad mensam orabis pro fidelibus defunctis et precipue pro ipsis quorum elemosinis viuimus, legendo „miserere" pro ipsorum refectione. Et iterum post benedictionem mense, priusquam aliquid degustes, dicas „De profundis" pro refectione omnium in purgatorio existencium. Ad mensam autem sedens caue ne totus comedas, id est ne te totum super cibum effundas, sed sic occupetur cor ad verbum dei, vt non solum fauces sumant cibum carnis, vt dicit Bernardus in speculo [3]). Et humilis pater dominus florencius dicit sic: Sedens noli respicere huc et illuc quid alter facit vel quid in mensa fiat, non querens satisfacere concupiscencie gule, sed necessitati corporis subuenire, vt fideliter possit seruire spiritui. Et multum caue ne delicatiora eligas ex scutella. Hec ille. — Post „gracias" eundo ad choram legas „De profundis" benefactoribus nostris viuis.

De temporibus interualli. Prandio vel cena facta et completorio vel nona lecta, contra pronitatem loquendi statim ad cameram properes et hoc valde stricte pro posse tuo obserua, vt omnia tempora respirationis, scilicet de mane facto prandio finitis versiculis [4]) et completorio, vtiliter expendas, scilicet teipsum examinando, orando, studendo vel aliquid pro deuotione tua copulando, aut in studio scribendo, aut aliquid aliud vtilitatis

1) HS.: v' 7 coll'.
2) Ps. 13 : 2.
3) Namelijk in het aan hem toegeschreven *Speculum Monachorum*.
4) HS.: v's.

operando. Si sic feceris, et bonam conscienciam habebis et in cognitione tui ipsius multum proficies.

De exercitiis vespertinis. De sero ante dormitionem oportet te stricte seruare exercitium tuum, vt docet beatus bernardus ad fratres de monte dei, et humilis pater dominus florencius in consuetudinibus suis. Nam fratres nostri in dauentria per integram horam ante dormitionem vacant sibi ipsis, nam per mediam horam solum orationibus vacant. Tu autem vacabis tibi ipsi ante dormitionem quantum commode potes, sed ymmo ad minus per mediam horam hoc modo. — Primo teipsum diligenter examinabis qualiter totum diem transegisti, incipiendo ab hora qua de mane surrexisti vsque ad hanc horam, cogitando quid operis in qualibet hora fecisti et qualiter te in illo opere habuisti, non diu tamen immorando sed per quamlibet horam breuiter transeundo propter distractiones mentis et inutiles fantasias, que possent incidere ex prolixitate, gratias agens de bene actis, veniam petens pro male actis, et de specialiter male actis propone in speciali confiteri tempore congruo. — Secundo contra tumorem noctiuum oportet te acrius per puros affectus et deuotas orationes armare et potes ista legere.

Antiphona[1]. Per signum crucis de inimicis nostris libera nos, deus noster. versiculus[2] „omnis terra" etc.[3]. Oratio. Perpetua nos, quasi domine, pace custodi, quos per lignum sancte crucis redimere dignatus es. Qui viuis et regnas. Et de dominica legas VII Aue maria, si placet, adde septem gaudia ad quodlibet verbum. Et vt securius dormias, pete ab ea, vt quicquid in illa die per te minus bene actum est, per ipsam suppleatur, quod autem negligenter actum est per ipsam velaretur, et quod competenter[4] factum est per ipsam conseruetur. — Item legas cotidie sertum beate virginis siue hic siue de mane, coniunctim siue diuisim, siue per horas diei, sicut tibi melius conuenit. — Item legas hic consequenter de proprio angelo, de patrono domus et si que adhuc habes. Item istum hymnum: „Criste qui lux". Et finaliter legas hanc oracionem. Oratio. Omnipotens sanctus deus, quicquid hac die et omnibus diebus vite mee cogitando, loquendo, operando, fallente mundo carne et diabolo, contra volun-

---

1) „Cantus ecclesiasticus alternus, cum a duobus choris alternatim Psalmi aut Hymni concinuntur" (Du Çange, *Glossarium* i. v.).

2) HS.: v'.

3) Ps. 66 : 4 (?).

4) HS.: compotenter.

tatem tuam deliqui, per triumphum sancte crucis tue michi clementer indulge, et ab omni incursione demonum vel fantasmatum hac me nocte custodi, atque me tua gratia ab omnibus diabolicis et carnalibus illusionibus protege, vt incolumis cum leticia et exultatione ad laudandum nomen tue maiestatis, cum bona voluntate, pio et humili corde, casto continente et sobrio corpore, exurgam per eum, qui venturus est iudicare viuos et mortuos et seculum per ignem. Amen. — Tercio cogitabis modico tempore de materia diei sequentis et sic illam materiam meditando vadas ad requiem. Et hoc consulunt sancti et deuoti, vt cum bonis cogitationibus eamus dormitum. vnde magister gerardus magnus dicit: „cum qualibus cogitationibus homo vadit dormitum, cum talibus surgit" [1]), et beatus bernardus ad fratres de monte dei dicit sic [2]): „Iturus ergo in sompno, semper aliquid defer tecum in memoria vel in cogitatione, in quo placide obdormias, Quod eciam vigilantem excipiens, in statum hesterne intentionis restituat. Sic nox sicut dies illuminabitur, et nox illuminatio tua in deliciis tuis. Sic placide obdormies, in pace requiesces, facile evigilabis et surgens facilis et agilis eris ad redeundum in id, vnde non totus decessisti". Hec ille.

Explicit exercitium quotidianum breue et vtile pro nouiciis instituendis ex deuotorum dictis copulatum etc.

Incipit quedam vtilis doctrina super memoratione et incorporatione dominice passionis, que docet diligenter recolligere causas cristi dolorem augmentantes, que quidem cause pro cristi passione perfectius ruminanda et pro compassione menti nostre incucienda ad quemlibet articulum possunt applicari. Possunt tamen iste cause singulariter exerceri et ruminari in die dominica, vt per easdem ceteris feriis sequentibus articuli

---

1) Thomas a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XVIII, § 21.
2) *Epistola seu liber ad fratres de Monte Dei*, als boven, Caput XI, 34 (*Opera Omnia Sancti Bernardi*, Tom. V, Vol. II, p. 215).

passionis singulatim possint lacius dilatari et compunctius et magis compassive exerceri. Ex libello qui incipit „Beatus vir" [1]).

Primo, ut melius compassionem et deuotionem et huiusmodi meditationem elicias, debes summopere hoc attendere vt semper cristum, quo lucidius poteris, vnam personam accipias, quam deum et hominem esse non dubites. Cum igitur legis cristum talem penam sustinuisse, vel sic vel sic respondisse, vel tacuisse, cogita semper et in conceptu tuo sic forma, vt nomen ihesus tibi deum et hominem representet, et sic cristum magis deuote et maiore reuerentia aspicies, multoque amplius compatieris. Si enim humano affectu bruto animali compateris intense afflicto, quanto magis compatieris cristo, si eum non solum vt hominem piissimum, amantissimum, graciosum et decorum in conceptu mentis assumeres, veruminsuper ut deum omnipotentem metuendum, reuerendum, adorandum creatorem, iudicem, mentis tue oculis representaris. — Secundo, vt cristo amplius compatiaris et penalitates eius medullitus animam tuam gladio doloris transuerberent, debes cristum in quauis pena constitutum, non solum respicere, quasi exterius summo dolore, sed eciam sum[m]opere eum diligentissime interius cernere omni dolore repletum et absintheo vniuerse amaritudinis inebriatum. — Tercio, quia quociens legis aliquam penalitatem vel aliquid obprobrium cristo illatum, non id ita accipias cristum passum et sustinuisse, sicut aliquis alius homo per eandem passionem sustinuisset, sed indicibiliter aliter et amplius vltra omnem hominem. Notum est enim, vnumquemque tantum precipue aliqua pena sensibili torqueri et affligi, quanto plus aliquis sensuum illam penam tanquam sibi propriam inconuenientem sentit. Sed iterum non est dubium, sensus alicuius hominis tanto plus et cicius penam sentire et ex eadem torqueri, quanto sensus illius hominis fuerint viuaciores. Cristus autem erat natura viuacissimus, complectionis dignitate nobilissimus. Ideo maximam sustinuit penalitatem vltra quemuis alium hominem. Videte ergo, si est aliquis dolor sicut dolor eius.

Quarto, quia Cristus tantum passus est quantum voluit, sed

---

1) *Gerardi Zutphaniensis „de spiritualibus ascensionibus"*, Cap. XXXII (s. t. *De passione Dominica et de tribus in quibus homo debet se exercere circa passionem Christi*). Zie de *Maxima Bibliotheca Veterum Patrum et antiquorum Scriptorum ecclesiasticorum*, T. XXVI, fol. 271.

quia cristus passionem suam assumpsit pro satisfactione originalis criminis, quod tantum fuit, vt totum genus humanum originali iusticia spoliaret, et ipsam naturam inficeret et eterna beatitudine spoliaret. Item assumpsit et mortem, vt esset ipse hostia sufficiens pro omnibus; sed dei perfecta sunt opera, videtur ergo omnino quod cristus assumpsit mortem amarissimam. Vnde hieremias in persona cristi: „O vos omnes qui transitis per viam, videte si est dolor similis sicut dolor meus" [1]), quasi [2]) diceret „non"; ymmo dicunt doctores, quod excederet dolores omnium hominum, qui ab inicio mundi passi sunt vel passuri.

Quinto non modicum auxit cristi dolorem, quod hanc passionem sustinuit a populo, cui tot beneficia contulit, cui merito dicere potuit: popule meus, quia ego deus tuus, quid pro te debui facere et non feci? tu vero quid michi plus respondere posses, quam quod acerrimam mortem inflixisti michi? Sed et passio cristi fuit in omni membro, in omni sensu. Manus generose fuerunt perforate, caput spinatum, totum corpus flagellatum etc., sicut poteris per singula currens studiosius perscrutari. — Aduerte nunc eciam et diligenter in corde, colloca causas afflictionum et dolorum cristi interiorum, que forsitan sensibilem penam precellebant. Hec autem interior afflictio surgebat.

Primo ex feruido zelo cristi pro humano genere saluando, pro quo tamen quoad maiorem partem passionem suam videbat infructuosam et inutilem, licet pro omnibus esset sufficiens et superhabundans, non tamen efficiens propter maliciam multorum. — Secundo habuit maximam compassionem cum matre sua benedicta omnibus amaritudinibus repleta. — Tercio grauabatur interior eius pena ex miseratione iudeorum, ex dolore discipulorum et precipue ex peccato iude. — Quarto ex nostra cecitate et ingratitudine, pro qua et fleuit super iherusalem dicens: „Quia si cognouisses et tu" etc. [3]). Ecce nunc pie respice cristum in passione sua constitutum interius exteriusque totum dolorosum. Et valde mirandum, si ita respices deum et hominem afflictum, tantis tribulationibus circumdatum, si non moueris affectuosa compassione.

1) Klaagl. 1 : 12.
2) Hs.: q̅s.
3) Luc. 19 : 42.

VERGADERPLAATSEN DER KATHOLIEKEN TE 'S-GRAVENHAGE IN DE ZEVENTIENDE EEUW,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. W. P. C. KNUTTEL.

Het archief van de gemeente der Oude Bisschoppelijke Clerezy in Den Haag bezit eene lijst van de huizen, waarin de Katholieken in den loop der zeventiende eeuw samenkwamen tot het houden hunner godsdienstoefeningen. Deze lijst werd mij door den pastoor dier gemeente, den Weleerwaarden Heer C. H. van Vlooten, welwillend ter inzage gegeven en moge hier een plaatsje vinden. Het handschriftje bestaat uit vier bladzijden in 4°.; opschrift en onderschrift schijnen van latere dagteekening te zijn; de inhoud luidt als volgt:

> Memorie of Lijste van de plaetzen, alwaer de Catholijken in S: Hage, hunne Godsdienst geoeffent hebben, ten tijden van vervolginge, over de zestig. 70. 80. 90. etc. jaren.

In de Nobelstraet

Ten Huijze van Gouderjaen Graef van Warfuze. Darenboven tot Doctor de Reck; tot de Rentmeester Hanneman, en tot de Schilder Hanneman.

In het Noorteinde

Tot Jonker Niburg; tot Le Chamber; tot den Advocaet de Jong, tot den Heer van Cabauw, tot Juffrouw Robijn, tot Hanneman, tot den Ambassadeur de Bruyn over het oude Hof.

In de Molestraet

Tot Berendregt, Vander Meer, Juffrouw wegewaert, en eindelijk tot Juffrouw vander Goes.

In de Molstraet

In 't Huys te Baertwijk; tot Ravestijn, tot den Advocaet Ravestijn, en naest de deur tot den Advocaet Valk.

In de Papestraet

Tot Jacob Cristal.

Op de Vijverberg

Tot Ossewaert.

Bij het Bos

Tot den ouden Heer van Rijswijk, en naest de deur tot den Ambassadeur van Portugael.

In de Hoogstraet

In Sint Jacob, en nog op eene andere plaets.

In de Venestraet

In het naeikussen tot den ouden Stalpert; en tot van Wijningen; en tot Van Eijk.

In de Spuystraet

Tot Westen Appel in de bonte koe; tot de Heer Putten; en tot Juffrouw Coimans.

In 't Agterom

Tot Groene.

In de Vlamestraet

Tot Helleman, en tot Rozendael.

In de Wagestraet

Tot Druijvestijn, en tot Brandijn.

In het Westeinde

Tot Cees Half Wassenaer, tot de schilder Honthorst, tot Valkenes, tot Sasbout, tot Juffrouw la saisie, en den Ambassadeur van Spanje.

Op de Vismart

Tot Jonker Bos; tot Juffrouw Bam; Vander Hoog, tot de Heer van Heussen, en tot Nobelaer.

Op de Laen

Ten Huijze van zekere Juffrouw, en ook bij Heer Jacob.

In de Raemstraet

Tot Juffrouw Verburg, tot den Advocaet Vander werve, en tot Juffrouw Dimmer.

Op de Burgwal

Tot den Advocaat Canoi en tot Juffrouw Vanderwerve.

In de Bockerstraet [Boekhorststraat]

Tot Juffrouw Groenhout, tot den Advocaet Hooft, tot Monsieur Casiepijn, en tot den timmerman Cier.

In de Harderstraet

Tot Juffrouw Uwet.

Bij het oude glashuijs aen de wal

Tot Juffrouw Valckx.

In de nieuwe Molstraet

Tot Maria Prijkx, en tot Juffrouw Maria de Hoog.

Op de Princegraft

Tot den Advocaet Boot.

Op de Turfmart

Tot Vander Vliet, timmerman.

Int Juffrouw Ida straetje

Tot de Heer Cesarius, en tot de Heer Hoofd Pastooren, tot de Vrouw van Filebon, en tot Juffrouw Vander Veken.

In de Breestraet

Tot Maiken Josephze, en tot Rotteveel.

In de Lorrestraet

Tot Peer Barnart, en tot de Resident van de Rijzer.

In de Vleersteeg

Tot den bakker in de Boomtjens.

In het Lapstraetje

Tot den Advocaet Kock.

Over de Bierkaij

Tot den Schilder van Bassen.

By de Palemaziebaen aen 't Bos

Tot Juffrouw de bruijn.

Deze Memorie is opgestelt, door eene Juffrouw, die 1720 overleden is, doen out zijnde 89! en ii Maenden, dewelke die Kerken bijgewoond heeft, van hare jonge jaren af.

Veel toelichting heeft dit lijstje niet noodig. Enkele der genoemde straten zijn van naam veranderd. De Lorrestraet heet thans Assendelfstraat, en het Lapstraetje draagt thans den naam van Sint-Annastraat. Met Palemaziebaen zal de laan langs de Maliebaan bedoeld zijn. Bij de in de Juffrouw-Ida-straat genoemde pastoors

hebben wij te denken aan Andreas Caesarius, die tot 1677, en aan Joannes Hooft, die van 1655 tot 1700 in Den Haag werkzaam was. Voor Peer Barnart in de Lorrestraet zal gelezen moeten worden Père Bernard, met welken naam de Carmeliet Bernardus a S. Joseph bedoeld zal zijn, die van 1659 tot 1680 de statie der Karmelieten in de Assendelftstraat bediende.

Of de lijst volledig is? Waarschijnlijk niet. Zij maakt den indruk van uit het geheugen te zijn opgeschreven en loopt over een groot aantal jaren. Het zou dus niet te verwonderen zijn, dat de opstelster zich niet alle plaatsen meer wist te herinneren. Men moet het intusschen niet opvatten, alsof op al deze plaatsen te gelijker tijd godsdienstoefening werd gehouden. In 1619 waren in Den Haag een vijftigtal huizen, waarin de Katholieken hunne verboden bijeenkomsten hielden. Dit aantal zal in de tweede helft der zeventiende eeuw eer af- dan toegenomen zijn. Immers zoolang de overheid min of meer scherp toezag, dat de plakkaten nageleefd werden, kwam men in kleinen getale bijeen in de woningen van katholieke burgers. Naarmate de Katholieken echter meer vrijheid genoten, zal het aantal vergaderplaatsen kleiner geworden zijn, omdat men in grooteren getale op bepaalde plaatsen samenkwam. En dat die vrijheid aan het einde der zeventiende eeuw zeer was toegenomen, kan blijken uit een brief, door Th. de Cock den 2den Maart 1696 aan Pastrizio te Rome gezonden. Daarin heet het o. a., dat men groote vrijheid genoot, dat op zon- en feestdagen twee- of driemaal werd gepreekt en in de week dagelijks de mis gelezen, en dat men in de uitoefening van den eeredienst niet werd lastig gevallen [1]).

Die brief is uit Leiden geschreven, maar men mag aannemen, dat de toestand in Den Haag niet veel verschilde. Op ons lijstje schijnen niet alle gezanten van katholieke

---

1) „Che abbiamo al presente una guande (*sic*) libertà dell' essercizio della nostra S. Fede. Ogni Domenica e festa predichiamo due o tre volte, nella settimana ogni giorno diciamo la S. Messa, facciamo altri atti publici della S. Religione, senza essere turbati dalli heretici." (*Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, deel XV, blz. 3).

tiae tuae in causa maxime favorabili. Nam publicae ingratitudinis opprobrium foret, me subnixum benevolentia tantorum Mecaenatum ac patronorum quales sunt Illustrissimi domini ordines, ob exiguam splendentis luti summulam mordentibus curis inquieturi ut defaecato animo assurgere non possim ijs meditationibus, quae pertineant ad saeculi gloriam et ad posterorum utilitatem. Nec videri debet impudens postulatio, quod audeam sperare liberationem aeris alieni a publica liberalitate sub ijs conditionibus et cautionibus, quas libello supplici complexus sum. Potius ipse arguendus essem, tanquam homo degeneris animi et qui faelicitatem temporum non satis intelligerem, si pravo praeposteroque pudore, quem ἐμφατικώτερον Graeci δυσωπίαν vocant, deterrerer quominus morbum meum fatear apud eos qui dicto citius medicinam adferre possunt. Τὴν γὰρ πενίαν οὐχ ὁμολογεῖν αἰσχρὸν (ὡς ὁ Θουκυδίδης φησὶν) ἀλλ' ἔργῳ μὴ διαφεύγειν αἴσχιον. Monet me vafer Horatius.

Stultorum incurata pudor malus ulcera velat.

Poëtarum princeps imo et sapientum eximius vere pronuntiat αἰδὼς οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένῳ ἀνδ(ρ)ὶ τέτυκται. Tantis authoribus et consultoribus freto constat mihi fidentis incoepti ratio, quandoquidem ita mores sunt, ut temeritate pro sapientia uti liceat. Omnia καλῶς ἔσται, si prosper eventus desiderio nostro annuerit. Cuius voti potiundi secundum gratiam divinam praecipua spes in studio tuo sita est, et in maximo illo patriae libertatis Atlante, qui, ut de Platone dicebat tibicen Antigenida, unus est instar omnium, εἷς ἀντὶ πάντων. Grotius noster, qui sollertissime solet adsignare rebus et personis sua nomina, vocat eum Periclem nostri status. Ego vobis ambobus accepto referam fortunae meae florentem statum, si preces meas amplissimus ordo rite secundare dignabitur. Tanti vero beneficij memoriam nulla unquam delebit oblivio, dum memor ipse mei, dum spiritus hos reget artus. In quo fausto omine desinam. Vale vir reverende, et nos ama.

Datum Lugduni Batavorum v Kal. Quinctil. ciↄiↄcxiii.

Tui observantissimus
D. Baudius.

Reverendo viro D. Johanni Vtenbogardo,
Theologo insigni et disertissimo verbi
divini administro
Hagae Comitum.

ADRIAAN STOLKER EN ZIJN PLAN TOT OPRICHTING VAN CHRISTELIJKE GEMEENTEN IN HET BUITENLAND OP DEN GRONDSLAG VAN HET REMONSTRANTISME,

DOOR

Dr. H. C. ROGGE.

Van den aanvang af hebben zich in de Nederlandsche Hervormde Kerk twee richtingen doen kennen, eene streng dogmatische, die onderwerping eischte aan eene door de kerk vastgestelde geloofsbelijdenis, en eene vrijzinnige, die de H. Schrift als het eenig richtsnoer van geloof en leven beschouwde en aan formulieren van eenigheid slechts in zóóverre waarde toekende, als deze geacht konden worden met het Woord Gods in den bijbel overeen te stemmen. Scherper teekenden beide richtingen zich af, toen er verschil ontstond over leerstukken, die door sommigen werden beleden, zooals Calvijn ze geformuleerd had, terwijl anderen eene mildere opvatting toegedaan waren. Duidelijker nog dan in de leerstellige twisten, die eerst hier en daar tusschen predikanten, daarna aan de Leidsche Hoogeschool door Gomarus en Arminius werden gevoerd, traden zij aan het licht, toen in 1610 de bekende Remonstrantie

werd ingediend en de wederpartij niet in gebreke bleef, hierop met eene Contra-Remonstrantie te antwoorden. Het verder verloop van den strijd bracht, in plaats van toenadering, steeds grooter verwijdering aan; binnen een en hetzelfde kerkverband bleek het samenleven niet langer mogelijk te zijn. De Synode van Dordrecht bevestigde slechts, wat toch reeds een voldongen feit was, dat namelijk de Hervormde Kerk in de Republiek zich in twee kerkgenootschappen had verdeeld.

De Remonstranten hebben deze scheuring van den aanvang af oprecht betreurd. Met hoeveel warmte zij hunne godsdienstige overtuiging ook mochten verdedigd hebben, meermalen hadden zij het toch duidelijk uitgesproken, dat kerkelijke eenheid bestaanbaar is bij verschil van gevoelen. Waar men in den grond hetzelfde bedoelde en over de hoofdzaak eenstemmig dacht, vorderde de Christelijke liefde eerbiediging van elke denkwijze, ook al meende men de geloofsbegrippen van anderen voor dwalingen te moeten houden. In de hitte van den kerkelijken strijd mocht het meermalen uit het oog verloren zijn, het groote beginsel, waarvan de besten onder de Remonstranten uitgingen, dat den hoeksteen vormde van eene kerk, zooals zij zich die naar het voorbeeld der eerste Christenen dachten, was dat der verdraagzaamheid. Van den aanvang af werd het uitgesproken in de Remonstrantie. Duidelijker werd dit beginsel omschreven en aangedrongen in de voorrede hunner „Belijdenis", waarin zij, evenals in de bekende vijf artikelen, slechts eene verklaring van hun gevoelen wilden afleggen, zonder daaraan eenig bindend gezag toe te kennen. Uitdrukkelijk werd dit nog eens in het licht gesteld, toen Wtenbogaert, bij het opstellen van de „Wetten voor de Remonstrantsche Sociëteit", het eerste hoofdstuk wijdde aan „de leer der Remonstranten en hunne onderlinge verdraagzaamheid". Wtenbogaert, Episcopius en Hugo de Groot, en na hen Van Limborch, Driebergen en zoovele anderen, hebben herhaaldelijk hierop gewezen. Dat de Remonstranten niet op eenige kerkelijke rechtzinnigheid, maar vóór alles op verdraagzaamheid

hebben aangedrongen, zeide Curcellaeus, „etiam pueri et ancillae in Foederato Belgio audiverunt" [1]).

Bleef het de wensch der Remonstranten, dat eenmaal de breuk weder mocht worden geheeld, aan de vervulling viel in de eerste jaren niet te denken. Het was al veel, dat de vervolgingswoede gaandeweg begon te bedaren, zoodat de godsdienstige samenkomsten der gemeenten en de oprichting van eene eigene kweekschool tot opleiding van predikanten oogluikend werden toegelaten. Toch werden zij er nu en dan aan herinnerd, dat er nog zekere plakkaten bestonden, die niet ingetrokken waren. Bestond er in de 17de eeuw weinig hoop op hereeniging, de 18de scheen beter tijden te beloven. Het werd merkbaar, dat bij velen in de zoogenaamde Publieke Kerk het confessionalisme aan kracht begon te verliezen, terwijl hier en daar stemmen werden vernomen, die afkeurden, dat Remonstranten, zoowel als andere dissenters, van alle deelneming aan het staatsbestuur uitgesloten bleven. Vooral toen de Patriotten, als eene nieuwe staatkundige partij, tegen het oude regime optraden, scheen ook voor de Kerk in de Nederlanden de morgen aan te lichten van een nieuwen dag. Met de opkomende denkbeelden van vrijheid en gelijkheid was zoowel eene bevoorrechte staatskerk in strijd, als het voortbestaan van een scheidsmuur, door de onverdraagzaamheid van een vroeger geslacht opgetrokken. Was het wonder, dat enkelen begonnen te denken aan de verwezenlijking van een ideaal, dat den besten onder de Remonstranten altijd voor den geest had gezweefd?

Ik behoef hier niet in het licht te stellen, welk aandeel Remonstrantsche predikanten hebben genomen aan de staatkundige beweging in het laatst van de vorige eeuw, en welke gevolgen dit voor de Broederschap en

---

1) Zie de bewijzen hiervoor aangevoerd door Abr. des Amorie van der Hoeven in zijn gedenkschrift: *Het tweede eeuwfeest van het Seminarium der Remonstranten*, Leeuw. 1840, en J. Tideman in *De Remonstrantie en het Remonstrantisme*, Haarl. 1851. Dat vóór hen reeds door Slolker hierop werd gewezen, zal later blijken.

hare gemeenten heeft gehad [1]). Genoeg zij gezegd, dat de omwenteling van 1787 aan alle schoone verwachtingen den bodem insloeg. Hoe vonden zij zich daardoor teleurgesteld, die in het feit, dat te Woerden aan een Remonstrantsch predikant, met goedkeuring van den magistraat, vergunning werd verleend om in de Gereformeerde kerk op te treden, een voorteeken meenden te zien van de zegepraal van het Remonstrantsch beginsel! Doch wat in het vaderland niet had mogen gelukken, zou misschien in den vreemde tot stand te brengen zijn. Emigranten van allerlei geloofsbelijdenis hadden naar de Oostenrijksche Nederlanden en Frankrijk de wijk genomen. Zoowel Gereformeerde als Remonstrantsche predikanten waren daarheen gevlucht, omdat zij zich in de Republiek niet langer veilig achtten. De laatsten niet alleen, maar ook de Broederschap als zoodanig, hebben zich gevleid met de hoop om te Brussel, te Duinkerken en misschien nog elders, gemeenten, geheel in hunnen geest, te kunnen stichten, die in beter dagen op vaderlandschen bodem zouden kunnen worden overgebracht. Aan Stolker komt de eer toe, het plan tot zulk eene gemeentestichting te hebben ontworpen. Wat hij daarvoor gedurende drie jaren te Brussel en, in vereeniging met Bliek Stade, den voormaligen Remonstrantschen predikant van Woerden, te Duinkerken heeft gedaan, in hoeverre de Broederschap heeft medegewerkt, en waarom ten slotte de zaak moest worden opgegeven, wensch ik in de volgende bladzijden uiteen te zetten. Vreemd mag het heeten, dat er van deze gebeurtenis, voor de geschiedenis van Staat en Kerk van onmiskenbaar belang en die te haren tijde hier te lande wel degelijk de aandacht heeft getrokken, bijna nergens gewag wordt gemaakt [2]).

---

1) In het tijdschrift *De Remonstrantsche Broederschap*, 6de jaarg., afl. 2 en volg. (Meppel, 1894), heb ik alle bijzonderheden dienaangaande uit de origineele bescheiden medegedeeld.

2) Ypeij en Dermout deelen in hunne *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk*, dl. IV, blz. 647, alleen mede, dat er in 1756 te Brussel eene Fransch-Hoogduitsche gemeente gevestigd, en eerst in 1813 eene Neder-

Om Stolker's optreden te Brussel te kunnen begrijpen en waardeeren, dienen wij hem zelven meer van nabij te leeren kennen, te meer wijl er aangaande zijne vroegere levensgeschiedenis weinig of niets geboekt staat [1]). Adriaan Stolker, die zijne opleiding tot het predikambt te danken had aan den hoogleeraar bij het Remonstrantsch Seminarium Van der Meersch, en zijne letterkundige vorming aan Wyttenbach, was in 1774 in eene buitengewone vergadering van Curatoren tot proponent bevorderd, en een jaar later, op vier-en-twintigjarigen leeftijd, tot predikant beroepen van de beide gemeenten Schoonhoven en Nieuwpoort. Dat hij de goede verwachtingen, die men omtrent hem had opgevat, niet teleurstelde, bleek niet alleen, toen hij te Rotterdam bij vacaturen telkens in aanmerking kwam en de Amsterdamsche gemeente hem tot haar leeraar begeerde, maar ook uit den ijver, waarmede hij zich op de beoefening der wetenschap toelegde. Uit het weinige, dat ons van zijne correspondentie in dien tijd bewaard is gebleven, leeren wij den man van studie kennen, voor

---

duitsche gesticht werd. Van de gemeenten, die de emigranten tijdelijk in het buitenland deden ontstaan, zwijgen zij. Aan geene enkele dier gemeenten heeft men tot hiertoe de aandacht gewijd, behalve aan die van St. Omer (zie het opstel van J. T. Bodel Nyenhuis in het *Kerkhistorisch Archief* van Kist en Moll, dl. IV, blz. 386 vv., en G. van Rijn, *Godsdienstige tweespalt tusschen de patriottische vluchtelingen te St. Omer*, Rott. 1892). Wat mij omtrent de gemeenten te Antwerpen, Brussel en Duinkerken bekend werd, zal ik hieronder mededeelen. J. Tideman heeft in *De Remonstrantsche Broederschap*, *Biograph. naamlijst* (Haarl. 1847), blz. 351 vv., het eerst op de gemeenten te Brussel en Duinkerken, in verband met de bemoeiingen van beide genoemde predikanten, de aandacht gevestigd, maar over hetgeen de Broederschap gedaan heeft, om eene Algemeene Christelijke kerk op den grondslag der onderlinge verdraagzaamheid in het buitenland op te richten, spreekt hij niet.

1) Over hem bezitten wij alleen de schrale levensberichten in het *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* van A. J. van der Aa en de aldaar aangehaalde werken, waarbij nog gevoegd kan worden wat in den *Algem. Konst- en Letterbode* van 1835, blz. 32, in een paar regels werd medegedeeld. Zijne werkzaamheid na 1790 ligt buiten mijn tegenwoordig bestek. Wat in *De Remonstrantsche Broederschap* als boven, afl. 3, reeds door mij gezegd werd, kan tot aanvulling dienen van hetgeen ik hier laat volgen.

wien godgeleerde en letterkundige gedachtenwisseling eene levensbehoefte was [1]). Het vak zijner keuze was echter de kerkgeschiedenis, meer in het bijzonder die van zijn eigen kerkgenootschap, en weldra werd hij geroepen, zich daaraan geheel te wijden.

Jacobus Regenboog, „zeer ervaren", zooals Stolker verzekert, „in alle geschriften, welke van of wegens de Remonstranten in zijne moedertaal ooit werden uitgegeven", gaf in dien tijd eene „Historie der Remonstranten" in het licht. Zijn doel was, het werk van Gerard Brandt te vervolgen en, beginnende bij het jaar 1623, het voort te zetten tot op zijn tijd, eene taak die Gerard's zoon Joannes volvoerd zou hebben, ware hij niet gestorven [2]), en waaraan daarna de Hoornsche predikant Sebastiaan Centen zijne krachten beproefde, hoewel hij er niet voor berekend was [3]). Regenboog begreep, het werk minder breed te moeten opzetten dan Brandt, en begon met hetgeen de laatste reeds gegeven had in het kort samen te trekken. Dit vormt den inhoud der beide deelen, die in 1774 en 1776 te Amsterdam zijn verschenen. De schrijver bezat echter meer ijver en goeden wil dan bekwaamheden voor zulk een veelomvattend en moeilijk werk. Had Van der Meersch, onder wiens oog die boeken ter perse waren gelegd, er vrij wat in te verbeteren gehad, het vervolg, waarbij Regenboog elken vertrouwbaren gids miste en dus geheel zelfstandig moest arbeiden, oordeelde de hoogleeraar voor de uitgave ten eenenmale ongeschikt. De schrijver had een letterkundig overzicht geleverd van de geschriften, tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten gewisseld, waarvan hij eene zeldzaam volledige

1) Die correspondentie berust bij de Remonstrantsche gemeente te Rotterdam. Zie *Catalogus van handschriften* op de bibliotheek aldaar (Amst. 1869) onder No. 681. De brieven van Stolker zelven zijn echter meerendeels verloren gegaan, zoodat alleen uit de antwoorden kan opgemaakt worden, waarover zijne brieven liepen.

2) Nog in handschrift aanwezig te Rotterdam. Zie bovengenoemden *Catalogus*, No. 2.

3) Ook dit handschrift, niet minder dan 14 deelen in 4o omvattende, berust te Rotterdam. Zie *Catalogus*, No. 3.

verzameling bezat, doch zonder naar archieven, synodale acten, brieven of andere officiëele bescheiden om te zien. Het handschrift bevatte zeker veel, waarvan een wetenschappelijk gevormd man gebruik kon maken, maar wie zou zich met het samenstellen van zulk eene geschiedenis der Remonstranten kunnen en willen belasten? Van der Meersch had er den tijd niet toe; daarbij was het de vraag, of de uitgever Jan Doll, dien hij reeds een voorschot van duizend gulden had bezorgd om het boek in de wereld te helpen, de uitgave, die misschien nog wel vier deelen kon vorderen, zou willen voortzetten, indien de Broederschap hem niet geldelijk steunde. Intusschen zag hij onder de andere leeraren om naar iemand, die het zou willen beproeven, doch de een voor, de ander na, sloeg zijn voorstel af. „Eindelijk", zoo verhaalt Stolker zelf[1]), „werd ook ik aangezocht, die, uit eigen neiging hiervoor misschien iets meer gevoelende dan anderen, besloot het gestrengst onderzoek te doen naar alles, wat van den ouden tijd nog voorhanden zijn mocht en nog onbekend was. Het gevolg was, dat ik in mijn onderzoek naar overblijfsels uit den ouden remonstrantschen tijd beter slaagde, dan ik mij ooit had kunnen voorstellen, dan iemand had durven verwachten, daar de kerkeraden der gemeenten van Amsterdam en Rotterdam mij toestonden de boekerijen hunner kerken te doorsnuffelen, en ook van de Handelingen der Remonstrantsche Sociëteit

---

1) Het volgende is ontleend aan een prospectus, door Stolker opgesteld in 1808, toen hij zich voornam „De remonstrantsche geschiedenis in en sedert het jaar 1623" in drie à vier boekdeeltjes uit te geven, indien door het aantal inteekenaren de kosten zouden worden gedekt. Dit laatste blijkt niet het geval geweest te zijn, vermoedelijk ten gevolge der tijdsomstandigheden; althans de uitgave bleef achterwege. Doch het begin der bewerking en al wat Stolker voor het geheele werk verzameld en aangeteekend had, bleef bij de Rotterdamsche kerk bewaard (zie *Catalogus van Hss.*, No. 9—17). In dit prospectus, geheel afgedrukt achter het 2de deel van J. Tideman, *De stichting der Remonstrantsche Broederschap*, Amst. 1872, geeft Stolker een beredeneerd overzicht van hetgeen de Broederschap van den aanvang voor hare historiographie heeft gedaan.

gebruik te maken; daar een aantal mijner medebroeders, op mijn verzoek, bij hunne kerken onderzoek deden naar hetgeen daar van oude aanteekeningen en geschriften te vinden was, het doorliepen en mij hunne berichten deden toekomen; daar zoowel leeken als leeraars mij mededeelden wat zij bezaten, terwijl ik uit hetgeen ik reeds in mijne jeugd, door de mildheid van een mijner vroegere leeraren, verkregen had, niet weinig trekken kon. Ik haalde al spoedig uit zijn donkeren schuilhoek te voorschijn de geheel vergeten en in den staat waarin hij was volstrekt onkenbaar geworden schat, door Gerard Brandt weleer ten dienste zijner geschiedenis vergaderd [1]). Deze rijkdom is daarna vermeerderd door bijvoeging van alles wat ik elders aantrof en verkreeg, of bezat, hetwelk op zichzelf mede zeer aanzienlijk was. Behalve nog dit alles mocht ik mij ook bedienen van het door Centen en Regenboog geschrevene, en stonden mij de Handelingen der Synoden van Zuid-Holland, Utrecht, Friesland en Overijsel, benevens eene menigte uittreksels uit die van Noord-Holland en anderen ten dienste. Ook schafte ik mij alles

1) Om de door Brandt nagelaten papieren, waartoe een menigte origineele brieven van de oudste en voornaamste Remonstranten behoorden, op te sporen, schreef Stolker aan zijne achterkleindochter Lucr. Wilh. van Merken. Zij gaf hem ten antwoord (d° 22 April 1785, Hs. Rotterdamsche kerk), dat zij niets meer had dan een stuk betreffende Arn. Geesteranus. Wat zij vroeger bezat, werd aan Prof. Krighout geschonken, o. a. het vervolg op de „Historie der reformatie" van haar grootvader Johannes Brandt. Zij wenschte Stolker gezondheid en kracht toe, om den ondernomen arbeid met lust en roemrijk te volbrengen. — Stolker schijnt de schriftelijke nalatenschap der Brandten, vader en zoon, in het legaat van Krighout, die in 1770 gestorven was, bij de kerk van Rotterdam teruggevonden te hebben. Na zijn dood heeft zijne weduwe, bij haar overlijden, al zijne papieren aan de Rotterdamsche kerk vermaakt. Vóór of ná dien tijd zijn echter sommige papieren van G. Brandt in andere handen geraakt, die bij verkoopingen van handschriften aan den dag gekomen en door de kerk van Rotterdam aangekocht zijn. Nog dezer dagen is een dossier met zulke aanteekeningen van G. Brandt betreffende den Amsterdamschen predikant Hanekop, dat blijkbaar aan Stolker had behoord, uit handen van den heer J. Tideman in Den Haag aan de Remonstrantsche Broederschap overgegaan.

aan wat gedrukt was en geacht kon worden mij van nut te kunnen zijn."

Men ziet, met hoeveel ernst Stolker de gewichtige taak op zich nam, en wat al bouwstoffen hij bijeenbracht, om de geschiedenis der Remonstranten grondig te bewerken. Zijn leermeester Van der Meersch, en de predikanten van Rotterdam en Amsterdam, Frets en Van Schoone, stonden hem hierin krachtig ter zijde. De eerste deed hem den vorm aan de hand, waarin het werk geschreven moest worden; de beide anderen bezorgden hem boeken, handschriften, uittreksels uit synodale acten en alles wat hem dienen kon, terwijl de laatste tevens, bij eene eventueele uitgave, de proevencorrectie op zich nam. Omstreeks 1782 zette Stolker zich aan den arbeid, en tot in het begin van 1787 vinden wij hem er onafgebroken mede bezig. „Ik heb nu een rond jaar", schreef hij 13 October 1785 aan Corn. Nozeman [1]), „niet éénе week uitgezonderd, wekelijks vier geheele dagen, zeer vele vijf, somtijds genoegzaam zes aan dit eenige werk gearbeid, van 's morgens vroeg tot 's avonds tien ure, met volstrekte afsnijding van alle andere bezigheid, van alle conversatie en van alle except noodzakelijke correspondentie; zoodanig slaafs, dat ik dit geheele jaar niet weet ook slechts ééne wandeling, zelfs niet van één kwartier uurs gedaan te hebben, en dat ik in mijn tuin niet meer dan vijf malen dezen geheelen zomer een voet gehad heb, en daarvan vier malen nog maar ter loops om eenige orders te stellen, zonder zelfs in mijn tuinhuis te komen. En hoever denkt u wel, dat ik met al dit blokken ben geavanceerd? Alle gedrukte stukken, waaruit ik iets dacht te halen, heb ik

---

1) Hs. Rotterd. kerk. Aan dezen Rotterdamschen predikant heeft Stolker vermoedelijk zijne vroegste opleiding grootendeels te danken gehad. Hij onderhield met hem eene geregelde briefwisseling, die in den beginne meestal liep over bijbelverklaring. De correspondentie werd voortgezet, toen Nozeman, na een ongelukkigen val, bij zijn zoon, den predikant van Moordrecht, was gaan wonen, waar hij in 1786 overleed. Stolker bracht eenige jaren later eene „Hulde der vriendschap" aan 's mans nagedachtenis (zie *Vaderl. letteroef.* 1809, dl. II, blz. 97 vv.)

doorgeloopen. Van de synodale acten en zelfs de acten onzer Sociëteit heb ik nog niet één letter gelezen; negen tiende deelen van mijn tijd heb ik gesleten enkel met het uitschieten van de papieren van wijlen De Haes [1]), en met die, welke mij kunnen dienen, in orde te leggen. Centen's volumina [2]) heb ik geheel doorloopen. Ik denk met dit lezen door te gaan tot 1629; dan eerst zal ik kunnen gebruiken, wat mij van Amsterdam zal toekomen. Dit doorsnuffeld zijnde, is de baan geëffend om aan het vervolgen der bewuste historie te beginnen. Dit vervolgen zal zeer traag voortgaan, want nog niet één letter opstels is geschreven. Al wat verricht is bestaat daarin, dat ik adversaria heb gemaakt van hetgeen elk jaar gebeurd is, of liever registers, waarop ik de plaatsen uit gedrukte stukken, uit oorspronkelijke brieven enz. heb aangeteekend. 't Mag schijnen, dat ik zoo doende den langsten weg heb uitgekozen, doch ik verzeker u, dat er bij mogelijkheid geen korter was te houden, en kan bewijzen dat vader Brandt gedwongen is geweest denzelfden weg te volgen. Maar vader Brandt had niet zulk een zware taak als ik, omdat hij in het tijdperk, dat hij heeft afgeloopen, niet het twintigste deel van de papieren behoefde te hebben, waaruit de historie van dat, hetwelk op het zijne volgt, eeniglijk kan worden opgemaakt. Doch met al de schromelijke moeite, die ik nog te doen heb, en niettegenstaande het verdriet, dat ik mij voorspel in het overschrijven van mijn eigen opstel (vader Brandt heeft dit ook niet kunnen ontwijken), hoop ik vóór den eerstkomenden zomer de kopy voor één deeltje te leveren, en kon ik adsistentie van iemand hebben, ik zag kans een tweede te bezorgen vóór het einde van 1786."

Wij hebben Stolker in zijn studeerkamer bespied, en al mogen wij het betreuren, dat hij Brandt slaafs heeft wil-

---

1) Hij bedoelde zeker den in 1761 te Rotterdam overleden dichter Frans de Haes, zoon van Joan, die *Het leven van G. Brandt* schreef, en kleinzoon van Frans, die met Brandt's dochter Cornelia gehuwd was.

2) Zie boven blz. 118, aant. 3. De toenmalige mij onbekende bezitter te Alkmaar had lang geaarzeld met ze aan Stolker af te staan.

len volgen, in plaats van naar eene betere, minder omslachtige methode van arbeiden te zoeken, toch verdienen de nauwgezetheid en de volharding, waarmede het werk werd opgevat en voortgezet, onze waardeering, te meer wanneer wij bedenken, hoe weinig uitzicht er bestond, dat hij ooit voor zijne moeite beloond zou worden. Stolker was ongehuwd maar tevens onbemiddeld; zijne bezoldiging als predikant was slechts even voldoende om in zijne behoeften te voorzien, en de vervulling van deze taak kostte hem menig geldelijk offer. De uitgever van de door Regenboog geleverde boekdeelen was gestorven, en het was zeer twijfelachtig of diens weduwe het werk zou willen voortzetten zonder subsidie. Hij schijnt dan ook een wijle geaarzeld te hebben, want Van der Meersch schreef hem [1]: „'t Is zeker, dat de uitgeefster bij mogelijkheid den arbeid niet kan betalen, welke er aan besteed moet worden. Maar zich wel verdiend gemaakt te hebben bij zijne tijdgenooten, bij de wereld en onze nakomelingen, is reeds een groot loon, en de bewustheid daarvan een uitmuntend voordeel. Ik wil echter gaarne vernemen, welke voorwaarden de uitgeefster zou voorslaan; doch het is bekend dat zij arm is, en zij is reeds duizend gulden op het werk schuldig, dat eenige heeren aan haar man voorschoten, om het te drukken. Mededoogen en weldadigheid zijn derhalve ook beweegredenen ter onderneming van den arbeid." Het strekt Stolker tot eere, dat hij, dit alles wetende, vol goeden moed de pen heeft opgevat. Hoever hij gevorderd was, toen de onwenteling hem dwong het werk te staken, weet ik niet. Hij heeft het echter na 1790 weder opgevat, zoodat hij in 1808 beloven kon de geschiedenis in drie of vier groot-octavo boekdeelen, elk van ruim drie- à vierhonderd bladzijden, waarvan hij er jaarlijks één zou kunnen leveren, te voltooien. Dat er tot op

1) D° 7 Sept. 1782, Hs. Rotterd. kerk. Uit de Handelingen van de jaarlijksche vergaderingen der Remonstrantsche Sociëteit van 1783, '84 en '85 blijkt, dat de predikanten Nozeman en Van Geleyn zich moeite hebben gegeven, om gelden bijeen te brengen, ten einde Stolker voor zijn arbeid te beloonen en de uitgave mogelijk te maken.

dat jaar van de uitgave niets was gekomen, moest, volgens zijne eigene verklaring, hieraan geweten worden, dat men geen boekverkooper had kunnen vinden, genegen om het werk te drukken, uit vrees dat het geen voldoenden aftrek zou vinden. Het heeft, tot schade voor de wetenschap, nooit het licht mogen zien.

Opzettelijk heb ik bij dit punt stilgestaan, omdat de grondige studie van de geschiedenis van het Remonstrantisme bij Stolker het plan heeft doen geboren worden, hetwelk hij getracht heeft in den vreemde te verwezenlijken. Doch wij moeten hem gedurende zijn verblijf te Schoonhoven nog van eene andere zijde leeren kennen. Hij was niet enkel godgeleerde en geschiedvorscher, maar had ook een open oog voor de natuurwetenschap, waarvoor zijn vaderlijke vriend Nozeman liefde bij hem had opgewekt. Er deed zich eene gelegenheid op, om in dit opzicht wezenlijke diensten te bewijzen. De Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem had in 1772 eene prijsvraag uitgeschreven over de ziekten, die uit de natuurlijke gesteldheid van ons vaderland voortvloeien en de middelen ter genezing, en het daarop ingekomen antwoord van Dr. I. J. van den Bosch te 's-Gravenhage was met goud bekroond. De studie van dit onderwerp bracht dezen tot eene natuur- en geneeskundige correspondentie, daar hij voor het verzamelen van geregelde en betrouwbare zoowel weerkundige als medische waarnemingen, door kundige mannen verricht, uitkomsten verwachtte, die der volksgezondheid ten goede zouden komen. Van den Bosch noodigde ook Stolker uit, wellicht op aanwijzing van Nozeman, die zelf medewerkte; en dat hij zich in den jongen predikant van Schoonhoven niet vergist had, bleek, toen deze hem zijn toestemmend antwoord zond. Hij stelde het in handen van zijn medehelper, den advocaat J. P. van Swinden, die daarop schreef: „Ik heb den brief van den heer Stolker met het uiterste genoegen gelezen; het ware te wenschen, dat alle uwe correspondenten zich met denzelfden drift bezield betoonden, om uwe heilzame oogmerken de behulpzame hand te bieden". Stolker ging aan

het werk en zond geregeld waarnemingen, daarbij gebruik makende van de instrumenten, die professor Van Swinden had opgegeven, zoodat Van den Bosch zeer voldaan was. „Uit aanmerking van zijne beproefde ervarenis in de meteorologische waarnemingen en de bestendige bijdragen in dezen tak", werd aan Stolker in Juni 1782 door „Directeuren van de natuur- en geneeskundige correspondentie opgericht in 's Gravenhage" het eerediploma uitgereikt, terwijl hem geregeld de door deze „Correspondentie-Sociëteit" uitgegeven verhandelingen werden toegezonden. Laat mij hierbij voegen, dat hij omstreeks 1780 secretaris werd van den Oeconomischen Tak der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen in het Departement van Schoonhoven, en dat hij van de jaren 1779 tot 1781 eene drukke briefwisseling over natuurkundige onderwerpen onderhield met Petrus van Swieten te Rotterdam [1]). Sedert historische studiën al zijn tijd in beslag namen, moest hij de natuurkundige laten rusten, maar dat hij ze later weder heeft opgevat, bewijst zijne „Verhandeling over meteorologische waarnemingen in alle landen van Europa", die door het Bataafsch Genootschap te Rotterdam met goud werd bekroond.

Van een man, die al den tijd, welke hem van zijne pastorale werkzaamheden in twee kleine gemeenten restte, besteedde aan wetenschappelijk onderzoek, is niet te verwachten, dat hij zich zal hebben geworpen in den wilden maalstroom der patriotsche beweging van de jaren 1786 en 1787. Niemand heeft hem ooit te laste gelegd, dat hij zich bij een burgergenootschap tot oefening in den wapenhandel had aangesloten, of dat hij zich in eene vaderlandsche sociëteit op beleedigende wijze over den Prins had uitgelaten. Eens heeft hij ondubbelzinnig uitgesproken, dat zijn hart warm klopte voor het Huis van Oranje. Het

---

1) Hij schijnt dokter geweest te zijn. Een zijner brieven is in het Latijn geschreven (Hs. Rotterd. kerk), en in 1780 bedankte hij Stolker voor het vriendelijk onthaal, dat zijne vrouw te Schoonhoven gevonden had. Daar Van Swieten hem altijd „Waarde Broeder" noemt, vermoed ik dat hij met Stolker's oudste zuster gehuwd was.

was in den zomer van 1777, toen Willem V voor de eerste maal Schoonhoven bezocht. Stolker, en de kerkeraad met hem, oordeelde het voegzaam, Zijne Hoogheid te begroeten, wanneer er audientie zou worden verleend, weshalve hij zijn voornemen aan den baljuw I. Braat en den voorzittenden burgemeester W. van Lill te kennen gaf, welke laatste hem door den secretaris Van Overveld deed weten, dat de audientie op het stadhuis zou plaats hebben. Nadat de drie Gereformeerde predikanten Van der Meer, Chevalier en Brunings waren ontvangen, werd ook Stolker met den boekhouder W. van Aken en den diaken J. de Jong toegelaten, waarop eerstgenoemde eene vrij lange, zeer hoogdravende aanspraak hield, die aan oprechte betuigingen van eerbied en dankbaarheid zeker niets te wenschen overliet [1]). De Prins nam de hem tevens schriftelijk aangeboden aanspraak aan en antwoordde eenvoudig, dat hij de heeren dankte voor hunne attentie en voor de zegenwenschen, over hem en zijn huis uitgesproken; „zij kunnen verzekerd zijn", voegde hij er bij, „dat zoo lang de Remonstranten, gelijk zij tot nu toe gedaan hebben, zich als gehoorzame onderdanen gedragen, ik hun altoos mijne protectie verleenen zal". Deze ontmoeting was zeker tien jaren geleden, en in dit tijdsverloop hadden er belangrijke gebeurtenissen plaats gegrepen, die de spanning tusschen de staatkundige partijen hadden verhoogd. Wie kon er onzijdig blijven, sedert de Patriotten van woorden tot daden waren overgegaan, willekeurig hadden ingegrepen in het raderwerk der gewestelijke en plaatselijke regeering, en den Stadhouder hadden gedrongen van de plaats, die hij wettig innam? Ook Stolker werd gedragen door den stroom van zijn tijd; hij kon geen sympathie gevoelen voor de politiek van behoud der aristocratische regenten; hij moest partij kiezen voor de verdedigers van de rechten en vrijheden des volks en met

---

1) De met zorg door Stolker gestelde aanspraak en het antwoord werden woordelijk in de notulen van den kerkeraad opgenomen. Ik deel de eerste mede als Bijlage I.

hen eene „grondwettige herstelling" wenschen, al heeft hij, naar ik vermoed, de beleedigende behandeling van de Prinses onder zijn oog te Schoonhoven, afgekeurd. Te vrijer zal hij in dit opzicht zijn gevoelen hebben uitgesproken, zeker ook waar het pas gaf op den kansel, omdat de opzieners der gemeente zijne overtuiging niet wraakten, omdat hij althans in een zijner Gereformeerde ambtgenooten een geestverwant vond, en omdat de magistraat van Schoonhoven, waaronder mannen, die hem persoonlijk zeer genegen waren, aan de patriotsche zijde stond. Moest uit de staatshervorming, waarvan de Patriotten droomden, niet een beter toekomst voor de Nederlandsche kerk geboren worden, eene toekomst zooals de edelste Remonstranten zich die altijd hadden voorgespiegeld? De uitkomst heeft hem, gelijk zoo velen, bedrogen. Toen de omwenteling uitbrak en de tusschenkomst van Pruisen het pleit ten gunste der Oranjepartij beslechtte, heeft Stolker zich genoodzaakt gezien, Schoonhoven te verlaten [1]). Het staatkundig aanzien zijner woonplaats veranderde als met een tooverslag; zij die thans op het kussen zaten, zouden niet licht den terugkeer gedoogen van een man, die door zijne bekwaamheden en zijn invloed gevaarlijk was voor de rust van de stad, tenzij hij zijne politieke geloofsbelijdenis wilde afzweren, hetgeen van een Stolker niet te verwachten was. Op den 16den September 1787 verliet hij zijne eerste gemeente, en daarmede werd het eerste tijdperk van zijn loopbaan als predikant afgesloten.

Stolker ging naar Amsterdam, waarheen bijzondere belangen hem, naar het schijnt, riepen, en hij vertoefde er tot zijn vertrek naar het buitenland. Hij heeft er den loop der gebeurtenissen af willen wachten, maar al spoedig begrepen, dat op zijn herstel als predikant te Schoonhoven niet het minste uitzicht bestond [2]). Amsterdam bleef zich

---

1) Vgl. *De Remonstrantsche Broederschap*, als boven, afl. 3.

2) Hij schreef op 31 Mei 1788 aan de Sociëteitsvergadering (Archief der Remonstr. Broederschap), dat hij „door eene politieke dispositie van burgemeesters" verhinderd werd, tot zijne gemeente weder te keeren.

tot het laatst tegen de Oranjepartij verzetten; de regeering scheidde zich van de statenvergadering af, nadat deze besloten had den Prins en de Prinses de geëischte voldoening te geven, en legde het hoofd eerst in den schoot, toen het tegen de overmacht van Pruisen machteloos bleek te zijn. Stolker is er getuige van geweest, hoe in October de regeering der stad op den ouden voet werd hersteld, hoe de vrijcorporisten ontwapend en de schutterijen door 's Prinsen gelastigden hervormd werden. Hij heeft gezien, wat er van het Oranjegepeupel te duchten was, dat noode door sterke patrouilles was in toom te houden. Hier kwam hem ter oore, van wat schandelijke tooneelen vele dorpen getuigen geweest waren, zooals Zoetermeer, waar zijn oude vriend, Pieter van den Bosch, het slachtoffer was geworden van den moedwil der uitgelaten volksmenigte [1]). Hier moest hij vernemen, hoevele predikanten der Broederschap het dreigend gevaar waren ontvlucht, en hoe treurig het gesteld was in een aantal gemeenten. Uit alles kon hij het besluit trekken, dat er aan zijn optreden als predikant voor het oogenblik niet te denken viel [2]). Toch wilde hij den band niet losmaken, die hem aan de Broederschap verbond, en had hij zijn ambt te lief om het vaarwel te zeggen. Het was de vraag, hoe lang hij zich te Amsterdam veilig kon achten. Hij was niet de eenige, die hier een toevluchtsoord had gevonden; met hem bevonden zich aldaar o. a. de predikant van Diemen, Bernardus Bosch, de Utrechtsche hoogleeraar IJsbrand van Hamelsveld [3])

---

1) Met dezen gewezen predikant bij de Remonstranten te Leiden, die veel met Lucr. Wilh. van Merken verkeerde, had hij vroeger in correspondentie gestaan. Vgl. verder *De Remonstrantsche Broederschap*.

2) „'t Kwam mij niet twijfelachtig voor, dat ik vooreerst tot den dienst der Ew. Societeit binnen 's lands niet gevoeglijk zou kunnen geëmployeerd worden, daar ik haar misschien buiten 's lands van eenigen dienst zou kunnen zijn, door ter bevordering van de belangen der christelijke verdraagzaamheid mijne pogingen aan te wenden" (Brief aan de Sociëteitsvergadering, van 31 Mei 1788).

3) Aan beiden werd in 1788 het verder verblijf ontzegd. Het Amsterdamsch Oranjevolk was op beiden zóó verbitterd, dat zij zelfs te Durgerdam, waarheen zij zich begeven hadden, bedreigd werden. Bosch

en zijn Haagsche ambtsbroeder Frans Lorié. Met den laatste, en vooral met den Amsterdamschen predikant Cornelis van Schoone [1]), heeft Stolker in die weken het plan besproken, dat langzamerhand bij hem tot rijpheid kwam. Hij wilde naar de Zuidelijke Nederlanden gaan, misschien ook naar Frankrijk, ten einde te beproeven, onder de emigranten van verschillende geloofsbelijdenis eene of meer gemeenten te stichten op den grondslag van het Remonstrantisme. In het buitenland bestonden de hinderpalen niet, die het in de Republiek vooralsnog onmogelijk maakten, protestanten van allerlei kerkgenootschappen te vereenigen door den band der verdraagzaamheid, en hen op te lossen in ééne christelijke kerk zonder bindende geloofsbelijdenis, die aan elke godsdienstige overtuiging recht zou laten wedervaren. Op deze wijze meende hij, oneindig beter dan in het vaderland, de Broederschap te kunnen dienen, indien zij genegen bleek aan dit plan haar zegel te hechten en hem zijne bezoldiging te laten behouden. Daar de Sociëteitsvergadering van een volgend jaar hierover eerst beslissen kon, wendde hij zich tot de kerken van Amsterdam en Rotterdam [2]). Want, behalve dat hem, gelijk anderen, een vonnis kon treffen, waarbij hem het verblijf te Amsterdam, zelfs in de Republiek kon worden ontzegd, hing het welgelukken af van eene spoedige uitvoering, vóórdat zich in den vreemde zelfstandige gemeenten konden vormen. Den 4den December schreef hij aan beide kerken een brief [3]), waarin zijn voornemen duidelijk genoeg werd aangegeven. Het antwoord stelde hem niet te leur: de kerkeraden waren bereid, hem

---

vroeg en kreeg zijn ontslag als predikant van Diemen „salvo honore", hetgeen niet wegnam, dat twee jaren later zijn beroep te Poortvliet door Gecommitteerde Raden van Zeeland werd vernietigd.

1) Met Van Schoone bleef hij na zijn vertrek in geregelde correspondentie, gelijk mij bleek uit de aanteekeningen, door Stolker zelf van deze briefwisseling gehouden. De brieven zelve zijn verloren gegaan.

2) De Remonstrantsche Broederschap leefde toen nog onder de Wetten, die in 1737 waren vastgesteld.

3) Medegedeeld in *De Remonstrantsche Broederschap*, 6de jaarg., afl. 3.

zijn tractement te verzekeren tot de eerstvolgende vergadering, terwijl die van Amsterdam besloot tot de benoeming van eene commissie, om met hem in nader overleg te treden over den dienst, dien hij zich voorstelde buitenslands der Broederschap te kunnen bewijzen. Stolker legde voor die commissie, waartoe o. a. Van der Meersch en Van Schoone behoorden, zijn plan bloot om te Antwerpen, Brussel of elders, „onder de uitgeweken Nederlanders verdraagzame christelijke gemeenten te stichten". Dit plan werd door haar goedgekeurd. Men wilde hem zelfs voor de uitvoering eene bijzondere machtiging van beide kerken verleenen. Maar hij vreesde, dat het wellicht voor de Amsterdamsche en Rotterdamsche gemeenten niet alleen, maar voor de geheele Sociëteit schadelijk zou kunnen zijn, wanneer men zich direct met deze zaak inliet; waarom dan ook besloten werd, dat hij de oprichting van eene of meer Remonstrantsche gemeenten in het buitenland op eigen hand zou ondernemen, en daarover alleen brieven zou wisselen met hen, die er thans van wisten. Omtrent twee dingen verlangde hij echter zekerheid te hebben, „dat er vanwege de Sociëteit of eenig ander lichaam, ingeval hij mocht slagen, zou voorzien worden èn in een genoegzaam tractement, èn in de kosten op de stichting te vallen, voor zooveel die bij de gemeente zelve niet gevonden mochten kunnen worden". De commissie betuigde goede hoop te hebben, om hem die zekerheid te kunnen bezorgen [1]). Hij verliet nu Amsterdam, om over Rotterdam naar Antwerpen te gaan.

Kort vóór zijn vertrek werd aan Stolker eene aanbieding gedaan, die, zoo hij er aan gehoor had gegeven, hem een gansch anderen weg zou hebben doen inslaan. Cornelis van Engelen, gewezen Doopsgezind predikant van Harlingen, die zich toen te Leiden met letterkundigen arbeid bezighield en druk met de Patriotten aldaar verkeerde,

1) Handel. v. d. Amsterd. Kerkeraad en „Kort bericht van het gepasseerde omtrent het prediken van Adr. Stolker te Brussel" (Hs. van Stolker te Rotterdam).

berichtte hem, dat zeker gevlucht patriot, „een ongemeen kundig, verstandig als braaf en edelmoedig man", over wiens „superieure talenten van geest als qualiteiten van hart" maar één stem was, een gouverneur zocht voor zijne beide zonen [1]. De jongeheeren hadden „insgelijks natuurlijk veel geest", maar waren „weinig gedresseerd". Hij meende in Stolker den meest geschikten persoon te zien, om zich met hunne opleiding te belasten. Deze schijnt het voorstel niet dadelijk te hebben afgeslagen, en Van Engelen zal hem in zijn antwoord den man genoemd hebben. Het was de bekende publicist Pieter Vreede, en het betrof diens beide zonen Paul en Hendrik, jongens van omstreeks acht en zes jaren. Te Antwerpen gekomen, waarheen Vreede zich begeven had [2], trachtte Stolker nader met dezen te spreken, maar vond hem ernstig ziek. Later te Brussel vernomen hebbende dat hij herstellende was, berichtte hij hem schriftelijk, dat hij vooralsnog geen vrijheid vond om eenig engagement aan te gaan, zoowel omdat hij nog verbonden was aan de Remonstrantsche Sociëteit, als omdat hij geheel in het onzekere verkeerde, of het groote doel, waarvoor hij naar Brabant was gegaan, hem gelukken zou [3].

Te Antwerpen bestond sedert twee eeuwen eene Nederduitsche protestantsche gemeente, de zoogenaamde Kruiskerk van den Brabantschen Olijfberg, die door de Gedeputeerden van de Zuid-Hollandsche Synode van predikanten werd voorzien, welke van Gecommitteerde Raden van Holland hunne aanstelling ontvingen. De gemeente was op

1) Do 1 December 1787. Hs. Rott. kerk. Stolker's antwoord en een nader schrijven van Van Engelen zijn niet gevonden.

2) In een niet in den handel verschenen werk, getiteld *Célébration du jubilé cinquantenaire du Synode* (25—27 juin 1889), uitgegeven door de „Union des églises protestantes évangeliques de Belgique" (Brux. 1890), lees ik op pag. 140: „A Lierre, près d'Anvers, il y avait aussi une Église protestante, batie par un fabricant, le sieur Pierre Vreede. Il avait fait choix d'un pasteur, qu'il payait de ses propres deniers". Wie die predikant kan geweest zijn, is mij niet gebleken; aan dezen heeft Vreede ook de opvoeding zijner kinderen toevertrouwd.

3) Eigenhandig concept onder de Rotterd. Hss.

dit oogenblik herderloos, ofschoon Adriaan Uyttenhoven van Simonshaven haar reeds was toegewezen [1]). Gedurende de vacature preekten hier I. I. de Marree van Sprang, H. N. Vrythoff van Vucht en Cromvoirt, en A. Marcel van Rijswijk in het land van Altena, die allen als aanhangers van het patriotisme de wijk hadden moeten nemen. Stolker zag dadelijk in, dat hij hier niet slagen kon, weshalve hij besloot naar Brussel te gaan. Dáár toch, evenals te Antwerpen, wemelde het van emigranten. „Het getal menschen van allerlei klassen", schreef onze gezant Hop aan de Staten-Generaal [2]), „die sedert eenige weken uit

---

1) Ross was in Juli 1787 van Antwerpen naar eene gemeente in N.-Brabant vertrokken, waarop Uyttenhoven benoemd en 9 Nov. door Gecomm. Raden aangesteld werd. Eerst 14 April 1788 werd deze als predikant van Antwerpen te Leiden bevestigd. De uit Rotterdam gebannen predikant Le Sage ten Broek heeft er, op verlangen der emigranten, meermalen voor hem gepreekt, hoewel tegen den zin der Z.-Holl. Synode (vgl. H. M. C. van Oosterzee's „Levensschets van A. Uyttenhoven" in *Zeeland*, Jaarboekje voor 1855). In hetgeen wij lezen op blz. 139 van bovengenoemde *Célébration*, komen velerlei onjuistheden voor. Toen Uyttenhoven in 1792 naar Aardenburg vertrok, volgde Le Sage ten Broek hem op, natuurlijk zonder goedkeuring of aanstelling uit het vaderland. Bij zijn terugkeer naar de Republiek liet hij, volgens eene welwillende mededeeling van den heer Jos. van den Branden, adjunct-archivaris te Antwerpen, de registers en bescheiden in handen van zijn diaken. Na diens dood kwam het kerkelijk archief in handen van den ouderling Corn. van Zanten, die op hooger last alle boeken en papieren ter griffie van de burgerlijke rechtbank bracht, gelijk door de municipaliteit aan den prefect werd bericht. Bij onderzoek is echter gebleken, dat de doop-, trouw- en overlijdensregisters daar thans niet meer te vinden zijn. De tegenwoordige predikant bij de Vlaamsche gemeente aldaar schijnt niet te weten, waar die boeken gebleven zijn.

2) D°. 28 Oct. Hs. Rijksarchief. Hop beloofde in dezen brief, eene lijst te zullen zenden van allen, die zich voorgoed in Brussel schenen te willen vestigen. Deze lijst, die een paar dagen later in Den Haag werd ontvangen, bevatte, behalve de hiergenoemde, meerendeels namen van onbekende renteniers, koop- en handwerkslieden. Ook de graaf en baron Van Brederode uit Rotterdam komen er op voor. Voorts blijkt er uit, dat Abbema, Mr. Geelvink en Bicker met zijne familie hun intrek hadden genomen in het hôtel Bellevue, de voormalige schepen van Amsterdam Mr. Dirk Johan van Hogendorp in het hôtel de l'Impératrice, en Mr. Boudewijns met zijn broeder in het hôtel Aux armes d'Autriche. „Daar zijn er vrij wat overgeslagen", zegt Hop aan het einde van de tamelijk lange lijst, „en van de aanzienlijksten, omdat zij òf met jach-

de Republiek naar deze landen gekomen zijn, is ontelbaar. De eersten, die zich naar deze stad begeven hebben, zijn de burgemeester Gevaers en de raadsheer Turcq, die na eenige dagen verblijf naar Parijs zijn gegaan", namelijk om voor de emigranten onderstand en verblijf te vragen, waarna zij naar Brussel terugkeerden. „De raffinadeur Van der Pot met geassocieerden en familiën, na tweehonderd werklieden te Rotterdam te hebben afgedankt, zijn mede hier gekomen, en successivelijk de gewezen hoofdofficier Gevers, de HH. Taets van Amerongen, mede met vrouw en kinderen, de kolonel Van den Berg, die maar weinige dagen vertoefd heeft, professor Valckenaer met zijne vrouw, burgemeester van Eyk en zoon, Geelvink van Castricum, Abbema, Bicker, De Jong, enz. Alle middelen worden in het werk gesteld, om hen dit land aangenaam en voordeelig te doen voorkomen". Zij die gevlucht waren, omdat zij zich in de Republiek niet veilig achtten, of de overwinning van hunne tegenpartij niet aanschouwen wilden, of de zekerheid hadden, dat zij van eene amnestie zouden worden uitgesloten, wisten dat in Brabant niemand in zijne eer of zijne bezittingen zou worden aangetast. De gezant ergerde er zich aan, dat de Hollandsche vluchtelingen overal met zooveel ingenomenheid ontvangen werden. „Wat mij aanstotelijk voorkomt is, dat zij, die in deze landen als oprechte Patriotten moeten aangezien worden, zich verbeelden dat de lieden, die uit enkel heerschzucht dien naam in de Republiek aangenomen hadden, zich in dezelfde omstandigheden bevonden hebben als de Patriotten van dit land, en dat zij hen, wegens den mislukten uitslag van hunne voornemens, niet alleen zeer beklagen, maar zelfs met hart en ziel schijnen toegedaan te zijn. Ik heb hier al den een en ander trachten te beduiden, dat verscheidene van die vluchtelingen

ten zijn gekomen, òf over dag, wanneer men niet verplicht is de namen op te geven". Later berichtte hij nog de komst van Van de Capelle tot de Marsch, van een aantal Friesche en Hollandsche jongelieden met passen van den Franschen commissaris te Amsterdam, graaf de Lironcourt en anderen.

niet anders konden beschouwd worden dan als verstoorders van de gemeene rust en sommigen zelfs [als schuldig] aan [crimen] Laesae Majestatis. Doch het groote voordeel, hetwelk men zich hier vleit van het aanzienlijk getal vluchtelingen te zullen trekken, veroorzaakt, dat men afkeerig is zulks in dat licht te beschouwen" [1]).

Men wane niet, dat de uitgewekenen alleen uit personen bestonden, die zich in hunne betrekkingen, door onverstandigen ijver voor het patriotisme, hadden gecompromitteerd, of uit meer of min aanzienlijken en beschaafden, die de gevolgen hadden te vreezen van hunne deelneming aan de revolutionaire beweging. Er was onder die emigranten ook vrij wat schuim. „Velen", getuigt een Hollandsch vluchteling [2]), „onder de laagste klassen van menschen, door werkeloosheid als anderszins geen of geen genoegzaam bestaan vindende, en vernemende dat men, zoo te Antwerpen als te Brussel, geld ontving om onderhouden te worden of om verder naar Frankrijk te reizen en aldaar jaargelden te trekken, kwamen herwaarts afzakken, onder voorwendsel van genoodzaakt te zijn hun land te verlaten. 't Was ten uiterste moeilijk, of liever het was onmogelijk, een juist onderzoek te doen naar de omstandigheden van deze lieden, die men veelal op hun woord van eer gelooven moest. Onder dezen maakten velen groot misbruik van de penningen, die zij ontvingen. Zij waren slechts gekomen om een lui, lekker leven te leiden. Zulke slechte knapen zijn het, die de eer der natie in een vreemd land bezoedelen". Hop had niet weinig last van dat volkje. In het begin van November had hij reeds aan meer dan 150 arbeiders, daglooners en varenslieden passen en geld

1) Brief van 29 Oct. Hs. Rijksarchief. In het „Wekelijks nieuws uyt Loven" van 28 Oct. stonden advertentiën uit Mechelen en Antwerpen, waarin emigranten werden aangelokt, zich daar te komen vestigen.

2) In eene *Reize door de Oostenrijksche Nederlanden* in 1788 (Amst. z. j.), aan G. Paape gezonden en door dezen „beschaafd en verder opgesierd" uitgegeven. Ook de schrijver van de *Brieven van eenen gevlugten Hollander* (Rijssel, 1789) klaagt over zoo velen, die buiten noodzaak waren uitgeweken.

gegeven, om naar de Republiek terug te keeren. De lieden wisten zelven niet, waarom zij gevlucht waren; zij hadden niets misdaan en niets te verliezen, en gaven geen andere reden op, dan dat zij misleid waren. In het Park te Brussel stond een Vauxhall met paviljoenen, waarvan de aanzienlijkste uitgewekenen er een gehuurd hadden, om er hunne voormiddagvergaderingen te houden. Dagelijks kon men daar „de gemeene emigranten" op en neer zien drentelen, totdat zij binnen geroepen werden; daar kregen zij reisgeld en passen om naar Frankrijk te vertrekken, die door den Franschen Chargé d'affaires Hirzinger werden uitgereikt. De arme lieden namen de passen om den reispenning aan; sommigen begaven zich werkelijk op weg naar Bethune, St. Omer of andere plaatsen, maar niet weinigen kwamen die passen bij den Nederlandschen gezant brengen, met verzoek om hen liever naar hun vaderland te helpen. „Waarom", zeide deze, „vraagt gij dit niet aan de heeren van die vergadering?" Zij gaven ten antwoord, dat de heeren dit geweigerd hadden door te zeggen: „Wat wil je weer in Holland doen? Daar zal men je vermoorden. Ga naar Frankrijk; daar zult ge terechtkomen" [1]). Het laat zich dus begrijpen, hoe de bekende Fries, Coert Lambertus van Beijma, die tot in het begin van 1788 te Brussel vertoefde, met Kerstmis aan zijn vader kon schrijven [2]), dat volgens de aanteekeningen ter Secretarie te Antwerpen aldaar reeds 16,823 Nederlanders waren gepasseerd; en dat cijfer zou nog aanmerkelijk stijgen, want het aantal vluchtelingen uit Holland nam van dag tot dag toe [3]).

Voor ontelbaren, hetzij ze zich van schuld bewust waren of te goeder trouw hadden gehandeld, was het na de overspanning en den angst der laatste tijden eene verade-

1) Brieven van 1, 5, 19 en 29 Nov., 3, 10 en 17 Dec. Hs. Rijksarchief.

2) Archief van de familie Van Beijma.

3) Het cijfer van 42,000 emigranten, die van October tot ult°. December 1787 te Brussel zouden zijn aangekomen, schijnt echter overdreven te zijn.

ming, dat zij in de Oostenrijksche Nederlanden zoo welkom waren en sympathie vonden bij eene bevolking, die insgelijks den drang naar vrijheid gevoelde. „Het volk, de geestelijkheid en de regeering zijn patriotschgezind", verzekerde Beijma, „er is voor ons geen vrees hoegenaamd. Alle dagen worden in alle kloosters gebeden gedaan voor de vluchtelingen uit de Republiek en het herstel van de vrijheid aldaar; wordt er eten en herberg gegeven om Gods wil". Eenigen van de aanzienlijksten maakten hunne opwachting bij den eersten minister Graaf von Trautmansdorf, om hem de reden van hunne komst bekend te maken en bescherming te vragen. Zij werden zeer vriendelijk ontvangen en door den heer Van Brederode, vroeger luitenant ter zee in dienst van de Staten-Generaal, thans kamerheer van Z. Keizerlijke Majesteit, voorgesteld. Mevrouw von Trautmansdorf liet Hop door een kamerdienaar weten, dat zij de Hollanders, die hij zou willen voorstellen, gaarne op hare recepties zou zien. De gezant deed, alsof hij dezen wenk niet begreep en antwoordde, dat er nog geene gekomen waren, die hij voorstellen kon, doch dat hij zich de eer zou geven, als zij kwamen. Maar de minister stoorde zich niet aan zijne weigering en noodigde de voornaamste emigranten van tijd tot tijd bij zich aan tafel. Hop mocht zich tegen Von Trautmansdorf en den vicepresident Crompipen zeer gevoelig toonen over hunne houding tegenover menschen, die door den minister van hun land niet erkend werden, maar het baatte hem niets, en de laatste gaf eenvoudig tot bescheid: „nous avons des ordres de leur faire un pont d'or". Maar nog meer moest het hem kwetsen, dat de „vaderlandslievende regenten", zij die vroeger de beruchte Acte van verbintenis hadden geteekend, na de komst van Van Beijma in het Park ongehinderd politieke vergaderingen hielden. Was het wonder, dat hij over een en ander bittere klachten naar het vaderland zond? [1])

---

1) Een afschrift van zijn brief werd den emigranten in handen gespeeld. Beijma schreef hierover aan zijn vader. Er ontspon zich hieruit

Ik mag hierover niet verder uitweiden; het was echter noodig, wat meer van nabij bekend te zijn met den toestand der emigranten, om ons een denkbeeld te kunnen vormen van de omgeving, waarin Stolker in 1788 optrad. Brussel was het brandpunt, ofschoon velen te Antwerpen bleven en enkelen zich te Gent en elders vestigden; dáár zetelde het Comité voor de verdere emigratie naar Frankrijk. De uitgewekenen hadden, met hunne politieke denkbeelden, ook den echt vaderlandschen godsdienstzin medegebracht, en het verdient opmerking, hoe zich van den aanvang de behoefte aan kerkelijke samenkomsten deed gelden. Beijma vond in November de kerk te Antwerpen zoo stampvol, dat hij en zijne vrouw, ofschoon zij even na tienen binnenkwamen, moesten blijven staan. Te Brussel bestond, vóór de komst der emigranten, geene protestantsche gemeente; de Hollanders, die zich af en toe aldaar bevonden, maakten gebruik van de ambassadekapel [1]), waarbij sedert 1772 Jan Jacob Hurter door de Staten-Generaal tot predikant was aangesteld. Zoodra de voornaamste emigranten zich te Brussel hadden gevestigd, besloten zij tot de oprichting eener eigene gemeente. De vergunning daartoe werd door den graaf von Trautmansdorf, ingevolge het tolerantie-edict, op 13 October 1781 door Jozef II uitgevaardigd, terstond verleend. Zij, die haar hadden aangevraagd, waren de gewezen Amsterdamsche burgemeester Johan Geelvink, heer van Castricum, en twee voormalige leden van het defensiewezen aldaar, Jan Bernd Bicker en Balthasar Elias Abbema, welke laatsten zich, na de onderwerping der stad, in allerijl met een paspoort van den hertog van Brunswijk uit de voeten hadden gemaakt [2]). Een predikant was spoedig gevonden.

---

eene vrij vinnige correspondentie tusschen den gewezen burgemeester van Dordrecht, Gevaerts, en Hop (in portef. „Secrete brieven. Brussel 1787", op het Rijksarchief).

1) De gezant woonde in de „Rue des Minimes, vis a vis de la pompe".

2) Dat zij de oprichters der gemeente waren, werd door Stolker, zoodra hij het in Antwerpen vernam, aan Van Schoone geschreven.

Men had eerst het oog op Arnoldus Marcel, die in September was afgezet, omdat hij aan oefeningen in den wapenhandel had deelgenomen. Hij kwam wel over, om een paar godsdienstoefeningen te leiden, doch had zich reeds aan Antwerpen verbonden [1]). Men koos daarop Nicolaas Langerak, die als predikant te Hoek op Walcheren den 2den October zijn ontslag „salvo honore" had verzocht en verkregen en genoeg bekend was „door de historie der mishandelingen, hem voor een jaar of drie op zeker landhuis in Gelderland aangedaan" [2]). Langerak toonde zich terstond bereid en aanvaardde zijn dienst even na Stolker's aankomst te Brussel. Men verbond hem voorloopig voor een halfjaar op een tractement van honderd gulden per maand. De godsdienstoefeningen werden gehouden in het Hôtel Bellevue, waar de drie genoemde heeren hun intrek hadden genomen. Het aantal kerkgangers steeg in het laatst van 1787 tot driehonderd, doch dit getal verminderde later, toen de groote hoop naar St. Omer en Bethune afzakte, waarna zij, die de godsdienstoefeningen bijwoonden, bijna alleen uit aanzienlijken bestonden.

Deze zaak had dus haar beslag gekregen vóórdat Stolker in 1788 te Brussel kwam, hoewel Langerak eerst een paar weken na hem te Brussel optrad. Zijn vertrek uit Antwerpen was bovendien nog door eene ongesteldheid

---

1) Hij preekte er van 30 Sept. 1787 tot 20 April 1788, hoewel niet alleen (zie boven, blz. 132). Van Antwerpen vertrok hij naar Duinkerken. In 1795 in het vaderland teruggekeerd, werd hij te Schermerhorn beroepen. Hij was een heftig man, gelijk uit een zijner preeken blijkt. Hij leverde hiervan opnieuw het bewijs door zijn onbetamelijk optreden tegen den kerkeraad te Beemster, waarom hij in 1801 met zijn kerkeraad werd gecensureerd. Na schuldbekentenis werd de suspensie opgeheven, doch twee jaren later verzocht en verkreeg hij zijn ontslag „salvo honore".

2) Zoo schreef Stolker op 20 Jan. 1788 aan Van der Meersch (Hs. Rotterd. kerk); het gebeurde is mij echter niet bekend. Langerak had van 1774 tot 1786 te Laren bij Zutphen gestaan, en ging naar de Republiek terug, toen de kerk te Brussel, ten gevolge van de Brabantsche revolutie, gesloten moest worden. In November 1793 werd hij te Oosterbeek beroepen.

vertraagd. Dadelijk zag hij in, dat er, nu hij het initiatief tot gemeentestichting niet kon nemen, met groote omzichtigheid te werk moest worden gegaan. De drie heeren hadden zonder overleg met anderen gehandeld, en niet alle emigranten waren er mede ingenomen; toch had een vrij groot aantal van hen geteekend voor eene maandelijksche bijdrage, enkelen zelfs tot een bedrag van tien gulden. Alleen Gerrit van der Pot van Groeneveld uit Rotterdam, die kennis droeg van Stolker's komst te Antwerpen, had geweigerd. Hij was niet de eenige Remonstrant in Brussel; zijn broeder Cornelis was mede uitgeweken; straks volgden diens zoon Willem [1]), alsmede Abraham van Rijckevorsel, Gerrit Brakel en N. Montauban, allen Rotterdammers. Van Rijckevorsel was kapitein, en Willem van der Pot vaandrig geweest bij de patriotschgezinde schutterij; wellicht waren dit de eenige stoutigheden, aan welke zij zich schuldig hadden gemaakt [2]). Cornelis van der Pot schreef aan de Sociëteitsvergadering van 1788 [3]), dat hij wegens de hevige beroeringen en de omwenteling een veilige schuilplaats had gezocht, om het dreigend gevaar te ontgaan, en weg zou blijven, zoolang de omstandigheden zich niet ten goede keerden; Van Brakel, die evenals de overigen verzocht ontslagen te worden van de betrekkingen, die hij als lid van den kerkeraad bekleedde, verklaarde alleen, dat de

---

1) Gerrit van der Pot van Groeneveld, zich dus noemende naar de heerlijkheid Groeneveld onder Naaldwijk, was de zoon van den bekenden dichter Willem van der Pot, die zich naar zijn buitengoed Endeldijk bij Naaldwijk pleegde te noemen, welke bezitting overging op zijn jongeren zoon Cornelis. Diens zoon Willem was gesproten uit zijn eerste huwelijk. De vrouw, die hem in zijne ballingschap vergezelde, was Anna Joziena van Vollenhoven. Gerrit van der Pot en Van Rijckevorsel werden, toen zij in 1795 te Rotterdam terugkeerden, dadelijk tot leden van den Raad benoemd.

2) G. van der Pot, Van Rijckevorsel en Montauban werden met Mr. Pieter de Monchy, Mr. N. M. Bogaard van Alblasserdam, Dan. de Jong en Thom. Theod. Cremer, allen uit Rotterdam, bij sententie van den Raad van State ten eeuwigen dage gebannen (*Naamlijst van alle personen, welke na de gezegende omwenteling van* 1787 *na verdienste zijn gestraft*, Arnhem, z. j.).

3) Do. 2 Juni 1788. Handel. v. d. Sociëteitsvergadering.

gebeurtenissen, die sedert 1782 in dit weleer beroemde land hadden plaats gehad, hem hadden doen besluiten de Republiek te verlaten, en Van Rijckevorsel legde eenvoudig zijn boekhouderschap neer, zonder in nadere bijzonderheden te treden [1]). Toen het vliegend legertje in den zomer van 1787 door Zuid-Holland trok, om de Oranjegezinden te ontwapenen en de regeeringen in patriotschen geest te veranderen, was het ook te Hondsholredijk gekomen en had aldaar den baljuw, Abr. Douglas, 's Prinsen rentmeester, gevangen genomen en op Endeldijk gebracht. De oude man was er wel goed gehuisvest, maar stond niettemin onder streng toezicht. Cornelis van der Pot moest dit natuurlijk na de omwenteling misgelden. Douglas werd terstond op vrije voeten gesteld, aan den gerechtsbode van Hondsholredijk volmacht verleend om beslag te leggen op alle goederen en effecten van Van der Pot, en hij zelf later ingedaagd. Deze Remonstranten nu waren de mannen, tot wie Stolker zich in de eerste plaats wendde, om hun opening te geven van zijn plan, dat door allen werd toegejuicht [2]).

Nu hij zeker was van eene degelijke kern voor zijne gemeente, zocht hij ook enkele andere verlichte mannen onder de aanzienlijke emigranten te winnen. Waarschijnlijk behoorden daartoe de gewezen hoofdofficier van Rotterdam Paul Gevers, de patriotsche schepenen van Amsterdam, Mr. Dirk Johan van Hogendorp, vrijheer van Hofwegen, en Mr. Cornelis van der Hoop [3]) en diens broeder Mr. Hendrik, doch in de eerste plaats Itel Frederik Pottey Turcq, een Zeeuw, in naam nog lid van den Hoogen Raad [4]). Deze bovenal was een man van beteeke-

---

1) De brieven werden in de notulen van den kerkeraad opgenomen.

2) Stolker vond te Brussel ook zijn ambtsbroeder Gerrit van Leeuwen, die uit Waddingsveen was gevlucht (zie *De Remonstr. Broederschap*, 6de jaarg., blz. 55), doch geen plan had te blijven en ook eerlang terugkeerde.

3) De eerste had zich bij de oproerige beweging van April 1787 aan het hoofd gesteld van de Geconstitueerden uit de burgerij; den laatste hadden de Patriotten tot hoofdschout benoemd.

4) En omdat hij voortvluchtig was, èn wegens zijn gedrag te Brussel,

nis en invloed, als door het Fransche hof belast om met eenige anderen de emigranten te Brussel te ontvangen, de behoeftigen van reisgeld te voorzien en hen naar St. Omer te zenden. Stolker schijnt zich niet direkt, maar door middel van G. van der Pot of een der andere Remonstranten tot Pottey Turcq gericht te hebben, om hem te polsen. Dat de eerlijke raadsheer niet terstond begreep, waar men heen wilde, is licht te begrijpen. Zonder dat hij het vooroordeel tegen de Remonstranten van de meerderheid zijner Gereformeerde geloofsgenooten deelde, die van de Arminiaansche ketterij een instinctmatigen afkeer hadden, kende hij toch het wezen van het Remonstrantisme te weinig, om niet te verlangen dienaangaande beter ingelicht te worden. Dit leidde tot een mondeling onderhoud, waarin Stolker gelegenheid vond, zijn wensch uiteen te zetten, om een aantal protestantsche familiën uit het vaderland, tot verschillende kerkgenootschappen behoorende, te vereenigen tot ééne christelijke gemeente, rustende op den grondslag der onderlinge verdraagzaamheid. Pottey Turcq betwijfelde of het uitvoerbaar zou zijn, doch verzocht Stolker hem zijn voorstel schriftelijk toe te zenden. Deze voldeed hieraan en wederlegde tegelijk de bedenkingen, die tegen zijn plan konden worden aangevoerd [1]). Zijn kloek en helder betoog is dubbel merkwaardig èn om de goede zaak, die hij tegen kleingeestige en denkbeeldige bezwaren verdedigt, èn omdat hij onbewimpeld zijn oordeel uitspreekt over den staat van zaken in de Republiek. Zijne ernstige, mannelijke taal doet ons Stolker kennen als een man van karakter, en verklaart ons de achting, die de edelsten onder de emigranten te Brussel hem voortdurend hebben toegedragen.

De eerste stappen waren dus gedaan, maar Stolker zag wel in, dat hij nog een langen weg had af te leggen, om

---

werd zijn lastbrief in Mei 1788 op aandrang van de Staten van Holland ingetrokken, ondanks het verzet van Middelburg.

1) Onder Bijlage II volgt de brief naar Stolker's eigenhandige kopie, gevonden te Rotterdam onder de ongecatalogiseerde, op dit tijdperk betrekking hebbende papieren, afkomstig uit zijne nalatenschap.

zijn doel te bereiken. „Ik vorder minder dan ik wenschte", schreef hij 20 Januari 1788 aan Van der Meersch [1]). „Alle handeling geschiedt onder de hand en door een derde, slechts bij gelegenheid. Tot lijnrechte conferentie daarover met diegenen, van wier kant de meeste zwarigheid komt," — en hier doelt hij zeker op de drie oprichters der Gereformeerde gemeente — „kan ik niet geraken. Ook ben ik het met hen, die hierin werken, volkomen eens, dat personen en omstandigheden volstrekt het menagement eischen, waarmede de zaak behandeld wordt". Het preeken bij beurtwisseling werd platweg afgeslagen, maar hij kreeg het zóóver, dat men hem de vertrekken in het Hôtel nu en dan voor eene avondpreek wilde inruimen. Nochtans hoopte hij gedaan te krijgen, dat hem om de twee of drie weken eene Zondagsbeurt zou worden afgestaan. Voor het oogenblik was hij al zeer tevreden en meende, als hij voorzichtig bleef aandringen, er langzamerhand wel te komen. Daarom had hij een voorstel, om alvast elders te beginnen, bescheiden afgeslagen. Hij zou daartoe van de regeering vergunning hebben moeten vragen; doch zou men hem vrijheid geven, om voor twee of drie gezinnen godsdienstoefening te houden? Zou zijn verzoek niet kunnen worden opgevat in dien zin, dat hij scheuring kwam maken in eene protestantsche vergadering, die tot spijt van de katholieken werd geduld? Bovendien, vormden zich eens twee gemeenten, dan zou het moeilijk zijn ze weer tot één te brengen. Ook wilde hij zich niet met avonduren tevreden stellen. „Voor het wel gelukken", schreef hij verder, „hangt er veel van af, dat wij van meet afaan in alles als partijen egaal paraisseren, opdat wij in de onderhandelingen niet voorkomen als minderen, die met hunne meerderen handelen. Het avondpreken en het preken bij dag [2]) komt mij voor, veel te kunnen bijdragen tot het idee, dat hier dezelfde distantie is tusschen hen, met wie wij willen vereenigen, en ons, als in het

1) Volgens eigenhandige copie, als boven.
2) Hij bedoelt een weekdag.

vaderland, waar wij slechts getolereerd, zij geprotegeerd worden, daar hun godsdienst die van den staat is en de onze slechts geconniveerd genoemd wordt". Die onderscheiding kwam volgens Stolker hier niet te pas, en al wat er voedsel aan geven kon moest vermeden worden. Bij meer dan éène ontmoeting was hem gebleken, dat hij niemand beter kon vinden, om het plan te helpen verwezenlijken, dan Langerak. Om overwegende redenen hield hij dezen echter buiten het spel, maar vertrouwde stellig dat hij zou medewerken, als hij van eene andere zijde werd aangezocht.

Deze mededeelingen werden niet alleen door Van der Meersch, maar ook door de Amsterdamsche predikanten Bliek, Van Schoone en Van Gelein, alsmede door Frets te Rotterdam, met groote belangstelling vernomen, en zij koesterden alle hoop, dat Stolker slagen zou. Na het terrein goed verkend te hebben, zoo zij meenden, traden Stolker's vertrouwde vrienden met de drie heeren in conferentie over de vraag, of zij den Remonstrant wilden vergunnen, eens of tweemaal per maand op Zondagmorgen in hetzelfde lokaal te preeken, maar de onderhandeling had niet den gewenschten afloop. De heeren bleken te bevreesd te zijn voor de uitlegging, die aan zulk eene daad gegeven zou worden; zij hadden zich in dien zin uitgelaten, dat men zelfs op een weigerend antwoord rekende, wanneer Stolker verzocht de apartementen voor eene avondgodsdienstoefening te mogen gebruiken [1]). Ook Pottey Turcq moest verklaren, dat hij begon te wanhopen. Toen hij in een grooten kring van emigranten, waaronder ook de drie Amsterdamsche heeren, het onderwerp ter sprake had gebracht, werden er slechts twee gevonden, die de hand er toe wilden leenen, en als het op stuk van zaken kwam, zouden ook dezen zich bij gebrek aan moed

1) Langerak was op twee predikbeurten elken Zondag beroepen, maar de avondgodsdienstoefeningen bleven achterwege om de kosten voor de verlichting. Zoolang de Sociëteit niet wilde bijdragen in de kosten van de gemeente te Brussel, kon Stolker aan het preeken bij avond niet denken.

wel terugtrekken. Had Stolker zich dan met een droombeeld gevleid? In het vaderland scheen men er wel zoo over te denken, toen men van een en ander bericht ontving. Van Schoone antwoordde hem uit aller naam (11 Februari [1]), „dat zij zijn plan als verijdeld beschouwden, dat zij zijne goede oogmerken, ofschoon thans te niet geloopen, voor zóó waardig hielden, alsof ze het beste succes hadden gehad, dat zij weinig hoop koesterden, deze zaak, hoe goed ook, ergens tot stand te zien komen, dat de tijd hun daartoe nog niet scheen gekomen te zijn". Toen Stolker, een paar maanden later, het wachten moede, er over dacht, afzonderlijk te gaan preeken, wanneer de Sociëteit het huren van een lokaal en de bezoldigingen van een koster en voorzanger wilde betalen, schreef weder dezelfde hand (20 April): „Wend er geen pogingen toe aan; men is hier vrij eenparig van gevoelen, dat de zaak niet moet doorgezet worden. Ik ben van oordeel, dat alle uitzicht op het stichten van eene verdraagzame christelijke kerk is vervlogen. Voor de weinigen, die tot ons behooren, de Sociëteit zooveel kosten te doen maken, is niet verantwoord". Fretz berichtte hem gelijktijdig, dat de Commissie, benoemd om de noodlijdende kerken ter hulp te komen, van oordeel was, dat het hare bemoeiingen zou benadeelen, indien men geld gaf voor eene gemeente te Brussel. Dat moest voor Stolker genoeg zijn, om hem van zijn voornemen te doen afzien. Was dit alles hem eene bittere teleurstelling, er scheen toch iets te zijn, dat hem troosten kon. Hij zelf begon te vermoeden, dat te Brussel het stichten van zulk eene blijvende protestantsche gemeente van uitgeweken Nederlanders niet wel mogelijk zou zijn. Immers van de duizenden emigranten in Brabant waren in de laatste dagen negen tienden naar

1) Stolker resumeert deze brieven in zijn schrijven aan de na te noemen Commissie voor het stichten van buitenlandsche kerken, d°. 15 April 1789. Hij noemt de namen der schrijvers niet, doch wij weten, dat het Frets en Van Schoone waren. De laatste had hem reeds den 3den Jan. bericht, dat er weinig kans was, dat de Sociëteit de kosten eener gemeentestichting zou willen dragen.

Frankrijk vertrokken, omdat de koning verlangde dat het geld, tot hun onderhoud ter beschikking gesteld, dáár ook verteerd zou worden. Van die nog bleven, dachten velen in het volgend jaar naar Zwitserland, Engeland of Amerika te gaan. De Noord-Nederlanders gevoelden zich onder hunne zuidelijke broeders, waarvan zij sedert eeuwen vervreemd waren, weinig op hun gemak, en de gisting, die onder de bevolking heerschte, over de maatregelen van de regeering, wekte de vrees voor een algemeenen opstand. Het verzet van den Raad van Brabant tegen de bevelen van den minister, en het oproer van 22 Januari, dat niet dan ten koste van menschenlevens door generaal d'Alton werd bedwongen, gaven stof tot denken [1]. Sommigen gingen zich op het land vestigen, waar het rustiger en het leven minder duur was; anderen begonnen over terugkeer te spreken, zoodra in de Republiek de gemoederen wat bedaard zouden zijn. Wellicht waren er over enkele maanden geen tien of twintig Nederlanders meer in Brussel, en wat zou er dan worden van eene gemeente, daar in de kapel van onzen gezant beurtelings in het Fransch en Hoogduitsch werd gepreekt, en eene Zwitsersche dame ten behoeve van Geneefsche ballingen bij zich aan huis godsdienstoefening hield? Nochtans kon hij zich vergissen, en daarom begreep Stolker de hoop nog niet te moeten opgeven. In nadere conferentiën was er van de andere zijde bijzondere nadruk op gelegd, dat men verdraagzaam wilde zijn, en dit gaf hem aanleiding om te vragen, of Lutherschen, Doopsgezinden en Remonstranten toegelaten zouden worden, als straks eene avondmaalsviering werd gehouden. Toen hierop een toestemmend antwoord werd gegeven, veroorloofde hij zich nog te verzoeken, dat men bij de voorbereiding en de bediening van die plechtigheid alles zou vermijden, wat andersdenkenden kon terughouden er aan deel te nemen, waartoe men zich mede bereid verklaarde. Stolker meende in deze goede gezindheid een

---

1) Vgl. Th. Juste, *Histoire du règne de Joseph II et de la révolution Belge de* 1790, Brux. 1846, tome I, p. 169 svv.

grondslag te hebben, waarop hij voort kon bouwen. Onder deze omstandigheid zou het eene dwaasheid zijn, afzonderlijke vergaderingen te houden, en onverantwoordelijk, zijn plan te laten varen.

Doch terwijl hij bleef wachten en hopen, werd hij „van den allereersten en besten kant" aangezocht, om naar Frankrijk te gaan [1]). Daar zou hem een pensioen van den koning, waarschijnlijk van 500 gulden, worden toegelegd, zonder dat hij zich tot iets behoefde te verbinden, dan alleen om in Frankrijk te blijven. Nam hij het aan, dan moest hij naar St. Omer vertrekken, waar hij te zamen met Valckenaer zou worden gehuisvest. Hem werd een maand gegeven, om zich te bedenken; na dien tijd zou de persoon, die hem het aanbod deed, slechts door aanbeveling voor hem kunnen zorgen. Wat te doen? Mogelijk zou hem te St. Omer spoediger gelukken, wat hier zoo moeilijk scheen tot stand te brengen. Maar wie stond hem borg, dat bij verandering van regeering, bij den dood des konings of bij welke onvoorziene omstandigheid ook, het pensioen niet zou worden ingetrokken? En al ware dit zoo niet, wie kon hem zekerheid geven, dat zij, die met de uitvoering belast waren, het bedrag geregeld en volledig zouden uitkeeren? Hugo de Groot had tot zijne schade ondervonden, hoe het daarmede in Frankrijk ging. De intrekking van het jaargeld was te eer te vreezen, omdat het getal der trekkenden zoo aangroeide. En hoe velen liepen daaronder, die niet verdienden geholpen te worden! Het wangedrag van sommigen had nu reeds eene minder gunstige stemming ten gevolge. Nam hij den voorslag aan, dan zou hij voorgoed zijn vaderland, de Broe-

1) Eigenhandig afschrift van zijn brief aan Van Schoone, d°. 3 Febr. 1788 (Hs. Rotterd. kerk). Het voorstel zal hem wel door Pottey Turcq gedaan zijn. Van Schoone antwoordde 11 Febr. èn op dezen brief, èn op een van 20 Jan., waarin Stolker nogmaals gevraagd had, of de Sociëteit zou willen bijdragen in de kosten voor het stichten eener buitenlandsche gemeente. Ofschoon Stolker zijne geheele correspondentie uit dezen tijd zorgvuldig bewaard had, zijn deze brieven te Rotterdam niet teruggevonden.

derschap, zijne familie en vrienden vaarwel moeten zeggen. Weliswaar was het onzeker, of hij te eeniger tijd terug zou keeren, hetgeen grootendeels afhing van de bepalingen der amnestie, die men verwachtte; maar aan eene scheiding voor altijd mocht hij niet denken. Wat zou hij, die door geen arbeid in zijn onderhoud kon voorzien, die bij ervaring wist, hoezeer hij de geestkracht miste om zich in verlegenheid te redden, beginnen in een vreemd land, als het koninklijk gunstbewijs werd ingetrokken?

Stolker is niet naar Frankrijk gegaan. Ook zijne familie, de predikanten Van Schoone, Frets en anderen hebben het hem ontraden en wilden hem liever niet nog verder van zich verwijderd zien. Toch heeft hij niet lang hierna den voet op Franschen bodem gezet, en wel juist ter wille van zijn doel. Het zal omstreeks Maart zijn geweest, dat hij een brief ontving van eenige uitgeweken Nederlanders te Duinkerken, die genegen waren aldaar eene verdraagzame christelijke gemeente te stichten, waartoe zij hem verzochten over te komen. Mij bleek niet, welke emigranten zich daarheen hadden begeven [1]), doch ik gis, dat de

---

1) Ik vond onder de Rotterdamsche hss. alleen een brief van L. van Steveninck (den man, wiens huis te Middelburg het Oranjegepeupel zoo deerlijk gehavend had), in Augustus 1789 aan Stolker geschreven, nadat hij hem te Brussel bezocht had en over Duinkerken naar St. Omer was gegaan. Hij zegt alleen, te Duinkerken vele emigranten gevonden te hebben, over wier gedrag hij in het algemeen geen gunstig oordeel uitspreekt (zie den brief in *De Navorscher* van 1894, blz. 559). Omtrent de Duinkerksche gemeente heb ik vruchteloos nasporingen gedaan. Alleen het archief zal ons kunnen inlichten, zoo het, evenals dat van St. Omer, teruggevonden mocht worden. Niet lang na het vertrek van Bliek Stade is A. Marcel daar predikant geworden; althans hij preekte er op 1 Jan. 1790 (zie zijne leerrede in *Kerkelijke leerredenen, geh. in Braband en Fransch Vlaanderen,* 2de st., Duink. 1789). Na hem kwam G. I. G. Bacot, vroeger predikant te Eenrum, die (volgens het *Biograph. Woordenb. d. Nederlanden* van A. J. van der Aa) bij zijn terugkeer in het vaderland het doopregister ter secretarie van Groningen zal hebben nedergelegd, dat echter tot heden niet werd teruggevonden. Nog minder weten wij van de emigranten te Rijssel. Reeds in October 1787 berichtte Hop, dat vele familiën daarheen waren getrokken om de staatkundige woelingen in Brabant. In 1791 zond de „Colonie de Protestants", die aldaar eene gemeente had opgericht, „le premier de ce genre, qui ait encore

heer Eyck, gewezen burgemeester van Utrecht, die Stolker te Brussel had leeren kennen, zich tot hem heeft gericht. In het onzekere, hoe de Broederschap hierover zou oordeelen, en begrijpende dat hij het te Brussel aangevangen werk niet mocht afbreken, had hij het verzoek aangehouden. Eer hij eene beslissing nam, kwam Jan Bliek Stade, die reeds maanden geleden de Remonstrantsche gemeente van Woerden had verlaten [1]), te Brussel, en deze bleek genegen om naar Duinkerken te gaan. Zoodra diens bemoeiingen aldaar het oprichten van zulk eene gemeente meer dan waarschijnlijk maakten, en de emigranten zich bereid verklaarden de kosten voor de oprichting te dragen en in het tractement van den predikant te voorzien, ging Stolker er dadelijk heen, om op alles orde te stellen. Het kwam hem voor, „dat het vestigen van deze gemeente van dien aard en dat belang was, dat de Sociëteit volstrekt behoorde te trachten daarin de hand te hebben, ten einde zich van den goeden aanleg en de duurzaamheid dezer stichting te verzekeren"; hij hield zich overtuigd, dat die van Duinkerken de medewerking van de Broederschap gaarne zouden zien [2]). Van zijne bevindingen gaf hij terstond uitvoerig bericht aan Frets, en aan de Sociëteitsvergadering van 1788 schreef hij [3]), dat deze gemeente, die thans

---

existé dans notre ville", eene gedrukte missive d°. 3 Juli naar Holland, met verzoek om ondersteuning. Op het exemplaar, dat de Broederschap ontving, is in handschrift bijgevoegd: „Permettez nous d'ajouter que, quoique notre ville soit dans un certain sens étrangère à votre pays, nous croyons avoir un droit particulier à votre bienfaisance, à cause du grand nombre de vos compatriotes, qui appartiennent à notre troupeau". De missive is geteekend door Lafont pasteur, C. G. D. Gillet ancien, en N. J. Stap diacre. De predikant is ongetwijfeld de gewezen Waalsche predikant van 's-Hertogenbosch, Jean Gabriel Lafont, die eerst voor zes maanden werd geschorst, doch, toen hij geen verzoekschrift inleverde, waarbij hij berouw toonde, voorgoed ontslagen werd, om nooit weder in de Republiek als predikant op te treden (vgl. *Tweede naamlijst van alle personen*, als boven, blz. 139, aant. 2).

1) Vgl. *De Remonstrantsche Broederschap*, 6de jaarg., blz. 51.

2) Brief van 31 Mei 1788 aan de Sociëteitsvergadering. Hs. Archief van de Broederschap te Amsterdam.

3) Aangeh. br. De brief aan Frets is niet gevonden.

reeds berekend werd op zeventig personen, groot en klein, allen min of meer gegoed en op zichzelven bestaande, naar alle menschelijk vooruitzicht van dag tot dag moest aangroeien; dat er zelfs een vrij zekere en eenvoudige weg was, om ze opeens met een zeer aanzienlijk getal van dezelfde soort van menschen te vermeerderen, en dat, zoo men oordeelde dat hij in dit opzicht van eenigen wezenlijken dienst zou kunnen zijn, hij zich ook daartoe zeer gaarne en met den besten ijver zou leenen. Niet minder verblijdend waren de mededeelingen van Bliek Stade zelven aan de Sociëteitsvergadering [1]). „Ik heb mij", zoo berichtte deze den 31sten Mei, „in 't begin van April dezes jaars naar Duinkerken begeven, om volgens mijn beroep werkzaam te zijn en mijne pogingen aan te wenden, om aldaar eene Christelijke Protestantsche kerk op te richten. Thans kan ik u HoogEerw. omtrent dit zoo heilzaam oogmerk met het grootste genoegen communiceeren, dat ik, benevens de WelEd.Geb. Heer Eyk, gewezen burgemeester en gouverneur der stad Utrecht, door een aanzienlijk getal protestanten en deftige, vermogende Nederlanders ben gecommitteerd tot het beramen en in het werk stellen van de middelen, die er tot het oprichten van zoo eene Algemeene Christelijke Protestantsche kerk vereischt worden; terwijl ik eerlang het genoegen hoop te hebben, aan de Protestanten alhier het H. Avondmaal, volgens de formulieren bij de Remonstranten in gebruik, uit te deelen. De almachtige Bestuurder van alles, bidde ik, dat mijne ijverige en welmeenende pogingen zal zegenen en doen gedijen ter bevordering van waarheid en godzaligheid". Mocht hij, door zijne langdurige afwezigheid, den schijn op zich geladen hebben van zich aan de Sociëteit te onttrekken, thans leverde hij het bewijs, „om tot grooter nut te arbeiden en het voorname doelwit onzer verdraagzame christelijke Broederschap wezenlijk te willen bevorderen" [2]).

---

1) Hs. Archief van de Broederschap te Amsterdam.

2) Hij vertrouwde dan ook, dat niet alleen de kosten voor het waar-

Zoo scheen het ideaal van Stolker bereikt en de Remonstrantsche Broederschap met twee buitenlandsche gemeenten verrijkt te zullen worden. Die van Duinkerken bestond feitelijk reeds. Bliek Stade was er alleen en had dus de hinderpalen niet uit den weg te ruimen, die aan Stolker in den weg stonden. De band moest nog slechts geknoopt worden, die haar aan de Sociëteit zou verbinden. Inmiddels was men ook te Brussel eene schrede gevorderd. De geest der verdraagzaamheid begon meer en meer veld te winnen. Men had elk protestant, zonder aanzien van geloofsbelijdenis, bij de avondmaalsbediening van Langerak toegelaten, en, behalve de Lutherschen, hadden een paar Remonstranten, en daaronder Paulus van Hemert, die door Van der Meersch naar Brussel gezonden was, er aan deel genomen. Voorts had men Stolker aangeboden, op een werkdag in dezelfde vergaderplaats allen, die onder zijn gehoor wilden komen, godsdienstig te stichten. „Daar is niet alleen geen vrees", kon Stolker aan de broeders in het vaderland melden [1], „dat de vergaderingen niet vrij talrijk zouden zijn, maar zelfs goede hoop, dat in het vervolg voor alle zich hier vestigende protestantsche Nederlanders, schoon voorheen tot verschillende gezindten in de Republiek behoord hebbende, slechts ééne algemeene en verdraagzame christelijke gemeente gesticht zal kunnen worden". Toch had hij van het aanbod om te preeken nog geen gebruik gemaakt, en geaarzeld tot het oprichten van zulk eene gemeente over te gaan, zoolang hij niet wist hoe de Sociëteit hierover zou denken, of zij desnoods een deel van de kosten zou willen dragen en genegen bleek hem voor dit doel een tractement toe te kennen, daar hij onvermogend was en geen kans zag, om in den vreemde eenig inkomen te vinden. Te Brussel meende hij op geene be-

---

nemen van zijn dienst te Woerden hem zouden kwijtgescholden worden, maar dat hij ook, wat zijn tractement betrof, zou gelijk gesteld worden met de meest begunstigde zijner medebroeders, die hunne standplaatsen hadden moeten verlaten.

1) Brief van 31 Mei.

zoldiging te mogen aandringen, daar dit hem in verdenking kon brengen, dat zijn ijver voor de verdraagzaamheid geen ander motief had dan zijn honger. Hij stelde daarom een uitvoerig schrijven op aan de vergadering, die in Juni te Rotterdam gehouden zou worden, waarin hij rekenschap gaf van het verlaten zijner gemeente, zijn vertrek naar het buitenland en van alles wat hij te Brussel gedaan had. Hij stond gereed, dien brief ter goedkeuring aan de kerken van Amsterdam en Rotterdam te zenden, onder dankzegging voor de gunstige beschikking, die zij in December in zijn belang genomen hadden, toen hij een schrijven van Frets ontving [1]). Het hield het bericht in, dat beide kerken eene commissie hadden benoemd, om aan de vergadering een voorstel te doen in het belang van de predikanten, die voor de omwenteling hadden moeten wijken, en van hunne noodlijdende gemeenten [2]). Daar men begreep, dat hij niet terug kon keeren, zou men voorslaan hem het emeritaatstractement van *f* 500 toe te kennen, waaraan Amsterdam en Rotterdam elk *f* 100 wilden toevoegen. Pijnlijk was de indruk, dien deze mededeeling op Stolker maakte, en hij nam dadelijk de pen op, om Frets en den Rotterdamschen kerkeraad beter in te lichten en tot gunstiger beschikkingen te stemmen. „Ik kan niets bedenken", dus schreef hij, „dat mij den pas tot wederkomst in het land zou afsnijden, doch ik ben van gevoelen, dat de Sociëteit mij binnenslands nog niet behoort te gebruiken, opdat zij geen gevaar loope, dat kwaadwilligen zich tegen mijn dienst verzetten. Ik acht het dus voor mij het raadzaamst, dat ik mij buiten de Republiek blijf onthouden. Hoe lang, hangt af van den meerderen of minderen voortgang, dien het herstel van orde en rust in de Republiek zal maken; misschien drie, misschien zes, misschien twaalf of meer maanden. Zoo echter mijne

1) D°. 23 Mei. Stolker's antwoord, dat hij tegelijk met zijne brieven aan beide kerken verzond, is van den 26sten (Hss. Rotterd. kerk en Notulen van beide kerkeraden).

2) Zie *De Remonstr. Broederschap*.

wederkomst zonder uitstel begeerd wordt, ben ik bereid oogenblikkelijk terug te keeren. Als ik mijn eigen genoegen en de wenschen van mijn hart zou mogen volgen, zou ik veel liever de Sociëteit in dan buiten het land dienen". Doch hij achtte het zijn plicht, te Brussel te blijven, en meende te mogen verwachten, dat men hem daartoe in staat zou stellen, gelijk men tot hiertoe had gedaan. Hoe kon men hem als emeritus behandelen, terwijl hij te allen tijde bereid was zijn ambt weer te aanvaarden? Bestond er thans geen uitzicht, dat hij de Sociëteit buitenslands nog gewichtige diensten zou bewijzen? Hij zou dan nog *f* 295 minder ontvangen dan te Schoonhoven, en daarvan rond moeten komen in eene stad, waar hij, met *f* 295 meer dan voorheen, inderdaad nog minder zou hebben. „Als de vergadering zich naar mijn advies zou willen richten", dus besloot hij, „dan zou zij van mij geen anderen dienst voor dit jaar vergen, dan dat ik vooral ijverde om hier, te Duinkerken en overal elders, waar het mogelijk bevonden wordt, de stichting van eene verdraagzame gemeente, op een solieden, voor het toekomende zekeren en, zoo doenlijk, voor de Sociëteit geheel onbezwaarden voet, te bevorderen; dan zou zij eene commissie benoemen, om dit werk te behartigen, bestaande uit ettelijke leden in het vaderland, te harer keuze, en de heeren G. van der Pot van Groeneveld, C. van der Pot, Mr. van Rijckevorsel en mij alhier, met genoegzame volmacht, om daarin met vrucht te kunnen werken, en om leeraren, die in het vaderland niet kunnen dienen, hier of elders te engageeren op zoodanig tractement, als op elke plaats tot een matig bestaan eenigzins genoegzaam is, mits elke gemeente daarin drage naar haar uiterste vermogen, terwijl ik mij in persoon overal, werwaarts de commissie het noodig zou oordeelen, zou begeven en, zoolang gerequireerd werd, onthouden, om de groote zaak te bevorderen, mits de extra-kosten voor reizen en vertering mij werden gerefundeerd, en ik voor de rest het tractement en de emolumenten bleef genieten, welke aan mijnen dienst te Schoonhoven geaccrocheerd waren."

Weinig dacht Stolker, toen hij dit schreef, dat aan zijn vurigsten wensch reeds in beginsel was voldaan; een paar dagen later ontving hij den beschrijvingsbrief van de Sociëteitsvergadering, waarin door eene der kerken een voorstel geheel in zijn geest werd gedaan. Wat toch was er gebeurd? De kerkeraad van 's-Gravenhage, onbekend met hetgeen door de kerken van Amsterdam en Rotterdam in stilte werd voorbereid om ambtelooze predikanten en noodlijdende gemeenten te hulp te komen, had den 27sten Maart een schrijven gericht aan de beide zusterkerken, om op het samenroepen eener buitengewone vergadering aan te dringen, en daarin tevens het volgende gezegd [1]: „Het is bekend, dat een groot aantal Protestanten, welke zich in Brabant bevinden, alwaar Zijne Keizerlijke Majesteit vrijheid van godsdienst verleend heeft, met elkander het H. Avondmaal hebben gehouden, en daaraan niet alleen Calvinistisch gezinden hebben toegelaten, maar ook Lutherschen, Doopsgezinden en Remonstranten. Dit schijnt ons toe de ware verdraagzaamheid, waarvoor de Remonstranten altijd zoo geijverd, die zij altijd geleerd, voorgestaan en verdedigd hebben, en waarom hunne voorvaderen vele rampen en onheilen hebben moeten verduren. Dit zijn onze broederen in eigenlijken zin. Het zou dus onverschoonlijk zijn, indien wij niet alles in het werk stelden, om met die broederen in correspondentie te treden, hen tot die christelijke verdraagzaamheid en broederliefde aan te moedigen, met aanbieding van onze hulp en uitnoodiging om leden van onze Broederschap te worden, hetgeen zij in het wezen der zaak reeds zijn. Doch hoe vleiend dit vooruitzicht ook is voor de Sociëteit der Remonstranten, van ongelijk grooter belang voor de Christenheid in het algemeen en voor de Remonstranten in het bijzonder is de vrijheid van godsdienst, welke zijne Allerchristelijke Majesteit heeft toegestaan. Het zijn geene duizenden, maar honderdduizenden, ja millioenen, die daardoor in het genot

---

1) Notulen en Archieven van de Kerkeraden van 's-Gravenhage, Amsterdam en Rotterdam. Vgl. *De Remonstr. Broederschap.*

gesteld zijn van datgene, waarom zoovele stroomen bloeds zijn vergoten. Hierbij komt, dat de tolerantie in Frankrijk aanmerkelijk is toegenomen. Hoe zouden wij het met onze godsdienstige begrippen overeen kunnen brengen, indien wij zoovele broeders verwaarloosden, hun niet de hand boden en tot onze Broederschap noodigden"? Op grond van deze overwegingen stelde de Haagsche kerk voor, eene commissie te benoemen tot het beramen van middelen, om in de landen van HH. Keizerl. en Allerchristel. Majesteiten, de protestantsche gemeenten, die zich reeds gevestigd hadden of nog zouden vestigen, aan te moedigen tot het onderhouden eener christelijke verdraagzaamheid, met aanbieding van ondersteuning, en uitnoodiging om zich bij de Remonstranten aan te sluiten. Als drangreden hiertoe werd ten slotte nog gewezen op het merkbaar verval der Broederschap in de laatste jaren.

Deze brief, in den kerkeraad van Den Haag gelezen en goedgekeurd, was ongetwijfeld in hoofdzaak door den predikant Frans Lorié opgesteld [1]). Van hem zal ook het voorstel tot zulk een schrijven zijn uitgegaan, en wij mogen het, wat dit punt betreft, beschouwen als een uitvloeisel van de samensprekingen, die maanden te voren tusschen Lorié en Stolker te Amsterdam hadden plaats gehad. Ik acht het zelfs zeer waarschijnlijk, dat beiden de gedachtenwisseling over de groote zaak in brieven hebben voortgezet. Hoe dit zij, het feit, dat de gewichtige vraag aan de Sociëteitsvergadering ter behandeling zou worden voorgelegd, werd door Stolker met sympathie begroet. Het had echter vrij wat voeten in de aarde gehad, eer het daartoe gekomen was. De meer bezadigde predikanten van de twee grootste gemeenten achtten het zeer bedenkelijk, de Broederschap opeens in deze richting te sturen. Al wat men tot hiertoe uit Brabant en Frankrijk had ver-

1) Toen het schrijven van een brief in de vergadering van 24 Maart werd voorgesteld, droeg men de redactie daarvan op aan den predikant en de beide opzieners G. van der Meersch en Jac. de Wind, warme patriotten, al hadden zij den eed op de constitutie afgelegd. De brief werd ook door deze drie onderteekend.

nomen, gaf hun de zekerheid, dat aldaar vooralsnog niets gedaan kon worden. De tijd was nog niet rijp, om handelend op te treden. In welke moeielijkheden zou men zich steken, door ongevraagd hulp te verleenen aan zoovele duizenden Protestanten in het buitenland? De kerkeraad van Den Haag was echter niet van zijn voornemen af te brengen. Hij wees er op [1]), dat het ledental der Broederschap in de laatste dertig jaren met een derde was verminderd, en dat zij oogenschijnlijk haren ondergang te gemoet ging. Men schreef dit toe aan de lauwheid der jaarlijksche vergaderingen, waarop men zich alleen bezighield met de financiën en kleine kibbelarijen, terwijl de hoogste belangen niet besproken werden, en niet in de eerste plaats aan de orde werd gesteld, wat er gedaan kon worden tot uitbreiding en bevordering van de beginselen der Broederschap, ofschoon velerlei geschriften er ruimschoots aanleiding toe gegeven hadden. De poging om de „Historie der Remonstranten" met nog een derde deel te vermeerderen, was vruchteloos gebleven [2]). Niemand was daartoe vanwege de Sociëteit uitgenoodigd, en die vrijwillig de taak op zich namen werden niet aangemoedigd. Om kort te gaan, „er is niets gedaan tot verdediging van ons gevoelen". Rotterdam is niet in gebreke gebleven, de opgewondenheid der Haagsche broeders wat neer te zetten, maar het erkende hun recht om het voorstel aan het oordeel der vergadering te onderwerpen, zich voorbehoudende daartegen aan te voeren, wat het noodig zou oordeelen. Zoo kwam het punt op den brief van beschrijving [3]). Stol-

---

1) Brief van 18 April. Hs. Amsterd. kerk.

2) Zie boven, blz. 123.

3) Alinea 1 van Art. 3 van den Beschrijvingsbrief luidde aldus: „De kerk van 's Gravenhage proponeert, of er niet eene commissie behoort te worden benoemd, ten einde zoodanige middelen te beramen en werkstellig te maken, als meest dienen kunnen om het belang van den christelijken godsdienst in het algemeen en van de Remonstrantsche Broederschap in het bijzonder buiten 's lands te bevorderen, en of de boekhouder der Sociëteit niet behoort gequalificeerd te worden, om des noods de hiertoe benoodigde penningen aan de Commissie te avanceeren".

ker, die zich in alle opzichten ter beschikking stelde van de Sociëteit, en aan Frets had opgedragen zijne persoonlijke belangen te verdedigen [1]), meende toch, in alle bescheidenheid zijn gevoelen over het Haagsche voorstel te mogen uitspreken. In zijn meergenoemd schrijven aan de vergadering verklaart hij ronduit, „dat de gebeurtenissen dezer dagen de gunstigste zijn, die men zou kunnen bedenken voor de uitbreiding van het rijk van verdraagzaamheid en redelijke godsdienstkennis, dat is van het echt Remonstrantisme; dat daaraan van geene zijde meer kan worden toegebracht dan van de onze; dat niets een meer eigenaardig voorwerp voor de oplettendheid, zorg en werkzaamheid onzer Sociëteit kan zijn dan dit; dat geene onderneming haar tot meer eer kan strekken, dan die van hiertoe te arbeiden en er al haren arbeid, al haar vermogen aan te besteden; dat zij hiertoe thans in vreemden grond het zaad zou kunnen werpen, hetgeen mettertijd den overvloedigsten oogst zou kunnen voortbrengen, en, als in Nederland misschien het geheugen der Remonstrantsche kerken zal zijn uitgewischt, in andere gewesten de bloeiendste gemeenten van verdraagzame en verlichte christenen nog zou kunnen achterlaten". Er spreekt uit deze verklaring eene vrij sombere beschouwing omtrent de toekomst van de Republiek en van de Broederschap in haar midden, en aan de andere zijde een naïef vertrouwen op de vrijzinnige denkwijze der Nederlandsche ballingen en de levensvatbaarheid van een ontwerp, dat een Hugo de Groot waardig was. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat Stolker ten overvloede nog eens verzekerde, hoe hij van ganscher harte zulk eene onderneming wilde bevorderen en tot de uitvoering medewerken.

De Sociëteitsvergadering, die van 3 tot 6 Juni te Rotterdam werd gehouden, was nu voor het belangrijke vraag-

1) Hij verzocht bij art. 5 van den Beschrijvingsbrief, ontslag uit zijn dienst te Schoonhoven salvo honore, vrijstelling van de kosten, gevallen op het waarnemen van zijn dienst aldaar, en gelijkstelling ten aanzien van zijn tractement met de meest begunstigde predikanten. Bliek Stade deed bij art. 7 ongeveer hetzelfde verzoek.

stuk gesteld. Hierover was men het dadelijk eens, dat men in het Haagsche voorstel, zooals het daar lag, niet treden kon. Maar alle predikanten en afgevaardigden waren bereid, de zaak in overweging te nemen. Ongetwijfeld droegen daartoe de mededeelingen bij van de Rotterdamsche en Leidsche predikanten P. Weiland en P. van der Breggen Pauw; zij toch waren in het voorjaar naar Brussel gereisd, om zich van alles op de hoogte te stellen, daar men niet begreep, waarom Stolker nog altijd draalde met preeken te beginnen. De kerkeraad van Boskoop, die, evenals de predikant dier gemeente G. van der Wallen, afwezig was, had aan de vergadering geschreven, dat hij de bedoeling van Den Haag niet begreep. Aangenomen dat er in het buitenland eene plaats werd gevonden, waar het noodig bleek het belang van den evangeliedienst te bevorderen, dan konden daartoe maar twee wegen worden ingeslagen, òf door schrijven òf door preeken. Wil men het eerste, zeide hij, laten dan de schriften van hen, die den christelijken godsdienst in het algemeen of meer bijzonder het beginsel der Remonstranten verdedigd hebben, er heen gezonden worden. Verkiest men het laatste, dan heeft de Sociëteit voorraad van apostelen, die zich daartoe aanbieden, en van wie men gebruik kan maken op zulk eene wijze, als in het belang van het geheele lichaam zal geoordeeld worden dienstig te zijn. — De aanwezige leden besloten echter, langdurige discussiën af te snijden, door eene Commissie te benoemen, die alle stukken en brieven, over dit onderwerp ingekomen, onderzoeken en verder de noodige briefwisseling met het buitenland houden zou, om, indien eenig plan voor uitbreiding in aanmerking kwam, daarvan verslag te doen in eene volgende vergadering, tenzij het wenschelijk bleek, dadelijk tot de uitvoering over te gaan. Het College van Directie [1])

1) Dit college bestond uit vertegenwoordigers van de kerken van Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Leiden, Gouda, Hoorn, Alkmaar, Delft en Haarlem, terwijl de overige gemeenten door twee directeuren vertegenwoordigd waren.

werd gemachtigd, de rapporten dier Commissie te ontvangen en naar bevind van zaken te handelen. Tot leden dier Commissie koos men de predikanten P. Weiland met den opziener I. Bezoet van Rotterdam, N. Lorié met den opziener P. Schoonegevel van Amsterdam, Fr. Lorié met Mr. G. van der Meersch van Den Haag, benevens I. Konijnenburg van Utrecht en B. van Rees van Zevenhuizen. Voorts werd aan Stolker ingewilligd al wat hij had verzocht en hem dus voor één jaar zijn tot hiertoe genoten tractement toegekend. Omtrent Bliek Stade zou de Commissie te onderzoeken hebben, in hoeverre zijn dienst binnens- of buitenslands ten bate der Broederschap zou kunnen strekken. Vond hij elders een vast bestaan, dan zou zijn tractement ophouden.

Stolker stond nu op vasten bodem. De Broederschap liet hem niet los en toonde belang te stellen in zijne bemoeiingen tot oprichting van buitenlandsche gemeenten in haren geest, in de eerste plaats te Brussel. Aan mannen, in wie ook hij het volste vertrouwen stelde, had zij deze teedere zaak in handen gegeven, en hij wist nu tot wie hij zich wenden kon, om het edele doel te bereiken. Het bevreemdde hem echter, dat de Vergadering hem van de benoeming dier Commissie niet officieel kennis gaf. In overleg met de Remonstranten werd besloten, onverwijld tot het inrichten van godsdienstige samenkomsten over te gaan. De Gereformeerden hielden hunne godsdienstoefeningen thans in een afzonderlijk kerkgebouw. Daar de drie heeren met Mei hun hôtel moesten verlaten, hadden zij eene loods gehuurd, gelegen op den hoek van de rue des malades en de rue de l'étoile [1]), alsmede de noodige kerkboeken aangeschaft, waarvan de kosten over de leden werden omgeslagen. Had men vroeger zich niet ongenegen verklaard,

---

1) A. Henne et A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*. Brux. 1843—45, tome III, p. 376. Dit kerkgebouw verviel bij de revolutie van 1790; de weinige emigranten, die nog overbleven, begaven zich toen naar de ambassadekapel, en nadat Hop in 1794, bij de nadering der Franschen, Brussel verlaten had, kwamen de Nederlanders nog eenigen tijd bijeen ten huize van den heer Overman.

Stolker nu en dan bij avond in het hôtel te laten preeken, indien de Remonstranten zich de kosten van het inrichten dier appartementen met stoelen en banken, en het weder opruimen wilden getroosten, men kwam nu overeen, dat hij des Woensdags zou optreden, en dat de liefdegaven zouden ingezameld worden ten bate der Gereformeerde armen, waarvoor de diensten van koster en voorzanger kosteloos werden afgestaan. Voor het gebruik van de kerk zou elke Remonstrantsche familie jaarlijks twee ducaten in de kosten van onderhoud bijdragen. Aanvankelijk zou de dienst om de veertien dagen plaats hebben. Op 2 en 16 Juli trad Stolker voor de eerste maal op voor een zeer aanzienlijk gehoor, en, volgens zijn eigen getuigenis, ontving hij van alle zijden „de vleiendste betuigingen van voldoening en de beleefdste verzoeken om voort te gaan". Hij was ten hoogste dankbaar en voldaan, en spiegelde zich reeds de heerlijkste vruchten van zijn arbeid voor. Het zaad, door hem uitgestrooid, zou hier en elders opwassen en de zegeningen van het Remonstrantisme in ruimen kring verspreiden. Van dit veelbelovend begin gaf hij dadelijk een gemotiveerd verslag aan de Commissie, waarin hij tevens zijn persoonlijk belang bepleitte [1]. Inderdaad was zijne positie eene andere geworden, nu hij werkelijk als predikant optrad. Hij moest zich hoogere eischen stellen, ten gevolge waarvan ook zijne behoeften grooter werden. Het karig tractement, hem toegelegd, was onvoldoende, daar hij volstrekt geen eigen middelen bezat. Stolker leefde zeer eenvoudig. Hij was nog altijd ongehuwd; zekere juffrouw Nupoort en hare dochter, die hem uit Schoonhoven gevolgd waren [2], schijnen voor zijne huishouding te hebben gezorgd. Hij woonde een tijdlang op den Oratorenberg

1) Stolker's brief volgt hierachter onder Bijlage III, naar zijne eigenhandige copie, waaronder „Ik schreef af naar 't origineel" (Hs. Roterd. kerk).

2) Naar de groeten aan het eind der brieven van Schoonhovensche vrienden te oordeelen, waren verschillenden van daar uitgeweken. Daaronder was ook juffrouw Comen, waarschijnlijk de weduwe van den advocaat, bij wien hij vroeger had gewoond.

over de Quakelstraat; toen hij in het jaar 1789 verhuizen moest, huurde hij eene woning op de Cancelary op den hoek van het Kromelleboogstraatje. In die woningen zal wel niets te vinden zijn geweest, wat naar weelde zweemde, en noode bleef hij zijne weinige meubelen missen, die bij zijne familie in het vaderland geborgen waren. Doch als predikant moest hij ieder kunnen ontvangen, die verlangde hem te spreken. Hij zelf had bezoeken af te leggen bij familiën, die allen tot den voornamen stand behoorden. Brussel was eene residentie, en men kon er niet op zulk een goedkoopen voet leven als in Holland [1]). Om fatsoenlijk toe te komen, moest zijn tractement met dat van Langerak, die *f* 1200 genoot, gelijk staan. Alleen de Remonstranten te Brussel konden hem eene persoonlijke toelage geven. Maar mocht hij het van hen vergen? Zij waren meerendeels zeer vermogend geweest, doch hadden door de omwenteling veel geleden. Iemand, zegt hij, van wiens edelmoedigheid anders alles was te wachten, had in anderhalf jaar meer verloren, dan noodig is om eene onvermogende familie vermogend te maken. Daarbij, wat al opofferingen moesten zij zich niet getroosten! Sedert hij preekte in de loods, droegen zij hun aandeel bij tot de *f* 700 huur. Aan behoeftige landgenooten was reeds meer dan *f* 10.000 uitgedeeld, waarbij ook zij zich niet onbetuigd hadden kunnen laten. Dat was ook het geval geweest, toen men contributiën hief voor een fonds, om armen, die naar Frankrijk gingen, van reispenningen te voorzien. „Het kapitaal is niet te berekenen", zegt hij, „dat gespild is aan particuliere collecten, private giften enz.". Dit alles deelde hij aan de Sociëteitsvergadering van 1789 mede, opdat men begrijpen zou, waarom hij zich te Brussel met nog geen

1) „De menschen zijn hier seer zwierig", schreef de vrouw van Van Beijma aan haar schoonvader, 26 Dec. 1787 (Archief der fam. Van Beijma), „want onze meid, die dagelijks achter onze tafel is, heeft een dormeuse op, zoo zwierig als Tokeltje nooit een gehad heeft; zoodat ik" — zij droeg een cornet — „er maar een prul bij ben. De heeren zijn hier deftig uitgedost, de hoed onder den arm en een groote mof aan; dat voor ons in het eerst eene rare vertooning maakte", enz.

duizend gulden had moeten behelpen, en besluiten, als men hem dáár nog laten wilde, hem een surplus van *f* 200 toe te staan [1]). De nood drong werkelijk, want drie weken had hij ziek gelegen, en begon eerst nu langzaam te herstellen. Ongelukkig verzuimde hij intijds bij punt van beschrijving een tractement voor het volgend jaar aan te vragen, zoodat daarover niet gehandeld kon worden.

Stolker richtte zich nu tot de kerken van Amsterdam en Rotterdam. De laatste was terstond bereid, het emeritaatstractement van *f* 500 uit te keeren, hetwelk de vergadering wegens eene informaliteit niet kon toestaan. Dat bedrag moest natuurlijk later gerestitueerd worden, want de Sociëteit zou van Stolker's verzuim geen misbruik maken. Rotterdam was gereed, daar *f* 250 bij te voegen uit eigen kas, „ook uit consideratie van de brave gewezen leden van onze kerk", mits Amsterdam het ook deed. „De ongelukkige broeder dient geholpen te worden", schreef Rotterdam aan de zustergemeente [2]); „van wien zal hij hulp vragen dan van ons? Indien wij ons thans aan hem onttrekken, zal hij wezenlijk ongelukkig zijn en zullen wij waarschijnlijk voor altoos zijn verderen dienst moeten missen. Laten wij bedenken, hoe noodig ons predikanten, vooral mannen van verdiensten zijn, onder welke wij zeker Stolker mogen rekenen". Maar Amsterdam dacht minder gunstig over zulk eene toelage. Nog vóór de Sociëteitsvergadering had men daar een schrijven ontvangen van de Remonstranten te Brussel, om Stolker's financieele belangen met warmte aan te bevelen en tevens in het licht te stellen, waarom zij in dit opzicht niets hadden kunnen doen [3]). Doch daarin werd gezinspeeld op gunstiger om-

1) D°. 31 Mei 1789. Hs. Archief van de Broederschap te Amsterdam.

2) Handel. van de Kerkeraden van Rotterdam en Amsterdam en Archief van laatstgenoemde kerk.

3) D°. 1 Juni, get. door G. v. d. Pot van Groeneveld, C. v. d. Pot, Abr. Rijckevorsel en G. van Brakel (Archief Remonstr. kerk, Amst.). Zij schreven o. a.: „Hoewel wij geenszins twijfelen of eenige leden van vermogen zouden gewillig iets toebrengen tot het noodige voor een man, die hun eerbied en vriendschap verkregen heeft, meenen wij toch in de tegenwoordige omstandigheden een verzoek daartoe te moeten ontraden".

standigheden, waaronder eene inschrijving kon worden voorgesteld „voor zulk een algemeen en geacht leeraar", en de Amsterdamsche broeders wilden eerst bewezen zien, dat men te Brussel voor het behoud van Stolker wat over had. Het duurde weken, eer men van Stolker iets naders hoorde; eindelijk kon hij aan Rotterdam berichten, dat eenige der aanzienlijkste emigranten hem met de Remonstrantsche broederen op de meest vleiende wijze hun verlangen te kennen hadden gegeven om te blijven, en dat zij bereid waren zijne bezoldiging op de verlangde hoogte te brengen, wanneer Rotterdam alleen nog *f* 200 wilde toeleggen. Aangemoedigd door dit bewijs van waardeering, was hij daarom begonnen met wekelijks, in plaats van om de veertien dagen te preeken, „met dit gevolg, dat mij aanhoudend dezelfde aanzienlijke schare van toehoorders als voortaan blijft volgen, en zij allerwege mij haar genoegen, hare goedkeuring en hare achting blijft betoonen". De beide kerken staken de hoofden weder bij elkaar en schonken hem te zamen het verlangde bedrag.

Blijkt ons niet alleen uit Stolker's eigen verzekeringen, maar ook uit de getuigenis van Remonstrantsche emigranten in Brussel, dat men zijne prediking op hoogen prijs stelde [1]), dan vragen wij onwillekeurig: waarom oefenden zijne leerredenen zulk eene aantrekkingskracht uit; boeiden zij door vorm of door inhoud, of wel door beiden; gaven zij voedsel aan de stemming, waarin zijne hoorders, slachtoffers van de politieke omstandigheden, verkeerden, of trad het stichtelijk element geheel op den voorgrond? Men zou nog meer vragen kunnen doen, maar op alle moet ik

1) Ik vond te Rotterdam nog een brief van zekeren A. Lacoste, een leerling van Nozeman, die te Dordrecht woonde, en zich te Rotterdam niet aan het Avondmaal durfde begeven, omdat vele zijner vrienden er door het gemeen beleedigd waren, en Dordtenaars dáár bij de wetgevende macht allesbehalve met een gunstig oog werden aangezien. Daarom was hij naar Brussel gereisd, om aan Stolker's avondmaalsviering deel te nemen. Hij had bevonden, dat in de godsdienstoefeningen onder diens leiding alles op eene behoorlijke wijze en stichtelijk toeging, hoewel men in het vaderland vertelde, dat die samenkomsten „als ter smuyks" plaats hadden en „met vele onaangenaamheden gepaard gingen".

het antwoord schuldig blijven. Er zijn geene leerredenen bewaard gebleven, die ons in staat stellen over het kenmerkende en de verdiensten van zijn predikwerk te oordeelen [1]). Te Duinkerken zijn in 1789 twee bundels „Kerkelijke leerredenen" verschenen, „gehouden in Braband en Fransch Vlaanderen sedert 1788 en 1789", te zamen zeven preeken bevattende, die na het hooren opgeteekend zijn. Slechts bij éëne staat de naam van den predikant vermeld, doch ik betwijfel, of eene van de drie in Brabant uitgesproken preeken van Stolker kan zijn [2]). Moeten wij aannemen, dat zijne toespraken ongeveer op dezelfde leest waren geschoeid, dan zullen toespelingen op de politieke omstandigheden niet hebben ontbroken, al waren ze minder scherp en hatelijk dan die in enkele van deze leerredenen worden aangetroffen. Één ding weten wij van hem zelven: eenerzijds hadden zij de strekking om tot christelijke verdraagzaamheid op te wekken, maar aan den anderen kant zijn ze, bij de verdediging van het Remonstrantsch beginsel, niet vrij gebleven van polemiek tegen het Calvinisme, waardoor ook Stolker weder verviel in de fout der oude Remonstranten. Ongetwijfeld heeft dit mede aan de berei-

1) Zijne zorgvuldig geschreven leerredenen bevonden zich in zijne nalatenschap. Zijne weduwe legateerde in 1864 aan de kerk van Rotterdam alle geschreven en gedrukte stukken, die maar eenigszins betrekking hadden op, of van nut geacht konden worden voor de kerkelijke of remonstrantsche geschiedenis of voor de Sociëteit der Remonstranten. Men heeft toen helaas begrepen, zijne preeken hieronder niet te moeten rekenen; slechts een vijftal leerredenen zijn bewaard gebleven (*Catal. v. handschr.* enz., N°. 488), waaronder twee, gehouden naar aanleiding van het latere voorstel der Remonstranten tot hereeniging met de Gereformeerden. Twee schijnen zelfs niet van hem afkomstig te zijn.

2) Vgl. hierboven, blz. 147, aant. 1, en het blz. 116, aant. 2, aangehaalde geschrift van G. van Rijn, die aan het einde over deze bundels spreekt, en een paar fragmenten uit die leerredenen mededeelt. Bij Stolker's vijf preeken ligt eene algemeene lijst zijner leerredenen, door hem zelven opgemaakt. Daarop komen 78 voor over teksten uit het O. T. en 167 uit het N. T, voorts 14 leerredenen over Johannes den Dooper, 53 over Rom. IX—XI, eene volgreeks over Matth. V—VII en zeven verhandelingen over het Symbolum Apostolicum. Geen der teksten, in de *Kerkelijke leerredenen* voorkomende, is volgens die lijst door Stolker ooit behandeld.

king van zijn doel in den weg gestaan. Overigens blijkt genoegzaam, dat hij aan zijn predikwerk bijzondere zorg heeft besteed, zoodat hem geen tijd restte voor het opvatten zijner vroegere studiën. Daartoe was hij bovendien niet in staat door het gemis zijner zeker niet onbelangrijke boekverzameling. Bij herhaling vroeg hij eene toelage van *f* 100, om die boeken te laten overkomen, maar hierin wilde de Sociëteit niet bewilligen.

Sedert Juni 1788 ging Stolker voort met om de veertien dagen geregeld des Woensdags te preeken. „Ons oogmerk was", zegt hij [1]), „te beproeven of wij, zoo wij eenig succes mochten hebben, door langzame inkruiping, als ik dit woord gebruiken mag, het daartoe konden brengen, waartoe wij lijnrecht niet hadden kunnen komen, om namelijk met den Contra-Remonstrantschen predikant als het ware den dienst te deelen, bij beurtwisseling met hem te prediken, en het h. avondmaal te bedienen. Indien het ons gelukken wilde, oordeelden wij ten volle het gewichtig plan bereikt te hebben, tot welks voldoening ik herwaarts gekomen was. Ik deed mij daarom voor, niet als Remonstrantsch maar als algemeen Christenleeraar, die, aan geene bijzondere gezindte gehecht, zich ten dienste van alle zijne medechristenen zonder onderscheid leenen wilde. Om dezelfde reden stonden wij af van separate collecten. Ook lieten wij alle verkiezing van opzieners, inzamelaars van collecten enz. achterwege. Het gevolg van alle deze schikkingen is geweest, dat niet alleen niemand over mijn prediken ontevreden is geweest, maar integendeel elk er zijn genoegen over heeft betuigd, en dat de harmonie er niet door is gekrenkt, maar integendeel ten uiterste bevorderd geworden". Met-dit-al bleven de beide gemeenten, zoo er al van twee sprake kon zijn, naast elkander bestaan, en tot zulk eene beurtwisseling kwam het niet. Toen het getal emigranten in 1789 merkbaar begon te verminderen,

1) Brief van 4 Juni aan de voorn. Vergadering (Archief van de Broederschap te Amsterdam).

en de overblijvenden bezorgd werden dat het onderhoud van Langerak hun wel eens te zwaar kon gaan drukken; toen deze zelfs, met voorkennis van zijn kerkeraad, in correspondentie was over een aanzoek, om in America te komen, scheen voor Stolker en de Remonstranten een nieuw licht op te gaan. „Het bracht ons", zegt hij, „op het denkbeeld, of niet zijn vertrek aanleiding zou kunnen geven om mij op minder tractement, waartoe dan onze Remonstrantsche broeders zouden bijdragen, hem te doen opvolgen, of het daartoe te brengen, dat ik met den nieuw te beroepen leeraar op gelijken voet van tractement en dienst moest worden aangenomen, daar er toch meer dan één publiek predikant is uitgeweken, die zich op een klein inkomen zal willen engageeren. Om deze reden oordeelden wij, dat ik alsnog den vollen dienst eens leeraars niet moest vervullen, opdat men niet, als het ondersteld geval zich mocht voordoen, reeds gewoon zou zijn, buiten bezwaar van mijn dienst te profiteeren, en dus minder genegen mocht wezen om mij eenig aanmerkelijk tractement toe te leggen". Doch Langerak bleef en behield zijne bezoldiging, totdat de gemeente in 1790 uit elkaar ging. En al ware hij vertrokken, dan zou zeker Marcel zijne plaats hebben ingenomen, van wien veel minder medewerking was te wachten. Zoodat Stolker ook op deze wijze zijn oogmerk niet bereikte.

In de hoop van voet voor voet terrein te winnen, bleef Stolker volharden; en waarlijk, hij mocht niet klagen. Na een jaar godsdienstoefening te hebben gehouden, kon hij verklaren, altijd voor een gehoor van vijftig of zestig landgenooten te zijn opgetreden. Des Zondags kwamen er bij Langerak meerderen ter kerk, maar daaronder waren kinderen, dienstboden, Protestantsche militairen, nieuwsgierige vreemdelingen, ook Roomsche ingezetenen, kortom lieden, die in de week verhinderd waren of aan geen kerkgaan dachten. Wat het gehalte zijner hoorders betreft, daarover stelt Stolker zelf ons in staat te oordeelen. „Behalve de Remonstranten", berichtte hij aan de Commissie tot bevordering van de belangen der Broederschap in het bui-

tenland [1]), „worden zelden gemist de volgenden: Mr. Pottey Turcq, gewezen raadsheer in den Hoogen Raad, Bicker [2]), gewezen raad van Amsterdam, met vier of vijf van zijn gezin, Van der Hoop [3]), gewezen hoofdschout van Amsterdam, met zijne vrouw, Mr. Gevers, gewezen hoofdschout van Rotterdam, met zijne vrouw, Mr. Corn. de Gijselaar, gewezen pensionaris van Dordrecht, met zijne vrouw, Iz. Hubert, oud-schepen van Rotterdam, Mr. Engelbert de Gijselaar, oud-raad van Gorinchem, met zijne vrouw [4]), Canter Camerling, oud-raad van Haarlem, gewezen gecommitteerde van de Staten van Holland te Woerden, T. F. Cremer en Dan. de Jong van Rotterdam [5]). Dikwijls kwamen ook de oud-burgemeester Geelvinck van Amsterdam met zijne vrouw, de oud-raad de Lange van Wijngaarden van Gouda met zijne vrouw, de oud-raad R. van den Bosch van Delft met zijne vrouw, Persoon van Delftshaven, Mr. H. A. Kreet van Rotterdam, Ph. J. Ondaatje van Utrecht [6]), Gordon van Utrecht met zijne vrouw [7]), Fontein en Van der Zwaag uit Friesland met hunne vrouwen, Brouwer en Houttuyn uit N.-Holland, ds. Langerak, enz. Minder dikwijls kwamen: Snel, oud-burgemeester van Dordrecht, met zijne zusters, Van Spaen, oud-raadsheer, met zijne vrouw [8]), Claus, oud-gecommitteerde raad van het Noorderkwartier, Boogaert van Alblasserdam, oud-raad van Rotterdam, of een der zijnen, Mr. Gevers Jr.,

---

1) D° 15 April 1789. Eigenh. afschrift te Rotterdam.

2) Jan Bernd Bicker, geh. met Catharina Six, die hem bij de zeven dochters en twee zonen, die hij reeds bezat, in 1789 nog eene dochter schonk.

3) Corn. van der Hoop.

4) De drie laatsten waren, toen hij dit schreef, reeds naar Frankrijk vertrokken.

5) Zie boven, blz. 139, aant. 2. De eerste wordt in de *Naamlijst* Thomas Theodoor genoemd.

6) De bekende Mr. P. Ph. J. Quint Ondaatje.

7) Otto Derck Gordon, voormalig kolonel van het genootschap „Pro patria" te Utrecht.

8) Reinier van Spaen, zoon van den Haagschen predikant Johannes, die ook om zijn patriotisme werd afgezet.

Prof. Coopmans [1]), Ebeling en D'Amour van Amsterdam [2]), Clock, Zwart, Bel, Duin, uit N.-Holland, en enkele anderen, nauwelijks bij name bekend". Inderdaad het verdient opmerking, dat zulke mannen, die natuurlijk des Zondags bij Langerak ter kerke kwamen, zich zoo trouw op weekdagen bij Stolker lieten vinden. Zorgvuldig vermeed hij al wat hun aanstoot geven kon. In het najaar van 1788 wenschte Paulus van Hemert voor Stolker op te treden, doch deze en de overige Remonstranten ontriedden het hem [3]). Het was zeker, dat de andere partij den bestrijder van Bonnet, den spreker in de Collegianten-vergadering te Rotterdam, ongaarne in haar kerkgebouw zou zien. En in welke hoedanigheid zou Van Hemert optreden? Van zijne betrekking als leeraar bij de publieke kerk had hij afstand gedaan. Als leeraar der Remonstranten? Maar als zoodanig wilde Stolker zelf niet preeken. Het mocht dwaas en ongegrond zijn, velen ergerden zich aan Van Hemert. Lieten de Remonstranten zijne prediking toe, dan zou men met grond onderstellen, dat zij met hem eenstemmig dachten, en zich daardoor alle uitzicht benemen op de bereiking van hun doel. Had men met verlichte en redelijk denkende Christenen te doen, dan kon er geen bezwaar bestaan; nu gebood de voorzichtigheid echter, zulk een stap niet te wagen. Gelukkig dat Van Hemert

1) Gadso Coopmans, als hoogleeraar te Franeker afgezet. Waarschijnlijk is hij de professor, van wien men in Schoonhoven vertelde (Br. van Q. N., d. i. Dr. Becius, aan Stolker 3 Febr. 1789, Hs. Rotterd. kerk), dat de Prinses hem bij missive had doen ontbieden, om hem te raadplegen over hare ziekte, door sommigen voor tering, door anderen voor kanker gehouden. Coopmans, die thans hoogleeraar te Brussel en lijfarts van Von Trautmansdorf was, zou geweigerd hebben, maar op een tweeden brief naar Den Haag zijn gegaan.

2) Mr. Ern. Ebeling en Jac. d'Amour waren gebannen, omdat zij te Amsterdam de Oranjegezinde leden van de vroedschap hadden helpen afzetten.

3) De Sociëteitsvergadering van 1788 had hem de facultas docendi in letteren en wijsbegeerte bij de Kweekschool verleend, van welk besluit hij eerst in October van het College van Professor en Curatoren officiëele mededeeling ontving. Hij was thans naar Brussel gegaan, om het antwoord der Commissie op Stolker's brief over te brengen.

zelf wijselijk besloot, van zijn voornemen af te zien [1]).

Geheel iets anders was het, eene poging te doen, om met hen, die zijne godsdienstoefeningen bijwoonden, ook het avondmaal te vieren. Voor zijn doel achtte hij het niet genoeg, dat men hem wilde hooren; men moest ook tot zijne nachtmaalsviering willen komen, gelijk de Remonstranten tot die plechtigheid onder leiding van Langerak waren toegelaten. „Zoolang ons niet gebleken was", schreef hij aan de Sociëteitsvergadering [2]), „of zij dit wilden, hielden wij ons nog geheel onzeker of wij het groote but ooit zouden bereiken, en hiervan wilden wij, eer wij verder gingen, eene proef nemen". Vanzelf deed zich eene gelegenheid voor, toen hem op Zondag 30 November, terwijl de beurt van Langerak stilstond, de kerk was afgestaan. De uitslag was niet bemoedigend; hij zelf deele ons dien mede [3]): „Ik had in de voorafgegane belijdenis- en voorbereidingspredikatiën mij geheel voorgedaan als christenleeraar, die voor christenen predikte, even min als hij tot eenig kerkgenootschap behoorende, hetgeen mij vrij moeielijk viel, en ik was met genoegen door eene tamelijke schare gehoord. Bij de bediening en dankzegging gedroeg ik mij op dezelfde wijze en substitueerde voor het formulier en de gebeden ervan mijne eigene opstellen. Ik deelde het avondmaal in het geheel aan vijftien menschen uit, waaronder drie Contra-Remonstranten en twee Lutherschen. De predikant Langerak, die zich voorheen zoo genegen verklaarde om broederlijk met ons om te gaan, is nu bij niet ééne der vier gemelde predikatiën gezien, en het gros der Contra-Remonstranten improbeert het ten avondmaal gaan zijner drie kerkgenooten bij mij". Wat erger was, men mompelde zelfs van het excommuniceeren der drie Gereformeerden, en in de Republiek, waarheen het gerucht van het gebeurde spoedig was overgewaaid, werd er vrij

1) Aangeh. brief aan de Commissie van 15 Apr. 1789.
2) Do. 4 Juni 1789.
3) Eigenhandig afschrift van zijn brief aan de Commissie van 7 Dec. 1788. Hs. als voren.

wel schande van gesproken. Van die drie, Pottey Turcq, Ondaatje en Hubert [1]), behoorden twee tot de Waalsche kerk, die zich altijd minder afkeerig van de Remonstranten had getoond. En wat de Lutherschen, De Jong en Cremer, betrof, zij voegden zich meestal bij de Remonstranten, waar zij geene eigene kerk hadden, zooals dit ook te Schoonhoven het geval was. Toch had die plechtigheid sensatie gemaakt. Men verheelde zijn misnoegen niet over Stolker's aandrang tot onderlinge verdraagzaamheid. Hij zelf zag in, dat hij te vroeg tot dezen stap was overgegaan, dat hij, misleid door de belangstelling in zijne prediking, zich te veel had voorgesteld van de draagkracht der Gereformeerden. Hij begon te vreezen, dat zijn gehoor zou verloopen, want zelfs de gematigdsten beweerden, dat hij er alle gratie van zijn optreden door had weggenomen. Op raad van zijne vrienden, besloot hij het prediken een paar maanden te staken. De juist invallende winter kon gevoegelijk als voorwendsel dienen, daar bij de strenge koude de tamelijk doorluchtige loods ook des Zondags voor de kerkgangers weinig aantrekkelijkheid bleek te bezitten. Gelukkig bespeurde hij, bij het hervatten der godsdienstoefeningen, dat de belangstelling niet verminderd was; integendeel nam met het voorjaar het aantal toehoorders weder merkbaar toe, zoodat hij eerlang tot eene wekelijksche prediking dacht over te gaan.

Dat Stolker thans den moed had te doen, wat hij in den aanvang opzettelijk had vermeden, ten einde de opgewektheid om hem te hooren niet te doen verflauwen, was mogelijk toe te schrijven aan het dalen van de ingenomenheid met Langerak. Deze stond aan het hoofd van eene in alle opzichten georganiseerde gemeente, welker belangen door een kerkeraad, bestaande uit ouderlingen en diakenen, behartigd werden. De regeering had aan die gemeente op haar verzoek vrijheid gegeven om te doopen en huwe-

---

1) Een van deze drie was opziener der Gereformeerde gemeente, en had met Van Rijckevorsel de tafel bediend (Aangeh. br. van 4 Juni 1789).

lijken in te zegenen [1]). Een der opzieners had de verzekering gegeven, dat het verzoek zóó gesteld zou worden, dat Stolker er met zijne Remonstranten mede in begrepen was, doch dit was niet geschied. Nu deed dit minder ter zake, daar het zich niet liet aanzien, dat doopen of trouwen onder de Remonstranten zou voorkomen, en die plechtigheden in elk geval binnenshuis konden plaats hebben [2]). Doch aan deze kerkelijke organisatie dankte Langerak grootendeels de aanhankelijkheid der Gereformeerde emigranten. De meest beschaafden toch bleken, volgens Stolker, op den duur weinig smaak te vinden in zijne preeken; „Zijn Eerw.", zegt hij [3]), „blijft de zuiver Calvinische leer verkondigen, maar is zich zelven niet altoos gelijk en schijnt somtijds de orthodoxie om der dissenteren wil te menageeren. Dikwijls echter hoort men die leer zoo rigide als mogelijk is voordragen Zijne predikatiën zijn nu en dan in den smaak der publieke kerk, tamelijk goed, meestal echter geenszins boven het middelmatige, dikwijls inderdaad zeer ellendig. Over het geheel beklaagt zich genoegzaam elk, dat zij niet beter zijn" [4]). Langerak's Calvinisme hield voortaan ook de Lutherschen en de Remonstranten van deelneming aan zijne avondmaalsviering terug. Volgens Stolker

---

1) De doop-, trouw- en overlijden-registers van de Gereformeerde emigranten-gemeente te Brussel, door Langerak van 1788 tot 1793 geregeld bijgeschreven, berusten bij den „état civil" te Brussel. Zij vermelden o.a. op 4 Sept. 1789 den dood van Pottey Turcq, en op 25 Aug. 1789 dien van Paulus Bogaerd, heer van Alblasserdam. Door de welwillendheid van den predikant der Hollandsche gemeente te Brussel, W. Hoek, kreeg ik een afschrift van deze registers. Een notulenboek van den kerkeraad, dat zeker heeft bestaan, is niet teruggevonden.

2) In Oct. 1789 besloot de kerkeraad van Rotterdam, dat kinderen van leden der gemeente, die te Brussel woonden, en aldaar door Stolker gedoopt werden, zouden worden ingeschreven te Rotterdam, mits op behoorlijk certificaat, geteekend door den predikant.

3) Aangeh. brief van 15 April.

4) Het kan zeer wel zijn, dat Le Sage ten Broek in dezen tijd ook meermalen te Brussel gepreekt heeft, zooals in het aangeh. werk *Célébration du jubilé du Synode* etc., p. 138 suiv., wordt medegedeeld, hoewel de schrijver van dat verslag niet op de hoogte was van de Brusselsche gemeente. Een ander verslaggever (zie p. 376) heeft zelfs van het bestaan dier gemeente niets geweten.

waren zijne belijdenis- en voorbereidingspredikatiën op zulk een leest geschoeid, dat geen ander dan een Contra-Remonstrant er aan kon deelnemen. Stolker hinderde wel het meest, dat zijn medeleeraar zoo weinig karakter toonde en, hoewel in den grond eenstemmig met hem denkende, toch tegenover zijne gemeenteleden er niet rond voor durfde uitkomen. In het voorjaar van 1789 proponeerde hij Langerak, hem op paschen het predikwerk te verlichten, door in ééne zijner beurten op te treden. Langerak, „thans facieler dan voorheen", verklaarde zich hiertoe genegen, maar het moest aan de opzieners gevraagd worden. Inderdaad deed hij het verzoek, op aandringen van Stolker. De kerkeraad hield het drie dagen in beraad, en vroeg hem toen, na er zich eenparig tegen verklaard te hebben, wat hij er van dacht. Zijn antwoord was, dat hij het geheel aan de heeren overliet. Daarop volgde eene niet zeer broederlijke woordenwisseling; „men bejegende hem", zegt Stolker, „met zooveel onbescheidens, dat er de allerserieuste conversatie op volgde en ik er ten alleruiterste van getroffen geweest ben". Men ziet, ondanks de warmte waarmede Stolker voor christelijke verdraagzaamheid pleitte, was er nog veel van den ouden zuurdesem overgebleven. Niet door preeken alleen, begreep hij zelf terecht, kon hij de harten voor het echte Remonstrantisme winnen; persoonlijk verkeer moest het overige doen. Doch, zooals hij zelf getuigt, de emigranten, die niet naar Frankrijk trokken, waren meerendeels lieden, „met wie men niet zoo spoedig noch gemakkelijk tot vertrouwden omgang komt". Men kon niet verwachten, dat zij over zulk een teeder punt, als de instemming met de beginselen der Remonstranten, zich zouden uitlaten, „daar zij om politieke redenen alle vereeniging met de Remonstrantschgezinden hadden weten te menageeren". Met enkelen ging hij zeer vertrouwelijk om; uit hun mond had hij meermalen „betuigingen gehoord, die de sterkste goedkeuring der Remonstrantsche beginselen behelsden"; toch hadden zij „weinig genegenheid getoond, om openlijk de Remonstranten nader te komen". Gelukkig vond men te Brussel geene „door

dweeperij en verstandeloozen ijver gedreven vromen", elders de voornaamste, „die gewoon zijn tegen de Remonstranten te schreeuwen, en met drift voor de bewaring der orthodoxie te waken". De emigranten behoorden tot die „fatsoenlijke en verstandige lieden, van wie men in de Republiek gemeenlijk zegt, dat zij Remonstranten zijn in hun hart, maar om redenen van staat de uiterlijke vertooning maken van de Contra-Remonstrantsche leer aan te kleven".

Hoe stond het intusschen met de gemeente te Duinkerken? Stolker deed in zijn eerste schrijven aan de Commissie ter bevordering van de belangen der Sociëteit in het buitenland mededeelingen, die een vrij wat ongunstiger schets inhielden van den toestand aldaar, dan Bliek Stade en hij zelf in hunne brieven aan de Vergadering hadden gegeven [1]). Hij zelf had zich gevleid, dat hier althans aan de verwezenlijking van zijn plan niets in den weg kon staan. De Gereformeerde emigranten te Duinkerken hadden zich nog niet tot eene gemeente geconstitueerd. Er was geen gereformeerd predikant, die Bliek Stade het werk uit de handen kon nemen. Vrijheid van godsdienstoefening was reeds bij voorbaat door den gouverneur van Fransch-Vlaanderen, den prins van Robecq, en door de municipaliteit toegezegd. Voor de stichting van eene Protestantsche kerk op Remonstrantschen grondslag, die onmiddellijk aan de Sociëteit verbonden kon worden, scheen niet anders gevorderd te worden, dan dat daartoe aan Bliek Stade de noodige machtiging en hulp werden verleend. Doch dit moest onverwijld geschieden, niet langs den langen weg van correspondentie en onderhandeling. Stolker had er op aangedrongen, dat er terstond uit het vaderland iemand heen gezonden zou worden. Doch de Sociëteitsvergadering scheen niet te begrijpen, dat hier het ijzer gesmeed moest worden, terwijl het heet

1) Zie Bijl. III (vgl. boven, blz. 147 vv.). In den origineelen brief van Stolker aan de Commissie zullen de aanhalingen uit de brieven, die hij uit Duinkerken ontving, wel vollediger zijn geweest. In zijn afschrift, dat alleen bewaard bleef, heeft hij ze afgekort.

was, en had gemeend, deze zaak wel aan de ijverige bemoeiingen van Stolker te kunnen overlaten. Helaas, hij stond machteloos tegenover de bezwaren, die zich opdeden. Allereerst ontbrak het aan geld, want wat Bliek Stade zich had voorgesteld van de offervaardigheid der emigranten, bleek een droombeeld geweest te zijn. Ten andere was er vrij wat fluctuatie onder de Nederlandsche bannelingen, en scheen niemand er op te rekenen hier lang te zullen blijven. En ten laatste deed zich hier hetzelfde verschijnsel als te Brussel voor: de gehechtheid aan de Gereformeerde kerk was te sterk, de vrees te groot voor het oordeel, dat in de Republiek over het verlaten dier kerk geveld zou worden, dan dat men besluiten kon, zich onder leiding van een dissenter tot eene gemeente te vereenigen, al zou zij misschien geene Remonstrantsche heeten.

Ontmoedigd door de lauwheid of de kortzichtigheid der broeders in het vaderland, die zijn raad niet hadden willen volgen, gevoelde hij weinig lust, zich verder door briefwisseling met de Duinkerksche aangelegenheden in te laten, en droeg hij deze zaak dus geheel aan de Commissie over. Hij had thans in Brussel genoeg te doen. Gelukkig zag het er in Duinkerken zoo hopeloos niet uit, als Stolker, op gezag van zijne berichtgevers, wel had willen doen gelooven. Er was een pakhuiszolder door de emigranten gehuurd, en Bliek Stade had daar den 5den Juli zijn predikwerk aangevangen. Hem was een som van 200 gulden door zijne gemeente toegelegd, waardoor hij althans dit jaar zich staande kon houden, daar hem voor een jaar het tot hiertoe genoten tractement weder was toegestaan. Evenals Stolker, gaf hij aan de thans benoemde Commissie bericht van zijne bevindingen, en daardoor weten wij, dat hij op 14 Augustus met omtrent twintig personen het Avondmaal vierde, dat er een Gereformeerd predikant was gekomen, die getracht had eene tweede gemeente te stichten, maar weder was afgetrokken, en dat hij hoop voedde, zijne kleine kudde over een jaar of drie aanzienlijk te zien toenemen. Daarvoor moest de Broederschap hem

echter eene behoorlijke bezoldiging waarborgen [1]). Er is dus geen twijfel aan, of te Duinkerken bestond in den zomer van 1789 reeds meer dan een jaar eene gemeente, die geheel op den grondslag der onderlinge verdraagzaamheid was gesticht.

Van alles wat wij thans, meerendeels uit zijn eigen mond, vernomen hebben omtrent Stolker's werkzaamheid tot bereiking van zijn doel, heeft hij getrouw verslag gedaan aan de daarvoor aangewezen Commissie. Hoewel hem van hare benoeming niet officiëel kennis werd gegeven, heeft hij zich den 20sten Juli in een breed verslag omtrent den staat van zaken tot haar gericht [2]). De Commissie vergaderde den 5den Augustus in de kerkekamer te 's-Gravenhage, waar zij vanwege den kerkeraad, die zooveel belang in de zaak stelde, werd verwelkomd. Een schrijven aan Stolker van 11 Augustus behelsde het resultaat harer beraadslagingen. Het is, evenmin als de volgende brieven, die van deze Commissie zijn uitgegaan, bewaard gebleven, maar wij kennen den inhoud uit Stolker's antwoord. Zij betuigde haar leedwezen, dat hij niet vroeger met preeken begonnen was, doch in zijn brief aan de Sociëteitsvergadering had hij bewezen, „dat een vroeger begin, op een goeden voet, ten eenenmale onmogelijk was geweest". Zij verlangde, dat hij om de beurt met Langerak zou preeken en dat de gemeente een gedeelte van zijn inkomen zou betalen. Hij wenschte dit niet minder; maar het te willen dwingen zou niet baten en het goede werk zeker schaden. Laat ik u, zegt hij, de zaak eens juist voorstellen: „Een aantal gewezen leden der publieke kerk in het vaderland engageert een leeraar, om de uitgewekenen met predikatiën te dienen voor 100 gulden 's maands, huurt een predikplaats voor 700 gulden 's jaars, salarieert een koster en voorzanger, draagt andere noodige kosten, en onder-

1) Wij weten dit uit het rapport der Commissie (zie Bijl. IV). De brieven van Bliek Stade aan haar zijn niet gevonden, hetgeen te meer te bejammeren is, omdat ze vermoedelijk vele bijzonderheden omtrent de Duinkerksche emigranten behelsden.

2) Zie Bijl. III.

neemt om de behoeftigen, die talrijk zijn en groot gebrek hebben, te onderhouden. Behalve vele andere particuliere uitgaven, vinden zij de noodige penningen ternauwernood uit zeer bezwarende jaarlijksche en maandelijksche inschrijvingen en gemeene en private collecten, die elk hoofd voor hoofd ten minste op 200 gulden 's jaars komen. In dezen stand kom ik voor den dag en wil ook wel preeken. Men accordeert daartoe het gebruik van zijne predikplaats. Maar nu wil ik ook wel tractement hebben. Is het billijk, dit van hen te vorderen? Het eenige, dat misschien nog te verkrijgen zou zijn, mocht wezen eene contributie van onze Remonstrantsche leden alhier. Maar" — behalve dat zij zoo weinig in aantal zijn, zooveel verloren hebben en reeds zooveel bijdragen — „ik kan toch niet gezegd worden, voor hen alleen te prediken, of om hunnentwil, meer dan om dien van anderen, daarmede begonnen te zijn". De Commissie, die precies wilde weten, hoevelen wel het gevoelen der Remonstranten waren toegedaan, iets wat natuurlijk niet was op te geven, had eindelijk ook voorgeslagen, dat Stolker er zich op zou toeleggen om voor de Genuesen te preeken. Vooreerst achtte hij zich hiertoe niet in staat. „Ik ken mij zelven geheel onvermogend, om op mijn tegenwoordigen leeftijd zooveel en zoo goed Fransch te leeren, als men zou dienen te kennen, indien men voor geboren Franschen zou prediken, zonder zich belachelijk te maken". Maar al ware dit anders, hun leeraar, overigens „een man van veel verstand en gematigdheid, en over het geheel onze begrippen zeer toegedaan", zou geen predikbeurt in willen ruimen. De gemeenteleden waren werklieden en konden in de week niet komen, als hij dan in hunne taal het woord wilde voeren. Door zijn verkeer met den predikant kon hij de zaak ook niet bevorderen, want deze oefende nog een ander bedrijf uit en was maar zelden te spreken. Stolker hoopte weldra de verzekering te ontvangen, dat hij de heeren in alle opzichten had voldaan.

Doch het antwoord van de Commissie liet zich wachten. Toen het scheen uit te blijven, nam hij den 7den December

wederom de pen op, om te melden hoe het er mede stond, opdat men daaruit zou kunnen opmaken, of hij werkelijk al dan niet vorderde in de bereiking van het doel. Hij zelf gaf niet onduidelijk te kennen, dat hij er aan begon te wanhopen. „Mijns inziens'', schreef hij, „blijkt van tijd tot tijd genoeg, dat het hier tot de groote zaak nimmer te brengen zal zijn, en vertrouw ik dat UweEerw. zich niet zullen verwonderen, als ik schrijf, dat ik dagelijks bevestigd word in mijn besluit, om aan de eerste vergadering van onze Sociëteit ernstig te verzoeken om binnen het land gebruikt te worden, vooral daar ik hier niet bestaan kan". Hiervoor riep hij zelfs de tusschenkomst der Commissie in. Nochtans voegde hij er bij: „Ik zal blijven aanhouden met prediken op den ingestelden voet, totdat de Sociëteit anders over mij disponeert, of deze of gene omstandigheid mij noodzaakt om er mede te eindigen". Eerst op 3 Maart 1789 antwoordde de Commissie op zijne beide brieven, en nog eens gaf Stolker zich de moeite om haar op al hare vragen en opmerkingen in het breede bescheid te geven [1]). Hoezeer getroffen door de woorden van troost en bemoediging, was hij toch zeer ontstemd over den toon van haar schrijven en allerlei beschuldigingen, hem naar het hoofd geworpen. Zij had hem de les gelezen, maar scheen niet te begrijpen, dat de Sociëteitswet te Brussel niet van toepassing was. Het had er allen schijn van, alsof zij hem ter verantwoording riep, hoewel hij haar geen verantwoording schuldig was, en het niet aan haar stond te beoordeelen, wat hij al of niet had moeten doen, en hem in zijne vrijheid te belemmeren. Zij beklaagde zich over de soberheid zijner berichten, maar vergat, dat hem noch rechtstreeks, noch zijdelings eenige de minste opening was gedaan omtrent den aard van haar taak, zoodat hij niet gissen kon, dat men inlichtingen verlangde, die zij thans klaagde niet ontvangen te hebben. Lorié had hem alleen gemeld, dat er eene Commissie benoemd was om alle ingekomen stuk-

---

1) Het afschrift van zijn brief van 15 April 1789 beslaat 15 bladz. f°.

ken en brieven, die op de uitbreiding van de Broederschap in het buitenland betrekking hadden, te onderzoeken en de noodige briefwisseling te houden. Stolker's brief is voor meer dan de helft eene apologie, eene verklaring van zinsneden in vorige brieven, waaraan men eene verkeerde uitlegging had gegeven, eene mannelijke verdediging van zijne eer en zijn karakter. Opnieuw had men eenige vragen gesteld, waarop hij het antwoord geeft. De Commissie scheen het denkbeeld van gemeentestichting nog niet te hebben opgegeven, en wilde dat hij blijven zou. Hij kon getuigen, dat de schare van toehoorders genoegzaam even talrijk bleef, dat ook de denkwijze verlichter en verdraagzamer was geworden, hoewel verdraagzaam naar de leer van Bonnet. Toch was hij besloten aan de Sociëteit te vragen, in het land te mogen dienen, daar hij vreesde dat zijn plan zou blijken onuitvoerbaar te zijn.

Dat deed hij dan ook in zijn schrijven van 4 Juni aan de vergadering van 1789, waarin hij een breed verslag gaf van alles wat hij tot hiertoe had gedaan om, zoo mogelijk, onder de uitgeweken Nederlanders eene verdraagzame christelijke gemeente te stichten. „Welke is nu de vrucht geweest van mijn arbeid?" vraagt hij aan het einde. „Zonder verwaandheid durf ik veronderstellen, dat ik het gros mijner toehoorders eenige redelijke begrippen van den godsdienst heb ingeboezemd, en hen gematigder heb leeren denken dan voorheen. Sommigen, en wel van de aanzienlijksten, hebben mij zelfs met dankzegging zeer vleiende betuigingen gedaan, en mij verzekerd, dat zij mij zeer gaarne hooren, schoon ik niet verzuim, bij voorkomende gelegenheden de ongerijmde doch algemeen aangenomene leerstellingen met ijver, doch altoos gematigd en bescheiden te bestrijden. Dikwijls heeft men zich bij mij als over een wezenlijk verlies beklaagd, als men eens onder mijn gehoor niet kon komen, en mij òf om mijne leerrede ter lecture verzocht, òf bij mij aangehouden, om ze nog eens te komen voorlezen. Wijders bejegent men mij allerwege met al die achting en genegenheid, welke een leeraar van zijne eigenlijke kerkgenooten met reden kan

verwachten, en is mij eindelijk overtuigend gebleken, dat men ernstig verlangt, dat ik hier zal blijven en met prediken continueren, vooral sedert men geweten heeft, dat de gemeente der Genuesen met haren leeraar van hier stond op te breken en naar haar vaderland weêr te keeren, gelijk zij dan ook staande mijne ziekte opgebroken is. Wij meenen dus alle reden te hebben om, ingeval van mijn hierblijven, een aanhoudenden kerkgang van mijne meeste hoorderen te wachten, en ons met meerder vrucht van mijnen arbeid in het vervolg te vleien, en zijn wij geenszins geheel zonder hope van het groote but wat vroeger of later gelukkig te zullen bereiken.

„Wat onze Remonstrantsche Broeders en Zusters betreft, zij betuigen zich altoos volkomen over mijn dienst voldaan, en verzekeren mij dagelijks hartelijk te wenschen, dat ik hen moog blijven stichten. Ik poog voorts door catechisatiën, daar 't gevorderd wordt, dienst te doen, en ben met het onderwijs van twee jonge juffers zoo verre geavanceerd, dat ik ze eerlang door doop en aanneming ons godsdienstig genootschap hoop in te lijven. In de conversatie doe ik wat ik kan, om de redelijkheid van het Remonstrantisme en het ongelijk, zijnen voorstanders en belijders voorheen aangedaan, te bewijzen, en somtijds tracht ik sommiger verlangen om onderrichting omtrent voorname punten, door opzettelijk geschrevene verhandelingen, tot bevordering van de belangen onzer Broederschap, te voldoen, gelijk bijv. ten bewijze, dat de Remonstranten vanouds de leer der onderlinge verdraagzaamheid, evenzeer als nu, ook omtrent andere punten dan de vijf bekende artikelen, geleerd en even gewichtig, ja zelfs gewichtiger dan die artikelen zelve, verklaard hebben [1]), waar-

---

1) Er is een stuk van Stolker bewaard gebleven (*Catal. v. handschr.*, Rott., N°. 1785), 6 Dec. 1788 opgesteld voor Pottey Turcq, in den vorm van een brief aan een predikant gericht, waarin hij deze twee vragen, door den raadsheer gedaan, beantwoordt, nam. welk gewicht de Remonstranten in den beginne gehecht hebben aan het leerstuk der onderlinge verdraagzaamheid, in verband met de waarde, door hen aan de vijf artikelen toegekend, en of zij die verdraagzaamheid verder dan tot die genoemde

omtrent ik hier de vooroordeelen al vrij algemeen en sterk gevonden, en verscheiden malen veel twijfel en tegenspraak ontmoet heb, zeker omdat het nooit zoo voldoende was bewezen, als ik gemeend heb te kunnen doen en gedaan heb, met gevolg van overtuiging. Ik behoef, denk ik, niet te zeggen, dat na het opbreken van de gemeente van Genevoisen, onze vooruitzichten nog merkelijk zijn verbeterd, dat wij nu adparent zonder gevaar tot wekelijks prediken zullen komen, dat onze bijeenkomsten nu misschien op Zondag zullen kunnen worden gehouden, tenzij wij van het laatste misschien ons nog laten wederhouden door de vrees, dat de vergaderingen der Contra-Remonstranten ons, en de onze hun zeer onaangenaam in den weg moesten zijn, en dat daaruit ongenoegen ontstaan en de harmonie verbroken worden mocht. Die harmonie wakkert voor het overige dagelijks aan met het toenemen der gemeenzaamheid tusschen onze Remonstrantsche Broeders en de Contra-Remonstrantsche uitgewekenen van het meeste aanzien en den meesten invloed. Indien ik niet belet ware geworden [1]), zou ik op den Hemelvaartsdag, en misschien ook op den tweeden Pinksterdag, in de beurt van den Contra-Remonstrantschen Predikant gepredikt hebben. Met

---

artikelen uitgestrekt wilden hebben. Stolker teekende uit zijne adversaria een aantal aanhalingen op uit brieven en geschriften van Wtenbogaert, Episcopius, De Niëlles, De Groot, Poelenburg en Van Limborch. Hierop liet hij volgen de getuigenissen der gezamenlijke Remonstranten, door te wijzen op de voorrede van hunne Belijdenis en het reeds in 1633 door Wtenbogaert gestelde eerste hoofdstuk van hunne wetten. Mocht de raadsheer meer willen weten, dan verwees hij hem naar het zoogenaamd „Ontwerp van tolerantie" en de beweringen van den „Advocaat der vaderlandsche kerk" (vgl. Ypeij en Dermout, *Gesch. d. Ned. Herv. Kerk*, dl. III, blz. 540 vv.), naar de redevoeringen van Bonnet en Van der Kemp (ald. blz. 512 vv.), en naar hetgeen Driebergen tegen Van den Honert had geschreven (*Bibl. d. Remonstr. geschr.*, Amst. 1863, blz. 59). Voorts achtte hij voor de studie van het onderwerp de drie laatste hoofdstukken van Van Limborch's *Theol. Christ.* aanbevelenswaardig en *De vrijheid van godsdienst in de burgerlijke maatschappij verdedigd* (Amst. 1782). Het concept bevat op den kant nog verwijzingen naar de „Handelingen van de Sociëteit".

1) Door zijne ziekte.

dien Predikant kom ik ook beter overeen dan wel voor dezen, vermoedelijk ingevolge van de gunst, waarin ik mede sta bij zijne aanzienlijke kerkgenooten. Hij heeft mij gedurende mijne ziekte drie- tot viermaal 's weeks bezocht en allen dienst aangeboden, en in zijne publieke gebeden heeft hij God om mijne herstelling gesmeekt, mij daarin noemende dengene, die met hem alhier het Evangelie verkondigde."

Nutteloos was dus in elk geval zijn arbeid niet geweest, al had hij een ideaal nagestreefd, dat voor geen verwezenlijking vatbaar was. De vraag was nu, of het nut, dat hij misschien te Brussel nog zou vermogen te stichten, opwegen kon tegen diensten, die hij in het land zou kunnen bewijzen. Hij voor zich aarzelde niet te verklaren, dat hij het liefst aan het hoofd eener gemeente in de Republiek zou wenschen geplaatst te worden. Doch wilde men hem hier laten, dan zou hij blijven, mits men voor zijn onderhoud zorgde. Wat omtrent dit laatste gedaan is, weten wij; en wat het eerste betreft, nadat Frets den inhoud van zijn brief in het kort saamgevat en aan de vergadering medegedeeld had, werd er besloten, aan hem zelven de beslissing te laten.

En hoedanig was nu het rapport, dat in deze vergadering door de Commissie werd uitgebracht [1])? Wat aangaat de gemeenten te Brussel en Duinkerken, behelsde het eenvoudig een verslag, van hetgeen haar uit de brieven van Stolker en Bliek Stade gebleken was. Dit verslag is echter niet geheel kleurloos; ik meen althans eenige mindere ingenomenheid te bespeuren met den arbeid van Stolker dan met dien van Bliek Stade. Had de eerste misschien de broeders een weinig gekwetst met zijne laatste kloeke zelfverdediging? Van den laatste kon men verklaren, dat hij bij de gemeente en andere fatsoenlijke inwoners in hooge achting stond en dat, zoo iemand, hij

1) Ik deel dit rapport, zooals het is opgenomen in de „Handelingen van de Sociëteitsvergaderingen", met enkele bekortingen hierachter mede onder Bijl. IV.

de Broederschap van goeden dienst kon zijn, terwijl de vergadering omtrent Stolker's verhouding tot de Gereformeerde emigranten tamelijk in het onzekere werd gelaten. Het was te begrijpen, dat Stolker in 1790 opkwam tegen alle uitdrukkingen en misstellingen in dit rapport, die zijn persoon en zijn werk in een verkeerd daglicht plaatsten. Ten aanzien van hetgeen de Commissie zelve in het belang van de groote zaak had verricht, legde zij eenvoudig de verklaring af, dat en waarom zij niets had kunnen doen. Vooreerst was zij minstens twee maanden te laat aangesteld. Zij had handelend moeten kunnen optreden, vóórdat de emigranten gelegenheid hadden gehad om zelfstandig te handelen. Nu werd zij te Brussel voor een „fait accompli" geplaatst; de gemeente van Langerak stond aan het bereiken van haar doel onoverkomelijk in den weg. Het is, of een verwijt van de Haagsche kerk, die de Sociëteitsvergadering veel eerder had willen doen samenroepen, aan het adres van de kerken van Amsterdam en Rotterdam hier tusschen de regels te lezen staat [1]). Ten andere was de Commissie van den aanvang tot werkeloosheid gedoemd, daar haar alle volmacht en alle hulpmiddelen om te handelen waren onthouden. Zij was dus niet in staat om, met volkomen kennis van zaken, een gemotiveerd plan tot uitbreiding van de Broederschap in het buitenland voor te dragen. Toch had zij niet stilgezeten, want zij bleef levendig doordrongen van het gewicht der zaak. Het gold het hoogste belang der Broederschap. Zij had een manifest in het Nederlandsch en Fransch uitgevaardigd, in den vorm eener missive aan de Protestanten in Frankrijk, door een hunner ontworpen, door allen vastgesteld en goedgekeurd, waarin helder uiteen werd gezet, dat de geschillen, die de Protestanten tot hiertoe onderling verdeelden, niet behooren tot het wezen van

---

1) De kerkeraad van Den Haag deed in de Handelingen van deze Sociëteitsvergadering tevens een protest aanteekenen tegen de wijze, waarop de vorige vergadering zijn voorstel ontvangen en daarop deze Commissie benoemd had.

den godsdienst; dat elke afzondering op leerstellige gronden in strijd is met het ware karakter van de christelijke kerk alsmede met het beginsel der Hervorming. De Fransche protestanten, die nu in het genot van godsdienstvrijheid zijn gesteld, werden opgeroepen, „om aan de wereld het voorbeeld te geven van eene ware, algemeene christelijke kerk, waarin rechtmatige christelijke vrijheid heerscht, betamelijke christelijke verdraagzaamheid geoefend, kerkelijke gemeenschap gehouden, en alle Christenen voor broeders erkend worden, die God als zijne kinderen en Jezus Christus als zijne broeders erkennen". Het manifest wilde met nadruk de aandacht hierop vestigen, opdat, bij de stichting van protestantsche gemeenten in Frankrijk, zulke schikkingen zouden gemaakt worden, dat allen, met terzijdestelling van alle partijbenamingen, zich zouden kunnen vereenigen in één godsdienstig genootschap [1]. Doch het mocht hierbij niet blijven, er moest gehandeld worden. Hoevele predikanten van de Nederlandsche en Waalsche kerken waren niet door de omwenteling van hun ambt ontzet! Zou de Broederschap de deur niet voor hen open zetten? Waren, behalve te Duinkerken, ook niet elders in Frankrijk protestantsche gemeenten ontstaan, waarin het beginsel der christelijke vrijheid werd gehuldigd, en zou de Broederschap niet trachten zulke gemeenten aan zich te verbinden? Zou zij hare kweekschool niet dienstbaar maken aan de opleiding van protestantsche jongelieden uit den vreemde, die daarna, als predikers van de leer der onderlinge verdraagzaamheid konden optreden, en het Remonstrantisme verbreiden ver buiten de grenzen van het vaderland? Was de tijd niet gekomen om eene commissie in het leven te roepen, toegerust met de noodige macht en financieele kracht, om in al deze richtingen

1) Wat ik hier mededeel, is ontleend aan eene aankondiging van dit geschrift in de *Nieuwe Algem. Vaderl. Letteroefeningen*, dl. IV, st. 1 (Amst. 1789), blz. 389. Alle pogingen om ergens in openbare of bijzondere verzamelingen een exemplaar van dit geschrift te vinden (zie den titel in Bijl. IV), dat, behalve het voorbericht, 136 blz. gr. 8° beslaat, zijn tot hiertoe vruchteloos geweest.

werkzaam te zijn, en langs deze wegen het groote doel te bereiken? — Ik stip slechts enkele hoofdpunten aan uit dit merkwaardig rapport, dat in zijn geheel verdient gekend te worden. Het strekt den stellers tot eer, dat zij, in het geloof aan eene heilige roeping, het aanvaarden van zulk eene veelomvattende taak voor het kleine kerkgenootschap der Remonstranten niet te groot of te zwaar hebben geacht.

De Commissie had hiermede haar taak volbracht. De vergadering was haar dankbaar voor de moeite, die zij zich gegeven had, en voor haar uitvoerig rapport, en bleek terstond bereid om de kerken van Amsterdam en Rotterdam schadeloos te stellen voor de onkosten van het uitgeven der missive „aan de protestantsche medechristenen in Frankrijk". Maar het moet de Commissie bitter gegriefd hebben, dat de overige predikanten en kerkeraadsleden zoo weinig doordrongen waren van het gewicht dezer zaak, dat zij met groote meerderheid besloten niet te treden in hare conclusiën, dit onderwerp verder te laten rusten, en in deze richting niet anders te werken dan door geschriften, waartoe allen ernstig werden uitgenoodigd. De predikanten Konijnenburg en Van Rees, en de gecommitteerden van de Haagsche kerk Van der Meersch en Ruickhaver achtten zich verplicht, als leden der Commissie in de „Handelingen" te doen aanteekenen, dat zij niet medegewerkt hadden tot zulk een besluit en niet verantwoordelijk wilden zijn voor het plichtverzuim, dat hieruit voortvloeide. Men begrijpt, dat hierdoor ook de positie van Stolker en Bliek Stade geheel veranderde. Nu de Sociëteit aan het stichten van buitenlandsche gemeenten naar het beginsel der Remonstranten zich niet meer gelegen liet liggen, konden beide predikanten, zoolang zij dáár bleven, der Broederschap ook niet meer van dienst zijn. Bliek Stade schijnt het er voor gehouden te hebben, dat hiermede ook de band tusschen hem en de Broederschap was verbroken. Had hij, evenals Stolker, verzuimd bij punt van beschrijving de bezoldiging aan te vragen, waarop hij als Remonstrantsch predikant meende aanspraak te mogen

maken, en was ook hij naar de kerken van Amsterdam en Rotterdam verwezen, van die bevoegdheid heeft hij geen gebruik gemaakt. Daar de gemeente van Duinkerken niet bij machte schijnt geweest te zijn om hem te onderhouden, heeft hij van haar afscheid genomen en keerde hij naar zijne familie in Frederiksstad terug. Gereformeerde predikanten hebben daarna zijne plaats ingenomen. De eenige gemeente, waarin werkelijk het plan van Stolker verwezenlijkt is geworden, ging aldus voor de Broederschap verloren. Stolker heeft echter gemeend zijn post niet te moeten verlaten, al was hem nu zonneklaar geworden, dat de groote meerderheid in de Broederschap begreep, zich niet te moeten inlaten met het stichten van buitenlandsche gemeenten. De vergadering had uitdrukkelijk verklaard, dat hij, na het opheffen der Commissie, had opgehouden te Brussel der Broederschap van dienst te kunnen zijn. Nochtans gevoelde hij zich tegenover de weinige Remonstranten te Brussel niet alleen, maar ook jegens anderen, die hem trouw bleven, verplicht te blijven. Eén ontviel hem, de man dien hij bij uitnemendheid hoogachtte. Diens dood was voor alle emigranten een groot verlies. „Nog nimmer", schreef iemand aan Stolker, van wien hij de droeve tijding ontving [1]), „heeft het overlijden van eenig particulier mij zoo diep getroffen dan dat van dezen aller braven achting waardigen man. Gij weet, dat ik ontelbare uren met en in tegenwoordigheid van hem, tijdens de residentie der staatscommissie binnen deze stad, aan onze geliefkoosde taak gearbeid heb, niet zelden tot in den vroegen morgen". Hij had een „diep respect en veneratie voor 's mans vaderlandsliefde en uitmuntende verdiensten", en doorslaande bewijzen ontvangen van „zijn edel hart en respectabel karakter". Pottey Turcq „*had bij* zijn leven de achting verworven van elk, die eerlijk dacht

1) D° 14 Sept. 1789 zonder plaats (Hs. Rotterd. kerk). De brief, vermoedelijk uit Parijs geschreven, is get. N. N. Of Bicker, of Gevers, of een der andere emigranten, die met de Fransche regeering onderhandeld hadden, de schrijver is, durf ik niet verzekeren.

en het geluk had hem te kennen". De schrijver van den brief zou het officieele doodsbericht, zoodra het tot hem kwam, met aandoening eene plaats geven bij diens brieven, die hij zorgvuldig bewaarde, en verzocht Stolker om, indien 's mans boeken en goederen door de familie onder den hamer werden gebracht, voor hem daaruit een aandenken te koopen. Ik geef te eer aan dit getuigenis hier eene plaats, omdat onder de Gereformeerden niemand meer dan Pottey Turcq het ernstig streven van Stolker wist te waardeeren.

Van Stolker zelven vernemen wij, buiten de briefwisseling die hij voerde over zijne bezoldiging [1]), niets meer. Aan wien zou hij ook verslag geven van zijne werkzaamheid? Hij ging geregeld voort met preeken, nu zelfs wekelijks, totdat de tijdsomstandigheden hem dwongen te eindigen. De Oostenrijksche Nederlanden in het algemeen en Brussel in het bijzonder werden meer en meer het tooneel van oproerige bewegingen. De regeering wilde de Staten der gewesten met geweld tot gehoorzaamheid aan hare besluiten dwingen, maar zij bleven zich niettemin verzetten. Wat baatte de ontbinding dier Statenvergaderingen, waar de derde stand zich verhief, aangevoerd door een Hendrik van der Noot, om met de wapenen zijne vrijheid te verdedigen! Den 4den December 1789 schreef Stolker aan de kerk van Rotterdam, onder dankzegging voor alles wat zij te zijnen behoeve gedaan had: „Mijne onzekerheid voor het toekomende, de onaangename omstandigheden waarin wij ons hier bevinden, het donker vooruitzicht voor het vervolg, en de waarschijnlijkheid dat om die reden met het voorjaar de meesten onzer landgenooten zich voor hunne zekerheid naar elders zullen begeven, doen mij hartelijk wenschen om, na expiratie van den termijn van mijn tegenwoordig engagement, tot den dienst der kerken binnen het vaderland weer te keeren. Uwer Eerw. herhaalde betuigingen, dat zij dit zeer gaarne zouden zien, doen mij vertrouwen, dat zij ook gereedelijk wat in hun vermogen is zullen bijdragen, om het daartoe te brengen,

---

1) Zie boven, blz. 160 v.

indien het slechts eenigszins mogelijk is". Verreweg het grootste gedeelte der Nederlanders nam werkelijk, bij het uitbreken dezer troebelen, de wijk naar Frankrijk, zoodat Stolker's gehoor gaandeweg inkromp. Op den laatsten Zondag van Mei bediende hij nog eenmaal het avondmaal, waaraan eenige Gereformeerden en Lutherschen deelnamen, en sloot daarmede tevens zijne godsdienstoefeningen. Toch duurde het nog eenige weken, eer hij Brussel voorgoed vaarwel zeide, en wij zullen zoo aanstonds zien, wat hem in dien tijd bezighield. Toen zijn besluit vast stond om naar de Republiek terug te keeren, nam hij van alle vrienden, die hij in Brabant en Frankrijk moest achterlaten, hartelijk afscheid. Aandoenlijk is de brief, dien hij schreef aan Mr. Hendrik van der Hoop Gzn., een dergenen die naar Frankrijk waren vertrokken [1]). Ik deel dien mede, omdat wij er uit zien, in welk eene stemming Stolker den vaderlandschen grond weder betrad. „Ik moet Brussel verlaten", zoo schreef hij, „en ben bezig met op te breken. Dit zal mij veel kosten. De bewijzen van achting en genegenheid, waarmede men mij dáár vereerd heeft, zullen mij met zeer veel aandoening doen scheiden van de brave vrienden, die ik er nog achterlate, en het vooruitzicht doen verliezen, van er UwEG. en de heeren Bicker en Van Hoorn vooral, nevens UwEG. en HunWEGG. geëerde vrouwen en het geheele respectabele huisgezin van den heer Bicker, wedergekeerd te zien. 't Zal mij altoos spijten, dat de omstandigheden des tijds zoo ongunstig zijn geweest voor de voortzetting van mijn aangevangen werk alhier, en dat mij geen uitzicht overblijft, om het, bij mislukking van mijne tegenwoordige ontwerpen, weder te hervatten. Ik voorzie met smart de aanstaande algeheele slooping onzer godsdienstige stichting binnen deze stad, en betreure de onvoorzichtigheden en verwijderingen, die ze onvermijdelijk moeten verhaasten. Ik gevoel alles, wat

1) De brief aan Hendrik, zoon van Mr. Gijsbert van der Hoop, die, in Schoonhoven geboren, zich in 1748 als koopman te Amsterdam had neergezet — en broeder van den hierboven, blz. 166, genoemden Cornelis, werd 15 Juli 1790 uit Brussel geschreven (Hs. Remonstr. kerk Rott.).

de scheiding voor mij verzwaren moet. Dat ik heenga, van waar ik liefst verwijderd bleef, naar het land, dat ons heeft uitgeworpen en dat mij misschien nog niet zal willen ontvangen, — het land, dat zeer zeker velen mijner vrienden nog niet wederontvangen wil, en waarin UwelEdG. en de andere genoemde Heeren nog niet zouden willen worden opgenomen, en dus het land, dat ons misschien nimmer weder zal vereenigen, en dat ik hen, die ik onder alle mijne bekenden hoogst achte, waaraan ik door den band van genegenheid en vriendschap sterkst verbonden ben, met wien ik het leven aangenaamst zou kunnen slijten, en die mij duurst aan zich verplicht hebben, moet achterlaten in eenen staat van onzekerheid, in tijden van verwarring, in omstandigheden, die onloochenbaar voor het belang der familiën van een treurig uitzicht zijn, — dit zijn bedenkingen, die mij meer de smarten eener scheuring dan eener scheiding zullen doen gevoelen, en die mij, dit schrijvende, reeds aandoenlijk bedroeven, zonder dat ik mij nog andere bedenkingen behoeve te herinneren. Doch ik herneme mijnen moed, en ik danke den God, die rijk is in vertroostingen,.... dat bij Hem uitkomsten zijn in allen tegenspoed. Hij kan ons licht, als 't Hem behaagt, eens weder te zamen brengen en in blijdschap, over onze herstelling in eere en goederen, met alle de onzen doen juichen.... Schoon ik in het toekomstige niet het minste licht ontdekke,.... mijn hart nochtans wordt verkwikt door hope en mijne ziel gesterkt door vertrouwen, dat wij éénmaal redding zien zullen. Mijn vijand acht ik hem, die mij dat vertroostend denkbeeld zou willen benemen. Als ik het eens gerealiseerd zal zien, welk eene vermeerdering van genoegen zal mij dan de aanstaande scheiding zelf aanbrengen! In verwachting hiervan leg ik slechts provisioneel, zoo aan mijne overige Vrienden en Vriendinnen, als aan UwelEdGeb. en Mevrouwe, mijne eerbiedigste dankbetuiging bij dezen af voor de bewijzen van beleefdheid, van achtinge, van vertrouwen en van goedheid, waarmede zij mij hebben gelieven te vereeren. Altoos zal ik die in de erkentlijkste gedach-

tenis houden .... Laat ik mij door en bij UwelEdG. in hunner aller genegene gedachtenis en vriendschap mogen aanbevelen .... Mochten zij allen de oprechte wenschen van mijn gevoelig hart en alle mijne gedane betuigingen uit mijnen mond gehoord hebben! Het valt mij zwaar ze te schrijven. Mijn verlangen is, dat zij ze allen mogen lezen .... Laat ik U derhalve, laat ik hen allen mogen bidden, om dezen als aan hen allen geschreven te willen aanmerken. God weet, dat het niet is, omdat ik de moeite, maar omdat ik de herhaling der aandoening schuwe, dat ik niet aan de Heeren Bicker en Van Hoorn, en door HunWEG. aan hunne hoogst geëerde Echtgenooten en aan de Kinderen des Heeren Bicker schrijve .... Laten, bid ik, Juffr. Kuffler en de Heer van Ommeren door UWEG. mijne beleefdste en genegenste groete en mijnen welmeenendsten heilwensch, met dankbetuiging voor de bewezene achting, ontvangen. Maar inzonderheid, ontvang Gij zelf, WelEd. Geb. Gestr. Heer, met Mevrouwe de ongeveinsdste herhaling van alle mijne gedane verklaringen en wenschen. Ik ga met droefheid henen, in de onzekerheid, of ik in eenig mijner oogmerken zal slagen en wat van mij zal worden. Doch ik bevele dit met gelatenheid aan God."

Voor het eerst, na eene afwezigheid van derdehalf jaar, verscheen Stolker weer op de Sociëteitsvergadering, die van 15 tot 17 Juni 1790 te Rotterdam werd gehouden, en nam daar plaats bij de afgevaardigden van zijne voormalige gemeente. Hij zou reeds in het vorig jaar zijn opgekomen, had zijne ziekte dit niet belet. Zonder gevaar, kon hij zich thans in het vaderland vertoonen, want al had de regeering van Schoonhoven besloten, hem in hare stad niet weder toe te laten, een banvonnis was er niet over hem geveld. Hij zelf gaf nu een kort verhaal van zijne bemoeiingen en ervaringen in den vreemde [1]), en stelde zich weder ter beschikking van de Broederschap in het vaderland. De vergadering heeft niet geaarzeld, van

1) Het autograaf, waaraan ik hierboven enkele bijzonderheden ontleende, berust bij de Rotterd. kerk.

die aanbieding acte te nemen, en met nagenoeg algemeene stemmen zijne terugkomst verlangd, maar het was de vraag, of hij, zoolang hij niet beroepen was, niet beschouwd moest worden als buiten dienst te zijn, en hem dus wel een hooger bezoldiging dan van 500 gulden, het emeritaatstractement, kon worden toegekend [1]). Met nadruk verdedigde hij zijne aanspraak op eene gelijkstelling met andere predikanten, die men hunne tractementen had laten behouden, toen zij ontslagen werden van hunne diensten in andere gemeenten, waar zij het niet langer houden konden. Ook achtte hij zich gekrenkt door de Vergadering van het vorig jaar, die hem van zijn post als curator der kweekschool had ontzet [2]). De eerste ontmoeting van Stolker met de Broederschap was niet in alle opzichten vriendelijk. De benoeming van een hoogleeraar in de godgeleerdheid, in de plaats van Van der Meersch, aan wien de welverdiende rust werd gegund, heeft hierop ongetwijfeld invloed geoefend. De kerkeraad van Rotterdam en velen onder de predikanten hadden hiervoor Stolker op het oog, maar te Amsterdam bleek men de keuze van een ander te verlangen. Het loffelijk getuigenis aangaande Stolker, dat Van der Hoop overzond, om hem bij zijne Amsterdamsche vrienden aan te bevelen, bracht geen verandering in de stemming, en Stolker vermoedde zelfs, dat men uit vrees voor zijne candidatuur hem buitenslands wilde houden [3]). De beslissing werd verdaagd tot de voort-

---

1) De *f* 500, die door de kerken van Amsterdam en Rotterdam voor het afgeloopen jaar waren voorgeschoten, werden thans, op Stolker's aanvraag bij punt van beschrijving, teruggegeven.

2) Stolker was in 1787 voor vijf jaar tot curator benoemd. In 1788 had hij zelf ontheffing van die betrekking gevraagd, doch zoo men hem liet aanblijven, stelde hij zich tegelijk beschikbaar om in het land te dienen. Van het laatste maakte men geen gebruik, maar wel had men hem eene betrekking ontnomen, die men ook thans niet kon goedvinden hem weder op te dragen.

3) Stolker heeft afschrift gehouden van de brieven, die hij op 8 en 15 Juli over deze zaak schreef aan Corn. van Vollenhoven Jz. te Rotterdam en Mr. H. van der Hoop Gijsbtz. te Sire, aan welken laatste het hierboven medegedeeld fragment is ontleend.

zetting van deze vergadering op 3 Augustus. Wel kwam hij als de derde op de voordracht van zes predikanten, waaruit de benoeming zou geschieden, doch reeds bij de stemming van een viertal viel hij af, en Konijnenburg werd benoemd. Lang heeft Stolker echter niet op een vasten werkkring, zijner waardig, behoeven te wachten. Rotterdam, dat aan zijne afgevaardigden in last had gegeven, hem op de nominatie voor het professoraat te brengen, besloot terstond hem aan zich te verbinden. Op 6 Augustus werd een viertal en dadelijk daaruit een tweetal gemaakt, om in eene vacature te voorzien, en tien dagen later het beroep op Stolker uitgebracht. Het is mij niet gebleken, dat de stedelijke regeering vóór of na zijne intrede een eed op de constitutie of eenige andere verklaring van hem gevorderd heeft. De verdere levensgeschiedenis van Stolker ligt buiten mijn bestek; mijn doel was alleen, eene beweging in den boezem van het kerkgenootschap der Remonstranten te doen kennen, waarbij Stolker zulk eene voorname rol heeft vervuld. Dat het plan tot oprichting van christelijke gemeenten in het buitenland in den geest van het Remonstrantisme eene belangrijke bladzijde mag heeten in de geschiedenis der Nederlandsche protestantsche kerk uit het laatst der vorige eeuw, en in verband staat met den meer bekenden brief, door de Broederschap der Remonstranten in 1797 gericht aan alle leeraren en opzieners van protestantsche gemeenten in Nederland, zal wel geen betoog behoeven. Bracht dit onderzoek ons in aanraking met de patriotsche emigranten, van wie wij betrekkelijk weinig weten, het zal, naar ik vertrouw, tevens in het licht hebben gesteld, dat meerdere kennis van de gemeenten, die zij in het buitenland hebben gesticht, niet onbelangrijke bijdragen kan leveren voor de geschiedenis der jaren 1787 tot 1795 in het algemeen. Met hetgeen dienaangaande wellicht nog gevonden kan worden, is zeker winst te doen voor onze staatkundige en kerkelijke geschiedenis.

BIJLAGE I.

TOESPRAAK VAN STOLKER AAN PRINS WILLEM V EN DAARBIJ GEVOEGDE AANTEEKENING VAN ZIJNE HAND.

Doorluchtigste Vorst!

Gelijk altoos de Remonstranten onder de ijveraars van Uw Doorluchtig Huis hebben uitgemunt, zoo dikwijls het er is op aangekomen, om van hunne verklaring openlijk bewijzen te geven, zoo zijn zij het ook thans, die in onze personen de eer hebben Uwe Hoogheid opnieuw de blijken te toonen van den ijver, de hooge achting, den eerbied, die elk onderdaan van dezen staat aan den persoon van Nederlands tegenwoordigen Doorluchtigen Erfstadhouder en aan Hoogstdeszelfs uitstekende verdiensten schuldig is.

Niemand kan oprechter dan wij zijne vreugde betuigen over de eer om Uwe Hoogheid in deze stad te zien, om er U te zien, door de gunst der Goede Voorzienigheid, welvarende, om er zelfs tot Uwen Doorluchtigen persoon te worden toegelaten, U te mogen begroeten, en ons in de bevordering onzer bijzondere en algemeene belangen in Uwe Hooge Gunst te mogen aanbevelen.

Wij nemen nederig en eerbiedig de vrijheid, om ons de tegenwoordige gelegenheid ten nutte te maken.

Laten, bidden wij U, de Remonstranten in het algemeen, die over het geheel altoos toonden nuttige en gehoorzame onderdanen van dezen staat, brave burgers, en, schoon van 's Lands hoofdkerk in gevoelens verschillende, oprechte Christenen te zijn, en voor wier goed gedrag wij in het vervolg durven borg blijven, — laten zij, bidden wij U, in U altoos een genegen

Begunstiger, een veiligen Toeverlaat en een krachtigen Beschermer mogen vinden.

Gedoog, dat zij U door ons verzekeren mogen, dat zij aan de goede genegenheid Uwer Hoogheid jegens haar nooit eenig oogenblik durven twijfelen, na al de menigvuldige bewijzen, welke het Uwe Hoogheid reeds behaagd heeft, hun daarvan bij alle gelegenheden te geven, en welke Hoogstdezelve, door ons tot deze aanspraak vrijheid te vergunnen, op dit eigen oogenblik uitstekend vermeerderd heeft.

Gelijk voor alle de reeds voorheen door Uwe Hoogheid aan ons bewezen gunsten, zoo echter voor de tegenwoordige in het bijzonder, betuigen wij op de allerernstigste wijze onze ongeveinsde en allerhartelijkste dankbaarheid, en erkennen daarvoor aan Uw Doorluchtig Huis onze duurste verplichtingen.

Vermeerder die verplichtingen, o Vorst, indien zij nog vermeerderd kunnen worden, door ons toe te laten om ook onze eigen personen te mogen aanprijzen in Uwe hooge gunst en bescherming.

Zoo moete over Uwe Doorluchtige Hoogheid zelve, over Uwe Koninklijke Gemalinne, over Uwe Vorstelijke Spruiten en over Uw geheel Doorluchtig Huis altoos de dierbaarste zegen des Hemels worden uitgestort, en zoo moeten de welmeenendste zegeningen door alle Nederlanderen daarover tot aan het einde van alles worden uitgesproken.

Voor het overige: Uwe Doorluchtige Hoogheid bereike gelukkiglijk alle de oogmerken Harer tegenwoordige reizen en kome voorspoediglijk ter plaatse, daar haar elk oogenblik die hulde bewezen wordt, met welke wij ons uit den grond onzer harten vereenigen, wanneer wij Uwe Hoogheid verzekeren, dat wij Hare allereerbiedigste en getrouwste aanklevers en dienaars zijn.

De prins antwoordde hierop eenvoudig: „Ik dank de heeren voor hunne attentie en voor de zegenwenschen over mij en mijn Huis uitgesproken; zij kunnen verzekerd zijn, dat, zoolang de Remonstranten, gelijk zij tot nog toe gedaan hebben, zich als gehoorzame onderdanen gedragen, ik hun altoos mijne protectie verleenen zal".

BIJLAGE II.

SCHRIJVEN VAN STOLKER AAN DEN RAADSHEER POTTEY TURCQ.

Aen den WelEd.Geboren Heer P. T.,
toen te Brussel, in January 1778.

WelEdel Geboren Heer!

Ik voldoe zeer gaerne aen UwEG. begeerte om u schriftelijk het voorstel te doen, waerover ik de eere had u een oogenblik mondeling te onderhouden. Gij zult de vrijheid, welke ik ten zelfden tijde neme, om op uwe bedenkingen te antwoorden, zooals ik vertrouwe, wel willen verschoonen.

Mijn voorstel was eenvoudig, dat UwEG. geliefde mede te werken, of om, zoo het gedecideerd zeker was, dat zich een genoegzaem aental Protestantsche Hollandsche Familiën voor altoos hier zou nederzetten, en daeronder die in 't Vaderland tot verschillende Godsdienstige Gezindten behoord hadden, voor dezelven eene algemeene Christelijke Verdraegzame Gemeente te stichten, of om, zoo dit nog te onzeker zijn mocht, provisioneel zoodanige schikkingen te maken, dat bij beurten de Eerw. Heer Langerak en ik de zich hier bevindende geretireerde Protestantsche Nederlanders op dezelfde plaets Godsdienstiglijk zouden mogen stichten. Ik meende dat dit een plan was, Uwer WEG. medewerking waerdig, en ik kenne Uwe verdraegzame verlichte denkwijze te wel, om niet overtuigd te zijn, dat het, zoo het eeniglijk van U afhing, gewisselijk tot stand zou komen. 't Waren niet uwe zwarigheden, die Gij mij voordroegt, maer die, welke Gij voorzaegt, dat anderen maken konden en adparent maken zouden; en ik had in onze woordenwisseling daerover het genoegen van te hooren, dat zij geene anderen waren, dan die, welke ik zelf mij hadt voorgesteld te zullen ontmoeten.

De eerste was deze: Men heeft hier velen der gewezen aenzienlijke Leden van verscheidene Regeeringscollegiën in ons Vaderland, zonder wier medewerking men volstrekt niet slagen kan, ja die de eersten zouden moeten zijn, om dit ontwerp tot stand te brengen. Wat zal men, zoo zij er de hand aan leenen, in de Republiek zeggen? Daer zal een kreet in dezelve opgaen,

dat men nu onlochenbaer bewijst, dat het ook om den Godsdienst is te doen geweest, en dat men de Arminianerij, of nog erger, in de Kerk heeft willen invoeren.

Laet ik deze bedenking vrijmoedig mogen beantwoorden. Daer is óf gegronde hoop voor algemeene herstelling van zaken in het Vaderland, en dus om eenmael weder te keeren, om zich in 't bezit te stellen van de posten, waeruit men zoo onrechtvaerdig gestooten is, óf zij is er niet. Is zij er: ik erken edelmoedig, dat dan deze bedenking van het uiterste gewicht is. Maer UwEG. gelieve op te merken, dat dan het voorstel, om eene standhoudende Gemeente te stichten, geheel vervalt, en dus in dit geval deze zwarigheid alleen maer relatie heeft tot het voorstel van provisioneele schikking. Maer laet ik daeromtrent mogen aenmerken, dat die schikking eeniglijk involveert het gebruik van dezelfde plaets bij beurtwisseling, om er dan door eenen gewezen Leeraer der heerschende Kerk in ons Vaderland, dan door eenen Remonstrantschen den openbaren Godsdienst te doen waernemen. En is dit dan een crimen, dat in de Republiek vermoedens zou kunnen verwekken, die bij eene nieuwe Revolutie schadelijke gevolgen konden hebben? Zoo ja, zou dan, na de Revolutie, het handhaven van den thands heerschenden Godsdienst, dien ik verklare nimmer binnen de Republiek zelve te willen helpen ondermijnen, niet spoedig alle die vermoedens doen vervallen? Doch ik kan niet zien, dat er gegronde reden is, om ze te vreezen, omdat het er zoo verre af is, dat het houden van Remonstrantsche, en, om mij kortst en gemeenst uit te drukken, Gereformeerde Vergaderingen, in ééne en dezelfde plaatse, zonder voorbeeld zijn zou, dat te Woerden een geruimen tijd de Publieke Kerk voor beiden gediend heeft, in het laetst verloopen of voorgaend jaer. Ook moet ik vragen, of men zich inderdaed de mooglijkheid kan voorstellen, om zich hier alzoo te gouverneeren, dat men in de Republiek geene reden meent te hebben om ons kwaedaertig te lasteren? Hoe meent men dat men daer zal oordeelen voor 't laten prêken van Ds. Marcel en 't engageeren van Ds. Langerak, beiden verdacht en openlijk genoeg beschuldigd van Arminiaenschgezindheid? Hoe meent men, dat men 't daer zal uitkrijten bij mij ter Kerk te gaen, al predikte ik elders, gelijk men zich daertoe echter algemeen genegen verklaert? Hoe meent men, dat men er daervan schreeuwen zal, wanneer Remonstranten, Luterschen, Mennoniten, indien zij daertoe genegenheid hebben, openlijk

het H. Avondmael, wanneer Ds. Langerak dat bedienen zal, uit zijne hand gaen ontvangen, en ik met hun? Of zou men ons tot hetzelve niet toelaten?

Ik kome tot beantwoording Uwer bedenking, op onderstelling dat er geene hoop tot eene algemeene Revolutie ten onzen voordeele is, en dan vrage ik: Wat gaet ons het oordeel dergenen, die in de Republiek thands den meester spelen, aen? Wat raeckt het ons, of ons dat oordeel gunstig, dan ongunstig is? Of men ons vloekt, dan zegent? Maer hetgeen ons raekt is dit: of het voorstel, door mij gedaen, in zich zelven goed, en de instandbrenging van mijn plan met de daed wenschelijk is? Uw hart (weet ik) antwoord ja en erkent tevens, dat het medewerken daertoe inderdaed eene eere is, waerin velen gaerne zouden deelen, die niet in de omstandigheden zijn om te kunnen. Maer zie ons thands in die omstandigheden, zoo gunstig, als wij ze immers kunnen verlangen. Niets wederhoudt ons hier, 't geen ons elders belemmert. Laet er ons dan, bid ik, ons zelven van bedienen, en (zoo de kans in ons Vaderland niet in ons voordeel keert) hier het voorbeeld aen de Protestantsche Christenwaereld geven, dat het bestaen eener Algemeene Kerk, waerin alle verschillend gevoelenden omtrent het niet fundamenteele geduld worden, zonder dat daeruit twist of verwarring spruiten, niets minder dan onmooglijk is. Kunnen wij een oogenblik twijffelen, of dit plan strookt, naer het oordeel van alle verlichte Christenen, met het oorspronglijke van den Stichter van hunnen Godsdienst; of het derhalven de goedkeuring moet hebben van hen allen, maer vooral de goedkeuring van Hem, aen wien wij de verlichtingen der Christelijke Openbaringen verschuldigd zijn, en of het dus kan misschen zijnen zegen te erlangen? Doch ik moet voortgaen.

Ik weet, dat er nog één vooruitzicht is buiten dat van algemeene herstelling, hetwelk sommigen op dit sujet huiverig zou kunnen, doch, zoo ik hoop, niemand met de daad zal maken, dat namelijk van particuliere herstelling. 't Is mooglijk, dat er zijn, die overleggen om, zoo er geene gunstige omwenteling komt, op de eene of andre wijze naer de Republiek weder te keeren, zich naer den tijd te schikken, en te zien hoe zij er best hunne belangen kunnen bevorderen. Doch voor u, Mijn Heer! kan het niet noodig zijn te antwoorden, dat zulke voorwerpen, zoo zij er zijn mochten, niet verdienen, dat om hunnen wil het voorstel één oogenblik in bedenking worde gehouden.

Ik kome dus tot hetgeen gij mij in de tweede plaets als eene zwarigheid hebt voorgesteld: namelijk de zwakheid, die men hoog waarschijnlijk bij sommigen, nog niet met genoeg verdraegzame beginselen geïnstrueerden, zou ontmoeten. Doch ik kan mij niet verbeelden, dat het getal derzulken eenigzins aenmerkelijk kan wezen. Laet ons toch in 't oog houden, dat de redenen van belang hier cesseeren, welke in 't Vaderland velen altoos ijverig deden en steeds zullen doen voorstaen, 't geen zij niet of naeuwelijks verstaen; dat de voorbeelden, die meest gevolgd worden, hier ondersteld moeten worden gunstig te zijn, om hen van denkbeelden te doen veranderen; met één woord, dat de Leer der Verdraegzaemheid, onder zoo gunstige omstandigheden als waaronder wij hier zijn, met bescheidenheid en ijver verkondigd, onmooglijk kan missen algemeen aangenomen te worden.

Gedoog, dat ik nog hier bijvoege mijne aenmerkingen op uwe vrage, of het niet wat beter ware, dat ik op eene andere plaets en tijd dan dien der Vergaderingen nu aengevangen de mijnen hieldt. (Laet mij toe, dat ik ze zoo mag noemen, of help bewerken, dat ik ze zoo niet noemen kan). Dit eens begonnen zijnde, zal de verandering hierna zeer moeilijk zoo niet geheel onmooglijk zijn, en dus de scheuring, die wij in ons Vaderland zoo menigmael van harte betreurd hebben, hier noodeloos geintroduceerd en geaeterniseerd worden. De tijdsbepaling der tegenwoordige Vergaderingen is zoo, dat volstrekt die der mijnen daer mede moet coïncideeren; daer is geen verschikking hoegenaemd eenigzins aenneemlijk op te vinden. Zullen zij dan ook elkander, separaet gehouden, niet zeer onaengenaem in den weg zijn, en misschien tot nu nog onvoorsiene verwijderingen aenleiding geven? Help die, bid ik, voorkomen, en mij het uiterste beproeven, om alle zwarigheden te overwinnen en mijn oogmerk te bereiken.

Dat oogmerk is niet, om eerder uit het reeds aengelegde fonds voor mij zelven eenig voordeel te trekken, dan zal blijken, dat de verbetering, die het door de door mij voorgeslagen vereeniging zal ondergaan, dit zal gedogen, noch meerder dan proportioneel aen die verbetering, en zonder eenige vermindering te buteeren van 't geen reeds uit dat fonds bepaeldelijk geadsigneerd is tot andre einden. Maer ik kan niet menageeren te vragen, of, zoo de scheuring niet is voor te komen, dezelve ook voor het geopende fonds geene gevolgen kan hebben, die men niet

vermoed hadt? — En zie hier eene laetste vraeg: Indien zich een aental Familiën hier nederzet van onderscheidene gezindten, die in vervolg vrijheid tot openlijke Godsdienstoefeningen wenschen te verkrijgen, zal dan de bekoming dier vrijheid niet veel moeilijker zijn, als zij door beiden afzonderlijk gevraegd wordt, dan vereenigd?

Doch vergeef mij, dat ik UwEG. zoo lang ophoude. Ik zou het over geene andre stoffe durven doen, dan eene van dat gewicht als deze. 't Zal mij aengenaem zijn, van UwEG. te mogen verstaen, of mijne oplossing der ingebrachte zwarigheden voldoe. Ik zal gaerne alle verdere scrupulen trachten weg te nemen, zoo zij er zijn. Maer nooit zal ik mij meer verheugd hebben, dan als ik zal hebben gehoord, dat slechts mijn provisioneel voorstel gegouteerd en geaccordeerd wordt. Altijd in verwachting, dat ik dit hooren zal, blijf ik daerom alleen aenhoudend difficulteeren in het doen van eenigen stap, die de vereeniging moeilijk zou kunnen maken; doch lange zal ik dit niet meer kunnen uithouden.

Ik heb de eer, enz.

BIJLAGE III.

SCHRIJVEN VAN STOLKER AAN HH. GECOMMITTEERDEN DER REMONSTRANTSCHE SOCIËTEIT.

Aen de W.E. Heeren Gecommitteerden van de Vergadering der Remonstrantsche Sociëteit ter bevordering van derzelver belangen buiten 's lands.

. . . .

Twee dingen voornaemlijk zijn het, waerover ik mij verplicht acht UwEerw. te onderhouden, het eerste noopens mijzelven en den staet der zaken alhier, het andre rakende den toestand te Duinkerken.

Wat het Eerste betreft: ik neem de vrijheid UwEerw. te herinneren, hetgeen ik aen de Ew. Vergadering in mijnen brief[1])

1) Van 31 Mei 1788.

heb gecommuniceerd gehad... en heb nu de eer haer te berichten, dat ik, dat besluit [1]) verstaen hebbende, en nu gedwongen om mij te expliceeren..., mij heb bediend van de aen mij door de Ew. Verg. gelatene vrijheid, en besloten heb provisioneel mij hier te blijven onthouden en den voorslag te omhelzen.

Dit verklaerd en daerop met de Remonstrantsche Broederen en degenen, die daerin verder te kennen waren geconfereerd hebbende over de noodige schikkingen, is het volgende met algemeen consent gearresteerd.

Dat ik namelijk des Woensdags 's morgens ten 11 uren zal prediken in dezelfde vergaderplaets, waerin des Zondags door den Leeraer, die door de gewezene Leden der Publieke Kerke in 't Vaderland geëngageerd is, dienst gedaen wordt; dat de Collecte, die onder mijn gehoor wordt ingezameld, zal worden geïncasseerd bij de Opzieners, door de gem. Leden der Publ. Kerke verkozen, mits zij daeruit voor ons betalen den Koster en Voorzanger, die dezelfden zijn, welke de Gemeente des Zondags bedienen; en dat voor een jaer gebruik der Kerke, Bijbels, Psalmboeken, enz. door elke Remonstr. Familie betaald zal worden *f* 10,10.

In het maken van alle deze bepalingen is ons groot oogmerk geweest, de vergaderingen, die wij stonden aen te vangen, zoo min mogelijk als separate vergaderingen te doen voorkomen, en alles te vermijden, wat ons als eene op zich zelve staende en van de andre afgescheidene Gemeente kon doen beschouwen, eeniglijk opdat, zoo ras zich in vervolg mooglijkheid mocht opdoen tot vereeniging en algeheele ineensmelting, de overgang daertoe gemaklijk en in de inrichting zoo weinig doenlijk te veranderen zou zijn. Hierom verkozen wij volstrekt dezelfde predikplaets, (behalve ook om kosten te menageeren), hierom begrepen wij geene opzieners te moeten kiezen, geen andren Voorzanger noch andre Psalmen te moeten gebruiken, geen afzonderlijk fonds te moeten hebben &c., en hierom eindlijk ook op geenen andren dan eenen werkdag te kunnen prediken. Want, daer 't gebruik derzelfde plaets reeds vóór ons was geaccordeerd aen eene Fransche Gemeente van verdrevene Genevoisen, die zich hier hebben neergezet, om daerin des Zondags voormiddags ten 9 uren dienst te doen, en daer de dienst in

---

1) Het besluit der Groote Vergadering (zie boven, blz. 158).

de Hollandsche Gemeente zelve ten 11 uren begint, konden wij geen uur dan na den middag, en wel geen vroeger dan dat van vijven kiezen, dewijl men hier den maeltijd niet houdt vóór half drie of drie uren. Maer dit uur van vijven convenieerde volstrekt niet om verschillende redenen. De uitgewekenen zijn dat kerkgaen na den middag alhier ontwend; de Zondag namiddag is veel geschikt om vrienden op 't mael te ontvangen of te bezoeken, om uit te rijden en des avonds òf naer den Schouwburg, die altoos des Zondags speelt, te gaen, òf de brieven uit Holland, die 's morgens aenkomen, te beantwoorden met de post, die 's maendags morgens vroegtijds vertrekt. Er was dus geene apparentie van op dat uur vele toehoorders te zullen hebben. Ook zou de Kerk, zoo ras het saisoen wat begon te verloopen, verlicht hebben moeten worden, enz.

Het eenig uur, waarop wij op Zondag gebruik zouden hebben kunnen maken, zou dat van negenen 's morgens geweest zijn; doch al ware het ook te krijgen geweest, zouden wij zwarigheid gemaekt hebben om het te nemen, omdat er op dat uur van den eenen kant wederom geene adparentie was van eene tamelijk talrijke vergadering, en van den anderen kant gegronde vrees, dat de bijeenkomsten van negen en elf uren elkander zeer onaengenaem in den weg, en tot jalouzy en oneenigheid aenleidlijk zouden zijn. Die in de eerste kwam, zou in de tweede niet verschijnen, en vice versa; want wie zou twee predicatiën onmiddellijk na elkander willen hooren, en wie uren achtereen in de Kerk zitten? 't Getal der onzen is gering; de meeste Toehoorders dienden Leden der Publieke Kerk te zijn; maer zouden die bij mij ter Kerk komen en heêngaen, als hun Leeraer den dienst aenving? Zoo zij het deden ('t geen maer van zeer weinigen was te wachten), dan is ligt te gissen, wat er het gevolg van zijn moest. Onze luiden houden 't allen met mij noodig, dat zij den Kerkgang ten elf uren blijven onderhouden, maer als zij ten negenen bij mij moesten komen, verklaerden zij dat hun dit ondoenlijk was. Verzuimden zij dien echter, wie zou dan van degenen, die tot die Vergadering behooren, bij mij komen?

Ik vertrouw dat, zoo UwEerw. over de gemaekte schikkingen zich ter eerster instantie verwonderd mogen hebben, die verwondering na het lezen van het voorgemelde zal ophouden. Ik ga voort met UwEerw. verder te melden, dat ik op Woensdag den 2den en 16den dezer de twee eerste Predikatiën gedaen

heb voor eene vrij talrijke Gemeente, waeronder meest alle de aenzienlijkste uitgewekenen en hunne familiën, en dat ik het genoegen gehad heb van van alle kanten de vleiendste betuigingen van voldoening, de beleefdste verzoeken om voort te gaen en de beste verzekeringen van mij in vervolg te zullen komen hooren, te ontvangen.

Weldra derhalven denk ik, dat wij zullen behooren te komen tot de bepaling van wekelijks te prediken; want provisioneel is het slechts gearresteerd op 14 dagen, voornaemlijk om almede den schijn te vermijden eener vast bepaelde separate vergadering en om te zien hoe het wilde opnemen, opdat wij, zoo dit tegenviel, de onderneming met te meerder gratie zouden kunnen staken....

Ik heb de eere UwEerw. en mij zelven met dezen aenvang en dit gunstig vooruitzicht te feliciteeren. Ik kan niet ontveinzen, dat, als ik overwege, welke de gevolgen van dit begin zijn kunnen, ik mij van harte verheuge. Keeren de zich hier bevindende Uitgewekenen eens in 't Vaderland weêr, ik verbeeld mij, dat de hier ingezogen beginselen van Verdraegzaemheyd en meerdere Verlichting in 't Godsdienstige, vooral onder de Aenzienlijken, niet zullen nalaten hunnen invloed te verspreiden. Vertrekken zij naer elders, die beginselen zullen hen verzellen, en nergens missen hunne vrucht voort te brengen. Blijven zij hier, zij zullen dan met den tijd meer en meer in die beginselen worden opgebouwd, en onfeilbaer eenmael die openbare belijdenis doen van Onderlinge Verdraegzaemheid, waerom het den Remonstranten, reeds naer 't dikwijls herhaeld getuigenis van Uitenbogaerd, Episcopius en anderen onzer vroegste en beroemdste Mannen, altoos voornaemlijk is te doen geweest, en niet juist om deze of geene Vijf Artykelen. — En als ik hierna bedenke, dat het der Voorzienigheid misschien behaegt zich van mij te bedienen, om dit goede te weeg te brengen, omtrent welke heilsame gevolgen niemand in staet is te bepalen, hoe wijd zij zich kunnen uitstrekken, dan aenbidde ik Haer in diepen eerbied, en gevoele naeuwlijks de smart, welke mij mijne ballingschap veroorzaekt, in de hope, dat Zij mijne zwakheid zal sterken, en voorzien zal in de middelen, die mij tot uitvoering Harer oogmerken ln staet moeten stellen.

Intusschen, Eerwaerdige Heeren! blijve ik daertoe altoos behoeven een genoegzaem bestaen, om in deze stad te kunnen leven. Zij is eene hofstad, vol van luxe, en dus zijn alle be-

hoeften er zeer duur. Indien ik, volkomen meester van mijn tijd, mijn plan konde achtervolgen, van door Letter-arbeid iets te kunnen winnen, zoude ik volkomen hebben kunnen berusten in de gunstige resolutie der Ew. Verg. ten mijnen aenzien, waervoor ik haer altoos mijne hoogste erkendtenis zal schuldig zijn. Doch moet ik mij hier leenen, om inderdaed als Leeraer te fungeeren, dan is het mij onmooglijk hier te bestaen van 't inkomen, dat ik te Schoonhoven gehad en volgens gemelde resolutie behouden heb. Immers zal ik, gelijk behoort, in gem. post al doen wat ik kan, om het groote einde te bevorderen, dan zal volstrekt al mijn tijd daertoe alleen besteed moeten worden. Zal ik door mijne Leerredenen mijne Toehoorderen trekken, dan zal ik die moeten richten naer den staet, waerin wij ons hier bevinden, gelijk zij verklaren dit te verlangen, vooral omdat zij hierin door niemand voldaen worden; dat is te zeggen, zij zullen mij zeer veel meer tijdt kosten, dan zij in andre omstandigheden doen zouden. UwEerw. zullen mij gaerne toestaen, dat het bezoeken en aenspreken mijner Toehoorders van te grooten belang is, dan dat ik het kan naerlaten, en daer hun getal al zeer aenzienlijk geweest is en blijven kan, en ik ijveren moet om het te doen blijven, zoo zullen zij ligt beseffen, hoeveel ik ook daerdoor van mijnen tijd zal moeten verliezen, terwijl een ander schoon geringer deel van dien tijd wordt weggenomen door catechisatiën, welke ik ook werkelijk reeds houde, vooral met oogmerk om twee jonge Juffers, Dochters van een onzer waerdigste en aenzienlijkste Leden, op belijdenisse, onzer Christelijke Maetschappij in te lijven, en zij met de familie, waertoe zij behooren, vertrekken naer eenen oord, daer dit waerschijnlijk niet zal kunnen geschieden. Eindelijk, daer ik ook zelf als Leeraer onvermijdlijk de aenspraek en 't bezoek van veel meerderen moet afwachten, dan ik anders zou behoeven, zullen UwEerw. gereedelijk begrijpen, dat ik ook daerdoor in meerdere kosten gewikkeld worde. Dit alles had ik berekend, toen men mij tot prediken aenzocht, en 't was daerom mede eene rede, waerom ik huiverig was om daertoe te komen, vóórdat ik wist of de Societeit in mijn genoegzaem tractement.... zou willen voorzien.... De Vergadering heeft mij deswege gerenvoyeerd aen UwEerw,, doch daer ik niet kon wachten met mij te expliceren, tot dat ik UwEerw. antwoord bekomen kon hebben, heb ik het gewaegd mij provisioneel te engageeren, in het vertrouwen, dat UwEerw. gaerne alles zouden con-

tribueeren, wat in hun vermogen was, om voor te komen, dat ik mij vervolgens moest onttrekken....

Om dan nu hieromtrent mijne bepaelde propositie te doen, heb ik de eer UwEerw. te berichten, dat ik ernstig verlange, dat het aen mij toegestane inkomen [1].... verhoogd moge worden.... De verhooging wensche ik geenzins evenredig aen het verschil der duurte van leven tusschen Schoonhoven en Brussel, welk laetste voorzeker in geen opzicht onkostbaerder is dan de duurste plaets in onze Republiek; alleen verzoek ik, dat zij mijn inkomen mag brengen tot *f* 1200, zijnde juist dat, hetwelk door den Leeraer, die de Leden der Publieke Kerk alhier bedient, genoten wordt; waerbij ik dan nog zou bidden om *f* 100 voor eens, voor het transporteeren van het onontbeerlijk deel mijner boeken en goederen herwaerds, hetwelk zeer kostbaer, en voor mij, na de zware uitgave, die ik reeds voor het transport van all' het mijne van Schoonhoven naer elders heb moeten doen, ondraeglijk valt.

En dit is alles wat ik ten aenzien van mijzelven en den staet van zaken alhier heb te berichten....

Wat nu Duinkerken aenbelangt, waeromtrent het wachten naer informatiën dezen ten minsten voor drie of vier weken vervroegd heeft, 't spijt mij allergevoeligst, dat de Ew. Vergadering, op mijn schrijven deswege, niet promptelijk heeft geresolveerd, om zonder uitstel derwaerds een bekwaem man te zenden, behoorlijk gevolmachtigd, om er Hare belangen te bevorderen, dewijl ik vreeze dat hier, door 't verloop van tijd, reeds zeer veel verloren zal zijn. — Doch ik zal aen UwEww. de berichten zelve, die ik deswege nu ontvangen heb, mededeelen.

Ds. Bliek Stade meldt mij, in eenen Brief van den 27sten passato, dat ZijnE., na vele tegenstrevingen, zooverre gekomen was, dat bijna alle Vaderlanders geteekend hadden (wat, of waervoor? meldt ZijnE. niet), dat er vrijheid om te prediken bekomen was, en dat hij daermede zou aenvangen den 6^{den} dezer. Dat er echter nog niet meer dan zeven Huishoudens waren, maer daeronder zeer talrijke, en dat men er in 't kort nog meer verwachtte; doch dat, zoo ik nu gelegenheid had, om eenige penningen tot het opbouwen en vestigen der Gemeente, volgens mijne gedane beloften (waervan ik echter *niets*

---

[1] De *f* 995, die hij te Schoonhoven genoot.

wete), te bekomen, dit zeer aengenaem zijn zou. — In eenen Brief, den 28sten geschreven, herhaelt ZijnE., dat hij ongelooflijk veel moeite gehad heeft, en voegt er bij: „Mijne intentie is zoowel als de Uwe, om dese Kerk aen de Ew. Societeit te verbinden, om dezelfde redenen; doch hiertoe is nog geene gelegenheid, zulks zal nog vele voeten in de aerde hebben, schoon ik zeer mijn best zal doen; maer dit kan niet te stil noch voorzichtig gehandeld worden", en ZijnE. voegt er de reden bij, namelijk, dat de hoop der Uitgewekenen, om nog eens weêr te keeren, hen terug houdt, enz. — Eindelijk in eenen Brief van eene andere hand, van den 24sten, wordt dit laetste mede in het breede gemeld, doch daerbij gevoegd het volgende: „Hoe ik over die duchtige zwarigheden denk, behoef ik UwEw. niet te zeggen; ik hael de schouders dus op en lach eens, te meer daer het hier op de zaek zelve nog op ver na niet aenkomt. Want al hadt men hier de Rechtzinnigste, enz. ik weet niet, hoe de man aen 't prediken zoude raken, ten ware hij besloot zulks om niet te doen en de kamer mooglijk nog te betalen, waerop het zoude moeten geschieden; want het klein getal Hollanders, dat hier is, kan geen Predikant onderhouden, te meer daer zij meest allen op een onzekeren voet hier zijn, als hebbende hunne quartieren slechts per maend gehuurd. Dan, zoo de zaken hier op den voet waren, dat men op een matig appointement een Predikant konde roepen, geloof ik voor mij dat", enz.

Zietdaer, Eerw. Heeren! all' wat ik hiervan heb vernomen. Ik had gewacht van eenen Derden nog eenen Derden brief te zullen ontvangen, die mij meerdere bijzonderheden gemeld zou hebben, namelijk van een onzer Medebroederen, die thans door deze oorden naer Vrankrijk gereisd is, doch tot hiertoe vergeefsch....

Wat zal ik hiervan nu verder schrijven? Mijne Heeren! Ik heb het reeds gezegd: ik gisse dat door te lang uitstel, om zich hieraen met allen ijver te laten gelegen leggen, de zaek te verre verloopen zal zijn, om ze niet op den bedoelden goeden voet te brengen. Er is onder de Uitgewekenen aldaer reeds groote verdeeldheid deswege, en men heeft er lijnrecht oppositie van sommigen, geensins de onaenzienlijksten, enz. Een ding is bij mij volstrekt zeker: met enkel correspondeeren is daer in bij geene mogelijkheid iets goeds te doen. Ten minsten kenne ik mijzelven daertoe zoo ten eenenmale onvermogend en zie ik daerin zoo duchtige zwarigheden, dat ik UwEerw. allerernstigst

bidden moet, om mij met die correspondentie niet te willen beswaren....

't Heeft mij ten uitersten verbaesd.... dat [de Vergadering] UwEww. alleen tot het houden van correspondentie hierover heeft gequalificeerd, daer mij toch dunkt, dat een enkel oogenblik overweging genoegzaem was, om te doen begrijpen, dat daermede alleen niets van belang te doen was. Ik gisse, dat vrees om de kosten eener bezendinge haer hiertoe heeft doen besluiten. Maer laet ik mogen aenmerken, dat men in dit saisoen, met de ordinaire Postwagens en Trekschuiten, die in deze oorden zeer goed zijn, in vier dagen reist van Rotterdam naer Duinkerken, dat één man voor de bezending genoeg was, dat al wat hij er hadt te verrichten, ten langsten in acht dagen te doen was, en dat de kosten van alles, tenzij men ze nutteloos vermeerderen wilde, boven ƒ 100 niet konden beloopen. En was dan de zaek zelf niet waerdig, dat men zooveel spilde, om te beproeven of men ze naer genoegen bevorderen kon?

Ik weet, dat UwEww. zijn gevolmachtigd, om des noods het Collegie van Directie bijeen te roepen. Doch op deze wijze kon de zaek niet met den spoed dien zij vorderde behandeld worden.... Ja zij kon zelfs in 't geheel niet geschieden, vóór dat de zaek zelve zooverre was gevorderd, dat men er iets bepaelds van aen het gemelde Collegie kon voorstellen....

Al wat ik er derhalven, zonder echter den besten uitslag te durven beloven, als nog in zou oordeelen gedaen te moeten worden, bestaet hierin, dat, zonder uitstel, een bekwaem man naer Duinkerken reize, gequalificeerd enkel, om naer den juisten staet van zaken te informeeren, en met de luiden aldaer in conferentie te treden over, en een ontwerp te maken van de beste inrichting, die aen de te stichtene gemeente aldaer gegeven, en over de wijze en voorwaerden, waerop zij aen de Ew. Societeit verbonden zou kunnen worden; alles enkel, om aen UwEww. rapport te doen, en zonder dat zijn gehandelde of UwEww. of de Ew. Sociëteit eenigzins zou verbinden; waerna dan UwEww., dat rapport gehoord hebbende, zouden kunnen delibereeren, om het ter kennisse te brengen òf van 't Collegie van Directie, òf van eene volgende Vergadering.... Drong ondertusschen het een of ander van minder belang, waerin provisioneel voorzien zou behooren te worden, dan was veelligt bij de kerken van Amsterdam en Rotterdam daertoe middel voorhanden....

En hiermede gebiedt mij mijn tijd te eindigen. De Allerhoogste neme UwEww. en alle de Hunnen in zijne bijzondere bescherming en doe UwerEww. besluiten waerlijk dienen tot bevorderinge der belangen van onze Christelijke Broederschap en der goede zaken, welke zij voorstaet.

Ik heb de eer mij met alle hoogachtinge te schrijven,

Eerwaerdige, Godzalige en Zeer Geleerde Heeren en Broeders in Jezus Christus,

UwerEww. zeer dienstwilligen en gehoorzaemen dienaer en broeder in Christus

Brussel
20 Julij 1788.

Adr. Stolker.

BIJLAGE IV.

RAPPORT DER GECOMMITTEERDEN.

Rapport der Gecommitteerden tot het houden der noodige briefwisseling buitenslands, om aldaar het belang van den christelijken godsdienst in het algemeen en dat der Remonstrantsche Broederschap in het bijzonder te bevorderen.

De Commissie, door UwE. aangesteld enz. heeft de eer te rapporteeren: dat.... zij ter examinatie der (stukken enz.) niet eerder heeft kunnen samenkomen dan twee maanden na hunne aanstelling; voorts dat het hun heeft toegeschenen — gelet hebbende zoo op de intentie van UwEE. bij het aanstellen hunner Commissie als op den inhoud der gemelde stukken en brieven, benevens de berichten, sedert hunne aanstelling bij hen, het zij in het bijzonder, het zij in hunne kwaliteit ingekomen — dat indien ten bedoelden einde een paar maanden vroeger eene Commissie, met meer macht bekleed, ware aangesteld, alsdan waarschijnlijk bereikt zou zijn geworden, hetgeen nu onmogelijk te bereiken was. Immers zou de Commissie aan het oogmerk hunner aanstelling voldoen en er een ontwerp gevormd worden om onder de Christenen buiten 's lands die zuivere en redelijke kennis des evangelies te verbreiden en aan te kwee-

ken, welke door de Remonstranten oorspronkelijk omheled is en nog voorgestaan wordt, om de zoodanigen, bij wie men slagen mocht, aan onze Broederschap te verbinden, dan moest dit geschieden ten aanzien van zulke Christenen, die òf van hunne vorige verbindtenissen ontheven waren, òf nog geene andere hadden aangegaan. Omtrent anderen een dergelijk plan te willen uitdenken, ware, gelijk de geschiedenis geleerd heeft, tijd en moeite verloren. Het edict van den koning van Frankrijk en het vertrek van verschillende Nederlandsche familiën naar Vlaanderen, Brabant en elders, liet niet zonder reden vermoeden, dat er niet weinig zulke Christenen buiten 's lands te vinden waren en leverde dus den grondslag van de aanstelling der Commissie. De Fransche Protestanten dus en de Nederlandsche uitgewekenen waren de voorwerpen, omtrent welke de Commissie het plan te formeeren had. Het is de Commissie gebleken, dat zij hiertoe in de eerste plaats te machteloos was en in de tweede plaats te laat is aangesteld.

Te machteloos aangesteld! Hierin zullen UwEE. weldra met hun van één gevoelen zijn, wanneer het UwEE. behaagt slechts in overweging te nemen: 1°. wat er al tot zulk een plan vereischt wordt, 2°. welke macht aan de Commissie verleend was.

1°. Zal men met eenige zekerheid een plan ontwerpen om onder eene gemengde menigte eene zuivere en redelijke kennis der evangelies, benevens de onderlinge verdraagzaamheid aan te kweeken, welke onze voorvaderen voorstonden; zal men met eenig uitzicht op goed gevolg een ontwerp vormen om hen te overreden tot eene bijzondere Broederschap toe te treden, zoo dient men voor alles de wijze, waarop Paulus te werk ging, niet uit het oog te verliezen, nam. dat men den Joden een Jood.... dat men allen alles zij. Daartoe dient men allen wel te kennen, hun uit- en inwendigen toestand, hunne geaardheid, wijze van denken en de oorzaken daarvan; men dient te weten, wie onder hen meer of minder invloed hebben...., op welk eene wijze men het best hun vertrouwen kan winnen en met hen in onderhandeling komen. Van dit alles dient men behoorlijke kennis te hebben, zal men met eenigen grond de hand aan het werk slaan.

2°. Welke macht was nu aan de Commissie verleend, om de daartoe volstrekt onontbeerlijke kennis te verkrijgen? Waren zij gequalificeerd om òf enkelen uit hun midden derwaarts te zenden, òf om des noods andere bekwame mannen, de taal des

lands volkomen machtig, te engageeren om derwaarts te reizen, met volmacht om ten minste eenige provisioneele schikking te beramen? Een oogenblik nadenkens is voldoende om UwEE. te overtuigen, dat zulk eene qualificatie volstrekt vereischt werd. Ondertusschen had de Commissie geene andere, dan enkel om de noodige briefwisseling buiten 's lands te houden, welke gebleken is ten bedoelde einde geheel nutteloos te zijn. Immers het houden van deze briefwisseling onderstelt reeds alle kundigheden, welke ter vorming van het opgegeven plan gebleken zijn noodzakelijk vereischt te worden. Hoe toch zou men het aanleggen, om eene briefwisseling over zulk eene zaak, die immers aanvankelijk de noodige geheimhouding vorderde, te houden met menschen, die men volstrekt niet kent, van welker bijzondere denk- en handelwijze men over het algemeen geen de minste grondige wetenschap heeft? Aan wien zou men zich adresseeren, van welken men niet alleen niet weet wie onder hen de voornaamsten zijn, maar zelfs niet één bij name kent? Met één woord, eene dergelijke qualificatie ware zeer gepast geweest, wanneer vooraf door deze Commissie, met meer macht bekleed, de baan gebroken en de zaak eenigermate geregeld ware geworden; nu daarentegen kon daarmede niets uitgericht worden. Om in eene zaak, die zoo vanzelf spreekt, niet te lang te worden, besluit de Commissie met hetgeen Ds. A. Stolker met betrekking tot Duinkerken aanmerkt in zijn brief van 20 Juli [1]), als toepasselijk op alle plaatsen en komende van iemand, die, zelf uitlandig en onder buitenlandsche Protestanten verkeerende, het best in staat is om over de middelen te oordeelen, die behoorden te zijn aangewend om deze Protestanten te winnen. „Wat Duinkerken aanbelangt", schrijft hij enz.

Te laat aangesteld! De voorwerpen, waaromtrent de Commissie, ingevolge hare aanstelling, moest werkzaam zijn, waren Christenen, die of nog geene verbintenis hadden aangegaan, of van hunne vorige ontheven waren. Tot de laatste soort behoorden de uitgeweken Nederlandsche Protestanten in den beginne, tot ongeveer een paar maanden voordat de Commissie door UwEE. was aangesteld. Immers in hunne eerste samenkomst had de Commissie zekere berichten, dat te Brussel, te St. Omer en Gravelines, plaatsen waar verre het grootste gedeelte der uitgeweken vaderlanders zich bevond, de Protestanten zich reeds

1) Zie Bijlage III.

omtrent vier maanden aan Calvijnsgezinde leeraars verbonden en met hen een kerkgenootschap opgericht hadden, zoodat het tij reeds glad verloopen was en die Protestanten hadden opgehouden voorwerpen voor de werkzaamheid der Commissie te zijn. Hieruit kunnen UwEE. opmaken de redenen, waarom de Commissie buiten staat is geweest aan het College van Directie een plan ter uitbreiding voor te dragen.

Om echter zooveel mogelijk aan de intentie door briefwisseling te voldoen, is door een der leden van de Commissie opgesteld, en na onderzoek, voorlezing en ampele deliberatiën door de geheele Commissie goedgekeurd een stuk, hetwelk handelt over de Christelijke kerkelijke verdraagzaamheid onder de Protestanten en hoe een Christenkerk of gemeente moet ingericht zijn om haar behoorlijk uitteoefenen. Dit stuk is als eene missive of aanspraak ingericht en heeft tot titel: Aan mijne Protestantsche Medechristenen in Frankrijk, en gedrukt in 8° te Amsterdam bij den boekverkooper Schalenkamp, terwijl op instantie van den boekverkooper op het titelblad is gesteld: Uit het Fransch vertaald, waaraan men zich onderworpen heeft, als niet in staat zijnde om het stuk voor eigen rekening te doen drukken, alzoo de Commissie tot de uitgave van de daartoe benoodigde penningen niet gerechtigd was. Om deze reden heeft de Commissie ook besloten het stuk in het Fransch te doen vertalen, voor rekening van de leden der Commissie, zoo de Vergadering niet zou kunnen goedvinden haar van die kosten te ontslaan. Ondertusschen is dit stuk het eerste en het eenige, voor zoover men weet, dat opzettelijk over deze stof handelt, een stuk dat de Commissie wel aan de geheele Broederschap ter lezing durft aanbevelen. Doch om haar in den vorm van een missive voor te dragen, is de materie geenszins zoo volledig en in die orde verhandeld, als het groot belang der zaak wel verdient, waartoe eene uitgebreider verhandeling vereischt zou worden. Hoewel zulk een eerste ontwerp niet nalaten kan altijd van wezentlijke waarde te zijn, vooral in den tegenwoordigen tijd, meent de Commissie nochtans, dat het tot eer van de Remonstrantsche Broederschap en van groot nut voor den Christelijken godsdienst zou zijn, indien zulk eene volledige verhandeling uit hunne Sociëteit te voorschijn kwam, terwijl zij meent, dat geen penningen met meer nut besteed kunnen worden, dan wanneer, door het uitloven van een premie, een of meer broeders tot die moeielijke

taak aangemoedigd werden. Immers daar de grondzuil, waarop het geheele Remonstrantisme gebouwd is, bestaat in de onderlinge christelijke kerkelijke verdraagzaamheid, zoo is het ook hun plicht deze in het helderst licht te stellen.

Dan daar boeken schrijven alleen niet genoegzaam is, om zelfs de hoogstnoodige waarheden van het Christendom te verbreiden, zoo oordeelt de Commissie, aan de Vergadering bovendien in bedenking te moeten geven, of in een tijdperk, waarin zoovele nieuwe protestantsche kerken in Frankrijk staan opgericht te worden, waarin de gemoederen tot verdraagzaamheid zoozeer geneigd zijn, door haar nog niet andere middelen zouden behooren aangegrepen te worden, tot voortplanting van die kerkelijke verdraagzaamheid, welke de Remonstranten tot nu toe boven alle gevestigde kerken karakteriseert. De Commissie vertrouwt, dat er niemand is, die dit niet met ja beantwoorden zal; de eenige zwarigheid zal daarin gelegen zijn, dat de tegenwoordige omstandigheden der Sociëteit zulks niet toelaten. Doch omtrent deze gewichtige bedenking moet de Commissie opmerken, dat dit geheel afhangt van een nauwkeurig onderzoek omtrent hetgeen daartoe zou moeten gedaan worden, en zij is, door de beperktheid van haar macht, niet in staat geweest de noodige informatiën te bekomen, en kan dus voor het tegenwoordige geen plan opgeven. De Commissie wil echter, omdat het een onderwerp van deliberatie is geweest, wel eenige losse denkbeelden voordragen.

Het is bekend, dat verscheiden Fransche of Waalsche predikanten, en ook eenigen die tot de Nederduitsche kerken behoord hebben, hier te lande buiten dienst zijn gesteld. Daaronder worden kundige, geleerde, rekkelijke en de gevoelens der onderlinge kerkelijke verdraagzaamheid toegedane mannen gevonden. Onder dezen zijn er, die eenvoudig uit hun dienst ontslagen zijn van wege de steden of provinciën waarin zij stonden, doch in eene andere stad of provincie zeer wel geadmitteerd zouden worden, vooral bij eene particuliere gezindte, zoo als de Remonstranten. Van een of meer dezer mannen zou de Sociëteit binnen 's lands in den tegenwoordigen nood dienst kunnen ontvangen, indien zij tot de Remonstranten geliefden over te komen. Zij zouden ook met raad en daad nuttig kunnen zijn ter bevordering van de Remonstrantsche Broederschap in het buitenland. De zwarigheid, dat de finantiën niet zouden permitteren hen aannemelijke conditiën aan te bieden, kan hiertegen niet met

grond ingebracht worden, daar men thans op het Seminarium geene andere studenten heeft, dan die de Broederschap eene aanmerkelijke som kosten, en van welke niet alleen onzeker is hoe bekwaam of onbekwaam zij als predikanten zullen zijn, maar ook geen verwachting, dat zij sommigen van voornoemde predikanten, wier kunde en karakter gevestigd zijn, zullen voorbij streven of zelfs gelijk zijn. Daarenboven is het ook niet vreemd, dat de Sociëteit andere mannen in haren dienst heeft genomen. Om van de vroegste tijden niet te gewagen, tot welk eene eer voor hunne Sociëteit hebben een Wetstein, een De Clercq niet gestrekt, en wat zijn zij niet voor haar geweest door het voortbrengen van zoovele geleerde en bekwame predikanten! De Commissie geeft dus aan de Vergadering in overweging, of men deze goede gelegenheid zonder opmerkzaamheid en nauwkeurig onderzoek behoort te laten voorbijgaan. Doch opdat de intentie van de Commissie niet verkeerd worde opgevat, moet men wel opmerken, dat zij vooralsnog geenszins adviseert voor het direct overnemen van een of meer der gemelde predikanten, maar alleen dat dit eene zaak is, waaromtrent het nauwkeurigst onderzoek behoort plaats te hebben en alle mogelijke informatiën genomen moeten worden. En wat het nut betreft, dat men zou kunnen trekken van de gelicentieerde predikanten buiten 's lands, in 't bijzonder in Frankrijk, zou men van de gesteldheid der protestantsche christenen in dat rijk dienen geïnformeerd te zijn.

Hier voor is opgemerkt, dat de gemoederen aldaar zeer neigen tot de tolerantie. Men kon er tot bevestiging bijvoegen, dat, behalve te Duinkerken door J. B. Stade, ook te Nantes eene protestantsche kerk is opgericht, waarin geene verschilstukken verhandeld en alle Protestanten, van welke gezindheid ook, geadmitteerd en als broeders erkend worden; dat te Bordeaux mede gearbeid wordt aan het oprichten van eene diergelijke protestantsche kerk, en dat te Parijs reeds eene Protestantsche kerk, onderscheiden van de aldaar reeds resideerende ambassadeurskerken, mede op dien voet tot stand gebracht is. Zulk eene gesteldheid van zaken vordert de attentie der Remonstranten, die reeds meer dan anderhalve eeuw de onderlinge kerkelijke verdraagzaamheid tot hun kenmerk gehad hebben, doch welker gemeenten thans binnen 's lands zoo merkbaar verminderen. Onder de redenen van die vermindering zoowel als van de geringheid hunner gemeenten pleegt men op te geven, dat

zij van buiten 's lands geene de minste toevoer kan bekomen, zooals bijv. de Luthersche gemeente. Dus mag men de gelegenheid, die er zou mogen zijn om zich thans buiten 's lands met die gemeenten te verbinden, geenszins laten voorbijgaan. Doch opdat men zich geene verkeerde denkbeelden make van de vereeniging, die de Commissie op het oog heeft, wete men, dat zij niet bedoelt die buitenlandsche gemeenten aanspraak te geven op de Sociëteitskas. Neen; gelijk de respective kerken van de Sociëteit eene kas hebben onderscheiden van de Sociëteitskas, zoo zouden de buitenlandsche gemeenten buiten de Sociëteitskas gesloten zijn. Doch de algemeene christelijke en broederlijke correspondentie zou eigenlijk het punt zijn, dat vastgesteld zou behooren te worden met alle buitenlandsche gemeenten, die op onderlinge, kerkelijke verdraagzaamheid zijn gesticht.

Ondertusschen moet men dit weder niet zóó opvatten, alsof men alle finantieele handelingen volstrekt zou willen uitgesloten hebben. Integendeel, wanneer die gemeenten een of meer personen wilden zenden om op ons Seminarium onderwezen en tot proponenten aangenomen te worden, zou men schikkingen kunnen maken om de Sociëteit in de lasten van het Seminarium tegemoet te komen. Dit meènt men bijzonder de opmerking te verdienen, omdat, hoewel de Protestanten in Frankrijk en in de keizerlijke erflanden op eene bepaalde wijze vrijheid van godsdienst bekomen hebben, het er echter nog verre af schijnt, dat zij academiën of seminariën zouden mogen oprichten. Het is dus geenszins onwaarschijnlijk dat de gemeenten, die buiten 's lands op onderlinge verdraagzaamheid zijn gegrond, personen zouden zenden om op ons Seminarium opgeleid te worden, wanneer zij zeker weten, dat waarlijk het hoofdleerstuk der Remonstranten is de onderlinge kerkelijke verdraagzaamheid; hetgeen hunne partijen bij alle gelegenheden tegenspreken, gelijk uit de jongste twistschriften blijken kan. Voor het overige zou de correspondentie bijzonder daarin bestaan, niet alleen dat alle leden, op behoorlijke testimonia, als zoodanig erkend en tot het avondmaal toegelaten worden, maar ook de predikanten over en weder tot den predikstoel toegelaten en beroepbaar zouden zijn. Ook zou men, onder behoorlijke waarborg en verbintenis van jaarlijksche uitkeering ten behoeve van de Sociëteit, sommige gemeenten tegemoet kunnen komen en verder christelijke hulp en broederlijken bijstand met raad en daad kunnen

bieden, zonder dat het kapitaal der Sociëteit en vooral haar inkomen daardoor verminderd zou worden.

Deze en dergelijke ontwerpen komen in aanmerking, wanneer verscheidene personen in eene of andere stad buiten 's lands genegen zijn eene kerk op den grondslag van onderlinge verdraagzaamheid te stichten. Daartoe zijne mede-christenen, die meer dan honderd jaren van alle openbare godsdienstoefening zijn verstoken geweest, aan te moedigen, is de plicht van ieder waar christen, bovenal van ieder rechtgeaard Remonstrant. Het is uit dit beginsel, dat de Commissie geoordeeld heeft de hiervoorgemelde missive in de wereld te moeten brengen. Dan tot het bekomen van zulk een heilrijken oogst moet meer gedaan worden. Wat, hangt af van meer kennis, dan men door briefwisseling kan verkrijgen, en niets is natuurlijker dan dat er arbeiders tot den oogst worden uitgezonden. Zou het zoo vreemd zijn, dat daartoe een man als Ds. G. van Leeuwen, een man in de kracht zijns levens, die nu reeds meer dan een jaar buiten staat geweest is dienst te doen, verzocht en daartoe aan hem een billijk aanbod gedaan werd? Zou het zoo vreemd zijn, dat daartoe een of meer van hunne plaatsen ontzette Fransche predikanten verzocht werden? De Commissie adviseert geenszins op deze vragen bevestigend te antwoorden, maar begrijpt dat ze van zoo hoog belang zijn, dat er wel eene nieuwe commissie benoemd zou mogen worden, met volmacht om aan zulke plannen te arbeiden, ze uit te voeren, wanneer zij dit gepast zullen oordeelen, en daardoor het groote oogmerk te bereiken; dat die commissie, tot het verkrijgen van de noodige informatiën, zou mogen disponeeren over zekere som gelds, van welke uitgave zij rekening en verantwoording zou moeten doen, alsmede jaarlijks rapport van hunne verrichtingen, terwijl de som, waarover zij zou mogen beschikken, op niet hooger dan *f* 2000 voor dit jaar gesteld zou kunnen worden. Omtrent het aanstellen van zulk eene commissie kan te minder gedifficulteert worden, daar er oudtijds, toen zich Remonstranten in het buitenland bevonden, niet alleen binnenlandsche, maar ook buitenlandsche directeuren waren. Wij kunnen niet nalaten hier nog bij te voegen, dat de Vergadering, door het aanstellen eener Commissie met algemeene stemmen, daarmede geenszins heeft bedoeld eene Commissie, die te machteloos was om iets uit te richten. Qui enim vult finem, vult media....

En hiermede vertrouwt de Commissie genoeg gezegd te heb-

ben om te dienen van rapport omtrent de zaak, die men met hare aanstelling op het oog had, doch niet uitgevoerd heeft kunnen worden. Zij zal dus nu overgaan om UwEE. kortelijk te berichten aangaande hetgeen hun voorkomt de staat van zaken te Brussel en te Duinkerken te zijn, de eenige plaatsen waaromtrent zij eenigermate werkzaam kon zijn. In elk dier plaatsen bevonden zich reeds, voordat de Commissie door UwEE. was aangesteld, een leeraar onzer Broederschap. Ds. Stolker, die zich naar Brussel had begeven, schreef in dato 20 Juli.... [1]).

Te Duinkerken eindelijk, waar zich geen enkel Remonstrant bevindt, is na veel moeite en tegenstribbeling eene algemeene christelijke protestantsche gemeente, na daartoe van Zijne Exc. den Prins van Robecq, als gouverneur van Fransch-Vlaanderen, en van den magistraat der stad vrijheid verkregen te hebben, gesticht, en daarbij tot gewoon leeraar voor den tijd van een jaar aangesteld Ds. J. Bliek Stade, die aldaar den 5[den] Juli des voorleden jaars voor de eerste maal gepredikt en den daarop volgenden 17[den] Aug. het H. Avondmaal bediend heeft aan omtrent twintig personen. De vergadering wordt aldaar gehouden op een gehuurde pakzolder, welke onkosten en andere meer gevonden worden uit de gemeente, die daarbij nog aan den predikant toelegt ongeveer 200 gulden. Met den aanvang van dit jaar is daar ook een Calvinistisch leeraar gekomen, die eene afzonderlijke vergadering heeft aangelegd; de opgang nochtans, welke deze maakt, schijnt niet groot te zijn, althans Ds. J. Bliek Stade bericht, dat hij meent dat deze en die hem aanhangen welhaast zullen moeten vertrekken; dat hij daarentegen gegronde hoop heeft dat zijne gemeente binnen twee a drie jaren zeer aanzienlijk zal worden. Over de gegrondheid dezer hoop kan de Commissie niet oordeelen; dit alleen durven zij, als

---

1) Uit den inhoud van dezen en latere brieven, door Stolker aan deze Commissie gericht, is hierboven reeds alles medegedeeld. In één opzicht, en wel ten aanzien van de hoofdzaak, is het rapport van de Commissie, overigens tamelijk kort en onvolledig, bepaald onjuist. „Ds. Stolker", zegt zij, „predikt nog om de 14 dagen ten dienste van eenige weinige leden onzer Broederschap, die zich aldaar provisioneel onthouden, bij vergunning der Calvijnsgezinden", enz. Er wordt niet gezegd, dat zijn gehoor voor verreweg het grootste gedeelte uit Gereformeerden bestond; alleen van de deelneming van Lutherschen en Gereformeerden aan de avondmaalsviering wordt gewag gemaakt.

hun volkomen gebleken, verklaren, dat Ds. Bliek Stade bij de gemeente aldaar en bij andere fatsoenlijke inwoners dier stad zeer geacht is, en dat zoo iemand, hij inzonderheid onze Broederschap aldaar van goeden dienst kan zijn. Ondertusschen verklaart hij mede, van zijn inkomen te Duinkerken niet te kunnen bestaan, en zou gaarne zien, dat het gebracht werd tot 1500 of 1600 gulden, en dat hij voor de door hem geledene schade met een douceur van 1000 gulden in eens gegratifieerd mocht worden, terwijl hij de vergadering dank zegt voor de gunstige resolutie, verleden jaar te zijnen opzichte genomen.

Dit is alles, wat de Commissie noodig geoordeeld heeft te moeten rapporteeren en in overweging te geven. Zij hoopt de goedkeuring van UwEE. over hunne pogingen te mogen wegdragen.

SCHENKING VAN LAND IN 1295, TEN BEHOEVE VAN EEN EVENTUEELEN KRUISTOCHT,

DOOR

JAMES DE FREMERY.

De vrome zin onzer voorvaderen eischte de inbezitneming van het Heilige land, inzonderheid van het Heilige graf en de stad Jeruzalem. De geheele Christenwereld was in de middeleeuwen daarop bedacht. De geestelijkheid maande er toe aan met klem van redenen, als een hoogen door de geloovigen te betrachten plicht. Voor medewerking daartoe, persoonlijk, bij plaatsvervanging of door giften, werd aan ieder in kerkelijke opzichten groote verdienste toegekend; menige zonde zoude er door worden uitgewischt.

De geestelijken verzuimden niet voor het groote doel gelden, toen zooals nu, de zenuw, de beweegkracht van den oorlog, in te zamelen en ook zelven er toe bij te dragen. Vorsten, ridders en in krijgsknechten herschapen burgers togen vol ijver en met groote dapperheid tegen de heidenen op, om hun de aan allen zoo dierbare stad en streek, waar de Heer Jezus geleefd en geleden had, te ontweldigen, en ze vervolgens als bezitting der Christenheid te bewaren. Maar het is onnoodig, hier te verwijzen naar de reeds veelmalen uitvoerig beschreven geschiedenis der kruistochten, waarbij ook Nederlandsche vorsten en edelen zich hebben onderscheiden.

Ons doel is, als bijdrage tot de kennis van 't geen hier te lande nog laat tot bevordering van kruistochten werd gedaan [1]), mededeeling te doen van een nog niet in druk

1) Nog in de veertiende eeuw werd veel voor de verhoopte en verwachte eerstvolgende kruisvaart naar „de landen van overzee" geschonken of gelegateerd. In sommige streken geschiedde dit meer dan in andere; de behoeften van de kerken en kloosters des lands zullen daarop niet zonder invloed zijn geweeest, en vooral de mindere of grootere ijver der geestelijkheid voor het hoogaangeprezen doch verwijderd doel, tegenover zulke plaatselijke behoeften. Land, er voor bestemd, was daarna bekend als „kruisland" en wordt onder die benaming bijv. als belending aangetroffen, soms met bijvoeging van den naam des schenkers.

De volgende voorbeelden, getrokken uit het Cartularium van den Heiligen geest te 's Gravenzande (gemeente-archief aldaar), geven den aard dier schenkingen te kennen:

1322, November 2. Clays die Zelander testeert dat hij heeft „ghemaket ende gheset voir mijn ziele, tot minen cruce te voeren overzee alst ene ghemene vaert wort, vijf hont lants.... ende dese vijf hont lants en sellen in gheenre deelinghe comen na mire doot (behooren niet tot mijn boedel), ende beset ende bevelet Janne minen zone ane te vane (te aanvaarden) na mire doot, te voeren ende te vercopen alst ene ghemene vaert wort, tot dier tijt te ghebruken. Waert dat Jans ghebrake, te comen op Heijnric, minen zone, van Heijnric op Willaem, minen zone, van Willaem op Jacob, minen zone, ende voert op den ousten ende op mijn naesten. Ende wie dit voirghenoemde erve onderhevet (in bezit heeft), die sel jaerlix gheven voir mine ziel, also langhe alst ongheroert is (niet voor een kruisvaarder wordt gebruikt), alle Goede Vridaghe vier achtendel tarwen an brode den armen, ende vier paer scoen op sinte Martijnsdach in den herfst. Waert dat sake, dat si dese aelmissen niet en gaven, welchaer (wie hunner) dat erve onderhevet op sine voernoemde tijt, dat kenlick waer, so souden die Heylighe gheest meesters van den Zande ('s Gravenzande) dit voerghenoemde erve ane vaen, ende die aelmissen jaerlix gheven als voerschreven staet."

1323, April 15. Godelt belast een morgen land, verhuurd voor XVIII scellingen, o. a. met XII s. voor den Heiligen geest, maar X s. daarvan „selmen voeren over zee alst een ghemene vaert wort, ende also vele vercopen van dien lande, als die X s. jaers dreghen moghen. Ende dese voerghenoemde X s. renten cruijslant, die en roeren van mij *niet*" (zooveel van het land als X s. 's jaars zal gelden, moet dan verkocht worden; in die evenredigheid is het land „kruisland" en gaat niet op mijne erven over).

1340, Mei 17. Testament van Dieric Meliszone. „Waert dat sake dat ene ghemene vaert worde over zee, so soude Gherart, mijn broeder, een pont Hollants van dien lande maken, ende voerent selve over zee of dien bijt

verschenen brief uit het einde der dertiende eeuw, en van het gevolg daaraan gegeven.

De laatste kruistocht had plaats gevonden in het jaar 1270, en was onder grooten tegenspoed ten einde gekomen, zonder eenig duurzaam nut te hebben gesticht. En nu, al gingen vorsten, schoon door ernstige pauselijke oproepingen ter kruisvaart aangespoord, niet meer voor zooals vroeger, de geloofsijver van geestelijken en landzaten verflauwde niet. Dezen bleven op een nieuwen kruistocht naar Palestina rekenen, en dikwijls werden gelden (renten) of land daarvoor bestemd. Zulke giften werden aan geestelijken of vrienden ter bewaring en beheering toevertrouwd, met opdracht om het inkomen voor aangewezen weldadige of kerkelijke doeleinden aan te wenden, tot tijd en wijle, dat een nieuwe kruistocht plaats zoude vinden, als wanneer het land verkocht en de opbrengst aan een kruisdrager voor den schenker gegeven moest worden.

Zoo besloot ook Herman van Poeldunen [1]) de heilige

---

beveelt, voer mijns vaders siele ende voir die myne, na sinre doot die bruycwaer te comen op sine kinderen."

1352, Augustus 21. Testament van Margriete Zelanders. „In den eersten gheve ic ende bespreke anderhalf morghen lants een vierendel hont min, tot cruyslande overzee te voeren, waneer dat een ghemene vaert wort; voer (tot dan) so gaen alle goede Vridaghe van desen lande vier achtendel tarwe, ende vier paer scoen alle sinte Martijns misse, den armen te geven daert alre best besteet is, ter tijt dat een ghemeen vaer wort."

In hetzelfde jaar geeft de vrouw van Voorne 50 schilden aan het kapittel van St. Pancras in Voorne, voor twee (jaarlijksche) memoriën „ter tijt toe dat men over zee voere". Van Alkemade, *Beschr. van Briele*, I, blz. 365.

1) Deze persoon en zijn geslacht schijnen van elders onbekend te zijn. Ook weet men niet, waar het slot of huis van dien naam gestaan heeft, uitgenomen dat het zich in de buurt van 's Gravenzande bevond, want Guy van Avesnes, bisschop van Utrecht, Willem III, graaf van Holland, en Gerard van Voorne, burggraaf van Zeeland, vergaderden te Poeldunen, bij 's Gravenzande, 11 Mei 1309, ten einde uitspraak te doen over den moord van Wolfert van Borselen, heer van Zandenburg, en over den daaruit voortgesproten, in 1301 op verscheidene personen te Vere gepleegden doodslag (Matthaeus, *Analecta*, 2de ed., I, p. 745; Van Mieris, *Charterboek*, II, blz. 83). De samenkomst dier groote heeren en de aanwezigheid van vele Hollandsche edelen, duiden op Poeldunen als een

zaak te bevorderen, door een stuk land daarvoor te bestemmen onder de bepalingen, in den volgenden brief vervat:

1295, Juli 22.

Universis presentia inspecturis, nos Gerardus [1]), plebanus in Naeldvic, et Florentius de Woert, salutem et presentium noticiam veritatis.

Noverit universitas vestra quod Hermannus de Poldunen, fretus consilio discretorum, cum cruce sua assignavit dimidiam partem cujusdam prati, siti in Nova terra, juxta viam que dicitur Middelwech, pro anime sue felicitate; singulis annis omnes fructus illius partis terre predicte ad usus pauperum pie exponendo, donec ad transmarinas partes generalis transitus moveatur. Quo moto et ad Dei honorem ordinato, predicta pars illius prati vendatur et (pretium) alicui ydoneo conferatur, qui crucem pro

---

niet onaanzienlijk slot of huis. Voorname geslachten, de Borselens uit Zeeland, de Wassenaers (Duvenvoorde's en Sandhorsten) uit Holland, waren in de veete betrokken, en de consideratie voor partijen blijkt zoowel uit den rang der scheidslieden (de graaf vanwege de Hollanders, de burggraaf vanwege de Zeeuwen, en de kerkvorst als derde optredende), als uit de keuze van de plaats van samenkomst; daar Zeeland destijds gemakkelijk verkeer te water had met 's Gravenzande (alwaar zelfs het gasthuis oorspronkelijk ten behoeve van het verkeer met Zeeland schijnt gesticht te zijn. „Pro reysantibus in Zelandia", zooals het heet. Cartul. van het Regulierenklooster te 's Gravenzande, fol. 9 Vso. Rijksarchief). Poeldunen was dus voor de Zeeuwsche edelen niet moeielijk bereikbaar, terwijl zij hunne paarden niet behoefden over te brengen, om zich langs den duinkant naar den Haag te begeven. Maar de Zeeuwen hebben het blijkbaar niet noodig geoordeeld te verschijnen. Na oplegging van zware boeten werd door de hooge scheidslieden een volledige zoen uitgesproken.

Nog vindt men in het Register der leenen van graaf Floris V (fol. 36 Vso, Rijksarchief) „die leg van den Werde te Poeldunen" als leengoed van Florens van der Woert vermeld. Na hem heeft Willem van der Woert het bezeten, bij wiens dood het aan den graaf bestierf. In 1336 wordt de „leg van den Waarden te Poeldunen" nog aangetroffen in het verlij door graaf Willem IV, van Willem van der Woert's voormalige leengoederen op Gerrit Berthout van Heemskerk Hendriksz., onder lijftocht voor de helft op diens vrouw, Aleid Hendriksdr. van der Woert, Willem's erfgename (Van Leeuwen, *Batavia Ill.*, blz. 1180). Later schijnt de naam niet voor te komen. Naar naam en ligging te oordeelen, stond het gebouw op hoogen zandgrond, in de nabijheid van de Poel, die zich van Poeldijk tusschen 's Gravenzande en Naaldwijk tot aan den Maasdijk placht uit te strekken.

1) Vermoedelijk Gerrit van Raaphorst, omstreeks dezen tijd persoon dier kerk. Vgl. *Archief voor Ned. Kerkgesch.*, V, blz. 64.

Hermanno digne deportet, salutem ipsius in omnibus promovendo. Hujus vero elemosine Johannes Hone [1]) et Robertus filius Cleymanni rectores constituuntur. Quis [2]) in extremis constitutis, ab hiis quicunque alii duo ydonei eligantur, qui de predicta elemosina sollicitudinem pretendant diligentem, prout superius est expressum, sic in perpetuum successive procedendo. Preterea, si tales rectores istam elemosinam contigerit detinere vel negligenter promovere, presbyter parochialis ecclesie de Naeldvic caritatem exercendo jam ipsos rectores conpellat ut predictam elemosinam solvant et promoveant effective. Item hec elemosina omni anno, sciente sacerdote, distribuatur ut verius sciat quando hujusmodi defectum debeat corrigere et emendare. Ne autem aliquis istam elemosinam possit revocare, igitur nos Gerardus, presbyter, et Florentius de Woert, presentem paginam nostris sigillis fecimus confirmari.

Datum et actum in festo beate Marie Magdalene, anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo nonogesimo quinto.

Perkament. Aan losgesneden strooken hebben twee zegels gehangen, waarvan een in witte was.

Herman van Poeldunen schenkt hier tot heil zijner ziel, de helft van een stuk weiland, gelegen aan den Middelweg in het Nieuwland [3]), als bijdrage voor den eerstvolgenden kruistocht naar het Heilige land. Voorloopig moet de opbrengst van dit land jaarlijks ten behoeve der armen worden besteed, en wel totdat tot den kruistocht wordt besloten, als wanneer het land verkocht en de opbrengst

---

1) Vermoedelijk: Hoen.

2) = Quibus.

3) Dit Nieuwland, na de vorming van het naburige Nieuwland op de Maas, allengs het Oudeland genaamd geworden, is het lage land tusschen Monster, Naaldwijk en 's Gravenzande gelegen, door gravin Machteld en haar zoon, graaf Willem II, ingedijkt, en door Otto III, elect van Utrecht, aan de parochie 's Gravenzande toegewezen. Zie mijn *Cartul. van Mariënweerd*, N°. 62. In de aanteekening daaronder is eene vergissing ingeslopen. De toen gemaakte dijk is niet die langs het Nieuwe Water, en staat dus niet in verband met het graven dier vaart, 't welk eerst veel later is geschied. Hij ligt westwaarts daarvan en bijna evenwijdig er mede, heeft thans meer het voorkomen van eene lage breede kade, en zijn bestaan was mij tot kort geleden onbekend; hij dient nog tot waterkeering tusschen het Oudeland en den Poelpolder, eene lange strook laag land, welke zich Noord en Zuid tusschen beide dijken uitstrekt.

gegeven moet worden aan een wakker kruisvaarder, die voor Herman van Poeldunen het kruis waardiglijk wil dragen. De aanduiding van het land is, zelfs voor die tijden, ten hoogste gebrekkig.

Johan Hone [1]) en Robert Cleymansz. worden, met macht van substitutie, tot uitvoerders aangesteld van zijne beschikkingen, welke zij met zorg en ijver voor moeten staan, terwijl de pastoor van Naaldwijk wordt aangewezen om, bij voorkomende nalatigheid, de noodige maatregelen tot instandhouding en uitvoering dezer gift te nemen.

Nagenoeg eene eeuw later, toen de zaak bij het uitblijven van den verwachten kruistocht in statu quo gebleven was, vult een nieuwe brief den eersten aan, en brengt deze aangelegenheid op vaster voet. Aangehecht aan den vorigen, luidt hij aldus:

1374, November 12.

In den name Gods amen. Wi Jacop Robbrechtzoen ende Jan Hoen maken ende gheven zeven hont lants, luttel meer of min, gheleghen int Nuwelant, voer [2]) dat lant dat Harman van Poeldunen makede te Crus lande, ende onsen ouders beval te verwaren, daer brieve of zijn, ende dat oestende van (desen) lande comt anden ouden dijc ende dat weestende op den Poel, ende Balle Parijs ende hoer dochter op die zuut zide, ende Willaem van Bodegraven op die noert zide, ende dese renten van desen lande zulle men dele alle jaer te Naeldwijch den armsten maghen, ende den Heylighen Ghest v s., ende elken Heilighen Ghest meester xii d. om dat zijt vermanen zullen of die renten ghedeel zijn. Voert waer dat zake dat Jacop of Jan storve, so zouden zi eennen anderen daer toe nemen van der maechscip, die men beste ghelovede. Ende aldus zult ewelike duren toet diere tyt toe, dat men vaert toet den heylighen grave ghemenelike, ende dan zul men dit lant voerscreven vercopen ende wynner [3]) enen man toe, die crus drecht voer Harman van Poeldunen.

Ende om dat dit waer es ende wi zelve ghenen zeghel en

1) Waarschijnlijk: Hoen.

2) „Voor", niet in de beteekenis van „in de plaats van," maar in den zin van „als": t. w. als het halve stuk dat enz. Het is hetzelfde land.

3) winnen er.

hebben, zo hebben wi ghebeden haren Jan Bartelmeeszoen, prijster ende canonijch te Naeldwijch, dat hi desen brief bezeghellen wil om onsen willen. Ende ic Jan, om bede willen Jacops ende Jans voerscreven, hebbe desen brief bezeghelt met minen (zeghel), int jaer ons Heren MCCCLXXIIII, op zente Lebuwijns dach inden winter.

Perkament. Zegel ontbreekt. Heeft gehangen aan een losgesneden en doorgestoken strook.

Vermoedelijk werd deze brief door de geestelijkheid uitgelokt, ten einde de zaak eenigermate te regelen. Tot dusver ontbrak zelfs eene behoorlijke omschrijving van het land, en er bestond geene schriftelijke erkentenis van de zijde der bewaarders, tot welk doel zij het land in bezit hielden. Thans wordt daarin voorzien, en verneemt men voor de eerste maal de grootte van het land, zeven hond. Het stuk, waarvan Herman van Poeldunen de helft gaf, zal dus veertienhonderd (Rijnlandsche) roeden (= twee bunders) groot geweest zijn.

In den oorspronkelijken brief wordt achter „maghen" geene komma gevonden, maar deze wordt vereischt om de bedoeling te verduidelijken, t. w. dat de renten onder de armste bloedverwanten (van den schenker en de bewaarders?) verdeeld moesten worden, na uitkeering van 5 schellingen aan den Heiligen geest te Naaldwijk, en 12 penningen aan elken Heiligen geest-meester.

Bij dezen brief blijft het land bestemd, om bij den eersten kruistocht naar het Heilige land verkocht te worden enz.

Maar zulk een kruisvaart vond niet plaats. Nog ten tijde van Herman van Poeldunen was eene ernstige poging in het werk gesteld. Het concilie van Lyons, in 1274 gehouden, beval het daarvoor heffen van tienden van de kerkelijke inkomsten. Eene groote som werd hier te lande daarvoor ingezameld [1]), doch waartoe deze eindelijk gebruikt werd, schijnt onzeker te zijn.

---

1) Eene belangrijke opgave daarvan wordt gedaan in een charter van 1368, medegedeeld in de *Kronyk v. h. Historisch Gen. te Utrecht*, 3de

Weldra zoude zich echter eene gelegenheid opdoen om, zij het dan ook in gewijzigden zin, aan den wensch van Herman van Poeldunen uitvoering te geven.

In den aanvang der vijftiende eeuw ontwikkelde zich in Bohemen groot verzet tegen sommige van Rome's leerstellingen. Op den 6den Juli 1415 onderging Johan Hus den marteldood. Zijne volgelingen, daardoor verbitterd en vasthoudende aan de aangenomen beginselen van kerkleer en kerkbestuur, verzetteden zich met moed en macht tegen den koning van Bohemen, en met zulk gunstig gevolg, dat de kerkelijke overheid zich gedurende de zoogenaamde Hussieten-oorlogen herhaaldelijk genoopt vond, kruistochten tegen hen af te kondigen. In de beide eerste hadden de Hussieten hunnen aanvallers meermalen gevoelige verliezen toegebracht, en noch koning Wenceslaw, noch zijn broeder en opvolger Sigismund, waren, zelfs met behulp van verscheiden Duitsche vorsten, in staat geweest, de Hussieten, die hunne gewetensvrijheid tot het uiterste verdedigden, ten onder te brengen.

Nu, in 1422, werden de christenen andermaal door den paus opgeroepen, om in Bohemen krijg te voeren. Zoo werden dan ook in Nederland de geloovigen aangemaand, het kruis tegen de Hussieten aan te nemen.

Schoon Herman van Poeldunen's gift uitdrukkelijk bestemd was voor eene kruisvaart naar de landen van overzee, d. i. het Heilige land, meende men, nu daar geen uitzicht meer op bestond, volgens des schenkers bedoelingen te handelen, door het fonds grootendeels dienstbaar te maken aan den op bevel van paus Martinus V met zoo-

---

Serie, III, blz. 173 vv. Het is een vidimus van het oorspronkelijk register dier inzamelingen; misschien, daar het eenige afwijkingen vertoont, naar een ander origineel dan dat 't welk op het Rijksarchief berust. Aanvankelijk werd de bijeengebrachte schat door bisschop Jan van Nassau achtergehouden, doch eenige jaren later, na vele ernstige moeielijkheden, weder aangezuiverd. Delprat, *Het bisdom Utrecht .... onder kerkelijken ban*, bij Kist en Moll, *Kerkhist. Archief*, III, blz. 327, 355. *Oorkdbk. Holl. en Zeel.*, II, N°. 546.

veel geestdrift gepredikten kruistocht tegen „de Boheemsche vossen, die den wijngaard des Heeren verwoestten" [1]).

De onderstaande brief (welke m. i. constateert hetgeen reeds eenigen tijd te voren geschied was) toont, hoe men te dezer zake heeft gehandeld.

1422, Augustus 10.

Ic heer Enghebrecht Symonsz., priester, cureit ende canonick inder kercken sinte Adriaens tot Naeldwijck, doe cond ende kenlic allen luden, dat meester Dirc Heymansz. priester tot tsGravenzande, ghecoft ende wel betaelt heeft, die rechte helf van seven hont lants luttel min of meer, ghelegen in Naeldwiker ambocht [2]), int Niewelant, bi een wech gheheten die middelwech, ende nu ter tijt huurt Jacob Aerstsz. Ende oec dat die selve meester Dirc ghecoft ende wel betaelt heeft een recht vierendel van den seven hont lants voirs. Ende al dit lant voirs. was cruyslant geheten, ende daertoe gegeven dat men die renten die daer of quamen, jaerlix geven soude den armen, ter tijt toe waent [3]) een gemeen vaert quame op den ongelovigen menschen ende dan soude men dit voirs. lant vercopen ende dat ghelt gheven eenen eerbaren man tot sinen teerghelde, die dat cruce annemen soude, ende also ist ghesciet ende volbrocht, bi rade ende consente veler goeder luden, als die eerste helft voirs. coft heer Dirc voirs. jegens heren Heynric Robbrechtsz, canonick tot Naeldwijc, (daer bi waren) Jacob Aerstsz. Bertelmees Dircsz. ende Dirc Spierinc Dircsz., ende dat gelt dat daer of quam wort gegeven alinge ende al Bertelmees Dircsz. ende Dirc Spierincsz. voirn., die dat cruus an namen op die ongelovighen van Beem [4]). Ende dat vierendel voirs. coft heer Dirc jeghens Willem Hoen, daer bi waren heer Heynric voirs. ende Heynric Willem Hoenenz., ende dat ghelt dat van dat vierendel voirs. quam, wort gegeven Heynric Willemsz. voirs. ende hi mede an nam dat cruijs op den ongelovigen voirnoemt. Ende dat

---

1) Moll, *Kerkgesch. van Nederland*, II, 3de stuk, blz. 123.

2) Lees: Zande ambacht. In een ongeveer gelijktijdig afschrift werd dit verbeterd, en in den hiernavolgenden brief van den heer van Naaldwijk wordt het land terecht vermeld als gelegen onder 's Gravenzande. Vgl. blz. 216, noot 1.

3) Wanneer het.

4) Bohemen.

dit aldus gescien soude van den lande voirseyt, heeft gheordineert ende daertoe gegeven, in voerleden tiden, Harman van Poeldunen, gheliken dat een brijf die daer of besegelt is van heren Gherijt, cureit van Naeldwijck, ende Florus van der Woert, wel bewiset, welc brief men onder den Heylige geests meesters vinden zel van Naeldwijck, ende want dese voirscreven coop ghesciet is bi consente ende goetdencken van mi, so hebbe ic in kennesse der waerheit desen brief besegelt mit minen zegel, int jaer ons Heren dusent vier hondert twee ende twintich op sinte Laurencius dach.

Perkament, met een klein zegel van groene was, hangende aan een losgesneden en doorgestoken strook.

Aan meester Dirk Heymansz, priester te 's Gravenzande, werd verkocht: in de eerste plaats, door den kanunnik Hendrik Robbrechtsz., de helft van de meergemelde zeven hond, waarvan de opbrengst gegeven werd aan Bertelmees Dirksz. en Dirk Spierinck Dirksz., die (voor Herman van Poeldunen) het kruis aannamen tegen de ongeloovigen in Boheme, en in de tweede plaats, door Willem Hoen, een vierde gedeelte van gezegde zeven hond, welks opbrengst met gelijk doel aan diens zoon, Hendrik Hoen, werd gegeven [1]).

Geschiedschrijvers over de Hussieten-oorlogen treden weinig in bijzonderheden over de samenstelling der verschillende legers, die tegen de Hussieten optrokken, en wij vinden niet dat zij van deelneming door Hollanders gewagen. Misschien zullen deze ook in vroegere en latere

---

1) Eene aanteekening leert ons, dat de priester Dirk Heymansz. op 22 October 1426 te 's Gravenzande is overleden, en dat hij de door hem gekochte drie vierdeparten van het kruisland vermaakt had in dezer voege, dat van de jaarl. huur van 50 schellingen, 20 s. zouden komen aan het kapittel te Naaldwijk, 4 s. aan de kerk voor drie kaarsen (op zijn memoriedag?) en de overige 26 s. aan den Heiligen geest aldaar, tot uitdeeling in zijn naam. „Ende dit testament ende weldaet die daer of comen mach, begheerde die selve heer Dirc voirseyt, te baten te comen him ende allen denghenen daer dat cruuslant naghescreven of is comen." D. w. z. de geestelijke verdienste en voorbidding, in deze gift begrepen, moeten gedijen ten behoeve der zielen van gezegden priester, van Herman van Poeldunen en van de opvolgende bewaarders van het land.

kruistochten vertegenwoordigers hebben gehad, maar het is alleen ten opzichte van den derden, die alom hier te lande gepredikt werd, dat men eenig bepaald bericht aangaande de tegenwoordigheid van Hollanders in het keizerlijk leger aantreft, en wel bij Opmeer en Beverwijck. Hunne mededeelingen zijn door latere schrijvers eenigszins uitgebreid en opgesierd wedergegeven, doch zonder iets meer te onzer kennis te brengen, of te staven.

Van Beverwijck verhaalt op het jaar 1420 [1]), dat Duitsche kruispredikers te Dordrecht hulp kwamen vragen tegen de Hussieten, en zulks niet te vergeefs, daar 56 burgers dier stad aan den kruistocht (derhalve dien van 1422) deel namen.

Petrus Opmeer zegt op het jaar 1422, dat 208 burgers uit Delft op eigen kosten naar Bohemen trokken en aldaar met veel roem dapperen bijstand verleenden. Voorts, dat zij, na verloop van een jaar huiswaarts gekeerd, ter gedachtenis aan hun tocht de broederschap van het Heilige Sacrament in de St. Hippolytus- of Oude Kerk te Delft ingesteld, en het vaandel, waaronder zij hadden gediend, in gezegde kerk opgehangen hebben [2]).

Aangezien ook deze derde kruistocht een hoogst ongunstig verloop had [3]), hebben de Hollanders vermoedelijk

---

1) J. van Beverwijck, *'t Begin van Hollandt in Dordrecht*, Dordrecht, 1640, blz. 313. Ook M. Z. van Boxhorn, *Nederl. Historie*, Leiden, 1649, blz. 155. Volgens dezen hebben de terugkeerende Nederlanders, door de van der Hussieten leer en wandel opgedane kennis, grooten twijfel aan de rechtmatigheid van het op bevel van Rome gepleegd geweld, zooniet tevens van sommige harer leerstellingen, verbreid.

2) Daar 't geen men hiervan weet uitsluitend op zijn getuigenis berust, laten wij zijne woorden hier volgen: „1422. Cum Martinus V, Pontifex, per diploma Germaniae populos ad sacrum bellum contra Hussitas evocasset, 208 cives Delphis Hollandiae urbe profecti, suo sumptu, in Bohemiam, strenuam operam ibidem cum magna gloria praestiterunt, et post annum domum reversi, in memoriam illius expeditionis, ex consensu senatus, fraternitatem Eucharistiae sacram in veteri Ecclesia instituerunt, vexillo, quo usi fuerant, ibidem appenso". Opmeer, *Opus Chronographicum*, Antw. 1611, p. 408 E.

3) Deze kruistocht stond onder bevel van markgraaf Frederik van Brandenburg, bekend als een dapper veldoverste, doch wien het aan

weinig gelegenheid gehad lauweren te behalen, maar, zooals door van Rijn wordt opgemerkt [1]), zij kunnen zich evenwel persoonlijk zeer loffelijk gekweten, en daarin aanleiding gevonden hebben, den naar hunne begrippen heerlijken tocht door de instelling dezer broederschap te vereeuwigen.

Het lijdt, dunkt mij, geen twijfel, of onze Bertelmees Dirksz., Dirk Spierinck Dirksz. en Hendrik Hoen hebben, zooals misschien ook ingezetenen van andere om Delft gelegen dorpen, deel uitgemaakt van het door die stad aan het kruisleger geleverd contingent, en waren vermoedelijk als krijgsmakkers ook leden der broederschap [2]).

Intusschen was over een vierde gedeelte van het kruisland eene eeuw later nog niet beschikt. Vermoedelijk had zich indertijd geen vierde kruisdrager aangeboden, en thans vreesde men blijkbaar, dat het overgebleven stuk eindelijk in privaat eigendom der bewaarders zou overgaan. De heer van Naaldwijk, collator zoowel van de kerk als van de kanunnikdijen van het kapittel van St. Adriaan te Naaldwijk (door hetwelk de bovenvermelde 4 s. der kerk uitgekocht waren), bemoeide er zich nu mede, waarschijnlijk op aanzoek van het kapittel en de Heilige geestmeesters, aan wie, onder zijne bemiddeling, het overgebleven

---

steun en medewerking ontbrak. Toegezegde troepen kwamen niet opdagen; sommige streken zelfs kochten zich bij den keizer vrij van deelneming; de geheele organisatie was in hooge mate gebrekkig; naijver tusschen hoofdpersonen werkte verlammend, enz. Vandaar ook groote moedeloosheid. De bisschop van Würzburg zelfs, die trouw met zijne troepen verscheen, stelde op 29 September 1422, den dag tot de samenkomst des legers bestemd, voor, liever niet naar Bohemen op te trekken, daar zulks meer eervol was, dan later, na voorwaarts gerukt te zijn, onverrichter zake terug te moeten keeren. De oorlog werd echter onder veel tegenspoed doorgezet. Zie o. a. Palacky, *Geschichte von Böhmen*, Prag, 1851, S. 316; Gründhagen, *Die Hussitenkämpfe der Schlesier*, Breslau, 1872, S. 69.

1) *Oudheden van Delfland*, 8vo uitgave, Leiden, 1720, blz. 55.

2) De broederschap bezat een jaarlijksch inkomen van 174 gulden (t. a. p., blz. 34). In 1510 is zij met de kerkmeesters overeengekomen omtrent de stichting eener fraai versierde kapel. R. Boitet, *Beschrijving van Delft*, blz. 182.

vierde door de vertegenwoordigers van de in bovenstaanden brief van 1374 genoemde bewaarders werd verkocht, d. i. overgedragen, naar luid der volgende oorkonde:

1471, Februari 10 [1]).

Ic Heinric, here tot Naildwijck ende ter Capellen, erfmairscalck van Hollant, doe condt allen luyden, dat alsoe Harman van Poeldunen in tijden voirleden zekere landen gegeven heeft tot cruyslant, om die te vercopen als men een gemeen reyse dede opten ongelovighen, voir welken landen Jacob Robbrechtsz. ende Jan Hoen, als gemachticht van hem ende bevolen, gegeven ende gemaect hebben seven hont lants, die gelegen zijn in den ambocht van sGravezande, ende hebben belegen op dese tijt an dat westende die ouden Poel, op dat oestende die ouden dijck, an die noertzijde dat capittel tot Naildwijck, an die zuuytzijde Floris Huge Bake z., van welken seven hont meester Dirc Heymansz., priester, drie vierden delen gecoft heeft, doe die reyse was op die ongelovighen van Beemen, daer hij zijn testament mede maecte ende dairof besprack den Heylighen gheest tot Naildwijck xxvi s., dat capittel xx s. ende die kerck iiii s. tjaers, alsoe die drie delen doe ter tijt te huyer gouden [2]) vijftich s., welke iiii s. die kercmeesters den capittel voirt vercoft hebben, ende want dat vierde vierendele onvercoft gebleven is, ende bij lancheyt van tijden verdwalen mochte van dien eynde dairt toe gegeven is, soe hebben die vrienden ende magen van Jacob Robbrechtz. ende Jan Hoen voirs., bij goetduncken van vele goeder mannen, dat vierde vierendele voirs. vercoft den capittel ende Heylighen gheest tot Naildwijck, alsoe gedeelt dat van die hele seven hont dat capittel sal hebben die een helft ende die Heylighe gheest die andere helft, behoudelic dat dat capittel sal jairlixe uuytreyken ende geven seven s. ende die Heylighe gheest vijf s., den armen van Jacob Robbrechtz. ende Jan Hoen gecomen voirden vreemden, ter tijt toe dat een gemeen reyse geboert opten ongelovighen, ende dan sal dat capittel geven seven pont ende die Heylighe gheest vijf pont eenen persoen, die dat cruys an nemt tot salicheyt van Harman

---

1) De heeren van Naaldwijk schijnen niet volgens den Paaschstijl gedateerd te hebben, tenzij zulks uitdrukkelijk vermeld werd.

2) Golden.

van Poeldunen ende der gheenre dairt of gecomen is, ende niet meer jairlixe uuytreijken.

In kennisse der waerheyt ende alsoe dit bij mi gesciet is, soe hebbe ic Heinric, here tot Naildwijck voirs., desen brief besegelt mit minen segel hier an gehangen, int jair ons Heren duysent vierhondert een ende tseventich, opten x dach van Februario [1]).

Perkament, met fragment van zegel in roode was aan een doorgestoken strook.

De geheele zeven hond zou dus voortaan in gelijke deelen toebehooren aan het kapittel, dat 7 s., en aan den Heiligen geest, die 5 s. jaarlijks (aan de armen) zoude uitdeelen, en wel bij voorkeur aan arme bloedverwanten van Jacob Robbrechtsz. en Jan Hoen. Mocht evenwel een kruistocht plaats vinden, dan hielden de uitkeeringen op, en moest het kapittel zeven pond, en de Heilige geest vijf pond uitkeeren voor dengeen, die tot zaligheid van Herman van Poeldunen den kruistocht mede zou maken. Deze twaalf pond kan dus beschouwd worden als de waarde van het een vierde, waarop voorloopig jaarlijks twaalf schellingen moesten worden uitgekeerd. Het pond gerekend tegen twintig schellingen, bedroeg zulks vijf percent op de waarde. Indien een kruistocht plaats mocht vinden, zoude de jaarlijksche uitkeering dus, zooals men zich weleer uitdrukte, tot den penning twintig gelost moeten worden.

Ook het laatstovergebleven gedeelte van het kruisland van Herman van Poeldunen verloor door deze transactie geheel zijne zelfstandigheid, het eigendommelijk karakter van land, bestemd en bewaard om, bij de eerstvolgende kruisvaart, ten behoeve van een kruisdrager te gelde gemaakt te worden en van eigenaar te veranderen. Het was nu voorgoed bij de andere bezittingen van het kapittel en van den Heiligen geest ingelijfd.

---

1) De door ons medegedeelde brieven berusten alle in het gemeente-archief van Naaldwijk.

EEN NONNENKLOOSTER ONDER DEN INVLOED VAN WINDESHEIM [1]),

DOOR

Dr. F. PIJPER.

Iedere kloosterregel boezemt den denkenden mensch reeds belang in uit een godsdienstig en zielkundig oogpunt. Hoe men over de waarde van het klooster moge oordeelen, ook dit is eene plaats, „wo sich ein armes Menschenherz emporringt von der Erde". Wie zou dan niet met belangstelling kennis nemen van statuten, die ons binnenleiden achter die dikke muren, een blik gunnen in hetgeen daar is nagestreefd?

Prof. dr. J. H. Gallée te Utrecht zal in deze en in eene volgende aflevering van dit „Archief" twee regels voor vrouwenkloosters uitgeven, één in het Latijn, afkomstig uit „Albergen" in Overijsel, één in het Middelnederlandsch, afkomstig uit „Betlehem" in den Bangerd buiten Hoorn. Beide documenten dagteekenen uit het laatst der Middeleeuwen. Men gevoelt het historisch belang. Immers welke beteekenis had niet het klooster in die dagen? Wie zou niet meer van nabij willen weten, hoe een

---

1) Zooals uit den inhoud nader blijken zal, werd dit opstel vervaardig met het oog op de tekstuitgaven, door Prof. Gallée hierachter.

middeleeuwsch vrouwenklooster was ingericht, wat de zusters daar deden, welke de mate harer ontwikkeling was, en hoe het er uitzag in hare inwendige wereld?

Doch vooral ook hierom verdienen deze kloosterregels aan de vergetelheid te worden ontrukt, omdat het Nederlandsche gedenkstukken zijn, het ééne zelfs in de Nederlandsche taal opgesteld.

Op verzoek van Prof. Gallée wil ik het een en ander in het midden brengen tot aanwijzing van den oorsprong dezer documenten, en van hunne beteekenis voor de geschiedenis van het Christendom in Nederland. Ik wil mij voornamelijk bepalen bij het Middelnederlandsche gedenkstuk, waarvan het eenige bekende handschrift behoord heeft tot de boekerij van Betlehem. In den loop der bespreking zal ik gelegenheid vinden, om het noodige te zeggen over het Latijnsche handschrift uit Albergen.

De Bangerd is dat plekje, waarvan een zeventiende-eeuwsche dichter zong:

Hier siet men oock noch voort
Aen teerder spruyten staen een alderleye soort
Van smaekelijker vrucht op 't allerweelighst groeijen:
d'Albeesjen roodt en wit en swart zijn hier aen 't bloeijen [1].

Onder hazelnoten- en perenboomen, tusschen de rijen van honderdtallen aalbessenstruiken verbergt de bodem de grondslagen van Betlehem. De ligging van het terrein doet nog gemakkelijk begrijpen, dat dáár het woonverblijf gevonden werd en hier de kerk, dáár de plek, waar de zusters gevast, gebeden en hare devote boekskens gelezen, hier het oord, waar zij bij dag- en bij kunstlicht gezongen, geknield en het allerheiligste genoten hebben.

Toen Betlehem verrees, stond in de nabijheid reeds een ander klooster. Het was het „huis der H. Maria, genaamd Nieuwlicht", in het jaar 1392 door twee vrome

1) H. Kroon en F. Kapteyn, *Nieuwe kroniek van Hoorn*, Hoorn 1891, blz. 22.

priesters, leerlingen van Gerrit de Groote gesticht, naderhand een der vier moederkloosters der wijdvermaarde kloostervereeniging van Windesheim [1]). Nieuwlicht stond op niet meer dan vijfhonderd passen afstands, aan dezelfde trekvaart tusschen Hoorn en Enkhuizen, die nog heden onder den naam van „De Wijzend" bekend is. Men heeft gewaagd te gissen, dat de aanwezigheid der meestal zeer ontwikkelde Windesheimsche kloosterlingen niet zonder invloed zal zijn geweest op het ontstaan van dien tak van tuinbouw, die aan dit oord tot op onze dagen een eigenaardig karakter heeft verleend, nl. de ooftteelt [2]). De Hoornsche kroniekschrijver Velius gewaagt hiervan echter niet. Hij zegt, dat de eerste aanleg der fraaie beplanting van „den Bangerd" werd begonnen door een Hoornschen ingezetene, in het jaar 1469 [3]). De naam bestaat nog en schijnt in N.-Holland meer gebruikelijk geweest te zijn, want ook bij Medemblik bevindt zich een „Bangerd" (tuin der banne).

In dit lommerrijke oord nu werd in het jaar 1475 een plekje uitgekozen voor de stichting van een vrouwenklooster. Het was het werk van een rechtsgeleerde, Mr. Gerrits genaamd, en twee priesters. Wij twijfelen er niet aan, of Mr. Gerrits heeft gehandeld met de vroomste bedoeling, waarschijnlijk wel „tot genezing zijner zonden" (pro remedio peccatorum suorum). Zijne financiëele hulpbronnen schijnen beperkt geweest te zijn, want hij en de beide, niet met name genoemde priesters „timmerden eerst maar eenige lange woningen, en stelden daar negen of tien zusters in van het oude Klooster bij Sneek" [4]).

---

1) Dr. J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utr. 1880, dl. III, blz. 24 v.; over de ligging van het klooster zie: *Aanteekeningen van de sectie-vergaderingen van het Prov. Utr. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 1894, blz. 21—27.

2) Aldus de schrijver van een onuitgegeven HS.: *Het klooster in de Bangert bij Blokker in West-Friesland*, door A. H. Kramer (1834). Het HS. bevat eene fraaie teekening van den plattegrond van Nieuwlicht, naar opgravingen, waarbij de heer Kramer tegenwoordig was.

3 D. Velius, *Chroniick van Hoorn*, Hoorn 1648, blz. 46.

4 Velius, a. w., blz. 55.

Velius, aan wien wij het oudste getuigenis omtrent d stichting ontleenen, voegt er bij, dat deze zusters kwam „met het Habijt van de derde reghel van Sinte Franci cus". Hij laat echter terstond volgen, dat zij dien reg „korts daer na veranderden in den reghel van S Augustinus, onder 't Capittel der Cruycebroeders, en namaels uyt dit Clooster ghesproten noch een Conv van de selve oirden, ghenaemt Nazareth, gheleghen n wijt van Sneeck in Oostvrieslandt" [1]). Het is jammer, d hij niet zegt en ook niet schijnt geweten te hebben, w neer deze verandering heeft plaats gehad. Voor ons z het van het grootste belang wezen, hieromtrent meer b zonderheden te vernemen. Op gronden, hieronder mede deelen, kom ik tot de slotsom, dat het bericht van Veli maar half juist is, dat er wel eene verandering, eene treding uit de Franciscaner-orde moet hebben plaats ge maar geen overgang tot de orde der Kruisbroeders. Z der in de Windesheimsche kloostervereeniging te zijn genomen, omdat bij decreet van paus Martinus V, dd Nov. 1436, de opneming van nieuwe vrouwenconve verboden was [2]), werd Betlehem naar het Windesheims voorbeeld hervormd. De nabijheid van „Nieuw-Licht" hierop niet zonder invloed zijn geweest. Betlehem deel hierin het lot van onderscheidene andere kloosters [3]). H bewijs van het gezegde kan eerst gegeven worden, wij genaderd zijn tot de bespreking van het HS.

Eerst in het jaar 1499 verrees de kerk bij het kloo ter [4]). Het jaar van den beeldenstorm was voor Betlehe een booze tijd. In de Meimaand van het jaar 1566 dro een „zeeckere hoop Knechten, genaempt die Gheusen niet alleen het Regulierenklooster aan „De Wijzend maar ook het vrouwenklooster in „Den Bangert" binne Vooral een inwoner van Hoorn, Jan Lubbertse, richt daar met vier medeplichtigen groote schade aan. Zij wie

1) Velius, t. a. p.
2) Acquoy, a. w., dl. II, blz. 74, III, blz. 290.
3) Acquoy, a. w., dl. III, blz. 229, 231.
4) Velius, a. w., blz. 92.

m allerhande houtwerk, banken, tafels enz. in het vuur, odat het gebouw in brand geraakte. Ondertusschen aakten zij met de genoemde krijgslieden, de „Gheusse nechten", goede sier van alles, wat zij daar vonden. Jan ubbertse moest deze en andere wanbedrijven boeten met en dood [1]).

De benauwdste dagen doorleefden de bewoonsters van Betlehem, toen 2400 krijgslieden, door Hendrik van Brederode bij zijn vertrek naar Embden afgedankt, als bijenzwermen voor Hoorns poorten neersloegen. De Hoornsche magistraat kwam met hen overeen, dat zij hun intrek zouden nemen in het Regulierenklooster, maar liet hun een eed zweren, dat zij dit en het andere klooster in de nabijheid, alsmede de kerken der omliggende dorpen geen schade zouden doen. Veiligheidshalve werden de kloosterbewoners gewaarschuwd, dat zij „met haer juwelen" in de stad moesten vluchten. Dit geschiedde den 1sten Mei 1567. Reeds den volgenden dag echter smeten de „Walsche knechten, het Beeldtstormen gewoon zijnde", al de aanwezige beelden aan stukken, ook de altaren en de „fraye vermaelde Glasen" [2]). Nauwelijks was deze storm bedaard door den aftocht van Brederoo's knechten, of nieuwe gevaren ontstonden. De zusters werden op 21 Oct. 1568 nogmaals verontrust door soldaten van den Graaf van Hoogstraten, achtentwintig in getal. De krijgslieden poogden met geweld den Regulieren Monniken en der „Bagijnen van Betlehem" eenig geld af te persen, en eischten te dien einde het Regulierenklooster op. De landlieden van Blokker en de burgemeesters van Hoorn kwamen onder het luiden der klokken in den omtrek den kloosterlingen te hulp. Zes der schuldigen werden er te 's-Gravenhage en twaalf te Hoorn met den dood gestraft [3]).

Ziedaar het voornaamste, dat van dit Betlehemsklooster bekend is. Van Heussen verzekert, dat het door den

---

1) *Sententien en Indagingen van den hertog van Alba*, in 't licht gegeeven door Jacob Marcus, Amst. 1735, blz. 340 vv.

2) Velius, a. w., blz. 167.

3) Velius, a. w., blz. 172.

Beeldenstorm is verwoest (per Iconomachiam dirutum [1]). Geheel juist is dit niet, omdat het, zooals wij gezien hebben, dien storm heeft overleefd. Indien hier eene gissing geoorloofd is, zou ik het waarschijnlijk achten, dat het Betlehemsklooster heeft behoord tot die instellingen, waarvan de goederen in het jaar 1573 door de Staten van Holland werden genaast, terwijl de opbrengst krachtens vergunning dier Staten werd toegekend aan de stad Hoorn [2]. Daar Velius ook elders de zusters uit den Bangerd Begijnen noemt (een naam, waaraan moeilijk de beteekenis van eene bepaalde orde is te hechten), kan het wellicht mede op haar slaan, als hij zegt: den 9den Maart des avonds laat werden de Bagijnen hier te Hoorn buiten de stad gebracht en met twee schepen, onder geleide van zeker aantal soldaten gebracht tot voor Amsterdam, „niet sonder groote moedwil vande knechten en ander ongeregelde menschen, dat voorwaer soo niet behoorde" [3]).

In de dagen van Van Heussen, omstreeks het jaar 1700, waren de grondslagen van Betlehems muren nog zichtbaar [4]). Dit was ook nog het geval in het jaar 1840, volgens v. d. Aa [5]). Tien jaren daarna vinden wij bij hem het bericht, dat er „een groot gedeelte van het kloostergebouw was blijven staan, hetwelk later in eene boerenwoning werd veranderd" [6]). Elders heb ik aangetoond, dat hetgeen Dr. Snellebrand in het jaar 1866 over de overblijfselen van Betlehem mededeelde [7]), niet nauwkeurig is [8]). Nog heden weet men zich in den Bangerd zeer goed te herinneren, dat het voormalige kloostererf door

---

1) H. F. v. H(eussen), *Historia episcopatuum foederati Belgii*, Antv. 1733, T. II, p. 157.

2) Velius, a. w., blz. 203 v.

3) Velius, a. w., blz. 204.

4) V. Heussen, l. l., p. 157.

5) A. J. v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. II (Gor. 1840), blz. 357.

6) A. J. v. d. Aa, a. w., dl. XIII (1851), blz. 635.

7) Dr. J. H. Snellebrand, *Geschiedenis der kerkhervorming te Hoorn*, Hoorn 1866, blz. 64.

8) Zie de op blz. 231, noot 1, genoemde *Aanteekeningen*.

een sloot in tweeën gesplitst is. Op elk der beide deelen staat een huis. De woning van den heer W. Demmendaal is het, welke zoowel onder als boven den grond brokstukken bevat van het oude kloostergebouw, evenzeer van het houtwerk als van de muren en de fundamenten [1]). Achter de woning verbreedt zich het terrein in de richting Oost-West. Hier zal de kerk hebben gestaan.

Laat mij thans iets zeggen over het Betlehemsche handschrift. Het bestaan van dezen codex was sedert lang bekend. Dr. Van Vloten gaf er een fragment van uit in zijne „Verzameling van Nederlandsche prozastukken" [2]). Moll nam een gedeelte van die uitgave over in het „Kerkhistorisch Archief" [3]). Hij vermeldt, dat het handschrift vroeger in het bezit was van den heer Schinkel te 's-Gravenhage [4]). In het jaar 1886 werd het op eene boekverkooping in dezelfde stad aangekocht door Prof. Gallée en kwam door diens bemiddeling terecht in de bibliotheek der Rijks-universiteit te Utrecht [5]).

De groote vraag is: tot welke kloosterorde behoorde Betlehem in den tijd, toen dit HS. daar als wetboek gold? Het opschrift toch luidt: „Hier beghint dat prologus der statuten onses huyses te Betlehem buyten Hoern." Het moge waar zijn, dat de woorden „te Betlehem buyten Hoern" door eene latere hand zijn aangebracht [6]), er werd niets doorgeschrapt, zoodat deze codex waarschijnlijk nooit aan een ander klooster heeft toebehoord. Het dialect wijkt af van het Noord-Hollandsch en wijst henen naar de

---

1) Op de kadastrale kaart der gemeente Blokker is het erf dezer woning Sectie C, nummers 856 en 857.

2) (Dr. J. van Vloten), *Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229—1476*, Leid. 1851, blz. 297—301.

3) N. C. Kist en W. Moll, *Kerkhistorisch archief*, Amst. 1866, dl. IV; daarin: W. Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft*, blz. 222 v.

4) W. Moll, t. a. p., blz. 222, aanteek. 1.

5) *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae*, Traj. ad Rhen. 1887, p. 255 v., n°. 1044.

6) *Catalogus* als boven, p. 256.

oostelijke provinciën van ons land [1]). Verschil van tongval behoefde echter niet te beletten, dat het werk aan deze zijde der Zuiderzee werd gebruikt. De eerste nonnen van Betlehem kwamen uit Sneek. Wie zal zeggen, of andere niet uit Overijsel naar dezen oever zijn overgestoken? Op ééne plaats wordt ondersteld, dat de zusters, voor wie deze regel geldt, wonen in of bij de stad Zwolle [2]). Men zou dit aldus kunnen verklaren: de oorspronkelijke redactie van den tekst werd vervaardigd voor een klooster aldaar. De afschrijver, niet wetende, waar zijn afschrift in gebruik zou komen, liet de bedoelde woorden staan. Toen men te Betlehem dezen regel aannam, veranderde men stilzwijgend „Zwolle" in „Hoorn".

Wij herhalen dus onze vraag: tot welke kloosterorde behoorde Betlehem in den tijd, toen dit HS. daar als wetboek gold? Volgens Velius kwamen de eerste zusters „met het Habijt van de derde reghel van Sinte Franciscus". Ziedaar de eerste kloosterorde, waarnaar wij verwezen worden. Dezelfde kroniekschrijver echter verzekert terstond daarna, dat zij den derden regel van Franciscus „korts daer na veranderden in den reghel van Sint Augustinus, onder 't capittel der Cruycebroeders" [3]). Ziedaar de tweede kloosterorde, waarmede wij te doen zouden kunnen hebben. Aangezien het HS. geen uitdrukkelijke verklaring omtrent dit punt behelst, zal de oplossing van het vraagstuk in den tekst zelven gezocht moeten worden. Er komt echter nog een derde kloosterorde bij, die minstens evenzeer als de beide genoemde onze aandacht verdient. Prof. Gallée nl. heeft opgemerkt, dat ons HS. eene merkwaardige overeenkomst vertoont met den regel voor vrouwenkloosters, afkomstig uit het klooster Albergen en thans berustende in de Athenaeum-bibliotheek te Deventer. Deze regel wordt in den Catalogus dier bibliotheek

1) *Catalogus* als boven, p' 256.

2) *Boeck der statuten onses huyses te Betlehem*, deel IV, [cap. 1]: de zusters, die zich buiten het klooster begeven, mogen niet eten of drinken „bynnen der stat van Zwolle of inder stat vrijheit".

3) Velius, a. w., blz. 55.

onder nummer 22 vermeld als een HS. uit het midden der 15de eeuw, met den titel: „Liber constitutionum monialium regularium in quatuor partes" [1]). Het klooster Albergen lag in Twente, ongeveer halverwege tusschen Almelo en Oostmarsum. Het behoorde na het jaar 1447 tot de orde der reguliere kanunniken van de kloostervereeniging te Windesheim [2]). Dat het bedoelde HS. tot dit klooster heeft behoord, staat er op geschreven in dezen vorm: „Liber monasterii canonicorum regularium in Albergen". Het is niet geheel duidelijk, wat men te Albergen, in een mannenklooster, deed met den regel voor een vrouwenklooster. Misschien diende dit handschrift slechts als een codex voor het vervaardigen van afschriften, waarin men zich te Albergen een tijd lang zeer heeft bevlijtigd [3]). Of wellicht deed een der bewoners van Albergen bij wijlen dienst als rector of biechtvader in een vrouwenklooster, of werd uitgezonden om vrouwenkloosters te visiteeren. Het handschrift is eene getrouwe afspiegeling van de wetten, die voor de geheele Windesheimsche kloostervereeniging golden, en stemt in vorm en inhoud, behoudens belangrijke en onbelangrijke wijzigingen, overeen met de Constitutiones der vereeniging, zooals zij ons bekend zijn door den druk van het jaar 1553 [4]). Die wijzigingen betreffen tallooze veranderingen in taal en zinbouw, zoodat de regel voor de zusters blijkbaar zelfstandig en met de grootste nauwgezetheid is opgesteld; verder zoodanige bepalingen, als voortvloeiden uit verschil van kunne, arbeid, kleeding, alsmede uit het feit dat de zusters niet deelnamen aan het Generaal Kapittel en aan het maken der wetten (het vrouwenstemrecht werd op dit gebied nog niet door de Windesheimers gehuldigd). Sommige hoofdstuk-

---

1) *Catalogus der Handschriften berustende op de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer*, Dev. 1892, blz. 9.

2) Acquoy, a. w., dl. III, blz. 126 v.

3) Acquoy, a. w., dl. III, blz. 128.

4) *Regvla beati Avgvstini episcopi cvm constitvtionibvs Canonicorvm Regularium capituli Windesemensis*, ... Vltrajecti .... 1553; zie Acquoy, a. w., dl. I, blz. 205—209.

ken zijn verplaatst; andere geheel weggelaten. Deze verschilpunten behoeven ons echter niet te weerhouden, om het Albergensche HS. aan te merken als den regel voor vrouwenkloosters van de Windesheimsche vereeniging, als hoedanig het reeds door den hoogleeraar Acquoy erkend en beschreven is [1]).

Door de aangeduide opvallende gelijkenis tusschen het Middelnederlandsche HS. van Betlehem en het Latijnsche HS. uit Albergen wordt het vraagstuk dus drieledig. Het resultaat van mijn onderzoek kan ik in het kort aldus uitdrukken: Betlehem behoorde toen tot geen der drie genoemde orden, maar het was hervormd naar het voorbeeld van de vrouwenkloosters der vereeniging van Windesheim.

De oplossing van het vraagstuk zou gemakkelijk zijn, indien de eerste uitgave van Holstenius' „Verzameling van kloosterregels" [2]), de eenige, die ons ten dienste stond, ons licht had verschaft, indien wij daar bijv. het model vonden, waarnaar ons Middelnederlandsch HS. vervaardigd kon wezen. Dit is echter niet het geval.

Dat Betlehem, toen deze codex daar als wetboek werd gehuldigd, niet tot de orde der Kruisbroeders behoorde, is spoedig genoeg uitgemaakt.

De geschiedenis dezer broeders is te boek gesteld door C. R. Hermans in zijne „Jaarboeken der reguliere kanunniken van den H. Augustinus der orde van het H. Kruis" [3]). Het is dezelfde orde, waartoe het bekende klooster van St. Agatha behoort, waarover in onzen tijd gedurende vele jaren gestreden is. Onder de talrijke authentieke documenten, door Hermans afgedrukt, behoort ook de kloosterregel, welke voor deze orde sedert het jaar 1245 gegolden heeft [4]). Hierin vertoont zich echter geen zweem

---

1) Acquoy, a. w., dl. I, blz. 208 v., in de aant.

2) L. Holstenivs, *Codex regvlarvm qvas sancti patres monachis, et virginibus sanctimonialibus .... praescripsere*, Rom. 1661, 3 voll., 4°.

3) Dr. C. R. Hermans, *Annales canonicorum regularium S. Augustini ordinis S. Crucis*, Silv. Duc. 1858, 3 voll.

4) Bij Hermans, l. l., vol. II, n°. 2, p. 30—63.

van gelijkenis met den regel van Betlehem, zooals terstond is te zien, wanneer men beide stukken naast elkander legt. Wordt hierdoor zelfs alle verwantschap reeds uitgesloten, wij zouden meer kunnen opnoemen, waardoor deze negatieve uitkomst bevestigd wordt. De kloosters der Kruisbroeders waren exempt, d. w. z., zij stonden niet onder het gezag van de bisschoppen, in wier gebied zij lagen; met Betlehem was dit volgens dezen regel wèl het geval.

De exemptie der Kruisbroeders is o. a. uitgesproken in een giftbrief van paus Johannes XXII, gedagteekend 29 Maart 1318 [1]). Dezelfde giftbrief wordt besproken door Helyot, die in zijne „Geschiedenis der geestelijke en militaire orden" aan de Kruisbroeders in Frankrijk en de Nederlanden een afzonderlijk hoofdstuk heeft gewijd [2]).

Dat nu Betlehem niet exempt was en wel degelijk onderworpen bleef aan den bisschop van Utrecht, blijkt uit meer dan éêne plaats in het HS. Ieder jaar kwamen een paar geestelijken het klooster bezoeken (visiteeren), om een onderzoek in te stellen naar de zedelijke en stoffelijke welvaart, en de noodige verbeteringen voor te schrijven. Als zij na het bijeenkomen der zusters aan allen geboden „dat sy claerlike seggen van den oversten, van malcanderen, ende van all den staet des huyses dair hem aff gevraecht wort", op wiens gezag spraken zij dan? Zij geboden „van gods weghen ende ons ghenedighen heren van Utrecht" [3]). Op dezelfde wijze kunnen bij de verkiezing eener priorin de visitatoren „gebieden.... van beveel ende machte onses heren van Utrecht" [4]).

Is er wel eenig bewijs, dat tot de orde der Kruisbroeders in Nederland ooit vrouwenkloosters hebben behoord? Noch Hermans, noch Helyot maken er de geringste mel-

---

1) Bij Hermans, l. l., vol. II, n°. 24, p. 105 sqq.

2) Helyot, *Histoire des ordres religieux et militaires*, Paris 1721, T. II, Cap. XXXIV, p. 238.

3) *Boeck der statuten onses huyses te Betlehem*, dl. I, cap. 1.

4) *Boeck der statuten* als boven, dl. I, cap. 2.

ding van. Ook aan Römer[1]) en Moll[2]) was daaromtrent niets anders bekend dan de hoogst twijfelachtige verzekering van Velius, dat Betlehem tot deze orde zou zijn overgegaan. Hermans behandelde de voornaamste lotgevallen van elk klooster der orde nog wel afzonderlijk. Maar geen spoor van Betlehem is daarin te vinden. Zoowel op inwendige als op uitwendige gronden komen wij tot de slotsom, dat het Betlehemsklooster in den Bangerd niet behoorde tot de orde der Kruisbroeders, toen de zusters leefden naar den door ons bedoelden regel.

Behoorde het dan tot de kloostervereeniging van Windesheim? Is ons Middelnederlandsch HS. slechts de vertaling der Windesheimsche statuten? Afgaande op den eersten indruk zal ieder geneigd zijn deze vraag bevestigend te beantwoorden. Het Betlehemsche HS. en het Latijnsche HS. van Albergen zijn beide verdeeld in vier deelen. Het aantal, de volgorde en de opschriften der hoofdstukken zijn nagenoeg dezelfde. Volzin achter volzin stemmen overeen, zoodat de opsteller van den éénen tekst den anderen nooit uit het oog verliest. Nauwe verwantschap is dus ontwijfelbaar zeker. Toch is er ook verschil en belangrijk verschil. Gelijk wij reeds gezien hebben, stond Betlehem onder het onmiddellijk gezag van den bisschop van Utrecht en werd op vastgestelde tijden door visitatoren van zijnentwege bezocht. In dit opzicht stond Betlehem gelijk met alle gewone kloosters in het kerspel. Maar de kloosters der Windesheimsche vereeniging waren door verschillende pauselijke privileges aan het toezicht der bisschoppen onttrokken[3]) en de visitatoren werden gezonden door het Generaal Kapittel der vereeniging, zooals reeds Bonifacius IX in het jaar 1395 hun had toegestaan[4]).

---

1) Dr. R. C. H. Römer, *Geschiedkundig overzigt van de kloosters in Holland en Zeeland*, Leiden 1854, deel I (*Werken van de Maatschappij der Ned. Letterkunde*, Nieuwe Reeks, deel VIII), blz. 492 v.

2) W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. 2, blz. 125.

3) Acquoy, a. w., dl. II, blz. 82 v., III, blz. 293, vooral aant. 1 aldaar.

4) Acquoy, a. w., dl. III, bijl. VIII, p. 305.

Waar dan ook de Middelnederlandsche regel van Betlehem spreekt van „ons ghenedighen heren van Utrecht" [1]), spreekt de Latijnsche regel voor de zusters der Windesheimsche orde van het „capitulum generale" [2]).

Geheel in overeenstemming hiermede gewaagt het Latijnsche HS. herhaaldelijk van het Generaal Kapittel, d.i. van de jaarlijksche algemeene vergadering van afgevaardigden uit de mannenkloosters der vereeniging [3]), terwijl het reglement van Betlehem, omdat het met eene dergelijke instelling niet te maken had, er van zwijgt.

De priorin van Betlehem moest bij hare wijding de plechtige belofte afleggen van gehoorzaamheid aan den visitator van wege den bisschop van Utrecht. In tegenwoordigheid van de visitatoren en van den rector moest zij verklaren: „Ic suster N. lave gehoersamheit na sunte Augustinus regel ende na statuten onses huyses u pater visitoer van wegen ons ghenedighen heren van Utrecht ende onsen Rectoir na vermoeghe onser privilegien" [4]). Bij de Windesheimers daarentegen moest de priorin gehoorzaamheid beloven aan het Generaal Kapittel. Schriftelijk moest zij in een open brief, van haar zegel voorzien (in cartha patenti et sigillata), de volgende verklaring bij het Generaal Kapittel inzenden: „Ego soror N. promitto obedienciam et fidelitatem communi capitulo nostro pro me et pro domo nostra" [5]).

Eene zuiver Windesheimsche instelling was de commissie der „definitores" of „diffinitores" (bepalingmakers), zooveel als eene commissie tot wetsherziening en bestuur [6]). Deze „diffinitores" worden in den codex uit Albergen

---

1) Zie boven, blz. 239.

2) *Liber constitucionum*, Pars I, cap. 1, „auctoritate Dei et capituli generalis"; cap. 2: „auctoritate capituli generalis"; nog heeft het Middelnederlandsch, dl. I, cap. 1: „den visitoers ende gade", het Latijn: „Deo et generali capitulo".

3) *Liber constitucionum*, prologus; Pars I, cap. 1 (meermalen); c. 2 (driemalen); zie hierachter, blz. 252, 253, 256, 257, 258, 259.

4) *Boeck der statuten onses huyses te Betlehem*, dl. I, cap. 2.

5) *Liber constitucionum*, Pars I, cap. 2, hierachter blz. 265.

6) Acquoy, a. w., dl. II, blz. 12 en elders.

dan ook herhaaldelijk genoemd [1]), maar Betlehems regel zwijgt over hen geheel.

In de Windesheimsche kloosters kwamen behalve de eigenlijke broeders, die de grootste rechten en tevens de zwaarste verplichtingen hadden, ook nog andere bewoners voor, zooals de conversen en donaten. De conversen legden de drieledige gelofte van kuischheid, gehoorzaamheid en armoede af en waren dus in den vollen zin des woords kloosterlingen. Zij vervulden „de practische werkzaamheden, den handenarbeid, het ambachtsbedrijf. Zij verbinden zich daartoe voor levenslang, en moesten met blijmoedigheid deze meer nederige rol vervullen, opdat anderen zich te beter konden overgeven aan hunne vrome overdenkingen en kerkelijke plichten" [2]). En wat waren „donaten"? „Lieden, die zich met al het hunne aan het klooster hadden overgegeven. Daarvoor moest dit laatste hen levenslang onderhouden." Men vond onder hen priesters en leeken, edelen en ambachtslieden [3]). In overeenstemming nu met de „constitutiones" voor de geheele Windesheimsche vereeniging, komen in den Latijnschen regel voor vrouwenkloosters herhaaldelijk vrouwelijke conversen en donaten voor [4]); aan haar worden een aantal afzonderlijke hoofdstukken gewijd [5]), die te zamen hier het vierde deel vormen, hetwelk geheel naar haar genoemd wordt: „de conversis et donatis" [6]). Te Betlehem evenwel ontbraken deze soort van bewoonsters. Wordt ook een enkelen keer de mogelijkheid ondersteld, dat conversen en donaten

---

1) *Liber constitucionum*, Pars I, cap. 1 (tweemalen); zie hierachter, blz. 256, 257 en elders.

2) Acquoy, a. w., dl. I, blz. 111.

3) Acquoy, a. w., dl. I, blz. 115 v.

4) *Liber constitucionum*, Prologus (driemalen); Pars I, cap. 1 (zeven malen); cap. 2 (tweemalen); enz. Zie hierachter, blz. 251—254, 256 seq., 265.

5) *Liber constitucionum*, Pars IV, cap. 1: *De recepcione et investicione conversarum*; cap. 2: *De professione earum*; cap. 3: *De habitu earum*; cap. 4: *De divino officio et horis earum*; cap. 5: *De labore et operibus earum*; cap. 6: *De silencio earum*; cap. 7: *De capitulo earum*.

6) *Liber constitucionum*, Prologus; zie hierachter, blz. 251.

werden toegelaten [1]), bij die mogelijkheid blijft het. Overal, waar het Albergensche HS. conversen of donaten vermeldt, worden zij in het Middelnederlandsche HS. zorgvuldig weggelaten. Deel IV heeft een ander opschrift en een anderen inhoud, terwijl de hoofdstukken over de conversen en donaten tot een kort aanhangsel „Nae desse maneer" enz. zijn samengekrompen en voor het overige zijn vervallen.

Behalve de reeds genoemde verschilpunten zouden een zeer groot aantal andere kunnen worden opgesomd. De lezer kan zich hiervan overtuigen, als hij de uitgave der teksten hierachter inziet en de varianten van het Latijn tegen het Middelnederlandsch nagaat. Deze verschilpunten betreffen niet alleen de uitwendige organisatie, maar hier en daar ook de ceremoniën en gebruiken, boetedoeningen enz. Het Middelnederlandsche HS. bijv. bevat het volgende boetevoorschrift: „So wie datter ghemeynte schade doet [aan de kleedij] of versuempt soevele als een halve placke weert is, die sal verghyfnisse bidden voer die tafele ende eten van der eerden ende noement wat sie ghedaen heft" [2]). Dit is niet te vinden in het Windesheimsche document. Ik wijs nog op verschillen ten opzichte der kleeding. De stof en de kleur der rokken en mantels mogen over het algemeen overeenkomen, verder loopen de gebruiken uiteen. In Windesheimsche vrouwenkloosters mochten geen linnen kleederen gedragen worden. In Betlehem wel [3]). Veeren bedden waren bij de Windesheimers verboden. Te Betlehem niet [4]). Genoeg inwendige gronden om ons te overtuigen, dat de statuten van Betlehem een zelfstandig karakter bezitten en iets anders zijn, dan eene Middelnederlandsche vertaling van den regel der Windesheimsche vrouwenkloosters.

---

1) *Boeck der statuten onses huyses te Betlehem*, dl. I, cap. 2.
2) *Boeck der statuten* als boven, dl. II, cap. 7.
3) *Boeck der statuten* als boven, dl. II, cap. 7; hetzelfde hoofdstuk in den *Liber constitucionum*; zie hierachter, blz. 275 sqq.
4) t. a. p.

Indien het noodig ware, zouden nog uitwendige gronden kunnen worden aangevoerd, om het gezegde te staven. Reeds den 8sten Nov. van het jaar 1436 vaardigde paus Eugenius IV eene bul uit van den volgenden inhoud. De paus, „vernomen hebbende, dat verschillende zoowel geestelijke als wereldlijke heeren meermalen bij het Generaal Kapittel van Windesheim aandringen op de inlijving van kloosters,.... alsmede, dat laatstgenoemden, uit vrees voor de menschelijke zwakheid, veel bezwaar hebben tegen de zielzorg in vrouwenconventen, verbiedt uitdrukkelijk, voortaan zoodanige conventen op te nemen, met uitzondering van het O. L. Vrouwe-klooster te Gent en Faconshof te Antwerpen" [1]). Betlehem nu was van lateren oorsprong, zoodat het van zelf was uitgesloten, terwijl geen bericht aanwezig is, dat om zijnentwil eene uitzondering werd gemaakt. Op de lijst der vrouwenkloosters van de Windesheimsche vereeniging, door Prof. Acquoy samengesteld, komt Betlehem dan ook niet voor [2]).

Behoorde het dan nog tot de Franciscaner-orde, toen dit „Boeck der statuten" werd vastgesteld? Of moeten althans de verschilpunten tusschen het „Boeck der statuten" en den Albergschen codex hieruit worden verklaard, dat men te Betlehem wel veel aan de Windesheimers ontleenen wilde, maar toch bleef aangesloten bij de Franciscaners? Of nog anders: zijn deze verschilpunten ook eene nawerking van het feit, dat de bewoonsters van het klooster in den Bangerd eens naar den derden regel van Sint Franciscus geleefd hadden? Na nauwgezet onderzoek der bronnen moet ik al deze vragen ontkennend beantwoorden. De uitwendige getuigenissen leiden misschien niet tot eene stellige uitkomst. Vooral tegen het midden en einde der vijftiende eeuw hebben in ons vaderland een overgroot aantal huizen, èn voor mannelijke èn

---

1) Acquoy, a. w., dl. III, blz. 290.
2) Acquoy, a. w., dl. III, blz. 192—232.

voor vrouwelijke tertiarissen bestaan [1]). Een paar eeuwen later heeft Lindeborn op grond van authentieke documenten eene lijst openbaar gemaakt van al de kloosters dezer orde, die eens binnen het bisdom Utrecht bestaan hebben [2]), een eigen kapittel, met eigen statuten en privilegiën vormden [3]), maar bleven onder het gezag en de jurisdictie des bisschops. Op deze echter komt het klooster Betlehem in „den Bangerd" niet voor. Moll heeft ons Middelnederlandsche HS. beschouwd als den regel van een tertiarissen-klooster [4]), maar hij kan zich, afgaande op het verleden van Betlehem, hebben vergist.

De inwendige getuigenissen laten niet den minsten twijfel over. De statuten nl. van het Utrechtsche kapittel der tertiarissen van St. Franciscus zijn nog in een paar handschriften aanwezig. Het ééne is het eigendom van Prof. Acquoy, en het andere, weleer het eigendom van Prof. W. Moll, behoort thans aan de bibliotheek der Universiteit te Amsterdam [5]). Door de welwillendheid van Prof. Acquoy en van Dr. C. P. Burger, directeur der genoemde bibliotheek, ben ik in staat gesteld van deze manuscripten alle gewenschte kennis te nemen. Beide handschriften vangen aan met eene bul van paus Nicolaas IV (1288—

---

1) W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. II, st. 2.

2) J. Lindeborn, *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 253—258.

3) J. Lindeborn, l. l., p. 252.

4) W. Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft*, in het *Kerkhistorisch Archief* van N. C. Kist en W. Moll, dl. IV (1866), blz. 222.

5) HS. van de Bibliotheek der universiteit te Amsterdam, Moll, n°. 77. Een derde HS. moet berusten in het Archief der oud-bisschoppelijke klerezij te Utrecht. Het wordt onder den titel: *Regel van de derde orde van St. Franciscus en de Statuten dier orde* 1427—1570, vermeld door Mr. S. Muller Fz., *Het archief der oud-bisschoppelijke klerezij te Utrecht* (in de *Bijdragen* van Nijhoff en Fruin, 3de Reeks, dl. IV [Leid. 1888], blz. 209—220), blz. 218. Geheel iets anders dan de regel der tertiarissen in Utrechts diocees is natuurlijk: *Die Regel des dritten Ordens des heiligen Franziscus*, verschenen in: *Der Katholik*, 1 2, S. 583—615.

1292), bevattende den algemeenen regel voor de derde orde van St. Franciscus, of de orde der boetebroeders en boetezusters [1]). Ditzelfde document komt voor in een bundel manuscripten op de bibliotheek der Rijks-universiteit te Utrecht, mij door den Directeur, den heer J. F. van Someren, welwillend ter inzage verstrekt [2]). Dit geschrift bevat slechts algemeene bepalingen, waarschijnlijk uitgevaardigd voor alle landen, en vertoont noch met den Windesheimschen regel noch met den Middelnederlandschen regel van Betlehem schijn of schaduw van overeenkomst. Doch alles komt hier aan op de eigen statuten van het Utrechtsche kapittel der tertiarissen, in beide handschriften, dat van Prof. Acquoy en het Amsterdamsche, nagenoeg gelijkluidend vervat onder den titel: „Statvta fratrum et sororum tertij ordinis sancti Francisci de paenitentia nuncupati, in ciuitate et diocesi Traiectensi in communi vita degentium". Ieder die dit geschrift vergelijkt, hetzij met het Latijnsche HS. uit Albergen, hetzij met het Middelnederlandsche HS. uit Betlehem, ziet terstond, dat van verwantschap geen noemenswaardige sprake is. De lezer kan zich hiervan geen beter denkbeeld vormen, dan door het hoofdstukje „De custode librorum" uit de „Statuta" der derde Franciscusorde, dat Moll reeds heeft afgedrukt [3]),

---

1) *Nicolavs episcopus, seruus seruorum Dei, dilectis filiis fratribus, et dilectis in Christo filiabus sororibus ordinis fratrum de paenitentia....* Datum Reate. decimo quinto Kalend. Septembris. Pontificatus nostri Anno Secundo; vooraan in het HS. van Prof. Acquoy onder den titel: *Regvla fratrum et sororum tertij Ordinis S. Francisci de poenitentia nuncupati, in ciuitate et diocesi Traiectensi in commini* (sic) *vita degentium.* In het Amsterdamsche HS. Moll (n°. 77), luidt het opschrift: *Incipit regula de penitentia beati ffrancisci.* Nycolaus episcopus etc.

2) Het is in den *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae*, Traj. ad Rh. 1887, beschreven onder n°. 173, op p. 54. De titel: *Incipit Regula fratrum ordinis tercij beati francisci de penitencia.*

3) *Statvta fratrum et sororum tertij ordinis sancti Francisci de paenitentia nuncupati, in ciuitate et diocesi Traiectensi.* Het cap. *De custode librorum* bij W. Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft* (*Kerkh. Arch.*, dl. IV, blz. 220).

te leggen naast het hoofdstukje: „Van der bewaerster der boeken" in het HS. van Betlehem [1]).

Laat mij nog slechts éène bijzonderheid noemen. Bij het afleggen harer geloften moest, volgens een merkwaardig afzonderlijk blaadje, in het HS. van Prof. Acquoy blijkbaar reeds door den vervaardiger bevestigd, de toetredende tot de Franciscaner-orde verklaren: „Ick. N. loue god van hemelrijck, onser lieuer vrouwe, sinte francisco, te houden alle die geboden goods, ewige reijnicheit mijns lichaems, int gemeen te leuen sonder eijgenscap. Ende u minister inder tijt gehoersaemheit nade derde regule sinte francisci, ende genoech te doen alst betaemt van mijnen gebreken die ick tegens die regel voorscreuen ende statuten ons gemeens capittels doen mocht, na onse visitieres ende ministers wil als ick daer toe vermaent worde" [2]). De zusters te Betlehem moesten echter beloven: „Ic suster N. love mitter hulpe van Gade ghestadicheit in deser stede, ewighe ontholdinghe, dervinge eyghens goets ende gehoersamheit na sunte Augustinus regel ende na statuten onses huyses, vrouwe N. priorynne deses cloesters ende uwen nacoemelingen die u wytlick volgen sullen voer Gade ende allen heilighen welker reliquien in desen cloester ontholden syn, dat getymmert is in die ere der heiliger jonferen sunte Agneten martelersche, in teghenwordicheit heren N. priores in N." [3]). Jammer, dat de woorden: „in die ere der heiliger jonferen sunte Agneten" geen nadere aanwijzing van den oorsprong van dit boek bevatten. Er waren toch zooveel kloosters aan dezelfde H. Agnes gewijd, dat hieruit geen gevolgtrekkingen te maken zijn. Ook de woorden: „na sunte Augustinus regel" zijn niet duidelijk. Want menigvuldige kloosterorden noemden hunne wet naar hem [4]). Maar dat het ge-

1) *Boeck der statuten onses huyses te Betlehem*, dl. II, cap. 9.

2) *Statuta fratrum et sororum tertij Ordinis sancti Francisci de paenitentia*, HS. van Prof. Acquoy, tegenover het cap.: *De professione.*

3) *Boeck der statuten onses huyses te Betlehem*, dl. III, cap. 3.

4) W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. II, st. 2, blz. 112—129.

heel iets anders beteekent dan de derde „regule Sinte Francisci", is zonneklaar. Een enkel hoofdstuk is er inderdaad, waarin tusschen den laatstgenoemden regel ter eene zijde en het Betlehemsche met het Albergensche HS. ter andere zijde verwantschap, ja, voor een deel letterlijke overeenkomst bestaat. Het is het uitvoerige hoofdstuk „De visitatione" [1]). Blijkbaar heeft dit hoofdstuk den Windesheimers, die bij de opstelling van hunnen regel eklektisch te werk gingen [2]), en aan wie deze derde regel van Sint-Franciscus van het Utrechtsche kapittel bekend zal zijn geweest, eenigermate tot model gediend, waarbij zij slechts verbeterend en uitbreidend te werk gingen. Doch hoe staat het nu met de verschilpunten tusschen Betlehems „boeck der Statuten" en den „liber constitucionum" van Albergen? Kan men, daar waar de Middelnederlandsche tekst van den Latijnschen tekst afwijkt, bemerken, dat de Middelnederlandsche redactie onder invloed van Franciscus' regel werd opgemaakt? Niets daarvan! Waar de Franciscaner tekst met een der beide andere samenstemt, is het zoo goed als altijd met de Latijnsche, Windesheimsche redactie. Naar samenhang tusschen het Middelnederlandsche stuk en den regel der tertiarissen behoeven wij dus hier niet verder te zoeken. Ook in hetgeen het ééne HS. van dezen regel [3]) meer bevat dan het andere, geen spoor van familie-betrekking met den regel van Betlehem.

---

1) *Statvta fratrum et sororum tertij Ordinis sancti Francisci*, cap. „De visitatione", HS. van Prof. Acquoy, en van de Amsterdamsche universiteitsbibliotheek; vergel. *Boeck der statuten onses huyses te Betlehem*, deel I, cap. 1, en *Liber constitucionum*, Pars I, c. 1.

2) Acquoy, a. w., dl. I, blz. 206.

3) In het HS. van Prof. A. der *Statvta fratrum et sororum tertij Ordinis sancti Francisci de paenitentia* volgen: 1°. een giftbrief van paus Bonifacius IX (?); 2°. *Forma celebrandi Capitulum generale*; 3°. *Statvta Sÿnodi siue Capituli generalis, Fratrum ac sororum tertiae regulae S. Francisci*; 4°. *Statuta capituli generalis. Ordinata in capitulo generali anno xiiii^c xxvij* (1427—1548); 5°. *Appendix statutorum ab anno* 1562. *ad annos deinceps subsequentes*; 6°. *Puncta in capitulo generali ordinata* (dit ook in het Amsterdamsche HS.); etc. etc.

Slotsom: het „Boeck der statuten onses huyses te Betlehem", waarvan het eenig bekende HS. hierachter voor het eerst zal worden openbaar gemaakt, was niet de regel van een vrouwenklooster, behoorende tot de orde der kruisbroeders, ook niet van een klooster der Franciscaner-orde; doch het was de regel van een klooster, dat vroeger tot de derde orde van Franciscus had behoord, maar hervormd werd door broeders der vermaarde kloostervereeniging van Windesheim. Het werd echter niet in deze vereeniging opgenomen en bleef leven onder het toezicht van Utrechts bisschop.

Wat met Betlehem plaats had, geschiedde met tal van kloosters, die naar de uitnemende, heilzame, gestrenge en vrome beginselen van Windesheim „hervormd" werden [1]). Betlehem levert dus slechts een voorbeeld te meer op van den uitgebreiden en gezegenden invloed, dien de kringen, waarin de schrijver van „De imitatione Christi" ademde, hebben uitgeoefend.

Berkhout bij Hoorn.

---

1) Zie Acquoy, a. w., dl. II, blz. 344.

MIDDELEEUWSCHE KLOOSTERREGELS,

UITGEGEVEN DOOR

Dr. J. H. GALLÉE.

I.

DE REGEL DER WINDESHEIMSCHE VROUWENKLOOSTERS.

Incipit prologus in librum constitucionum [1]).

Quoniam ex precepto regule jubentur sorores habere cor unum et animam unam in Domino, sicut in primordiis ecclesie multitudinis credencium erat cor unum et anima una erantque illis omnia communia, ideoque justum est et convenit, ut que sub una regula et unius professionis voto vivunt, uniformes in observancia canonice religionis inveniantur, quatenus unitatem que interius servanda est, in cordibus foveat et representet uniformitas exterius servata in moribus. Quod profecto eo competencius et plenius poterit observari, si ea que agenda sunt scripto fuerint commendata, si omnibus qualiter sit vivendum scriptura teste innotescat, si mutare vel addere vel minuere nulli liceat, ne si minima negligant paulatim defluant. Ad hec tamen in conventu suo priorissa dispensandi cum sororibus

---

1) Voorin staat: „Liber monialium canonicorum regularium in Albergen." Zie over dit HS. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utr. 1875, dl. I, blz. 208.

habeat potestatem, cum sibi aliquando videbitur expedire in hiis que ad observancias et exercicia corporalia pertinere videntur, ut ipsa tamquam fidelis dispensatrix unicuique, sicut cuique opus esse perspexerit, quemadmodum regula nostra dicit, studeat impartiri, nisi forte prior superior vel visitatores seu rector domus de quibusdam aliter ordinaverit. Priorissa eciam utatur dispensacionibus ut alie sorores. Si que autem diucius aut continue necesse habeat communis institucionis rigorem sibi relaxari, de licencia priorisse necessitatem suam in capitulo coram monialibus priorisse indicare debet et sic ab ea misericordiam querere. Ut ergo unitati et paci sororum provideamus, volumus et declaramus, ut presentes constituciones non obligent eas ad culpam sed ad penam tantum, nisi propter preceptum superioris vel contemptum. Et, ut singula in eisdem comprehensa cicius inveniri et facilius memorie commendari possint, in quatuor partes dividuntur, quarum prima, multis pretermissis que celebracionem generalis capituli concernunt, continet ea que circa visitacionis officium et in electione et confirmatione priorisse observanda sunt. In secunda parte continetur de officiis que singularibus personis sunt iniuncta. In tercia ponuntur observancie generales que magis ad moniales quam ad conversas pertinere videntur. In quarta continetur de conversis et donatis. Ea autem, que non sunt expressa in aliqua quatuor parcium, relinquuntur ordinanda visitatorum arbitrio, ita tamen quod ea que ordinaverint non dissonent a statutis vel a generalibus domorum nostrarum consuetudinibus. Hac tamen occasione vel alia nolumus domorum nostrarum laudabiles consuetudines, que contra statuta vel scripta non sunt, leviter a presidentibus immutari. Nulla vero consuetudo contra statuta capituli nostri generalis valeat aut toleretur. Et ne per oblivionem aliquid negligatur, districte sororibus iniungitur ut annis singulis tempore visitacionis instante primum capitulum prime partis coram omnibus legatur et non intelligentibus exponatur. Secundum quoque capitulum ejusdem partis legatur monialibus, quando priorissa fuerit eligenda. Secunda vero et tercia pars singulis annis legantur in conventu monialium, in claustro vel in domo capittuli Dominicis diebus vel aliis diebus festivis, maioribus duplicibus et solempnibus exceptis, ab Adventu Domini usque ad Dominicam in Palmis quousque ex integro perlegantur. Cumque occurrerit quod minus fuerit observatum, inter loquendo tractent quomodo possit et debeat observari et emendari. Quod

si emendatio non fuerit subsecuta, si priorissa est in causa, privatim per suppriorissam aut aliquam de senioribus ammoneatur, ut inde se corrigat, vel si alie sunt culpabiles, si ammonite se neglexerint emendare, rectori denuncietur ut eas corrigi faciat. Quod si nec ita subsecuta fuerit emendacio, reveletur visitatoribus, ut ipsi denuncient priori superiori vel eciam si opus fuerit capitulo generali. Quarta pars, que de conversis agit, singulis annis in Quadragesima per procuratricem vel per aliam eis in conventu ipsarum exponatur, si non habuerint eam in materna lingua.

Explicit prologus.

Incipit prima pars. De visitatione cap. I, De electione et institutione priorisse cap. II.

De visitacione. Capitulum primum.

In nomine sancte et individue trinitatis. Ob statum domorum nostrarum in sancta religione conservandum visitationes per omnes domos de anno in annum faciende sunt. Porro, quia ex eo quod visitaciones nec studiose fiunt nec bene observantur magna sequitur dissolutio ordinis, visitatoribus districte iniungitur a capitulo ut in visitacionibus sint solliciti et studiosi et formam sibi a capitulo de facienda visitacione traditam nulla transgrediantur ex parte, quam si qui transgressi fuerint, prout culpa exigere videbitur, per capitulum legitime puniantur. Congregatis igitur monialibus domus que visitatur et ejusdem [1]) priorissa presente, premissa que in capitulo generali consuevit fieri oracione, visitatores aliquam de observatione propositi nostri, de obediencia, de presidentis reverencia faciant, si eis videbitur, exhortationem. Lecta deinde forma visitacionis auctoritate Dei et capituli generalis precipiant, ut de priorissa, de confessoribus, de se ipsis adinvicem, de conversis eciam atque tocius domus statu quicquid super hiis, de quibus interrogate fuerint, accusatione dignum vel emendacione cognoverint singule sincere, nullatenus amore vel odio seu timore cuiusquam aliave qualicumque occasione veritate suppressa, ne cum gravi eciam periculo animarum gravem ordinis incurrant disciplinam, edoceant evidenter.

---

1) Eene aanteekening in margine bedoelt achter „ejusdem" te laten volgen „confessore et".

Verumptamen in conventu seu palam nulli crimen imponant, quod probari non possit, ne pena, qua [1]) teneretur que dicta esset rea si convinceretur de crimine, in probatione deficientes involvat. Eadem quoque rector et priorissa sua eis auctoritate precipiant [2]). Cum fiunt visitationes per domos nostras, in inquisicione seu probacione culparum habetur preceptum pro iuramento. Possunt tamen visitatores, si eis videbitur, in gravibus casibus pro revelanda plenius et cercius veritate precipere sub pena excommunicacionis et exigere iuramentum. De monialibus et conversis per moniales et conversas inquisicio fiat. Seculares eciam si ydonei sint ad testificandum possunt, si videtur, recipi in testimonium, tam contra priorissam quam contra monialem et conversam, si quod probatione indiget per nostros non possit probari. Visitatores tamen non facile omni spiritui credant nec aliquam ex sola suspicione condempnent. Facto precepto et allata precedencium visitatorum cartha et in conspectu omnium lecta, non capitularibus tamen prius exclusis, priorissa et moniales ad loca sua redeant ac deinde a singulis seorsum ante fenestram [3]) cancellatam et velatam, que fuerint inquirenda visitatores diligenter inquirant. Primo super paccionibus [4]), quas priorisse visitacionem timentes a sororibus extorquent, singulas diligenter scrutentur. Factas solvant et priorissa sit extra sedem suam quadraginta diebus et communione careat; nichilominus capitolo generali, si visitatoribus videbitur, disciplinam aucturo. Attente quoque inquirant si precedens visitatio bene fuerit observata et quam in non observando invenerint culpabilem, sive sit presidens sive subiecta, tamquam inobedientem Deo et generali capitulo graviter puniant. Attente eciam et sollicite, non obstante aliqua benevolencia, que in subversione religionis aliquando exhibetur, inquirant diligenter de negligencia priorissarum, si corrigant excessus, si de familiaritate cujuscunque viri suspecte sint, si in colloquio cum secularibus honeste et edificative se habeant, si dent bonum exemplum subditis in frequentando ecclesiam, in abstinenciis et in aliis observanciis ordinis, si statuta capituli faciunt observari. Per ipsas enim

---

1) „qua" is in margine bijgeschreven, met nog eene „d" met eene afkorting.

2) Hieraan gaat in margine vooraf de aanteekening „Hic fiat preceptum".

3) Hier volgt doorgehaald „cantatores".

4) Eene latere hand veranderde „pactionibus".

viget vel deficit ordo in domibus. Si ferventer reprehendant ea que fiunt inordinate et sine personarum accepcione negligencias et excessus, quos invenerint, puniant et in cartha sua totaliter inserant. Postea interrogetur de pace domus et sua et monialium et conversarum donatarum quoque et aliarum familiarium nec non earum adinvicem. Si dixerint non esse pacem, causa cum omni studio inquiratur, eaque cognita, que puniende fuerint legitime puniantur. Exinde interrogetur qauliter tam moniales quam converse habeant se in observanciis ordinis, scilicet in non habendo propria, in tenendo silencium, in continencia, in obediencia priorisse, in ejusdem suaque adinvicem reverencia, in veniendo ad ecclesiam, in peragendo diurnum officium, in abstinenciis, si in colloquio adinvicem et cum hospitibus, si in non petenda inordinata licencia, si cum secularibus, cum familiaribus, cum conversis seu aliis quibuscunque religioni debitam servant honestatem, si cum viris secrete loqui soleant vel cum quibuscunque suspectam familiaritatem habeant. Demum si curiositatem vitant, si detractionem et murmura fugiunt, si laudabiliter culpas in capitulo confitentur, si in reprehensione sunt humiles et in emendacione tractabiles, est sollicite perquirendum. Pro temporalium quoque statu cognoscendo diligenter an domus sit gravata debitis et quantis, non tamen cui vel quibus specialiter debeat nec si quid quantumve in depositis habeat aut a quibus deposita susceperit est inquirendum. Si igitur domus inveniatur debitis gravata nulla racionabili apparente causa, que priorissam vel procuratricem excusat, in ipsas culpa redundat. Super premissis omnibus singillatim a singulis monialibus et conversis inquisicio, tam de priorissa quam de seipsis adinvicem, cum omni studio est facienda. Sed et si que monialium de congregatione crimen vel aliud grave aliquid, quod emendacione vel accusacione dignum sit, cognoverit, eciam non interrogata illud visitatoribus insinuare tenetur, non tamen in conventu seu palam, nisi probare queat. Porro visitatores ea que sibi insinuantur nec probari possunt diligenter inquirant a remotis, non nominata persona sed de vicio inquirendo, si forte queat et debeat quod occultum est in publico probari. Inquisicione facta, si quid de priorissa vel alia aliqua dicitur quod emendacione aut pena dignum sit, interrogetur seorsum secrete que dicta est rea, an verum sit quod obicitur ei. Que, confessione sua vel si negaverit facta per testes inquisicione, convicta, arbitrio visitatorum in privato vel eciam in publico, si ita res

exegerit et ipsis visum fuerit, vel puniatur vel emendetur. Celantes vero ex proposito hujusmodi crimina vel gravia visitatoribus revelanda, non possunt absolvi per confessores suos, nisi iniuncta penitencia septem abstinenciarum in pane et cervisia.

Cum igitur visitatores que noverint scribenda scripserint, districte precipiant ne illa, que occultanda magis sunt quam dicenda, quevis earum manifesta facere presumant, et ad ea solum in conventu dicenda, que probari possunt et debent, eas et precepto cogentes et persuasione racionabili inducentes. Nemo quippe absque evidenti causa publice notanda est, nisi in hiis que manifesta vel pluribus jam comperta sunt.

Quibus sic ordinate peractis tunc demum in unum accersite moneantur, ut sine contencione cum modestia unaqueque, suo loco manens et ordine, jussa et non aliter, ceteris interim tacentibus, puram, nullo inserto mendacio, stans nichilque celans, pronunciet veritatem contra quamcunque in testimonium fuerit requisita. Qua in re priorisse districte iniungitur, ne cuiquam, que aliquid contra eam dixerit, solitam humanitatem, quam ceteris exhibet in communi vel pro infirmitatis debilitatisve langore debitam, subtrahendo vindictam ullo in tempore inferat. Sed et monialibus nichilominus iniungatur, ne cui [1]) adversus eas aliquid proferenti verbis unquam aut factis moleste existant. Si qua vero de cotidianis et minus gravibus, ut de silencio forsan et aliis observanciis incaute pretermissis, sine probacione visitatores cognoverint, per semetipsos illa proponant vocatisque nominatim singulis que corrigenda et emendanda noverint, obiciunt (*sic*) et secundum excessuum exigenciam penitencias et disciplinas imponunt (*sic*). Et primo quidem expediuntur (*sic*) hec que non sunt capitulares, quibus expeditis simul exeant. Dehinc ad reliquas procedunt (*sic*) inchoantes a priorissa. Ejus tamen excessus vel negligencias paucis notas non faciliter coram omnibus manifestent, de quibus eam nichilominus seorsum ammonere debent [2]). Ipsaque post obiecta ad veniam se prosternente, conventus ob eius reverenciam stat donec [3]) a visitatoribus jussa surgat. Que omnia postquam, sicut diximus, in conventu monialium fuerint visita-

---

1) Na „cui" zijn ongeveer twee regels doorgehaald, welke bij abuis herhaalden, wat reeds eenige regels te voren was nedergeschreven.

2) In capite van de met het woord „debent" aanvangende bladzijde staat: „Exeant non capitulares. Et legatur cartha".

3) Vóór „donec" in margine: „Huc usque legitur pro forma visitacionis".

tores prosecuti, mox eandem in conversarum personis formam servantes ad universa singillatim a singulis inquirenda studio attenciori procedant. Omnibus ergo que premissa sunt expeditis, visitatores, debita seorsum deliberacione prehabita, finem legitimum sua (*sic*) sentencia (*sic*) imponentes, que de manifestis et publicis excessibus scribenda vel eciam pro bono statu domus ordinanda decreverint in cartha sua scribant. Consideratataque diligenter cartha visitatorum precedencium, quicquid invenerint in ea observandum in sua apponant et precedens cartha deleatur. Quo facto, que ad moniales pertinent in conventu earum recitata sigillis suis muniant carthamque ipsam omnia continentem exhibendam visitatoribus sequentibus priorisse vel suppriorisse custodiendam tradant, observantes ne penas, quas pro quibusdam excessibus capitulum censuit infligendas, nisi ratio urgens et evidens flagitaverit, attemptent ullatenus immutare. Aliam quoque cartham huic similem sigillis suis munitam ac diligenter clausam priori superiori transmittere vel cum ad capitulum venerint secum deferre debent. Ipsa vero cartha, que in domo relinquitur, presentibus monialibus in capitulo singulis annis in festo sancti Johannis Evangeliste et secunda feria Pasche legatur. Porro visitatores officium suum fideliter exerceant et ferventer et in domibus quas visitant sine justa causa moram nimiam non faciant, alioquin in sequenti capitulo clament culpas suas. Quod si per quatuor dies ad brevius vel per octo seu decem ad longius in visitando duraverint, nisi evidens necessitas aliud requirat, non sunt de festinancia vel mora nimia redarguendi. Nec debent in examinandis monialibus sine causa notabili post completorium et ante primas occupari. Ad hoc [1]) sciendum, visitatores in itinere, donec ad domos suas reversi fuerint, exercendam per se, quam aliis delegare non valent, habere plenariam in corrigendis excessibus potestatem. Qua tamen occasione nullam a prelatura absolvant sine speciali licencia capituli generalis vel prioris et conventus superioris, nisi talem casum invenerint, quod immineret magnum dampnum domus vel scandalum ordinis, si absolutio hujusmodi differretur usque ad capitulum generale, scripturi fideliter diffinitoribus capituli generalis causas absolutionis seu deposicionis inventas. Auctoritas, que committitur visitatoribus super absolucione priorissarum, danda est eis in cartha

---

1) Volgt doorgehaald „domos”.

patenti cum sigillo domus superioris. Propter eciam priorissas minus forte libenter secundum usum laudabilem misericordiam postulantes, visitatoribus iniungimus ut, quociens causam racionabilem viderint apparere, priorissis jubeant ut ab officio prelature coram ipsis misericordiam postulent et requirant, et illis potissime quas ad non petendum invenerint obstinatas. Neminem tamen absolvant ab officio prelature nisi ut iam dictum est. Alias tamen officiales, que principaliter domibus non president sed aliis simpliciter sunt obedienciis deputate, poterunt visitatores indifferenter absolvere, quando eis visum fuerit expedire. Visitatores alteri quam priori superiori vel diffinitoribus capituli excessus domorum, quas visitaverint, maxime infamiam tangentes personarum non revelent, alias in capitulo generali gravissime puniantur. Si que eciam aperte negligencie per visitatores facte sunt in visitacionibus proxime peractis, domus visitate capitulo generali transscribere possunt.

Omnibus personis domorum nostrarum firmiter inhibemus ne inducant suos fundatores vel seculares alios ad scribendum capitulo generali pro seipsis vel de factis domorum suarum particularibus vel privatis, nec excessus vel disciplinas personarum ordinis secularibus denuncient ullo modo. Que contra fecerit pro modo culpe graviter puniatur. Caveant eciam visitatores, ne conversi vel eorum famuli culpas et modum visitacionis domorum visitatarum sciant vel inquirant aliisve revelent. Visitatores eciam solliciti sint ut in domibus monialium ita ordinent et disponant, ut secundum institucionem apostolicam omnes moniales et converse, tacite vel expresse professe, sub perpetua clausura maneant nec alicui sine notabile necessitate seu evidenti utilitate ac de illius ad quem pertinet licencia speciali, ingressus vel accessus pateat ad easdem. Sumopere quoque visitatores provideant ut in domibus visitatis pacem salva correctionis disciplina relinquant et ut questiones nullatenus capitulo generali, quas suo poterunt iudicio terminare, reservent. Visitatores a domibus visitatis munera sive munuscula cujuscumque quantitatis aut precii nec accipiant oblata, nec exigant non oblata, per se interpositamve personam, quacumque simulacione. Caveant quoque ne spiritualia beneficia exigant ab eisdem. Districte vero predictis visitatoribus et prioribus iniungimus quatenus, si contra premissa aliquid fecerint, clament inde culpas suas in capitulo generali sequenti, disciplinas recepturi, quas pro modo culpe capitulum ordinabit. Denique monialibus valedicturi, quoniam

in multiloquio non deest peccatum. „Confiteor" cum toto conventu dicunt, sicut in fine capituli generalis fieri consuevit.

Omnes autem expensas, quas in itinere fecisse se dixerint vel esse facturos, modestia tamen et honestate servata, a domo seu a domibus recipiant visitatis, parciendo scilicet onera sic inter domos visitatas, ut unaqueque domus que remocior fuerit amplius in racione conferat expensarum. Qui visitant accipiunt a domibus visitatis expensas illas, dumtaxat quas occasione visitacionis se dixerint fecisse.

De electione et institucione priorisse. Capitulum secundum.

Cum priorissam cujuscumque domus nostre obire vel resignare contigerit, post ejus resignacionem sive sepulturam convocatis monialibus triduanum, nisi festum novem lectionum vel ebdomeda Pasche intervenerint, cunctis indicitur ieiunium et quousque priorissam habeant, post laudes et vesperas procumbentibus omnibus super formas psalmum „Ad te levavi" cum devocione dicunt. Sequitur „Gloria Patri", „Kyrie eleyson, Christe eleyson, Kyrie eleyson", „Pater noster" et „Ne nos", „Salvas fac ancillas tuas", „Deus meus sperantes in te", „Mitte nobis Domine auxilium de sancto et de Syon tuere nos", „Nichil proficiat inimicus in nobis et filius iniquitatis non apponat nocere nobis", „Domine Deus virtutum converte nos et ostende faciem tuam et salvi erimus", „Domine exaudi". Oremus! [1]) „Pretende Domine famularibus tuis dexteram celestis auxilii, ut te toto corde perquirant et que digne postulant assequantur". Item alia collecta „Actiones nostras quas Domine" et „aspirando preveni" et „adjuvando prosequere, ut cuncta nostra operacio et a te semper incipiat et per te cepta finiatur. Per Christum Dominum nostrum. Amen." Electiones infra quadraginta dies fiant. Domus autem, que in hoc fuerit inobediens, nisi legitimo impedimento excusetur, in futuro capitulo penam sustinebit condignam. Porro si per obitum contigerit vacare sedem priorisse, priusquam electio fiat, conventus electionem facturus significet quamtocius domui superiori priorissa se esse orbatas, petentes ab eadem domo licenciam, duos quos voluerint indeterminate

1) Wat gespatieerd gedrukt is, is met roode letters geschreven.

convocandi priores. Que dando licenciam rescribat eis, ut de vicinioribus et discrecioribus ad electionem suam duos convocent priores, commonens ut talem eligant secundum Deum personam de seipsis vel de aliqua domorum nostrarum, cujus vita et etas sororibus et hiis qui extra sunt esse possit in sancte conversacionis exemplum. Licencia vero semel data, si forte qualibet ex causa electio nequiverit effectum sortiri, sufficiat eis ad convocandum, quociens voluerint, eosdem aliosve priores de vicinioribus, ut dictum est, donec fine pociantur optato. Quando autem in domibus monialium electio per viam scrutinii fuerit celebranda, rector earum primam vocem habeat in eligendo et postmodum cum confirmatoribus earundem vota scrutetur. Sciendum autem quod non professe, leprose, criminose, eciam ab omni disciplina absolute, nisi eis vox expresse fuerat restituta, excommunicate, suspense vel interdicte nec eligere possunt nec eligi, nec ad electionem cum aliis sunt admittende. Nulla quoque monialis ad electionem cum aliis admittatur, nisi duodecimum annum compleverit et professa fuerit tacite vel expresse. Nulla eciam, que de ordine apostaverit et alias criminosa fuerit, de cetero eligatur in priorissam. Si secus attemptatum fuerit eoipso sit irritum et inane. Nulla quoque absque licencia capituli generalis vel prioris et conventus superioris preficiatur in priorissam, quoadusque laudabiliter steterit in domibus nostris per tres annos. Nulla eciam monialis in priorissam eligatur, nisi tricesimum annum compleverit et expresse professa fuerit ordinem regularem, nisi de licencia capituli generalis vel prioris et conventus superioris, habita eciam dispensacione dyocesani, cum causa vel necessitas sic coegerit. Igitur in die electionis, convovocatis prioribus et presentibus, mane missa de Spiritu sancto in conventu devotissime celebratur. Deinde, missa celebrata, priores intra clausuram in domo capituli cum monialibus convenientes dicunt psalmum „Ad te levavi" cum precibus et oracionibus supradictis. Dictoque ab antiquiore priore „Benedicite", unus ex eis aliquam, si placet, faciat exhortationem. Postmodum priores auctoritate capituli generalis precipiant, quatenus secundum Deum, sicut melius poterunt, talem eligant que, quantum humana fragilitas permittit, vita et etate digna et ydonea existimetur ad officium priorisse. Domus eciam quamlibet monialem suam, licet forte sit priorissa in alia domo, potest in priorissam eligere. Priorissa vero que non propter crimen sed propter aliam culpam deposita est, in alia quidem domo poterit eligi, nisi spe-

cialiter a capitulo generali sibi fuerit interdictum. In amissa vero nunquam nisi de licencia capituli generalis vel prioris et conventus superioris. Omnino autem ab omnibus caveatur, ne ulla in domibus nostris qualibet surrepcionis astucia seu violencia preponatur, nisi quam moniales communi consensu vel monialium major pars consilii sanioris secundum Deum providerint eligendam. Verumptamen constitucio generalis consilii Lateranensis ultimi de faciendis electionibus firmiter observetur pro eo, quod ibi scriptum est, quod electio aliter facta non valet. De qua constitucione, quantum visum est nobis sufficere, in presenti loco de verbo ad verbum posuimus, sicut in decretalibus continetur in hunc modum [1]): „Ne pro defectu pastoris gregem dominicum lupus rapax invadat aut in facultatibus suis ecclesia viduata grave dispendium paciatur, volentes in hoc et occurrere periculis animarum et ecclesiarum indempnitatibus providere, statuimus ut ultra tres menses cathedralis vel regularis ecclesia prelato non vacet, infra quos, justo impedimento cessante, si electio celebrata non fuerit, qui eligere debuerant eligendi potestate careant ea vice ac ipsa eligendi potestas ad eum, qui proxime preesse dinoscitur devolvatur. Is vero, ad quem devoluta fuerit potestas, Deum pre oculis habens, non differat ultra tres menses cum consilio capituli sui et aliorum virorum prudencium viduatam ecclesiam de persona ydonea ipsius quidem ecclesie vel alterius si digna non reperiatur in illa, canonice ordinare, si canonicam voluerit effugere ulcionem. Quia propter diversas electionum formas, quas quidam invenire conantur, et multa impedimenta proveniunt et magna pericula imminent ecclesiis viduatis, statuimus ut, cum fuerit electio celebranda, presentibus omnibus qui debent et volunt et possunt commode interesse, assumantur tres de collegio fide digni, qui secreto et singillatim vota cunctorum diligenter exquirant et in scriptis redacta mox publicentur [2]) in communi, nullo prorsus appellacionis obstaculo interiecto, ut is collacione habita eligatur in quem omnes vel maior [3]) et sanior pars capituli consentit. Vel saltem

---

1) Lateraansche Concilie (1215), c. 23, 24, opgenomen in het *Corp. iur. can.* c. 41, 42, X. *De electione* (Decretalen v. Gregorius IX, L. I, Tit. VI).

2) In het *Corp. iur. can.*: publicent.

3) De tekst laat volgen: „pars et sanior" doch met een teeken voor omzetting.

eligendi potestas aliquibus viris ydoneis [1]) committatur, qui vice omnium ecclesie viduate provideant de pastore. Aliter facta non valet, nisi forte communiter ab omnibus esset quasi per inspirationem absque vicio celebrata. Qui vero contra prescriptas formas eligere attemptaverint, eligendi ea vice potestate priventur. Electiones quoque clandestinas reprobamus, statuentes ut, quam cito electio fuerit celebrata, solempniter publicetur." Huc usque positum est de predicti consilii constitucione. Ea vero que sequuntur continentur in libro VI de electionibus monialium [2]). „Indempnitatibus monasteriorum monialium, que frequenter propter electiones in discordia celebratas in ipsis grandia detrimenta in spiritualibus et temporalibus paciuntur, occurrere desiderabiliter affectantes statuimus ut, cum in eis electio fuerit celebranda, nulla monialis, nisi duodecimum annum peregerit et professa fuerit tacite vel expresse, ad eligendum cum aliis admittatur nec in abbatissam aut priorissam, ubi loco abbatisse fuerit priorissa, de cetero eligatur aliqua nisi tricesimum annum compleverit et expresse fuerit professa ordinem regularem. Sane si ad electionem per formam scrutinii procedatur et, votis in diversa directis, electiones plures in discordia celebrari contingat, ea que a duabus partibus numero fuerit celebrata, excepcione seu contradictione aut appellacione quacunque partis alterius non obstante, per superiorem tamen prius ex officio, prout spectat ad ipsum, diligenti examinacione premissa si alias fuerit canonica confirmetur, et confirmate electe si abbatissa fuerit benedictio impendatur. Si autem nulla electionum earundem a partibus fuerit celebrata duabus, tunc non obstante quod sit publicatum scrutinium et ad electionem processum, possint moniales, que in aliam vel in alias direxerant vota sua, licite per consensum antequam ad actus divertant extraneos, omni pravitate cessante, ad illam accedere, que ab aliis maiorem partem conventus numero facientibus est electa. Et si per accessum huiusmodi ad duas partes pervenire poterit, illis, que antea in eam consenserant computatis, confirmetur et benedicatur ac si duas partes ab inicio habuisset, ut in casu proximo est premissum. Verum si que fuerint moniales, que, postquam in premissis casibus talis confirmata et benedicta extiterit ac possessionem sue aministracionis fuerit assecuta, voluerint in modum denunciacionis

---

1) „Ydoneis" in margine met andere inkt bijgevoegd.

2) In het *Corpus juris can.*, c. 43, *de elect. in VI* (1. 6).

vel accusacionis, ut a dignitate deiciatur adepta, proponere aliquid contra ipsam, ipsis per predictam proponendi minime sit sublata facultas. Si vero ad illam, que a maiori parte ut premittitur, est electa, noluerint alie moniales accedere, vel si accesserint non tot tamen quot cum aliis prius in eam consencientibus faciant duas partes, tunc super objectionibus partis alterius, si que fuerint, et super aliis que in tali negocio sunt ex officio inquirenda, plene sine strepitu judicii et figura per superiorem inquiratur primitus, antequam confirmetur eadem electio vel eciam infirmetur, sed interim presentis constitucionis auctoritate in spiritualibus et temporalibus libere aministret. Sic tamen quod de rebus monasterii nil penitus alienet nec aliquam quoquomodo recipiat in monialem. Si qua vero a minori parte conventus numero nominata extiterit vel electa ex nominacione vel electione huiusmodi quas, eoipso quod pars minor ei fecerit, vires aliquas nolumus optinere, ipsi jus aliquod quomodolibet non queratur nec ad eam ab aliis per consensum in hoc casu valeat accessus haberi. Ut autem per predictam formam procedatur facilius in huiusmodi monialium electionibus et ad concordiam veniatur decernimus, ut non zeli ad zelum, nec meriti ad meritum, sed solum numeri ad numerum fiat collacio in eisdem. Ceterum si per formam compromissi fuerit in electione processum et electe pars aliqua se opponat, si minor ipsius, sicut in forma scrutinii statuitur, confirmetur electio et eidem benedictio impendatur, partis eiusdem contradictione vel excepcione aut appellacione qualibet non obstante, sed per hoc denunciandi vel accusandi eam postmodum sibi via minime sit preclusa; si maior eius, donec de objectionibus et aliis, ut in eadem forma scrutinii premittitur, fuerit inquisitum, confirmatio vel infirmatio differatur, sed interim ut predicitur libere aministret nisi forsan pars opponencium extiterit duplo major, tunc enim aministrare ipsam nolumus sed litis eventum pocius expectare. Huc usque ex libro sexto. Addimus vero, si quando per formam scrutinii procedendum est, quod ad scrutandum vota eligencium duo priores ad electionem vocati una cum rectore domus predictis tribus de quibus loquitur decretalis adiungantur. Cum autem per formam scrutinii ad electionem proceditur, observandum est primo ut scrutinium fiat in tali loco, quod scrutantes ab omnibus videantur et a solis scrutantibus illa que nominat audiatur, et tres scrutatrices, que de collegio eligencium assumuntur ad inquirendum voluntates

singularum, primo seipsas scrutabuntur et postea singillatim secrete reliquas moniales, una ex ipsis vice omnium unamquamque eligencium adjurante. Secundo ut statim uniuscuiusque voluntatem in scriptis redigant per se vel per aliam. Tercio ut incontinenti dictas voluntates publicent in communi audiencia capituli. Quarto ut publicatis voluntatibus fiat collacio solummodo numeri ad numerum, ut illa in quam due partes conventus consenciunt, mox eligatur in priorissam domus ad quam nominatur. Quinto ut una ex senioribus illius maioris partis vice sua et sibi adherencium electionem pronunciet per verba singularis numeri, petens eandem a prioribus confirmari. Et hec predicta fieri debent uno contextu, ita ut ad alia interim non divertatur. Postea priores ad confirmandum electionem vocati, antequam confirment electam, proclamationem coram toto conventu faciant, ut si que aliqua dicere vel procurare voluerit contra formam electionis vel contra personam electam, facultatem et tempus opponendi habeat et ad certum tempus, saltem per unam diem ad minus, confirmatio differatur. Et si certam causam aliqua opponat propter quam electio non debeat confirmari, differatur confirmatio donec, discussa causa, veritas et sufficiencia opposicionis a confirmatoribus cognoscatur. Quod si causa injusta inventa fuerit vel si nichil opponitur, transacto termino prefixo, electio confirmetur. Si autem justa fuerit opposicio, non confirmetur quia nullius esset valoris. Hec proclamatio et iste modus servandus est eciam si communi concordia electio fuerit celebrata. Si autem in forma electionis erratum est, poterit electio de novo repeti, nec persona electa ex hoc efficitur minus ydonea. Sciendum si omnes de conventu nominant scienter indignam, tunc per priores eadem reprobata electio [1]) devolvitur ad domum superiorem. Si autem alique nominant scienter indignam, electio ad reliquas que hujusmodi electioni non consenserunt devolvitur. Cum vero per secundam formam, scilicet per viam compromissi, proceditur et alique ex hiis in quos vel quas compromittitur de conventu fuerint, non possunt eligi in quas compromissum est, nisi additum fuerit in compromisso quod possint eligere sive de seipsis sive de aliis. Debet eciam electio talis per aliquem vel aliquam eorum, in quos compromissum est, per verba singularis numeri pronunciari ac deinde a confirmatoribus

---

1) Handschr. heeft „electio reprobata" doch met het teeken van omzetting.

proclamacio fieri et terminus opponendi statui ut supra. E[t] notandum quod per viam compromissi non debet procedi, ni[si] omnes voluntarie in hoc consenserint, nam si una nollet p[er] eam procedi, tunc non valeret. Via enim scrutinii magis est d[e] necessitate. Tercia forma est per inspirationem et talis pre[su]mitur subornata, nisi forte fieret de persona famosa et excell[enti] de qua diu dicebatur communiter quod digna et utilis esset [ad] regimen tam in spiritualibus quam in temporalibus. Pote[st] eciam per viam compromissi fieri electio in hunc modum, qu[od] videlicet illi vel ille in quos conventus compromittit, ad cert[as] personas restringantur ex quibus unam eligere teneantur, v[el] quod, voluntatibus omnium secreto et singillatim inquisitis, ill[am] in quam major pars conventus consenserit. eligere teneantu[r]. Et ista ultima via tamquam plana et pacifica consulitur sor[o]ribus nostri ordinis magis eligenda. Porro priores qui ad elec[c]tionem vocantur, Deum judicem pre oculis habentes, a via D[ei] amore aliquorum non exorbitent vel favore. Sicut enim prec[i]pitur conventibus electionem facturis, ut sicut melius potera[nt] secundum Deum eligant, eodem modo vocatis ad electio[nem] prioribus precipitur, ne in personam non ydoneam scienter [ali]quando concordent. Quod si viderint electionem inordinate fa[ctam], auctoritatem habent a generali capitulo contradicendi et rep[ro]bandi. Quod si priores alii pro eadem electione postea voca[ti] fuerint, diligenter caveant ne in personam quoquomodo conse[n]ciant a prioribus precedentibus reprobatam. Sciendum quoque est quod electam et in domo a qua eligitur convocatorum ap[-] probacione priorum approbatam, domus ipsa reprobare non valet. Nulli enim omnino domui nostre ab officio suo, nisi de con[-] sensu generalis capituli, licet amovere priorissam, cum nec ipsum generale capitulum, cuilibet conventui concorditer reni[-] tenti, soleat sine justa et racionabili causa dare vel auferre priorissam. Electione igitur secundum formam predictam canonice celebrata et confirmata, statim electa et confirmata per supprio[-] rissam et seniorem monialem in ordine introducitur in ecclesiam, ab introitu chori usque ad locum prostracionis monialibus in choro prestolantibus adventum ejus et ei per medium chori transeunti hinc inde inclinantibus. Qua prostrata hee que prio[-] rissam ducebant cum ceteris prosternunt se, si tempus pros[-] tracionis fuerit. Si autem tempus prostracionis non fuerit, sola priorissa prosternet se ceteris stantibus. Post hec moniales prostrate vel stantes pro tempore legunt psalmum „Ecce quam

onum". Finito psalmo cum „Gloria Patria" dicitur antiphona „Intret oracio mea in conspectu tuo Domine", „Kyrie eleyson, Christe eleyson, Kyrie eleyson", „Pater noster" etc. Deinde senior prior si presens fuerit, alioquin suppriorissa stans juxta priorissam dicit: „Et ne nos", „Salvam fac ancillam tuam: Deus meus sperantem in te. Mitte ei Domine auxilium de sancto et e Syon tuere eam. Esto ei Domine turris fortitudinis", „A facie inimici", „Domine exaudi". Oremus: „Omnipotens sempiterne Deus qui facis mirabilia magna, solus pretende super famulam tuam dexteram celestis auxilii et, ut in veritate tibi complaceat, perpetuum ei rorem tue benedictionis infunde. Deus a quo sancta desideria etc." „Per Christum". Deinde suppriorissa cum moniali seniore elevantes eam ducunt ad sedem suam. Factaque oracione in ecclesia veniunt ad domum capituli et accedens antiquior ad priorissam, interrogata ab ipsa „promittis michi obedienciam secundum regulam beati Augustini et secundum constituciones nostras a capitulo generali ordinatas?" respondet: „Promitto!" Similiter faciunt alie per ordinem. Converse quoque promittant obedienciam nove priorisse similiter et donate. Totamque diem illam in gaudio dedicantes bis reficiuntur, nisi fuerit feria sexta vel ieiunium ab ecclesia institutum. Si autem que eligitur presens non fuerit, non in die electionis sed in die suscepcionis bis manducant (*sic*), nisi fuerit ieiunium ut supra. Notandum autem quod nova priorissa in proximo capitulo generali mittet professionem suam in cartha patenti et sigillata in hunc modum: „Ego soror N. promitto obedienciam et fidelitatem communi capitulo nostro pro me et pro domo nostra." Nichilominus autem clerici et conversi et donati universi in domibus monialium habitantes tantum rectori et non priorisse promittant obedienciam. Priorissa de alia domo assumpta, sine crimine cedens prelature, si ei placet, potest inibi profiteri post annum vel infra, si priorisse domus placuerit, locusque ei detur secundum quod fuit in ordine. Ad professionem autem faciendum sufficit ut obedienciam in conventu promittat in manus priorisse. Cum priorissa aliqua propter infirmitatem vel propter senium facta inutilis voluerit extra tempus visitacionis habere misericordiam, significet domui superiori. Que auctoritate capituli generalis dabit ei licenciam convocandi commissarium et alium priorem de vicinioribus et discrecioribus, qui poterunt eam absolvere si viderint expedire et aliam canonice electam confirmare. Explicit prima pars.

Incipit secunda pars.

De priorissa. Capitulum primum.

Postquam ergo priorissa electa et confirmata fuerit, de cetero ab omnibus in reverencia habeatur ita ut quelibet ante eam transiens ei modice inclinet. In quocunque loco extra conventum sorores alique sederint, excepto laborerio (*sic*), si priorissa supervenerit, assurgere debent nec sedere, donec ipsa sedeat vel ad sedere moneat. Si autem transierit coram eis, assurgere debent et inclinare et stantes permanere quousque transierit. Si per medium conventum transierit in claustro et in choro, de sedibus suis sorores tantum inclinare debent. In capitulo per medium transeunti assurgere debent et stare donec sedeat. Quecunque sibi sedenti librum vel aliquid tale optulerit, inclinare debet. Observare eciam debent ut maxime coram ea in omni habitu suo et moribus disciplinate se habeant et nunquam verba contra modestiam aut disciplinam coram ea proferre presumant. Providendum est autem priorisse ut bona conversacione sua omnibus exemplum discipline fiat, nec accepta abutatur potestate, sed tanto magis seipsam in omni disciplina cohibeat, quanto aliam in monasterio supra se nullam habet, a qua cohiberi possit. Non enim ideo prelata est ut discipline claustrali subjecta non sit. Vestitus ejus et lectualia nec colore nec precio nec forma ab habitu ceterorum (*sic*) differre debent. Horis canonicis interesse studeat, precipue autem capitulo culparum sine racionabili causa deesse non debet. In choro sicut alie ebdomedam facit. In maioribus duplicibus festis et supra totum officium facit, exceptis vesperis, quas sacerdos custodit. In primis et completoriis „Confiteor" et post horas „Fidelium" et „Adiutorium" dicit et post

completorium benedictionem facit. Post completorium silencium custodire studeat, quia non decet eam aliis in quiete et silencio se cohibentibus superfluis confabulacionibus operam dare. Caveat eciam ne faciliter loquatur in locis silencio deputatis, sed pocius ad loca licita secedat. In refectorio cum ceteris et sicut cetere comedat, nisi infirmitas sua vel debilitas aliud requirat. Priorisse est insinuare beneficia et elemosinas conventui et oraciones injungere; si obliviscitur, procuratrix ei ad memoriam reducit. Ipsiusque est errores legencium emendare sive in choro sive in refectorio sive in capitulo vel alteri committere. Ipsius eciam est de uno choro in alium cum opus est adiutorium mittere. Priorissa vel rector domus neminem ad ordinem vel ad professionem sine consensu duodecim monialium deputatarum vel maioris earum partis recipere debet. Si quid magnum vel grave tractandum fuerit, priorissa prefatas duodecim deputatas moniales in unum faciat convenire ibique, cum omnes quod senciant libere pronunciaverint, quod maior et sanior pars determinat, habito eciam consilio et consensu rectoris, sine ulla personarum accepcione exequatur. Que vero contra priorissam vel partem conventus saniorem suam vel alterius sentenciam contenciose vel maliciose defendere presumpserit et in hiis assueta fuerit, commonitaque resipiscere noluerit, tamquam turbatrix a communibus tractatibus excludatur, pena tamen nichilominus plectenda graviori, que pro modo culpe et condicione delinquentis remittitur arbitrio presidentis [1]). Priorissa eciam semel in anno, videlicet circa principium Quadragesime, cum duabus sororibus, quas elegerit, scrutetur singulos lectos sororum de clenodiis et utensilibus monialium et conversarum, et ipse omnia priorisse presentare debent, et si quid invenerit quod soror aliqua sine licencia sua habeat, illud accipiat et eam condigne puniat. Nulla eciam sororum cuicunque [2]) persone litteras vel munuscula mittat vel donet, nec eciam a quocunque recipiat vel postulet sine speciali licencia priorisse vel rectoris ac eciam personam exprimat et litteras ostendat. Quecunque autem contra fecerit, furti judicio condempnetur. Et ne priorissa forte temporalium cura ac sollicitudine pregravata spiritualibus minus possit intendere, tales singulis obedienciis satagat deputare quarum eas sollicitudini secure valeat committere. Sciendum autem quod obediencie

---

1) Handschr. heeft „presidentes".
2) Handschr. heeft „cuique cumque".

plures sive officia plura uni persone committi possunt, maxime in minoribus congregacionibus, ut saltem alique de sororibus ab officiis vacantes liberius et perfecitus spiritualibus studiis inhereant. Officium tamen suppriorisse et procuratricis uni persone committendum non est. Porro quamvis priorissa curam exteriorum et personarum aliis imparciatur, non tamen ita abicere debet quin et ipsa saluti et profectui seu emendacioni et instructioni earum interdum insistat, sive moniales sive layce sint. Et ipse, quibus cura aliarum a priorissa committitur, sepe super hiis ad eam recurrant et cum ea conferant, maxime que spiritualia concernunt. Possessiones monasterii seu alia quelibet magna vendere vel mutare seu alienare sine consensu et consilio rectoris et sororum duodecim ei non licet. Ad usum suum nichil proprium retinere debet. Si que expendere eam oportuerit, de communi accipiat, et procuratrix de hiis sicut de aliis computacionem faciat. Donaria vero, sive in auro sive in argento sive in pecunia sive quecunque undecunque monasterio provenerint, ad priorissam deferantur, ut ipsa cum rectore et procuratrice de hiis ordinet, sicut eis pro communi utilitate domus visum fuerit, et procuratrix eciam de hiis racionem reddat. Deposita sive in pecuniis sive in aliis rebus sciant cum priorissa et rectore et procuratrice suppriorissa et alia monialis, quam priorissa et conventus ad hoc elegerint. Hec autem commodare vel expendere sine consensu deponencium et harum monialium consilio non licet. Quarum eciam consilio in causis minus arduis contenta esse potest.

Priorissa et suppriorissa et monialis una, ut supra a conventu electa, sigillum conventuale habeant sub tribus clausuris differentibus et quelibet earum suam clavem custodiat. Pecunie, que non pertinent ad procuratricis officium, et quelibet preciosa eciam deposita cum sigillo servantur. Nulla quoque priorissa sine consensu rectoris et harum trium presumat mutuo dare seu recipere pecuniam simul aut per partes ultra quinque florenos Renenses.

Hee eciam semel in anno circa festum Omnium sanctorum simul conferent una cum rectore de communi statu domus, videlicet de conversacione et profectu omnium inhabitancium, de concordia, de pace singularum, de penuria quoque [1]) et competencia temporalium, quatenus ex hoc singule officiales pro

1) Oorspronkelijk „que"; de „o" is bovengeschreven.

sibi commissis ammoneantur dilligencius in bono vigilare. Priorisse et sorores testamentorum execuciones in se non recipiant absque prioris superioris licencia speciali, qui de facili et sine causa racionabili talem licenciam non concedat. Nulla priorissa vel conventus fide jubeat pro debitis secularium sine licencia capituli generalis. Nulla priorissa sigillet litteram aliquam nomine sui et conventus nisi de voluntate conventus. Litteras quoque missas conventui non aperiat et legat nisi presente rectore, si presens fuerit, suppriorissa et procuratrice si alteram earum commode habere potuerit. Nulla priorissa eciam de sui conventus voluntate se vel domum suam valeat obligare rectore domus inconsulto, alioquin priorissa contrarium faciens et moniales ad hoc consencientes graviter puniantur per priorem superiorem vel per capitulum generale. Si priorisse alicui de alia domo assumpte aliqua hereditas aut bona quelibet hereditario jure provenerint, in annuos redditus redigantur seu computentur et priorisse illi, quamdiu in illa domo steterit, tribuantur. Priorissa sollicita sit denunciare quamtocius aliis conventibus obitus sororum suarum defunctarum.

De suppriorissa. Capitulum II.

Quando eligenda est suppriorissa, de consilio rectoris et duodecim deputatarum vel majoris et sanioris partis per priorissam eligatur. Que cum electa fuerit et a priorissa nominata, statim surgat et veniens coram priorissa se prosternat. Deinde, jubente priorissa, surgens et indignam minusque ydoneam huic oneri contestans humiliter supportari exoret. Quod si priorissa non annuerit, assensum prebens iterum se prosternat. Deinde, iubente priorissa, humiliter petat oraciones sororum ac deinceps in sinistro choro prima erit. Absente priorissa a conventu vices eius gerere debet. Nec tunc legit aut ministrat in refectorio, sed si ebdomeda ipsius fuerit, aliam que vices ejus suppleat procurabit. In ceteris sicut alia soror se habebit. Quando priorissa propter infirmitatem aut aliam legitimam causam per omnes horas absens a choro fuerit, ipsa in maioribus duplicibus et in solempnibus festis pro ea totum officium facit. Quamdiu priorissa infra ambitus monasterii reperiri potuerit, non est suppriorisse dare licenciam alicui quoquam egrediendi aut aliquid notabile faciendi. Si autem priorissa facile inveniri non potuerit, tunc in modicis licenciam dare potest, utpote loquendi cum sorore; quam tamen licenciam maiori difficultate concedit quam priorissa facere con-

suevit. Si qua vero a priorissa vel suppriorissa aut alia officiali aliquid pecierit quod ei dare noluerit, si illud postea ab altera earum postulaverit, non omittat quin in ipsa sua peticione dicat, aliam sibi id denegasse. Ad suppriorissam precipue pertinet priorissam in hiis in quibus reprehensibilis vel negligens fuerit, que vel ipsa consideravit vel ab aliis sibi intimata fuerint, ammonere et eam in quantum potuerit coram aliis excusare. Alias vero nulla monialium priorisse detrahere vel per se illam arguere presumat. Potest tamen suppriorisse vel procuratrici vel eciam ipsi priorisse cum timore et reverencia humiliter intimare, si quid in ea reprehensibile et accusacione dignum deprehenderit. Quod si ammonita sepius emendare neglexerit, non tamen in communi audiencia conventus arguatur, sed rectori aut eciam visitatoribus cum advenerint reveletur vel, si necesse fuerit, priori superiori denuncietur et emendetur. Porro suppriorissa singulis annis post festum Pasche die competenti absolucionem petere debet. Poterit tamen alio tempore absolvi, quando priorisse habito consilio rectoris et sororum visum fuerit. Si absente priorissa a conventu suppriorissa quoque abesse contingat, tunc ebdomedaria „Fidelium", „Confiteor" et „Adjutorium" dicit et benedictiones et cetera ad divinum officium spectancia facit. Senior tamen signa facit et licenciam prestet.

De procuratrice. Capitulum III.

Cunctis sororibus in externis obedienciis occupatis preficietur una de monialibus procuratrix, quam priorissa eligat de consilio rectoris et duodecim deputatarum vel majoris et sanioris partis. Que instruitur ut diligenter scribat quid acceperit quidve expenderit. Hec universorum externorum curam gerens, si magnum aliquid aut preter consuetudinem agendum est, ad priorisse semper consilium recurrat nec grande aliquid preter licenciam [1]) donare presumat aut agere. Non dabit in pecuniis pro elemosinis super valorem floreni Renensis. Quo simul sive per partes dato non debet sine licencia priorisse amplius dare infra annum. In ceteris rebus communem modum elemosinarum sine licencia priorisse non excedat. Non debet pecuniam mutuo dare vel accipere aut deposita custodienda recipere nisi sciente et con-

1) Eene andere hand teekent in margine aan „ejusdem".

cedente priorissa, et si forte receperit, quamtocius potest debet hoc manifestare priorisse. Fidejubere pro nullius debito debet. Debita eciam monasterii diu insoluta in quantum potest non dimittat. Ad huius officium pertinet ut omnes census et redditus monasterii undecunque provenientes tempore statuto et perquirat et recipiat et singula, prout distribuenda sunt et exponenda, tribuat. Nullus quoque rector domus vel procuratrix nec eciam priorissa aliquam hereditatem, redditus, rura seu possessiones presumat elocare ultra novem annos, nisi cum consensu duodecim deputatarum conventus. Excepta procuratrice nullis sororibus licet habere pecunias, nec priorissa alicui licenciam retinendi pecunias de facili concedat. Nulla eciam soror habeat archam vel cistam vel aliquid, quod cum clave firmetur, excepta procuratrice et aliis, quibus propter officium necesse est habere. Omnes obedienciarie in hiis quibus indigent ad eam recurrant. Quociens a priorissa requisita fuerit, racionem de singulis sibi commissis reddere debet et de statu domus et familie sepius cum ea conferre non negligat. Et si quando a laycis sororibus aliquid inordinate fieri videt, ad ipsam pertinet cum oportunum fuerit humiliter corripere vel eciam priorisse si opus fuerit indicare. Que si, quod absit, negligens aut prodiga seu eciam contumax reperta fuerit sepiusque correpta non emendaverit, subrogata in loco eius alia, ad sui ipsius curam revocetur, ut que nequit alienam, suam saltem salutem operetur. Procuratrix semel in anno de receptis et expositis et omnibus debitis, que debet vel debentur, ei coram duodecim deputatis conventu racionem reddere et absolucionem ab officio suo petere debet. Reliquas vero officiales, excepta suppriorissa, non oportet in conventu petere misericordiam nisi de consensu priorisse. Et has de consilio rectoris et quarundam aliarum destituere et instituere potest cum ei expedire videbitur.

De celleraria. Capitulum IV.

Officium cellerarie uni de conversis committi potest. Hec frequenter circa coquinam et cellarium esse debet, ut panes et cervisiam, butirum et carnes et alia, que in cellario reservantur, custodiat, et petentibus quomodo [1]) et quantum oportet de hiis

---

1) quo.

que sibi commissa sunt distribuat. Hanc eciam precipue benignam et compacientem esse oportet, ut non solum malis aliarum compati sed eciam mala pati et sororibus sine murmure condescendere et servire sciat. Excepta priorissa et procuratrice, celleraria et infirmaria, quando propter infirmas opus habet, nulla soror cellarium vel coquina (*sic*) sine licencia intrat.

Cum officia aliqua sororibus committuntur, diligenter instruende sunt, ut secundum constituciones commissa sibi peragant aut eciam in materna lingua modus eis officii ex constitucionibus exponatur aut scribatur.

De refectoraria. Capitulum V.

Officium refectorarie uni sororum sive conversarum committitur, ad quam pertinet tempore statuto sive ad prandium sive ad cenam mensam preparare, panem et potum apponere, aquam eciam ad lavatorium haurire, mensalia et manutergia et amphoras pro refectorio conservare. Amphoras eciam sepius lavet vel lavari faciat. Providere quoque debet ut mensalia et manutergia, cum necessarium fuerit, tam in refectorio quam circa lavatorium mutentur. Si quid maculatum fuerit, abluit vel ablui faciat. Candelabra eciam providere debet, que hyemali tempore in refectorio sororibus in cena anteponuntur, que sic disponenda sunt ut duabus vel tribus unum luminare subserviat. Quelibet soror secundum ordinem a junioribus inchoando cum refectoraria in apponendis cibis et removendis ebdomedam facit et tempore ieiunii potum ad collacionem aministrat. Quod si congregatio maior fuerit, poterit una vel due adhuc adiungi pro ministerio. Refectoraria, quia propter ministerium sepius vel diucius impeditur, conventu cum graciis recedente refectionem suam complet. A Dominica tamen in Quinquagesima usque ad Pascha in legendo et ministrando ad refectorium cotidie sibi invicem succedunt. Soror autem, cuius est per ebdomedam in refectorio ministrare, finitis sextis vel nonis pro tempore vel vesperis, quando cenandum est, cum cibus paratus fuerit, primum signum pro refectione faciet, facto tamen modico intervallo. Ammonemus quoque ut sorores caveant interrogare vel scrutari quid coquatur vel coquendum sit, nec aliqua recusare debet cibum, qui generaliter omnibus preparatus est, nisi infirmitate cogente. Non enim congruit professioni nostre pro victualibus murmurare maxime, cum regula nostra dicat „Carnem vestram domate

ieiuniis et abstinencia esce, quantum valitudo permittit. Si autem aliqua ministrarum notabilem confusionem tempore refectionis fecerit, utpote scutellam vel amphoram frangendo vel fundendo, aut aliquid simile, ante mensam priorisse veniens genua flectat, donec a priorissa signum surgendi accipiat. Si que vero de considentibus offenderint, statim postquam sorores surrexerint culpam recognoscentes veniam petere debent. Refectoraria eciam nosse oportet infirmitates sororum, quibus aliquam specialiter de consilio priorisse vel infirmarie impendere opus fuerit, ut sciat quid unicuique tribuere oporteat. Providere eciam debet ut que sororibus apponuntur equaliter sine personarum accepcione dividantur, nisi quibus propter infirmitatem vel debilitatem priorissa amplius dandum judicaverit. Inter comedendum frequencius circumspicere debet, ne forte quid alicui desit quod ipsa supplere possit. Quod si aliquam sororem de sibi appositis modicum vel nichil contingere viderit, debet hoc priorisse indicare. Infirmancium sororum curam devote gerat et secundum qualitatem egritudinis maioris vel minoris necessaria eis quantum potest provideat et, ubi non potest, bonam voluntatem suam blando vultu et verbis caritatis ostendat. Si quid de hiis, que in communi dantur, cuiquam defuerit, debet hoc ab aliqua refectorarie indicari ut ipsa suppleat. Ipsa quoque sepius ad priorissam respicere debet, ut si quid illa faciendum innuat presto adesse possit. Ad fenestram stans sermones multos et superfluos serere non debet, sed silenter et submisse loquatur que necessitas requirit. Tempore comestionis et collacionis provideat refectoraria, ne in refectorio aliquis tumultus aut vox nisi solius legentis audiatur. Ad eam eciam pertinet, quando radende vel minuende sunt sorores, vasa et aquam calidam et cetera que requirunt preparare et post rasuram vel minucionem singula reponere, nisi forte priorissa alteri commiserit. Ad ipsam quoque pertinet, tempore hyemali quociens necesse fuerit in loco deputato ignem conventui preparare vel cui aut quibus priorissa commiserit, videlicet post missam, ante prandium vel ante cenam vel collacionem, vel eciam, cum validum frigus fuerit, statim post primas vel tercias. Post matutinas autem sacrista ignem procurare habet.

De infirmaria. Capitulum VI.

Infirmarum cura uni alicui de monialibus vel conversis debet

iniungi, ut ipsa a celleraria petat quod cuique opus esse perspexerit. Hanc precipue decet esse misericordem et compacientem. Que eciam cotidie, quoticiens opus fuerit, infirmas visitare debet et ea, que ipsis preparanda sunt, secundum possibilitatem domus tempestive procurare. Que tamen et ipse secundum beati Benedicti dicta, ne superflua vel impossibilia petendo vel forte murmurando servientes sibi contristent, diligenter ammonentur attendere ut memores sint arrepti propositi et ut sanas a sanis ita egrotas ab egrotis secularibus debere cogitent discrepare. Omnino autem caveatur ne infirme a ministrantibus vel ab aliis negligantur. Sic enim procurande sunt ut cicius releventur. Infirmaria quocunque tempore, cum utile vel necessarium fuerit pro necessitate infirmarum, cum eis vel cum aliis loqui potest et extra horas remanere; similiter et infirme. Libros eciam pro horis dicendis et pro sacra lectione providere debet et, cum necesse fuerit, coram eis per se vel per aliam horas vel lectionem sacram legere. Hec in solacium habere potest aliquam sororem, que ei in ministerio infirmarum subserviat, queque sepius, maxime si infirme penitus lecto decumbunt, in infirmaria adesse debet, nec facile, nisi ipsa infirmaria presente et concedente, digrediatur vel, si ipsa abest, cum licencia infirme et egressa diu moram non faciet. Si autem foris eam diu morari necesse fuerit, infirmaria aliam infirme in solacium procurabit. Ad curam infirmarie spectat, cum gravescere ceperit langor infirmantis, priorisse denunciare ut communis pro infirma fiat oracio. Ipsius quoque est, que ad communionem infirmarum et inunctionem necessaria sunt, procurare et si aliqua morti appropinquaverit mox tabulam crebris ictibus pulsare, feretrum, coopertoria et alia, que ad sepulturam necessarie sunt, procurare et post sepulturam singula reponere.

Cum infirmaria de consilio priorisse intellexerit infirmis non esse necessarium pro infirmitate frequencius loqui, quamdiu postea in infirmaria sunt hanc legem habebunt. A completorio usque ad crastinum post capitulum et interim, dum regulares hore dicuntur, silencium tenere debent, nisi cum infirmaria vel socia ejus pro necessitate quandoque loquerentur et tantum de sibi necessariis. Infirme, que lecto non decumbunt, paucis verbis loqui possunt de necessariis suis infra refectionem. Potest eciam rector infirmis penam de fractione silencii quamdiu sibi visum fuerit relaxare. Sed et infirmaria caveat ne dictis temporibus et maxime post completorium in loquendo et visitando talibus

se exhibeat, nisi necessitas aliud requirat. Si in capitulo alique oraciones cunctis generaliter iniuncte fuerint, vel si quid in ipsas clamatum fuerit, hoc eis infirmaria pronunciare debet. Et si in aliquo offenderint, ad ipsam pertinet eas ammonere vel corripere, et, si non emendaverint, priorisse indicare. Quod si aliqua sepius correpta non emendaverit, si ita visum fuerit, priorisse indicetur ejus perversitas in capitulo, ubi vocata coram omnibus arguatur. Et si nec sese correxerit, si eius permittit infirmitas, regulari subjaceat discipline. Postquam autem infirmaria intellexerit non esse necessarium eas diucius in infirmaria manere, indicabit priorisse, ut ad conventum et ad communes observancias redeant. Si tamen adhuc ampliori humanitate vel recreacione indiguerint in priorisse discrecione relinquitur, ut eis provideat aut infirmarie providendum committat, sicut cuique opus esse perspexerit. Quando autem infirme non fuerint pro quibus eam occupari oporteat, ordinem suum sicut alia claustralis teneat. Ad eam eciam pertinet, dum tempus minucionis advenerit, priorissam ammonere ut ipsa sororibus diem, quo minui debeant, in capitulo denunciet, procuratricem quoque ammonitam habet ut sororibus aliquid cibi melioris provideat. Prima eciam die minucionis primum signum ad terciam preveniri debet. Nulla soror ad infirmas, dum comedunt, ingrediatur, excepta priorissa, procuratrice et ministris et infirmaria.

De vestiaria. Capitulum VII.

Ad officium vestiarie pertinet omnia vestimenta sororum lanea et linea, sive pellicia, calciamenta quoque et panni pro vestimentis. Que omnia ipsa custodire debet et excutere ne a tinea ledantur. Rupta eciam seu attrita reparari et resarciri faciat. Hec igitur secundum facultatem domus studeat pie singulis ministrare, que opus sunt eis. Ipse autem, quibus ministrantur, caveant ne superflua requirant et que eis conceduntur diligenter a corruptela custodiant. Sane et hoc singulas ammonere volumus, nullo modo decere religiosam vestimentum aliquid pro utilitate respuere, nisi manifesta incommoditas aliud petere cogat, quia, quod pro vilitate abicitur, dampnanda est superbia, quod pro incommoditate mutatur, infirmitas toleranda.

Nec debent inter se sorores vestes commutare sine vestiaria, sed ipsa singulis secundum congruenciam temporis alias tribuit et alias recipit, receptasque custodit. Tempora, quando vestes

laventur, observat et curat, ne vel munda superflue laventur aut inmunda diucius negligantur. Tunice inferiores per hyemem ad duos menses et per estatem ad unum mensem vel circa de consuetudine lavantur. Subtilia vero circa mensem nisi priorisse aliter videatur. Indumentis lineis sorores nullomodo ad carnem utuntur, exceptis peplis et velis, quibus die noctuque capita velare solent. In dormitorio lecti de plumis vel lintheaminibus nullatenus concedantur, sed nec infirme quidem lintheaminibus utantur, nisi propter sudores vel propter aliam notabilem causam priorissa eis aliquando concesserit. Potest eciam priorissa infirmis concedere lectos de plumis sed sanis nequaquam. Nulla unquam sine tunica et peplo et velo jacere presumat, nisi cui post balneum priorissa concesserit, vel nisi infirmis vel debilibus in sudoribus hoc indulserit. Potest tamen priorissa dispensare cum quibusdam, ut eciam utantur lineis camiseis sed grossis, quando ei utile videtur. Subtilia vero, que omni tempore super tunicas vel pellicia gestantur, sint aliquantulum grossa et non affectent sorores vestibus placere sed moribus, cum omnis gloria filie regis esse debeat abintus. Accipiunt autem ad lectisternium culcitram de noppis, pulvinar et cervicalia de plumis et pro lintheaminibus pannos laneos et coopertorium unum vel plura, prout cuique opus fuerit. Ad vestimenta autem duas tunicas superiores et duas inferiores vel tres, unum mantellum nigrum, unum vel duo pellicia, caligas et soccos pepla et vela, prout necesse fuerit. Quicquid vero ad lectum vestitumve pertinet, cujus grossitudinis sit non curabit subdita vel presidens, sed tantum ut frigus arceatur et nuditas tegatur. Nam ad omnes religiosas humilitatem attricionemque pannorum et universorum, quibus utuntur vilitatem, paupertatem et abjectionem certum est pertinere.

Mantella igitur de nigro panno sint et grosso et nullo alio colore admixto, tunice vero et calige de albo, cujus precium sic estimetur ut tres extense ulne de nigro seu quatuor de albo valorem scudati de Francia non excedant, nisi forte panni latitudo duas ulnas excedens augmentum precii requireret. Mantella breviora sint tunicis circa latitudinem palme, subducto panno albo vel pellibus ovinis, et habeant superius duos vel tres nodos rudes. Tunice vero et pellicia minora nodos habeant, sed manice sint sine nodis nec multum antefisse. Tunica superior sic moderetur, ne per humum defluat indecenter sed circa spacium duorum vel trium digitorum a terra distet. Subtilia

breviora sint quam superior tunica circa duas palmas equaliter inferius rotunda. Pellicia sint de pellibus ovinis vel agninis. Tunice et pellicia bene ample sint sub acellis, ut faciliter exui valeant. Omnes calcii sororum de nigro sint corio et anterius non acuti nec pedes propter artitudinem constringentes, et estivales corrigiis superius alligantur. Sotulares tamen nocturnales non de nigro sive colorato sint corio, quibus de consuetudine sorores non utuntur a primis usque ad completorium, sed conceduntur eis alii calcii filtrati circa medium tibiarum protensi, quibus per diem uti possunt. Vestiaria eas, que sotulares diurnos sive nocturnales vel quelibet alia vestimenta negligenter custodiunt, reprehendere vel in capitulo proclamare debet. Cingula sororum de simplici et communi sint corio non colorato, nec habeant in latitudine ultra mensuram lati pollicis. Et in ipsis cingulis vel cultellis et in omni usu suo communi vel privato nichil de serico auro vel argento seu quocunque precioso vel aliud quid appareat curiosum, excepto ministerio altaris. Que contra fecerit, re illa privetur et arbitrio superioris acriter puniatur. Si alicui vestis vel cultellus aut aliud huiusmodi missum fuerit, ex bona consuetudine non ei sed alteri sorori pocius datur. In arbitrio tamen priorisse relinquitur, utrum ei cui missum est an alteri tribuatur.

De sacrista. Capitulum VIII.

Sacrista de manu priorisse claves recipit et cum clavibus custodiam omnium que sunt in ecclesia, albas et casulas, libros quoque ad divinum officium pertinentes et cetera recipere debet ad numerum et brevi annotare. Que autem sub custodia eius servantur, priorissa eciam brevi annotata habere debet, ut sciat pro quibus racionem exigere debeat, cum opus fuerit. Ipsa quoque sacrista omnia, que sub custodia sua servantur, cum magna diligencia servare debet et frequenter inspicere, ne quid forte vel desit vel aliquam corrupcionem contraxerit.

Si que eciam in vestimentis aut in ceteris, que ad ministerium ecclesie pertinent, scissa vel contrita aut quolibet alio modo reparanda fuerint, debet ut cicius reparentur curare, omnia quoque munda custodire et immunda queque ut cicius abluantur procurare, et ne unquam sacra vestimenta, postquam inveteraverint, ad alios usus extra sacrum ministerium transferantur diligenter cavere. Corporalia autem de purissimo et mundissimo

lino preparari oportet et vel in capsulis vel in sacculis mundis diligenter complicata custodiri debent. Quocienscunque autem abluenda sunt corporalia et lintheola, quibus calices et digiti sacerdotum post communionem terguntur, in vase ad hoc deputato separatim per sacerdotem vel dyaconum ablui debent, primam eorum lavaturam in piscinam, ceteras lavaturas in locum mundum effundendo. Verum quia sacrista de hiis, que ad ministerium altaris pertinent, utpote de sacris vasis, de ornamentis, de missalibus et aliis requisitis, cotidianam sollicitudinem et respectum propter clasuram (*sic*) habere non valet, committitur socio rectoris ut ipse de hiis custodiam habeat, cereos et oleum pro lampade et alia necessaria ab ea requirat, ornamenta abluenda et resarcienda sibi tradat, oleum sacrum circa Pascha procuret et calices lavare non negligat. Ad sacriste quoque officium pertinet, oleum et ceram ad luminaria ecclesie a procuratrice, cum non habuerit, requirere, preparata servare, lampades chori ac dormitorii sui custodire et campanam inungere, cereos et candelas quociens opus est per se vel per alios facere et exinde quibus opus est ministrare. Ipsa quoque cavere debet ne in ecclesia cereorum numerum aut magnitudinem supra consuetudinem aut necessitatem amplificet, sed modum subscriptum studeat observare.

In solempnibus festis ad vesperas et matutinas et ad missam maiorem et generaliter in omnibus missis conventualibus duo cerei in altari collocantur. In festis novem lectionum et infra octavas Pasche et Penthecoste [1]) in commemoracione beate Marie ad vesperas et matutinas unus tantum cereus in altari ponitur. Singuli cerei pondus unius libre non excedant, excepto cereo paschali, qui pondus quinque librarum non excedat. In dedicacione ecclesie ad vesperas et matutinas et ad missam maiorem duodecim cerei in parietibus accenduntur. In dedicacione vero altaris et in principali festo patroni eiusdem ad vesperas et matutinas unus cereus in ipso altari ponitur, ad missas vero eiusdem altaris duo. Principale autem festum patroni monasterii solempniter celebretur. Primas quoque ad incensum in missa et in vesperis et in hyeme ad calefaciendas manus ministrorum altaris et celebrancium et cetera pro ministerio altaris requisita socius rectoris per se vel per alium procurare

---

1) penth'e.

debet. In Nativitate Domini ad primas vesperas et completorium et ad matutinas consuetum tempus pulsandi per horam preveniri potest, et post prandium conceditur sororibus sompnus meridianus et similiter in die Palmarum. Claustrum mundat de consuetudine, dato sibi adiutorio ad minus bis in anno; chorum autem crebrius mundare potest cum opus fuerit, ecclesiam vero mundari procurat socius rectoris. Ad ipsam eciam pertinet, die ac nocte tempora debita ad divinum officium celebrandum custodire, signa pulsare, et a Pascha usque ad exaltacionem sancte crucis inclusive, finitis graciis vel nonis, pro tempore unius hore spacio elapso sorores post sompnum excitare. Igitur ad matutinas, ad primas, ad horam que missam precedit, ad vesperas et ad completorium bis pulsatur, sed in maioribus duplicibus et supra ad utrasque vesperas et ad matutinas ter pulsandum est. Ad matutinas, quando cantande sunt circa duodecimam horam, secundum signum fiat. Si vero legende sunt, tunc circa primam horam fieri potest. Tempus autem inter primum et ultimum signum pro matutinis circa spacium quartalis hore temperetur. In estate tamen hoc spacium parumper breviari potest. Ad primam, quando matutine leguntur, statim post quintam horam primum signum fiat; quando vero cantantur circa medium quinte et sexte, secundum signum fieri debet. Diebus bine refectionis a Pascha usque ad Exaltacionem sancte crucis primum signum ad terciam aliquantulum post horam septimam pulsetur. In hyeme vero vel quando missa legitur paulo tardius. In diebus unice refectionis estate et hyeme, excepta Quadragesima, sic moderentur signa ut circa undecimam horam cuncta in ecclesia terminentur. In Quadragesima vero per dimidiam horam tardius. Hora vero pulsandi tribus diebus ante Pascha in ordinario expressa est. Primum signum ad vesperas, quando cenatur fit tercia hora, quando ieiunatur per mediam horam protelatur. Quando vigilie novem lectionum dicende sunt circa horam, quando vero trium lectionum circa mediam horam signa ad vesperas anticipantur. Intra duo signa ad terciam vel sextam pro tempore et ad vesperas fit spacium circa mediam horam. Ad completorium, quando matutine cantande sunt, secundum signum circa sextam, et quando legende sunt, circa medium sexte et septime fieri potest. Ostium extremum ecclesie inferioris, per quod ingrediuntur, qui de foris veniunt, a festo Omnium sanctorum usque ad Purificationem beate Virginis ante completorium claudi debet et post primas

aperiri. Ceteris temporibus ante primas aperitur et post completorium clauditur. Nec unquam illud nocte aperitur nisi in noctibus Natalis Domini et Pasche.

De cantrice. Capitulum IX.

Ad officium cantricis pertinet, omni tempore, que in tabula sunt notanda tempestive signare. Ad quem vero a duabus pariter decantanda, quantum convenienter potest, uniformes in psallendo sorores studeat ordinare. Si quas in tabula, postquam visa est, mutaverit hoc ipsis quas mutavit tempestive indicet. Si vero aliqua, ad quod designata est, explere nequiverit, cantrici significet ut aliam subordinet. Quecunque aliquid cantare vel legere in ecclesia debuerint, prius hoc providere debent, si indigent, alioquin corrigantur. Si que forte ex hiis, que in tabula posite sunt, defuerit, ad cantricem pertinet, sive in cantando sive in legendo, vicem eius supplere vel aliis ad supplendum iniungere. In cantu ecclesie, si quid erratum vel dubitatum fuerit, et in elevacione seu deposicione cantus nemo illi prejudicet, et quod illa prior inceperit nulla aliud aut aliter incipiendo, excepta priorissa, perturbet. Si qua eciam subito cantanda vel legenda evenerint, que nulli prius specialiter iniuncta fuerint, ipsius est cui voluerit agenda innuere. Ad ipsam pertinet, legentibus ad mensam quid et quando legere debeant ostendere. Omelie sanctorum patrum in festis et in hiis diebus, qui proprias habent, primo omnium leguntur. Sabbato tamen regula semper legitur, nisi propter festum aliquod seu aliam convenientem causam preveniatur. Ad cantricem eciam spectat, quocienscunque in psalmodia vel in cantu vel in alio quolibet divino officio propter supervenientem quamlibet causam plus solito vel tardandum vel festinandum fuerit, hoc ipsum sororibus significare. Si quando plus iusto vel festinatur vel protrahitur officium, ipsa ad certam mensuram temporare[1]) debet. Quod si quid in officio suo negligenter fecerit, non temere a quaque corripiatur sed in capitulo proclametur.

Cantrix eciam sollicita sit ut semper mediocritas servetur in cantu, quatenus et gravitatem redoleat et devocionem excitet. Cantricis est ammonere eas, que nimis lente et nimis festinanter

---

1) *t*pare.

dicunt cantum vel psalmodiam. Una quoque iugiter sit cantrix vel succentrix in quolibet choro.

De ebdomadaria. Capitulum X.

Ordo ebdomedariarum a senioribus incipit et per singulas ebdomedas de uno choro mutatur in alium. Cum vero numerus ebdomedariarum impar est, officium ebdomadarie ab ultima regreditur ad priorissam, eciam si sit in eodem choro. Si ebdomedaria aliquando fuerit absens a choro, que sequitur eam in choro suo vices eius supplet. Cum autem infirmatur vel alias occupata fuerit, si de tota septimania aut nichil prorsus aut parum facere potest, que sequitur eam vices eius supplet, cuius ipsa vicissim, si tam cito reconvaluerit vel ad conventum redierit, vices agat. Hoc autem quod de ebdomedaria chori diximus de ceteris ebdomedariis observandum est.

De armaria. Capitulum XI.

Armaria omnes monasterii libros ad divinum officium non spectantes in custodia sua habet. Quos eciam nominibus propriis singillatim annotatos habere debet et per singulos annos bis vel ter exponere et recensere et, ne in eis aliquid vel tinea vel alia qualibet corruptela infectum vel exesum sit, diligenter considerare. Priorissa quoque omnes libros, qui sub eius custodia servantur, brevi habere debet annotatos, ut sciat unde racionem exigere debeat cum opus fuerit. Armaria signat libros, cum extra domum ignotis accommodantur, pignus vel cyrographum recipit et custodit, nisi priorisse aliter visum fuerit. Finitis primis codices ab armaria petuntur, cum sorores egrediuntur de domo capituli, singulis cum modica inclinacione dicentibus: codicem! Una e sororibus a priorissa deputata petit codices pro non presentibus et infirmis. Cum armaria presens non est, petuntur a presidente vel a seniore; priorissa autem non petit. Libris autem, quos ab armaria accipimus ad legendum, omnem diligenciam curamque adhibere monemur, ne pulvere aut alia qualibet sorde maculentur. Libros veteris ac novi testamenti vel eos, cum quibus divina celebrantur officia, sine generalis capitulo consilio nullus emendare presumat, nisi cum exemplaribus domorum nostrarum emendatis, nisi iudicio rectorum vel fratrum discretorum error aliquis manifestus appareret. Sic nec com-

munem usum domorum nostrarum in accentibus et ortographia a quacunque volumus immutari.

Porro si qua in libris ecclesiasticorum doctorum mendosa vel emendacione digna videantur, rectores provideant quantum poterunt, ut ad libros qui correcti sunt in domibus nostris si haberi possunt corrigantur.

Incipit tercia pars constitucionum.

De recepcione et investicione noviciarum. Capitulum I.

In suscipiendis ac instituendis noviciis cautelam et diligenciam maximam adhibendam esse decernimus pro eo, quod sepe male, que correpcionem non paciuntur, suscepte bonisque admixte graves molestias religioni inferre, et bone post suscepcionem sine erudicione derelicte grave detrimentum in progressu vere religionis sustinere soleant. Prohibetur quoque districte

rectoribus et priorissis et conventibus monialium, ne de cetero contra prohibicionem apostolicam plures recipere presumant in sorores, quam de bonis monasterii possint absque penuria sustentari, nec aliqua sub cuiuscunque commodi velamine, donec locus vacaverit, recipiant vel recipere promittant. Et si contra fecerint, recepcio talis nulla sit et nichilominus graviter a capitulo puniantur. Numerus vero quinquaginta sororum religiosarum in una domo monialium sine licencia capituli gėneralis non excedatur, quarum quadraginta moniales et decem possint esse converse moniales et decem possint esse converse. Extra clausuram vero duos vel tres sacerdotes et familiares, quotquot necessarii fuerint, habere possunt. Quod si facultates domus ad tot personas non sufficiunt, visitatores eis certum numerum constituant, quem nulla occasione transgredi debent. Pro suscepcione igitur quarumlibet adveniencium hanc primam discrecionem ac sollicitudinem tenendam esse censemus, ut neque pro dignitate generis neque pro diviciis neque pro muneribus neque pro qualibet alia re, ad mundi pompam vel avariciam huius seculi pertinente, alique suscipiantur, quarum consorcium, vel pro gravitate morum vel aliorum qui ad eorum consocietatem aut cognacionem pertinuerint vexacione et importunitate, ceteris in religione constitutis nocivum ac pestilenciosum aut eciam ignominiosum fore sciatur. In hiis vero, que suscipiende fuerint, primum bonos mores, precipue ut mansuete ac tractabiles sint correctionisque non impacientes, considerandas esse monemus. Ignotas autem probabile testimonium secum non afferentes ante probacionem dimidii anni non recipiant, nisi rector, priorissa cum duodecim deputatis unanimiter vel saltem tres earum partes magis accelerandum iudicaverint. In quo tempore probande sunt, utrum [1]) proposito sint constantes ac pompis seculi perfecte renuncient per abiectionem vestium secularium, per exercitia laboris et humiliacionis, per promptam obedienciam ad queque [2]) dura et aspera, per mortificacionem voluntatis et sensus proprii, per observanciam silencii et quietis, per sedulitatem in lectionibus sacris et oracionibus, per gratam suscepcionem increpacionum et correctionum, per alacritatem in vigiliis et abstinenciis, per promptitudinem ad confessionem peccatorum et revelacionem temptacionum et per quelibet similia, in quibus

1) Handschr. heeft „ut utrum".
2) Handschr. heeft „quem".

probari possit an veraciter mundo et sibi ipsis mori et Deo in profectu sancte religionis vivere velint. Puellas intra clausuram donec annum duodecimum conpleverint, et ad habitum religionis donec annum quartumdecimum attingerint recipere non presumant. A novicia nec vestis nec aliquid aliud exigatur, ne exigens, quod absit, excommunicacionis sentenciam incurrat. Prioratum quoque priorissa, et procuracionem procuratrix amittat, si eis scientibus exactio iam venit ad effectum.

Cum igitur de aliqua sororibus placuerit ut ad suscepcionem habitus recipiatur, observancia regule et constitucionum sibi proponenda est, ut sciat qualibus institutis et preceptis se subdere querat. Que, si a proposito suo nullo timore austeritatis averti potuerit, examinanda est si legere et cantare noverit et possit, propter quod et ad chori frequentacionem die noctuque admittenda est. Examinetur eciam diligencius utrum sit gravida, et si non possit de hoc haberi certitudo, expectetur donec certum fiat. Deinde cum priorisse visum fuerit, per aliquam de sororibus ad instandum pro suscepcione habitus ammoneatur. Que die statuto in capitulum veniens ad pedes priorisse se prosternat. Priorissa autem interrogante: que est peticio tua? ita iacens respondeat: peto Dei misericordiam et vestram confraternitatem. Deinde ad iussionem priorisse stans in genibus, queratur ab ea coram omnibus si de ordine aliquo exierit, si libera sit, si alicui viro dedit fidem, si voto aliquo obligata, si absque occulto et incurabili sit morbo, si de querelis vel debitis satisfecerit, vel alia impedimenta habeat propter que non expediat eam recipi. Qua ad singula respondente, primo omnium priorissa difficultatem ordinis et quas molestias ac temptaciones in conversacione regulari, in prohibendis propriis voluntatibus et obediencia sectanda sustinere necesse sit studeat demonstrare, predicens quanta districtione omnis observancia regule ab eis exigatur, que eam professe fuerint, et quam severe negligentes et rebelles iudicentur et cetera que in ordine duriora et asperiora fuerint exponens. Interroget, si ad hec omnia pro salute sua parata sit, ut coram omnibus voluntatem suam aperiat. Tunc si imperterrita manens responderit, se de sola Dei pietate sororumque oracionibus confisam, ea, prout divina clemencia concesserit, impleturam, iterum priorissa dicat: Dominus det tibi hec omnia adimplere, ut ad vitam eternam possis pervenire! et conventus respondeat: Amen. Deinde ad priorisse pedes genua flectens iunctas manus inferat intra manus priorisse, et priorissa

dicat: Ex parte Dei et nostra recipimus te et concedimus tibi societatem nostram! Et protestetur soror coram omnibus quod velit tenere libertatem exeundi ante professionem, si voluerit. Et sicut ipsa retinet libertatem exeundi, sic eciam priorissa cum conventu protestetur se tenere libertatem expellendi eam, si, quod absit, conversacio eius sibi non placuerit. Ac deinde diem ei qua investienda sit priorissa constituat. Quod si statim non sit parata indui, certus ei terminus ad quem venire debeat prefigatur, ad quem, si non venerit, conventus ei non obligetur. Interim vero de debitis et aliis negociis, que expediri oportet et decet, quantum potest se expediat. Appropinquante igitur die, per aliquam de sororibus ammonetur, ut rectori de omni vita sua preterita confessionem, si non fecit, faciat. In ipso vero die, finita hora, que precedit missam maiorem, sacerdote cum sacris vestibus ante altare constituto, ad gradum altaris vestienda prosternitur. Ibique vestibus secularibus exuta, habitu sancte religionis induitur. Cetera prout in manuali continentur. Induitur autem novicia subtili sine manicis per omne tempus noviciatus sui et novissimum locum tenet. Officium quoque cantandi versiculos in suo choro exequitur. Investicio noviciarum per rectorem fieri potest, sed velacio vel professio per priorem fieri debet.

De institucione noviciarum. Capitulum II.

Novicia, postquam investita fuerit, tradat res suas priorisse ex integro, si quas habet, et non ipsa sed priorissa vel cui iniunxerit eas custodiat, de quibus quandocunque et quomodocunque novicia ante professionem ordinare voluerit, libere faciat. Commendetur uni e sororibus boni testimonii, que diligenter eam instruat de inclinacionibus, de incessu, statu et omni gestu suo, quomodo debeat oculos dimissos et custoditos habere, submisse et non festinanter loqui et in omnibus moribus signum humilitatis ostendere. Doceatque eam legere et cantare alta et demissa voce, prout tempora deposcunt, et ea, que in publico actura fuerit, coram magistra sua prius in secreto pretemptet et assuescat. Doceat eciam eam, quomodo ad priorissam et ad ceteras sorores loqui et reverenciam exhibere debeat. Precipue autem ammonebit eam frequenter, ut mores et consuetudines seculares studeat mutare in melius, atque mala, que gessit, confitendo et lacrimis puniendo, vicia eciam et carnales concupiscencias repri-

mendo propriamque voluntatem et consilium propter bonum obediencie mortificando et humilia queque[1]) et viliora et quecunque labores libenter amplectendo, exuat veterem hominem cum actibus suis, et deinde virtutes sectando efficiatur nova in Christo. Quod ut perfectius consequi valeat, tamquam mortua mundo et sibiipsi de nullis forensibus rebus seu negociis domus privatim aut publice se aliquomodo intromittat, soli Dei vivere querens consciencie sue studiosa observatrix, ocio torpere refugiat, lectionibus sacris et oracionibus et compunctioni cordis et sanctis meditacionibus vel eciam labori manuum secundum communis institucionis normam, prout sibi iniunctum est, fuerit insistendo seu in discendo ea, que ad communem institucionem et ad veram religionem et ad spiritualem profectum pertinent, animum suum cum magistre sue consilio et erudicione assuefaciat et componat. Et, ut sibi salubrius consulere valeat, temptaciones quascunque et secreta cordis sui et omnem conversacionem suam sepius magistre sue manifestare debet. Nec quicquam habeat quod sibi vel priorisse domus occultum esse velit. Nec debet colloquiis aliarum aut operibus se ultro ingerere, sed omnibus honorem deferendo vix audeat aliquid coram aliis proferre, et ad interrogata cum verecundia et timore humiliter et paucis discat verbis respondere. Ad communes vero conventus, ubi ipsam oportet presentem existere, maxime in divino officio, die noctuque tota alacritate et fervore spiritus assuescat devota et tempestiva occurrere. Debet eciam magistra sua cotidianam conversacionem eius, si quid minus vel amplius quam oportet egerit, frequenter considerare ut eam secreto corripiat et instruat ut oportet. Quando autem in aliquo offenderit, pro quo in capitulo clamanda esset, corripiat eam magistra sua, et, sicut in capitulo moris est, coram se veniam flexis genibus vel prostrato corpore petere faciat. Aliquando eciam coram singulis sororibus et maxime coram senioribus veniam et suffragium oracionis pro sua emendacione et stabilitate petere faciat. Et si plures fuerint, quandoque capitulum eis teneat, instruens illas ut de offensis suis invicem se clament et clamate veniam petant, ut et ordinem tenere et negligencias assuescant precavere. Nullius eciam novicie professio ante explecionem unius anni vel amplius recipienda est sine capituli generalis licencia vel prioris superioris. Interim vero nulla ei obediencia committitur. Novicie,

1) Handschr. heeft „quem".

si ante professionem decesserint, acceptabiliter idipsum eis defunctis conceditur quod professis. Receptis quoque eciam ante investicionem decedentibus, hocipsum exhibetur, sed psalterium ex debito non legitur.

De professione. Capitulum III.

Cum tempus, quo novicia benedici debeat, institerit, si receptibilis apparuerit et in petendo misericordiam sedula fuerit, cum priorisse visum fuerit, ad capitulum vocetur. In quo, cum prostrata misericordiam humiliter postulaverit, facultas ei recedendi si voluerit, et omnia sua, quomodo et quibus placuerit, distribuendi libera tribuatur. Quod si perseveravit pulsans optatus, ei tribuatur assensus dicaturque ei, quod ad sacram communionem se disponat et professionem suam manu propria scribat. Quod si scribere nesciat, alteram roget, que sibi scribat, propria tamen manu signum crucis subscribere debet. In ipsa vero missa ad gradum altaris post offertorium prosternitur, vestibus professionis benedicendis iuxta eam positis. Cetera facienda in manuali patent. Forma vero professionis hec est: „Ego soror N. promitto stabilitatem et conversionem morum meorum, perpetuam continenciam, cavenciam proprii et obedienciam secundum regulam sancti Augustini coram Deo et omnibus sanctis, domine N. priorisse huius monasterii, quod constructum est in honore sancti N., in presencia domini N. prioris in N." Professe ordinem illum in conventu teneant, quem suus singulis ad religionem dedit introitus, nisi forte rector vel priorissa aliqua ex causa ad tempus supposuerit. Nulla tamen professa in capitulo vocem habeat, nisi annum decimum octavum compleverit.

Qualiter sorores se habeant infra horas regulares. Capitulum IV.

Regularibus horis et missis conventualibus omnes pariter moniales interesse debent, exceptis hiis que propter infirmitatem vel debilitatem interesse nequeunt. Que vero operibus vel officiis deputate sunt, nisi accepta licencia remanere non presumant, excepta procuratrice. Quod si ex causa vel necessitate licenciam petere non possunt, hoc ipsum in capitulo veniam petentes indicare debent. Quando pulsatur signum, quo ad ecclesiam est eundum, sorores, ubicunque fuerint, debent, pretermissis aliis, ad eam properare. Ab eo autem tempore, quo regularis hora

inchoatur usque quo totum quod dicendum est finiatur, nulla de choro nisi prius accepta licencia exeat et, expedito propter quod exiit, redeat. Infra „Te Deum", „Benedictus", „Magnificat" et „Nunc dimittis" et in officio misse infra collectas, epistolam, evangelium, prefacionem, sanctus et agnus Dei, nisi necessitate cogente chorum exire vitabunt. Nocte igitur, cum signum datur, alaciter surgentes se vestiant et iuxta lectos quiete manentes, nisi necessitas exire coegerit, bonis meditacionibus seu oracionibus animum sacris vigiliis preparent, donec ultimo signo dato ad oratorium devote procedant. Intrantes ecclesiam et versus altare profunde inclinantes, intrant ad sedes suas et stant versis vultibus ad altare, donec signo dimisso ad genua vel supra formas, prout tempus postulat, ad oracionem Dominicam se inclinent vel prosternant. Quamdiu ad genua vel supra formas inclinatur, ab omni strepitu abstinere et ecclesiam intrare vel per chorum transire cavere debent.

Et si forte intrando vel exeundo de ecclesia contigerit dici „Gloria patri" vel „Gloriam ymni" vel collectam, statim inclinare debent.

Que tardius venerit ad matutinas, scilicet postquam invitatorium inchoatum fuerit, vel infra primam beate Marie, seu ad minores horas infra ymnum intraverit, ad sedem suam pergens, curvatis parumper genibus supra formam veniam accipit. Si incepto ymno ad nocturnum vel eciam ad omnes alias horas primo psalmo inchoato venerit, sine licencia non ingreditur et nichilominus super formam veniam accipit. Et quamvis sorores secundum regulam tales mores ubique servare debeant, ut nichil fiat in omnibus motibus earum, quod cuiusquam offendat aspectum, hoc tamen in templo Dei, ubi divina celebrantur officia, studiosissime observandum est. Itaque oculos suos ita tenere et custodire debent, maxime in ecclesia et in refectorio, ne sibi distractionis materiam afferant vel murmuris. Manus quoque suas simul tenere assuescant, nisi cum tenendum aliquid fuerit vel agendum. Sed et cetera membra decet eas ab omni inquietudine et superfluis occupacionibus refrenare, ne vel se vel alias ab intencione psalmorum et aliorum que in divino officio recitantur, distrahant vel avertant. Insuper folia vertere vel alia sine necessitate pervidere cavendum est, maxime cum oracio dominica silenter dicitur, vel quando lectio vel collecta seu aliud recitatur, quod ab una vel duabus singulariter cantatur. Propter quod cantrices et ebdomadarie ante divinum officium

previse sint, ne tunc necesse habeant circa provisionem talium occupari, cum seipsas vel alias per inquietudinem vel confusionem ab interiori intencione abstrahere possunt. Aliquis autem locus deputetur, in quo certa hora ad previdendum divinum officium, maxime circa festum vel quando extra consuetudinem aliqua facienda vel cantanda sunt, sorores conveniant presente priorissa vel cantrice vel alia cui commiserit. Cum liber vel sedes aut aliquid cum strepitu notabili cadere faciunt, super formam osculo veniam accipiunt. Quando inclinandum est, si non inclinant, nisi commonite, aut aliud quod faciendum est non faciunt, manu ad pavimentum veniam accipiunt. Quando sole fallunt, in conventu manu ad pavimentum veniam accipiunt. Quando alias fallere faciunt, culpam suam in capitulo recognoscunt. Que singulariter cantant vel legunt et erraverint, non statim in conventu, sed cum quod cantant finierint, manu ad pavimentum veniam accipiunt.

Igitur ad matutinas, finita oracione, cum priorissa signum dederit, erecte convertuntur ad altare, dictoque „Domine labia", cum incipitur „Deus in adiutorium", signant se signo crucis. Deinde ad „Gloria" inclinantes vertunt se ad chorum, et similiter ad alias horas. In festis novem lectionum et infra, quando cantandum est, una in choro ebdomadarie cantat „Venite", versiculos et responsoria ad horas et versum ad res vesperas. Versus tamen ad vesperas in duplicibus a duabus in choro ebdomadarie et in maioribus duplicibus et supra in medio chori canitur. Si vero legendum est, tunc omnia predicta in choro ebdomedarie a versicularia leguntur, et lectiones ad matutinas eciam in eodem choro tres a qualibet que legerit leguntur.

Ad psalmos horarum regularium chori alternatim sedent, ad primum psalmum stat chorus ebdomadarie usque „Gloria" et alter sedet, ad sequentem stat alter qui prius sederat, et sic consequenter. In matutinis tamen, quando nocturnus servatur, sedebunt ad omnes psalmos eciam in laudibus et in primis dominice diei, quando nocturnus servatur extra tempus Paschale eciam ad „Quicunque". Ad „Gloria" tamen semper surgent. Ad „Laudate Dominum omnes gentes" et ad „Ecce nunc benedicite" communiter omnes stant. Psalmi autem distincte et perfecte dicantur, et in medio versus pausa perfecta fiat non protrahendo ultimam sillabam, sed succincte eciam in fine versus terminetur. In psalmis, qui sine cantu dicuntur, in media distinctione versus modica pausa fiat. In matutinis lectionem

lectura vel aliquid cantatura in medio chori, si de inferioribus fuerit, ante et post in fronte chori inclinat, si de superioribus, in medio chori inclinat. Que autem simul aliquid cantare habent, simul ad gradum inclinant. Versicularia ante oracionem Dominicam ad lectiones lucernam accendit. Iuniores lectiones legunt ab infima ascendendo, et queque sue lectionis versum cantat. Ebdomedaria .lectionem non legit, nisi paucitas requirat. In duplicibus versum cantat cum lectrice, que iuxta eam supra steterit. In maioribus vero duplicibus et summis festis, quando seniores legunt lectiones, iuxta stans inferius cantat cum lectrice versum. Quo primam, quartam et septimam lectionem legent, ante oracionem Dominicam ad lectorium vadunt, nec lectionem incipiunt donec tumultus residencium conquiescat. Petens benedictionem, lucernam non tenet nec folia vertit, sed ad benedictionem inclinat. Ebdomedaria propter benedictionem dicendam non surgit, nisi evangelium legendum fuerit vel priorissa benedictionem pecierit. Diebus prostracionum lectrice benedictionem petente, omnes cum ebdomedaria surgunt, sed in matutinis trium dierum ante Pascha ad signum superioris. Ad lectiones et responsoria omnes sedent. In festis IX lectionum et supra et infra octavas Pasche et Penthecostes ad „Te Deum laudamus" pulsatur usque ad „Patrem immense". Si „Te Deum" non dicitur sed responsorium repetitur, infra repeticionem pulsatur et chori stant. Ad „Virginis uterum" et ad „Sanguinem Christi", ad gloriosa quoque nomina Ihesus et Maria, ubicunque in conventu pronunciantur, capite reverenter inclinant. Et si in cantu plures notas habuerint, tunc in coniunctione ultimarum sillabarum inclinant. Ad versiculum ante laudes vertunt se ad altare usque „Gloria". Ad penultimum versum de cantico „Benedicite" et ad ultimos versus ymnorum et ad „Gloria patri" usque ad genua semper inclinant. Ad collectas eciam in omnibus horis, quando tempus prostracionis non est, similiter inclinant. Si vero tempus prostracionis fuerit, statim ad „Kyri eleyson" genua flectunt usque ad „Per omnia secula" post primam collectam. Deinde ebdomedaria surgens collectam stans dicit. Ad reliquas collectas, si que sequuntur, inclinant. Cursus beate Marie semper in choro dicitur, exceptis duplicibus et supra et octavis solempnibus et ebdomeda Palmarum. Quando vero hore canonice de beata Virgine servantur, tunc cursu omisso quindecim gradus cum suis precibus et oracionibus dicuntur. Ad psalmos in matutinis et vesperis de cursu beate Marie et in vigiliis defunctorum omnes

sedent, ad „Gloria patri" tantum capite inclinantes. Cursus autem beate Marie, cum ad chorum servatur, post horas canonicas dicitur, exceptis primis et hora que immediate missam conventualem sequitur. Finitis matutinis, post signum dormitorium per ordinem iunioribus precedentibus intrant. Ad oracionem Dominicam, ad „Credo in Deum" et ad „Confiteor", in primis et completoriis, quando tempus prostracionis non est, in conventu usque ad genua inclinant. Finita prima collecta de primis factoque signo, procedunt senioribus precedentibus ad domum capituli, ibique sedente conventu pronunciatur luna et lectio martirologii sequitur. Preciosa etc. Deinde post collectam „Dirigere" legitur lectio ex conmento regule sedente conventu. In novem vero lectionibus et supra et diebus Pasche et Penthecostes legitur particula evangelii stante conventu. Deinde recitantur anniversaria vel obitus, si fuerint, et fit commemoracio defunctorum cum psalmo „De profundis" et collecta, nisi fuerit duplex festum et infra octavas Pasche; tuncque, dicto a priorissa „Requiescant in pace" et postea „Benedicite", si quid dicendum fuerit pro emendacione vel communi utilitate, breviter dicere potest. Deinde servato capitulo, si talis dies fuerit, sequitur psalmus „Laudate Dominum omnes gentes", et ebdomedaria versiculum et collectam subiungit. In fine dicit priorissa „Adiutorium nostrum". Deinde, si ieiunium fuerit, sequitur immediate tercia. Ad vesperas in psalmis et collectis faciendum est ut supra in matutinis. In maioribus duplicibus et supra rector incipit ad vesperas „Deus in adiuto[rio]" et antiphonam ad „Magnificat" et thurificat et collectas dicit. Ante completorium, quando cenatur, premittitur lectio „Fratres sobrii estote! etc." Qua dicta dicit priorissa „Adiutorium". Deinde inclinantes vel prostrate oracionem Dominicam et confessionem faciunt. Quo finita vertunt se ad altare et ebdomedaria completorium incipit. Quando vero non cenatur, dimisso pulsu statim ad oracionem et confessionem inclinantur vel prosternuntur. Completorio finito ad benedictionem tantum inclinant. Finita antiphona cum versiculo et collecta, ad laudem et gloriam eiusdem Virginis trina pulsacio fit et a singulis ter „Ave Maria" devote dicitur. Deinde facto signo dormitorium precedentibus iunioribus intrant.

Qualiter sorores se habeant infra missam conventualem. Capitulum V.

Dum introitus ad missam cantatur, stat chorus contra chorum,

sed ad „Salve sancta parens" genua flectunt usque enixa. Cum vero „Gloria in excelsis" a sacerdote canitur, vertunt se ad altare, et cantrice incipiente „Et in terra" iterum vertunt se ad chorum. Ad „Adoramus te" et ad „Suscipe deprecacionem nostram" usque ad genua inclinant. Ad „Dominus vobiscum" semper vertuntur ad altare. Ad primam collectam profunde inclinant vel genua flectunt. Ad reliquas convertuntur ad altare. In missis de vigiliis sanctorum, exceptis vigiliis Nativitatis Domini, Epyphanie, Pasche, Ascensionis et Penthecostes et nisi missa de vigilia in Dominica cantetur, in missis quoque de Quatuor temporibus, ad omnes collectas de feria preter infra octavas Penthecostes et ad collectam „Deus qui tribus pueris" et quando ferialibus diebus de Dominica seu de feria missa cantatur, semper genua flectunt, eciam si hore de feria non cantentur. Infra epistolam, graduale, tractum et alleluya cum versu ad repeticionem sedent. Si vero sequencia cantanda fuerit, tunc circa finem ultimi versus surgunt. In maioribus duplicibus et supra, due in medio chori „Alleluya" cantant, sed tempore Paschali dumtaxat secundum. Cum evangelium legitur, stant verse ad lectorem evangelii, et ad tytulum evangelii signantes unico signo crucis. Ad „Gloria tibi Domine" verse ad altare profunde inclinant. Dum „Credo" incipitur, vertunt se ad altare usque ad „Patrem". Et dum cantatur „et incarnatus est", genua flectunt usque „Et resurrexit". Infra offertorium sedent. Quo finito surgentes vertunt se ad altare usque ad finem prefacionis. Dum „Sanctus" canitur, converse ad chorum sine reclinacione stant. Postea prosternunt se usque ad secundum „Per omnia secula". Quo eciam tempore ampliori studio devocioni intendendum est, ubi precipue monentur magna cordis intencione redemptoris nostri beneficia recolere, quibus ad amorem eius corda sua vehemencius accedere valeant. Ad elevacionem corporis Christi et sancti calicis erecte super genua omni reverencia adorare debent, sed infra elevacionem prostrate jaceant. Ad „Agnus Dei" chorus contra chorum sine reclinacione stat. Quo finito vertuntur ad altare usque ad collectam, sed communionem verse ad chorum cantant. Ad complendas inclinant vel genua flectunt ut supra de collectis. In Quadragesima tamen ad collectam „Super populum", dum dicitur „Humiliate capita vestra Deo", semper inclinant. Ad „Benedictionem" profunde inclinat chorus contra chorum.

De capitulo culparum. Capitulum VI.

Capitulum culparum ad minus semel in ebdomeda teneatur, sexta videlicet feria post primam, nisi propter festum maius duplex vel propter aliam evidentem causam differatur vel pocius preveniatur. Igitur dicto „Benedicite" et sororibus consedentibus, poterit presidens dicere breviter si quid pro observancia ordinis et correctione sororum viderit expedire. Primum novicias poterit coram omnibus pro negligenciis et culpis earum, si sibi utile visum fuerit, corripere seu eciam disciplinare. Que ut se intellexerint notari, prostrate [1]) veniam petant. Deinde ad iussionem priorisse egrediantur. Quibus egressis dicat que preest: Faciant venias que se reas estimant. Continuo que se reas cognoverint in medio capituli veniam petant incipientes a iunioribus. Observetur autem ne due simul procedant ex hiis que sponte veniam petunt. Deinde que prostrata veniam petit iussa surgat stansque dicat culpam suam tam aperte, ut a ceteris possit audiri. Nulla de occultis in capitulo confessionem facere debet. Et cum se dixerit non recolere plura vel loqui cessaverit, dicat priorissa: „Vult aliqua sororem istam proclamare?" Quod si que eam proclamare voluerit, non exaggeret verba sed simpliciter proponat in hunc modum: „Soror nostra fecit vel omisit aut dixit hoc vel illud", nominando culpam eius. Proclamata vero veniam humiliter accipiens dicat: „Mea culpa"! Deinde iussa iterum surgat. Si autem culpabilem se non recognoverit, dicat breviter stans: „Mater, non recordor me hoc fecisse vel dixisse, quod soror mea dixit". Tunc illa que proclamavit eam, clamacionem suam non repetat nisi interrogata. Quod si altera videt sororem suam negare quod verum est, bene licet ei testimonium perhibere. Postea priorissa modo culpe et qualitate persone moderetur quantitatem satisfactionis et pene, prout inferius in capitulis de culpis plenius declaratur. Si que autem, cum accusatur vel reprehenditur, impacienter nimis aut furibunde respondet, secundum disposicionem presidentis aut ad tempus dimittatur aut incontinenti puniatur. Si que in aliquo notabiliter aut frequenter excesserit et in emendacione negligens fuerit, gravioribus verberibus et penitenciis emendetur. Pro cotidianis et levioribus psalmi aliqui et humilia quandoque opera et exercicia et com-

1) Handschr. heeft „prostate".

munes discipline imponuntur seu eciam silencium singulare, maxime hiis que ad loquendum prone fuerint. Que assuete sunt frequenter frangere silencium, per abstractionem alimentorum vel per singulare silencium puniantur vel eciam ad terram comedant, prout priorissa consilio rectoris viderit expedire. Item que sepius ociose et supervacue circueunt, singulari correctione et utili occupacione restringantur. Dure quoque, elate et perverse seu inobedientes depressionibus durioribus et increpacionibus seu verberibus de rectoris consilio a malicia sua reprimantur. Si que ab hora regulari vel ab hiis, quibus interesse debuit, per licenciam remanserit, debet sicut alie in audiencia omnium coram priorissa absque venia dicere: „Mater, illi hore non affui sed per licenciam vestram remansi". Cetere, que sine licencia remanent, debent non solum veniam petere, sed eciam causam quare remanserint coram omnibus vel priorisse secreta, si forte causa poposcerit, indicare. Sciendum quoque est, quod nulla clamorem faciat super illam, que se in eodem capitulo clamavit. Omnino autem caveat que clamatur, ne vel clamanti aliquid respondeat, aut eam ipso die in aliquo reprehendat, sed se totam ad emendacionem exponat. Que aliam clamat, dicat continuo quicquid super eam clamare habet, et clamata pro omnibus unam veniam petat. Non debent due facere super unam clamorem simul, sed cum accepta venia surrexerit, debet altera quod voluerit dicere et illa iterum veniam petere. Nemo super unam de pluribus culpis quam duabus aut tribus clamorem faciat. Nec aliqua a pluribus quam duabus vel tribus in eodem capitulo proclametur, nisi ab aliqua vel aliquibus testimonium contra iniuste negantem perhibeatur. Similiter nec plures quam duas vel tres pro diversis culpis in eodem capitulo proclamare debet. Pro eadem vero culpa plures in simul proclamare possunt. Que simul clamantur, simul ad petendam veniam procedant. Cavere tamen debet, ne aut totum conventum aut eciam unum chorum integrum simul clamare presumat. Nulla faciet clamorem ex sola suspicione, nisi quod viderit aut audierit. Nulla culpam suam aut alterius presumat in capittulo vel alibi in conventu pertinaciter defendere; que contra fecerit, ad terram commedat vel arbitrio priorisse et rectoris pene subiaceat graviori. Quod si aliqua disciplinam accipere debeat, mox in eodem loco genua flectens modeste scapulas denudet, nisi forte priorisse visum fuerit ut usque ad cingulum denudare se debeat, et sic consistens inclinet et taceat aut hoc solummodo

dicat: „Mea culpa, ego me emendare volo". Sed neque alie interim loquantur, sed facies suas operiant. Quod si priorissa non eam verberaverit sed alia, quod tamen raro fiat, non cesset a verbere nisi ad iussionem priorisse. Que dum cessaverit, adiuvet sororem illam ad induendum. Que induta et erecta non recedat, donec iussa et inclinans recedat ad locum suum. Iuniores eciam non verberabunt seniores, nec aliqua illam, quam in eodem capittulo clamavit vel a qua clamata est. Si qua vero aliquam proclamare voluerit, non spontanee confitentem vel in sede sua sedentem, quod tamen non fiat, nisi spontanee confessiones cessent, dicat prius sit: „Clamor est de sorore illa". Que mox ut audierit nomen suum, nichil respondeat, sed in medium veniens inclinata stet, pacienter expectans quod soror eius clamare habet et sic, ut dictum est, de proclamatis faciat. In capittulo diligenter observandum est, ne ad verba facile prorumpant, nisi aut accusando se ipsas, aut proclamando alias, aut clamate ab aliis, nisi forte iusse aut interrogate a priorissa fuerint aut de ordine quesiture, nec ad invicem loqui debent, sed tantummodo ad eam que capittulum tenet. Omnibus peractis sequitur psalmus: „Laudate Dominum omnes gentes". In fine dicit presidens „Adiutorium", et sic solvitur capittulum. De capittulo iuniores primo exeunt, et sic relique secundum ordinem. Hoc autem maxime caveatur, ne aliqua extra capittulum loquatur vel significet de culpis sive secretis causis, que in capittulo tractantur, vel obiurget clamatricem suam. Que contra fecerit, censura gravi puniatur. In Parasceve, feria sexta ante Penthecosten, in vigilia Natalis Domini et Assumpcionis beate Marie et pro sorore conventuali recenter defuncta, singule sorores et converse recipiant disciplinam. Ammonentur eciam priorisse, quod tempore generalis discipline capiant in privato disciplinam.

De levi culpa. Capitulum VII.

Levis culpa est, si qua, mox ut signum datum fuerit, non relictis omnibus cum matura festinacione se preparaverit, ut ad locum, pro quo fit signum, veniat tempestive. Si qua designatum sibi legendi vel cantandi officium non attente compleverit, vel responsorium vel antiphonam vel aliud inceptura chorum turbaverit; si qua male legendo vel cantando offendens, non statim se coram omnibus humiliaverit. Si liber, in quo legendum est, in collacione vel in capittulo vel in ecclesia cuiusquam neglectu defue-

rit. Similis culpa est, si qua ad mensam vel collacionem vel capittulum vel ad horas in ecclesia vel ad laborerium commune cito non venerit, vel ad lectionem mense notata ad benedictionem tarde se obtulerit. Si qua in dormitorio vel alibi in conventu aliquid tumultus fecerit, vel orantes vel legentes vel laborantes in aliquo inquietaverit. Item levis culpa est, si qua cereum vel aliquod utensilium perdiderit vel fregerit, vel aliquod vestimentorum suorum deterioraverit vel amiserit. Si qua in officio vel collacione vel laborerio dormitaverit, vel oculos vagos habens per claustrum et domum, ad vanitates sepe direxerit. Si qua ociosis sermonibus vacaverit, vel dissolute riserit, vel alias ad ridendum concitaverit, vel in aliquo gestu vel motu vel statu vel habitu vel verbo reprehensibilis apparuerit. Pro hiis culpis unus psalmus vel plures secundum quantitatem excessuum, prout videbitur, tenenti capittulum iniungatur.

De media culpa. Capitulum VIII.

Media culpa est, si qua ad „Gloria Patri" primi psalmi non affuerit et in medio chori terram osculando versus sacramentum non satisfecerit, vel in pronunciacione Nativitatis Domini in principio capittuli non affuerit, ut pronunciatis exordiis redempcionis nostre gracias agat corde et corpore redemptori nostro. Similis culpa est, si qua in choro, non intenta divino officio, vagis oculis et motu irreligioso levitatem mentis ostenderit; si qua lectionem tempore statuto non previderit, vel aliud legere vel cantare presumpserit quam quod ordinatum est; si qua in choro riserit, vel alias ridere fecerit, vel in conventu aliquam dissolucionem fecerit. Item media culpa est, si qua a capittulo vel collacione vel refeccione communi vel laborerio vel hora aliqua ex causa minus racionabili remanserit, si quid cibi vel potus absque benedictione aliqua sumpserit. Similis culpa est, si qua eam, a qua proclamata est, eadem die quasi vindicando se proclamaverit. Si qua, ut in loquendo fieri solet, cum iuramento aliquid affirmaverit vel negaverit vel inhonestum sermonem dixerit. Si qua, sororem proprio nomine nominare omisso, hoc nomine soror in usu habuerit. Pro huiusmodi culpis psalmi, discipline ei venie secundum discrecionem tenentis capittulum imponantur, quantitate culparum pensata.

De gravi culpa. Capitulum IX.

Gravis culpa est, si qua cum aliqua lites habuerit vel inho-

neste contenderit; si qua alteri approbrium dixerit, vel culpam pro qua satisfecerit improperaverit. Si qua in proclamacione iurgium fecerit, vel in illam, in qua proclamata est, vel quamlibet aliam, maledicta seu verba inordinata vel irreligiosa invexerit. Similis culpa est, si qua discordia inter sorores seminaverit, vel detractrix seu susurratrix inventa fuerit; si qua mala de sororibus maliciose evomuerit, vel culpam suam vel alterius proterve defenderit; si qua mendacium scienter dixerit; si qua silencium non tenere in consuetudinem duxerit. Item gravis culpa est, si qua ieiunia statuta fregerit, aut in locutorio circa extraneos comederit vel biberit; si qua contra aliquam verba contumeliosa vel turpem sermonem protulerit. Pro huiusmodi culpis et similibus iniungantur tres dies in pane et cervisia et tres discipline in capittulo coram omnibus recipiende vel plus, et psalmi et venie, prout secundum excessus maiores vel minores videbitur iustum esse. Si qua res aliquas alii deputatas, quamvis non animo retinendi, sine licencia receperit, aut a communi dormicione vel a capittulo vel collacione vel a communi refectione sine causa vel licencia remanserit, in uno prandio in pane et cervisia abstineat et unam disciplinam in capittulo accipiat. Si qua tamen frequenter supradicta commiserit, supradictam penam gravis culpe sustineat.

De graviori culpa. Capitulum X.

Gravior culpa est, si qua, per contumaciam vel manifestam rebellionem maioribus suis inobediens extiterit, vel cum eis proterve contendere ausa fuerit; si qua aliam maliciose percusserit; si qua res aliquas alii concessas vel de communi animo celandi acceperit vel proprium habuerit. Similis culpa est, si qua manuscula vel alias res sine licencia dederit vel receperit vel receptas celaverit; si qua litteras vel aliqua in scripto aliquo sine licencia miserit vel receperit vel legerit vel sibi legi fecerit; si qua aliquod inhonestum domus vel sororum vel secretum aliquod extraneo cuicunque revelaverit vel aliquod quodcunque capitale crimen commiserit. Pro huiusmodi culpis que rea fuerit, veniam petens sceleris sui inmanitatem lamentabiliter proferat et denudata usque ad cingulum vapulet ad pedes singularum, primo priorisse, deinde utriusque lateris sedencium, et sit omnium novissima in conventu. In refectorio quoque ad communem mensam non comedat cum aliis, sed in

medio refectorii super nudam terram, et provideatur ei panis grossior et potus tenuis, nisi que preest ei aliquid per misericordiam impendat, nec reliquie prandii sui cum aliis misceantur. Ad horas canonicas et ad gracias post commestionem ante ostium ecclesie transeuntibus sororibus prostrata iaceat, dum intrant et exeunt. Nulla vero audeat se coniungere ei vel aliquid mandare. Talis, quamdiu erit in hac penitencia, non communicet, nec veniat ad osculum pacis, nec notetur ad aliquod officium in ecclesia, nec ulla committatur ei obediencia. Priorissa vero, ne in desperationem labi posset, mittat ad eam que est in tali culpa antiquiores, que moneant eam ad penitenciam, provocent ad patienciam, foveant per compassionem, hortentur ad satisfactionem, adiuvent per suam intercessionem. Quibus eciam suffragetur totus conventus, si apparuerit in ea debita humilitas. Nec rennuat que preest, cum ea facere misericordiam, et si videtur ei denuo vapulat modo supradicto. Eodem modo penitere debet, si qua, quod absit, in peccatum carnis lapsa fuerit, quod gravius ceteris puniri censemus, plus quam omnia alia abhominamur. Poterit autem ei, que talis fuerit, velum nigrum auferri, quamdiu fuerit in hac penitencia. Si vero huiusmodi peccatum occultum fuerit, inquisicione secreta condignam agat penitenciam. Si vero alique per conspiracionem vel coniuracionem vel maliciosam concordiam, adversus priorissam vel eciam superiores suos manifeste se erexerint, supradicto modo peniteant et de cetero in tota vita sua extremum locum sui ordinis teneant, et vocem in capittulo, nisi in accusacione sua, non habeant, neque eis aliqua obediencia iniungatur. Si que tamen non maliciose sed in veritate adversus priorissam aliquid habuerit, quod tolerari non debeat nec deceat, prius eam inter se cum omni humilitate et caritate de sua correctione ammoneant. Quod si frequenter ammonita se corrigere neglexerit aut contempserit, priori superiori vel visitatoribus significetur.

De gravissima culpa. Capitulum XI.

Gravissima culpa est incorrigibilitas illius, que nec culpas timet admittere et penam recusat ferre. Si qua igitur talis inventa fuerit, exuta habitu sororum et earum societate privata recludatur in locum sequestrum et utatur cibis, qui pro graviori culpa superius sunt expressi. Ad correctionem autem talium habeantur aliqua loca apta, in quibus non solum predicte incor-

rigibiles sed eciam contagiose et probabiliter suspecte de nocumento inferendo in personis vel rebus vel de fuga poterunt recludi. Pro culpis vero aliquibus minoribus istis poterit interdum iniungi aliquibus, ut in eisdem locis morentur ad tempus sequestrate, secundum quod videbitur expediens.

De apostatis. Capitulum XII.

Si qua apostaverit, ipso facto sit excommunicata, quam sentenciam ex nunc ferimus presenti statuto. A qua excommunicacione non possit absolvi, nisi per capittulum generale vel per priorem superiorem. Si qua in apostasia vel fuga deprehensa reducta fuerit invita, penam, que supra determinata est de incorrigibili, sustineat. Si qua vero fugitiva voluntarie redierit petens misericordiam, nullatenus recipiatur inperpetuum, si probabiliter de lapsu carnis commisso suspecta fuerit, nisi, capittulo generali vel priore superiori super hoc consultis et expresso casu, aliud ex causa iudicetur interdum. Cum autem fuerit recipienda, denudata usque ad cingulum, cum virgis in capittulum veniat et prostrata veniam petat et penis omnibus supradictis de graviori culpa vel de lapsu carnis vel conspiracione subiciatur, receptura tamen de penitenciis ibi taxatis plus vel minus, cicius vel tardius, secundum exigenciam excessus precedentis et signorum penitencie subsecutis.

De silencio. Capitulum XIII[1].

In oratorio, refectorio, dormitorio suo et conversarum, in parte claustri designata, circa ignem et in loco privato sorores omni tempore silencium teneant. Infra horas regulares et missas conventuales et tempore meridiane dormicionis et refeccionis silencium teneant. In cena quoque Domini et feria sexta parasceves et omnibus celebribus diebus usque ad duodecimam horam in meridie, et per dimidiam horam post cenam silencium servent, lectionibus et spiritualibus exerciciis insistendo. A completorio autem usque post primas vel tercias sequentis diei artissimo silencio studentes, eciam a verbis brevibus abstineant.

---

1) In margine is door eene andere hand aangeteekend: „Istud capittulum alteratum est, quo ad silencium, per aliud capittulum de silencio monialium".

Si incendium subito ortum fuerit in monasterio vel infra septa, sorores silencium solvere possunt. Similiter cum aliqua subita infirmitate preventa fuerit, soror hoc percipiens loqui poterit et lectum eius visitare. Celebribus diebus a duodecima hora usque ad primum signum vesperarum, et finitis vesperis usque ad primum signum cene, in laborerio vel in alio loco deputato convenientes loqui poterunt, exceptis hiis, que de licencia priorisse studio doctrine vel lectionibus et provisionibus divini officii aut aliis exerciciis spiritualibus insistere voluerint.

Quando autem conventualiter in aliquo loco ad colloquendum congregate fuerint, nulla recedat sine licencia presidentis, que tamen, expleta necessitate, redeat ad conventum. Ferialibus eciam diebus, cum utilitas vel necessitas requirit, uno vel paucis verbis quod res postulat indicare possunt. Extra tempora et loca predicta, si que aliquid in laborerio submisse et breviter de necessariis vel utilibus vel ad laborem pertinentibus profaerunt, non tenentur ree de fractione silencii. Quod si amplius et diucius loqui opus habeant, in loco aperto et deputato secedant de licencia priorisse, et quamtocius se expediant revertentes ad conventum. Quandoque eciam, cum priorisse visum fuerit, de hiis que ad edificacionem pertinent, presente priorissa, loqui poterunt, modeste tamen et sine tumultu. De speciali eciam licencia priorisse quandoque ad ortum simul exire et de spiritualibus conferre possunt, usque ad nutum presidentis vel ad signum hore sequentis; nulla tamen solivaga sit, sed simul exeant et simul redeant. Si qua vero alias scienter silencium fregerit, aut locuciones tempore laboris multiplicaverit aut protraxerit, vel ociose sepius et inquiete circuierit, in capittulo disciplinam recipiat, et si infra duo capittula ter aut quater in hoc rea inventa fuerit, cum disciplina in capittulo suscepta eciam ad terram comedat. Sane priorissa pro necessitate vel utilitate cellerarie, coquinariis seu aliis officialibus dare poterit licenciam generalem loquendi, prout racione officiorum visum fuerit expedire, et ipsa eciam loqui poterit, cum viderit expedire. Caveat autem, ne faciliter loquatur in locis prohibitis, sed pocius ad loca licita secedat. Procuratrix tamen cum sibi subservientibus sine licencia loqui potest, cum opus fuerit vel utile iudicaverit, exceptis extraneis et locis et temporibus silencio deputatis, maxime post completorium. Obviantes invicem amica alacritate et humili supplicacione mutuo locum dantes, silencio servato pertranseunt.

De labore manuum. Capitulum XIIII.

Quia ociositas inimica est anime et nutrix viciorum, nulla in claustro maneat ociosa, sed diligenter observetur ut ferialibus diebus a prima usque ad completorium, exceptis horis et temporibus quibus officio divino debent interesse, seu quando doctrine vacant que ad hoc sunt deputate, operibus manuum pro utilitate communi omnes et singule que possunt insistant, prout ordinatum vel commissum fuerit, quia non de facile a temptacione capitur que exercicio bono vacat. A Domino enim dictum est homini, quod in sudore vultus vesci debeat pane suo. Et apostolus dicit: „qui non laborat non manducet". Et propheta: „labores manuum tuarum manducabis etc." Ideo que operari noluerit, subtraccione communis cibi vel potus vel quocunque alio modo tam diu puniatur arbitrio priorisse, donec se emendaverit. Que in laborerio vel alibi simul operantur, de hiis que opus exigit submisse et breviter loqui possunt. Sed et inter laborandum frequenter ad breves et quodammodo jaculatas oraciones recurrere monentur. Extraneorum vestes non sarciant, nisi forte de licencia rectoris hospitibus aliquid reficiant.

De locutorio. Capitulum XV.

Quando sorores petuntur ire ad locutoria, prius intimetur priorisse antequam sororibus, qui sint, quid velint et unde venerint, et si priorissa annuerit, non eat sola que vocatur, nec cum qua ipsa voluerit, sed cum qua priorissa iusserit ire debebit. Sint autem tres vel quatuor sorores deputate de magis religiosis et discretis, sine quarum una vel duabus vel sine priorissa nulla sororum licencietur ire ad fenestram locutorii extraneorum, nec aliquid loquatur ibi soror, nisi in audiencia socie vel sociarum. Ista socia vel socie debent accusare eam cum qua mittuntur, si in verbo, gestu vel facto vel aliquo modo eam notaverint reprehensibilem. Nulli sine notabili et necessaria causa detur licencia loquendi in locutoriis cum extraneis aut intrandi ibidem, quamdiu hore vel missa conventualis dicuntur, vel quando conventus dormit, sed post completorium et ante primas nemini sine inevitabili necessitate concedatur. Nulla vocata ad locutorium ultra horam unam loquetur, nec ibi commedat vel bibat ullo tempore, et que contra fecerit legitime

et acriter puniatur. Si potus aut aliud afferendum est, non socia sed que vocata est ad locutorium afferat que necessaria sunt, aut simul vadant. Sint autem fenestre locutorii ferro cancellate, clause et velate.

Qualiter clausure fenestre et rote fieri debent. Capitulum XVI.

Edificia sororum sint humilia, curiositate vel superfluitate non notanda, et apponatur diligens cura quod officine ordinentur, prout melius fieri poterit pro religione servanda. Ante omnia detur opera, quod clausura sit undique bene alta et fortis, ita ut egrediendi et ingrediendi per clausuram oportunitas nulli detur. Aptetur autem in aliquo loco convenienti in ipso muro inseparabiliter adherens ipsi aliquod instrumentum rotundum quod rotam vocamus, per quod ita possint res necessarie dari et recipi, quod dantes et accipientes nullatenus possint se videre. Sit eciam unus introitus ad clausuram sororum, per quem necessaria pro victualibus et similia inferri possint, duobus ostiis disiunctis per spacium fortiter firmatis, que duabus seris et clavibus quantitate et forma differentibus claudantur. Clavis autem interioris ostii custodiatur exterius et exterioris intus ab illis personis, quibus a visitatoribus tucius servande committuntur. Potest et aliud in ecclesia haberi ostium simili modo firmandum, ubi includende introducantur, vel per quod sacerdos infirmis sacramenta ministraturus ingredi possit, et similiter fiat de ostio pomerii, per quod cum curribus intrari possit cum necesse fuerit. In ipsa quoque ecclesia vel apud ecclesiam loco convenienti, una vel due fenestre parvule ferrate cum duplici cancello et velamine interposito ad confessiones audiendas habeantur. Ubi tamen alia non tractentur quam confessionalia, nisi forte parva denunciacio vel responsio facienda fuerit. Habeatur eciam aliquod locutorium ad loquendum cum extraneis, ubi aptetur fenestra dupliciter ferrata cum interposicione velaminis aut asseris indirecte perforati, vel si visitatoribus visum fuerit, ipsum locutorium maius et divisum intersticio cum duabus talibus fenestris fieri poterit. Porro omnes fenestre vel fenestrule per duplices cancellos ferreos cum intersticio velaminis vel asseris perforati fieri debent, ne aspectus vel contactus intervenire possit. Omnes quoque fenestre vel fenestrule et eciam rote debent interius habere ostia lignea bona cum clavibus fir-

manda, et que clausa erunt, cum non fuerit loquendi aut introferendi necessitas seu efferendi. Preter supradictas fenestras vel rotam nulla habeatur, nisi forte causa loquendi cum rectore seu familia ministrandi eis aliqua similis firmacionis cum predictis in loco competenti de licencia et disposicione visitatorum cum consilio prioris superioris vel capittuli generalis concedatur, quo tamen nulle sorores accedere et fratribus vel sororibus extra commorantibus loqui sine licencia possint. Deputentur eciam sorores probate, que claves predictas custodiant, et advenientibus et locucionem petentibus seu pulsantibus respondeant, et eis que petuntur post licenciam priorisse denuncient.

De dormitorio. Capitulum XVII.

Dormitoria superius construenda sunt et singule culcitras singulas habeant. Inter lectos intersticium tam altum fiet, ut alterutrum se non videant. In anteriori parte circa latitudinem lecti fieri potest, et ante residuum pannus dependeat. Extra dormitorium nulla cameram habeat, sed omnes in dormitorio dormiant, nisi quas infirmitatis necessitas abesse compellit. Generaliter nulla lectum alterius accedat vel scrutetur, excepta priorissa. A completorio usque ad primas nusquam sine licencia extra dormitorium divertant, nisi pro necessitate nature et ad ecclesiam pro divino officio peragendo, sive ad calefaciendum; tunc enim quiete circa lectos suos manentes, sibi ipsis et Deo vel lectioni et oracioni vacare studeant, quatenus tali vacacione laboris diurni et quarumcunque occupacionum distracciones preteritas reformare valeant. Post completorium habeant spacium circa dimidiam horam, nec tunc aliqua priorissam accedat nisi vocata aut ex necessaria causa que moram non recipit. Nulla sine licencia notabiliter ultra septimam horam, que matutinis cantandis interesse debet, vel ultra octavam, si non cantaverint vigilias, protrahere debent. Monentur enim horis ad quietem deputatis dormicioni magnum impendere studium, quo temporibus ceteris alacrius vigilare possint. A festo Pasche usque ad Exaltacionem sancte crucis, die quoque Palmarum et Natalis Domini, post nonas vel gracias pro tempore per spacium unius hore meridianum sompnum capiunt. Ne qua vero post excitacionem diucius torpeat, sacrista, postquam excitavit iterato, lectos revisere potest et culpabiles in proximo capittulo proclamare. Omni tempore dum sorores dormiunt, si qua non dormierit vel sur-

gere seu quoquam ire necesse habuerit, ita modeste surgat, eat et redeat, ut aliarum quietem non perturbet.

De introitu ad clausuram. Capitulum XVIII.

Circa ingressum et egressum domorum sororum summam volumus adhibere cautelam. Interdicimus sub pena anathematis, ne umquam aliqua professa egrediatur clausuram, nisi propter periculum incendii vel ruine vel latronum aut similium eventuum, qui solent vergere in periculo mortis, nisi forte de licencia capituli generalis vel prioris superioris ex causa aliqua transferri contigerit aliquam ad aliquam, domum faciendam vel factam. Dyocesanus et superior prelatus, principissa vel domina in terra sua vel fundator vel fundatrix ingredi poterunt, si bono modo excusari non possit, cum comitiva tamen honesta et moderata. Visitatores quoque tempore visitacionis et confirmatores tempore electionis priorisse ingredi poterunt, raro tamen. Cum aliqui secundum predicta ingrediuntur, priorissa cum tribus de antiquioribus semper eos simul comitetur, alie vero sorores non discurrant, sed sint in capittulo vel in ecclesia vel in alio loco honesto, preter illas que necessarie in aliquibus officinis occupantur, donec ingressi extra clausuram regrediantur. Nulla loquatur cum aliquo ingrediencium seorsum ab aliis, excepta priorissa et tribus comitantibus, et hoc tamen altera earum audiente.

Operarii [1]) eciam propter opera necessaria intrare poterunt, cum priorisse et rectori visum fuerit, et tunc priorissa et tres deputate ad hoc et procuratrix eis loqui poterunt, ita tamen quod quecumque alicui loquitur, succincte loquatur et ab aliis audiatur. Relique nullo modo loquantur eis nec accedant. Si aliquam ita infirmari contigerit, ut ad locum consuetum confessionis vel communionis venire non possit vel adduci, sacerdos in superpellicio cum stola corpus Christi deferens cum ministro maturo vel socio, precedentibus duabus sororibus cum cereis et aqua benedicta et alia campanulam deferente, et comitantibus aliquibus maturioribus et ad hoc vocatis, ad infirmariam vadat et infirmam communicet prout in manuali continetur. Si autem inungi oporteat, tunc sacerdos, indutus ut supra, oleum sacre unctionis deferat, vel minister, si sacerdos corpus Dominicum

1) In margine is aangeteekend: „Istud moderatum est infra".

defert, et una sorore crucem portante et precedente, cum ceroferariis ad infirmariam vadat, et totus conventus eum processionaliter antecedat. Intrans autem infirmariam, sacerdos dicat: „Pax huic domui", sicut in manuali.

Cavendum est ne faciliter multiplicentur ingressus, modo causa communionis, modo causa inunctionis, sed simul pocius fiat utrumque, et primo quidem communio, postea inunctio, et cum inunctio fit, conventus maneat in infirmaria usque ad complecionem officii. Rector vel quicumque alius non ingrediatur domum monialium causa confessionis vel alterius sacramenti ministrandi vel aliquam sepeliendi, nisi cum superpellicio vel cappa, quem sorores deputate comitentur, et ita stet et sedeat, quod ipse videant tam confessorem quam confitentem.

De refectorio. Capitulum XIX.

Universe sorores ad utramque refectionem, prandii scilicet et cene, convenire debent. Si qua defuerit a mensa vel eciam a benedictione, in capittulo veniam petens causam quare de mensa remanserit indicare debet. Cum campanula pulsatur, statim sorores circa refectorium conveniant, ibique modeste cum silencio sedeant, donec, presidente cimbalum refectorii pulsante, intrent ordinate inclinantes versus crucem. Stantibus sororibus, choro scilicet contra chorum, incipit ebdomadaria moderata voce „Benedicite", ceteris versum cum „Gloria" prosequentibus. Post oracionem Dominicam eadem dicente „Et ne nos", erigunt se omnes benedicitque cruce signans versus mensam superiorem. Et circa finem benedictionis lectrix ad medium procedit et profunde inclinans Benedictionem suscipit. Qua dicta ad lectorium ascendit, et cetere ad mensas resident. Debet autem lectrix ante Benedictionem provisa esse de libris et loco incipiendi lectionem et ut legenda per totam refectionem sufficiant. Lectionem non incipiat antequam strepitus residencium cesset, nec sorores cibum attingant priusquam, lecta clausula, priorissa signum dederit vel eam attingere viderint. Lectrix ante prandium aliquid gustare et ante cenam vel collacionem bibere potest. Legit autem omnia aperte et distincte, ut possit audiri et intelligi. Et dum legit, aurem accommodet correctrici, ut, si quando emendaverit, intelligere possit. Ordo legendi incipit a iunioribus ascendendo, et que una legit ebdomada, in sequenti ministrat in refectorio. Si lectrix vel servitrix mense defuerit et aliam non rogaverit,

locum servitricis precedens et lectricis sequens suppleat. Si qua post Benedictionem venerit, post iam sedentes vel ingressas ad sedendum sedeat. Que vero postquam omnes sederint intraverit, cum licencia intrans ultima remaneat.

Soror non valens comedere, apposita sibi in refectorio alteri porrigere fas non habet, nisi assidenti proxime a dextris vel a sinistris.

Bibentes ambabus manibus amphoram vel ciphum tenere debent. Apponenti aliquid vel removenti modice inclinant et vice versa. Mensale non convolvunt, donec priorissa signum fecerit aut suum mensale convolverit. Post alias comedentes non aliter quam alie comedant nisi debiles et infirme. Cum igitur priorissa a comestione cunctas cessasse viderit, cum cimbalo signum facit, dictoque „Tu autem Domine" et responso „Deo gracias" surgunt omnes a mensa, et priorissa cimbalum modice pulsat. Stantibus autem sororibus in ordine suo, que Benedictionem dedit versum ad gracias incipit. Inclinantesque ad crucem psalmoque incepto, iunioribus precedentibus secundum ordinem exeunt. Chorum vero ingredientes versus altare inclinant, sicque pergentes ad sedes suas gracias more solito persolvunt. Extra refectorium et infirmariam nulla sine necessitate comedat. Extra refectorium comedentes ad oracionem Dominicam et „Gloria Patri" modice inclinant, et ad Gracias psalmum „Laudate Dominum omnes gentes" dicere possunt.

De ieiunio. Capitulum XX.

Ab Exaltacione sancte crucis usque ad festum Pasche feriis secundis, quartis et sextis semel reficiuntur, exceptis festis novem lectionum que in feriis sextis non evenerint. Priorissa tamen propter notabilem laborem vel aliam causam racionabilem dispensare potest cum quibusdam, sed non solvatur cum toto conventu nisi de consensu rectoris. Ad rogatum hospitum vel aliorum conventus ieiunium non relaxat. In die quoque suscepcionis nove priorisse seu investicionis aut professionis alicuius, nisi feria sexta aut ieiunium ecclesie fuerit, iterato reficiuntur. Quibus eciam diebus post meridiem simul in claustro conveniunt, et pariter exeuntes cum modestia usque ad primum signum vesperarum loqui possunt. Feriis quartis, exceptis notabiliter infirmis, carnibus abstinentes cotidie ieiunant, nisi priorisse cum quibusdam videatur dispensandum ex causa. In profestis beate

Marie et in vigiliis Nativitatis Domini, Ascensionis Domini, Penthecostes, Johannis Baptiste, Petri et Pauli et Omnium sanctorum et in Quatuor temporibus in Adventu a lacticiniis abstineant. In aliis vero ieiuniis ecclesie et feriis sextis, exceptis ovis, mori patrie se conforment. Hospitibus quoque, sicut ipse comedunt, ministrare possunt. Feria sexta in Parasceve pane et cervisia et uno potagio contente sunt. Feria sexta in ebdomada Pasche bis cum lacticiniis manducant. Die quoque Nativitatis Domini, quocumque die venerit, carnibus vescentes iterato reficiunt. In die marci Evangeliste et feria II et III in Rogacionibus, sicut in regulari ieiunio sine carnibus ieiunant. Si autem festum Marci infra ebdomadam Pasche venerit, nec ieiunium nec abstinenciam propter letaniam faciunt. Disciplinas vel abstinencias seu vigilias aut aliqua quelibet exercicia corporalia, que communis institucionis nostre non sunt, nullis nisi priorissa sciente et favente facere licet.

De collacione et potu. Capitulum XXI.

Diebus unice refectionis post primum signum completorii refectorii ministra ad collacionem pulsat, sororibus vero congregatis priorissa cymbalum refectorii pulsat. Deinde sororibus ingressis lectrix in medio Benedictionem petit. Sequitur Benedictio „Noctem quietam vitamque beatam tribuat nobis omnipotens et misericors Dominus. Amen." Lecta autem clausula aliqua, dato signo a priorissa, lectrix sedens dicit „benedicite". Et ebdomadaria surgens benedicit potum cum signo crucis, dicens „Largitor omnium bonarum etc." Ad collacionem sedet priorissa in fronte mense sue circa locum stacionis sue, et iuxta eam suppriorissa cum aliquibus senioribus de choro suo; relique sedeant eodem ordine quo in choro stant. Ministrato tercia vice potu, ad signum priorisse dicat lectrix „Tu autem", et dicto „Deo gracias" dicit que preest „Adiutorium", sicque cum silencio secundum ordinem ad ecclesiam pergunt. Extra horam refectionis seu collacionis nemo bibat nisi accepta licencia, et que in labore non sunt, in refectorio bibant cum silencio et sedendo.

De confessione et communione et tonsura. Capitulum XXII.

Ad quindenam semel sorores confitentur et communicant, nisi

legitime aliqua prepedita cum scitu priorisse vel confessoris differat. Propter festum tamen maius duplex vel solempne, communio per aliquot dies anticipari vel differri potest. In cena Domini et in die Pasche omnes communicant. Communicande de sedibus suis post „Agnus Dei" sive post „Benedictionem" exeuntes, in loco consueto se prosternant, et cum sacerdos advenerit, ordinate singule singulis succedant et moram sacerdoti non faciant. Sumptoque corpore Domini ad aliam partem divertant, et modico intervallo genuflectentes ablucionem inter se recipiant et ad sedes suas redeant. Octo vicibus in anno possunt lavare capita et tonderi, circa Natale Domini, in Februario, circa Pascha, ante Penthecosten, circa Kalendas Iulii, ante Assumpcionem beate Marie, ante festum Michaelis et sancti Martini, nisi alicui propter infirmitatem vel aliam specialem causam extra tempora predicta lavari concedatur a priorissa. Infra loturam et tonsuram silencium servant, nisi forte pauca verba silenter ad opus necessaria proferant.

De minucione. Capitulum XXIII.

Quater in anno fiunt generales minuciones, extra quas licencia minuendi nulli faciliter et nisi aperta causa concedatur. Prima circa Kalendas Februarii ante vel post, secunda in Maio, tercia post Bartholomei vel in Septembri, quarta in Novembri.

Cum minutore rector cum socio maturo ingrediatur, indutus superpellicio, et simul maneant et simul exeant et cum monialibus seorsum non loquantur, et assit priorissa vel alia matura soror singulis, et provideat ut cum omni verecundia se custodiant et non minuture ad locum minucionis non accedant. Quod si ydonee fuerint ad minuendum, per se non alieni adducantur, nec rector aut alius tunc intret. Tempore generalis minucionis non minute eisdem cum minutis participant beneficiis. Que minuende sunt, simul minuunt. Hora minucionis de hiis, que ad presentem necessitatem pertinent, submisse et paucis verbis sine tumultu loqui possunt, eciam cum minutore, ita tamen quod aliqua seniorum audiat. Per tres dies continuos bis reficiunt, aliquid melioris cibi accipientes, nisi ieiunium ab ecclesia institutum intervenerit. Providendum tamen est, si commode fieri potest, ut minuciones sic ordinentur, ne infra biduum tale ieiunium occurrat. Hiis quoque diebus ad rigorem silencii non tenentur, preter quam a completorio usque post primas et infra

horas regulares et tempore lectionis et in locis silencio deputatis. Post refectionem prima die, vel in estate post dormicionem, ad nutum priorisse, facto signo, omnes in claustro conveniunt. Deinde post modicam lectionem pariter exeunt ad pomerium et ortum usque ad primum signum vesperarum, nisi presidens prius iudicaverit redeundum. Secunda vero et tercia die convenientes simili modo per horam tantum exeunt. Que extra consuetam minucionem per licenciam minuunt, primo die beneficium habent ut supra, duobus vero sequentibus cena tantum eis conceditur. Explicit tercia pars.

Incipit quarta pars constitucionum.

De recepcione et investicione conversarum.
Capitulum I.

Laycis ad ordinem suscipiendis idipsum pene sit quod monialibus. Nam similiter eis dura et aspera proponuntur, eademque ab eis interrogantur que ab illis. Excercicia insuper exteriorum laborum eis predicenda sunt, cum status earum ad domus servicia precipue sit institutus. Vestienda, cum post probacionem, ut de monialibus dictum est, recepta fuerit, eodem modo sed habitu conversarum induitur. Magistra ei deputatur ut aliis, que eam ordinem doceat et mores, et specialem ad eam respectum habeat, ut supra de noviciis habetur, secundum quod statui conversarum congruit. Res suas priorisse vel alteri, cui priorissa commiserit, custodiendas tradat. Novicie scapulare brevius, vix ad genua vel parum ultra cingulum, professe vero ultra medium tibiarum portant. Suscepte ad habitum et statum conversarum non promoveantur ad statum monialium sine licencia capittuli generalis, que tamen licencia non facile concedatur, sed in ea vocacione, qua vocate sunt, constanter usque ad finem Domino servire studeant, scientes se nichil minus propter habitus differenciam a veritate religionis et plenitudine fraternitatis habere.

De professione conversarum. Capitulum II.

Converse post annuam probacionem, sicut alie sorores, in capittulo ad professionem suscipiuntur et professionem suam sicut et cetere scribant, que, si legere vel intelligere nequiverint, instruantur a magistra sua, ut sciant quid professio contineat et quid promittere et reddere teneantur. Eodem ritu celebratur professio earum sicut aliarum, excepto quod vestes earum non benedicuntur nec versum „Suscipe me Domine" dicunt, sed statim postquam indute fuerint et „Regnum mundi" cum collecta terminatum fuerit, legant professionem suam in hunc modum: „Ego soror N" ut supra. Cetera prout in manuali continetur.

De habitu conversarum. Capitulum III.

Vestes et lectisternia conversarum sint sicut aliarum sororum, excepto quod velum nigrum non habent et pro subtili *scapulare* deferunt et pro mantello nigro mantellum griseum. In omnibus huiusmodi non est querendum, nisi ut frigus arceatur *et* nuditas tegatur. Sed et in omnibus simpliciora et grossiora decet eas appetere et in usu habere.

De divino officio et horis earum.
Capitulum IV.

Diebus celebribus converse ad matutinas et ceteras horas eodem tempore et eadem festinancia sicut alie sorores ad ecclesiam in loco sibi deputato conveniunt et horas suas ibidem dicunt. Si que in veniendo tardius ad ecclesiam notate fuerint, sicut alie culpam in capittulo clament et corrigantur. Insuper in maioribus duplicibus festis et supra primis, vesperis, completoriis interesse debent, nisi speciali causa de licencia remanere indigeant. Diebus ferialibus, dum matutine cantantur, usque ad laudes intersunt. Facto mane, antequam ad laborem vadant, ecclesiam petunt, ibique, primis suis dictis vel saltem brevi oracione si festinancia urgeat, ad laborem exeunt. Missam, si commode possunt, audiant. Si que autem amplius ab ecclesia propter obedienciam aliquam vel opus remanent, de licencia priorisse vel procuratricis id fiat. Huiusmodi eciam relaxacio de aliis observanciis conversarum servatur, quando alique talibus operi-

bus vel obedienciis mancipantur, in quibus communes obser-vancias commode servare nequeunt. Omnis enim earum obser-vancia obediencie postponitur. Unde eciam pauciores eis consti-tuciones determinate sunt, ut sciant obedienciam priorisse sue summam sibi fore constitucionum. Dum ad horas converse regulariter intrant vel exeunt, versus orientem inclinant; stant versus orientem, donec dimisso signo oracionem prostrate vel inclinate dicant. Ad „Deus in adiutorium" cum conventu se signant. Ad „Gloria" inclinant, post „Alleluya" vel „Laus tibi Domine" horas suas dicunt, pro matutinis trium lectionum stantes sexies oracionem Dominicam, in fine ultime „Gloria Patri" inclinando et „Sicut erat" stando. Deinde sedendo ean-dem oracionem sexies et in fine semel „Gloria Patri", ut supra. Postea stantes iterum sexies, ut ante, cum „Gloria". Deinde prostrate „Kyrie eleyson, Christe eleyson, Kyrie eleyson", „Pater noster" et „Benedicamus Domino". In festis novem lectionum et supra, preter predicta, iterato sedentes sexies, et adhuc iterato stantes sexies cum „Gloria Patri", ut prius, superaddunt. Deinde inclinando „Kyrie eleyson, Christe eleyson, Kyrie eleyson", „Pater noster", „Benedicamus". Et ut uniformiter se gerant, seniorem vel aliam ad hoc deputatam sequi debent, ut illa prius genu flectat, surgat, sedeat, stet vel inclinet. Pro reliquis horis, dicto cum conventu „Pater noster" et „Deus in adiutorium" et „Gloria Patri" et cetera, quinquies oracionem Dominicam stando, et postea „Kyrie eleyson, Christe eleyson, Kyrie eleyson", „Pater noster" et „Benedicamus", ut ad matutinas. Ad vesperas quin-que oraciones stando et quinque sedendo cum „Gloria" et „Kyrie eleyson", ut supra. Finitis matutinis suis, devote Dominum de-precantur, instructe a magistris suis pro variis personis et sta-tibus ecclesie, scilicet pro papa, episcopo, imperatore vel rege, pro principe terre proprie, pro tota ecclesia et prelatis et prin-cipibus, pro pace et fructibus terre secundum tempus, pro priorissa et conventu suo et communi statu domus sue et aliarum domorum nostrarum, pro temptatis et defunctis ac pro aliis causis occurrentibus secundum tempus, et oraciones aliquas Dominicas pro aliquibus, prout tempus permiserit plures seu pauciores, subiungere possunt. Dum evangelium ad matutinas vel ad missam „Te Deum", „Benedictus", „Magnificat" et „Nunc dimittis" dicuntur, item dum „Sanctus" et „Agnus Dei" can-tantur, stant omnes sine reclinacione. Ad „Confiteor" et collec-tam, cum intellexerint dici, inclinant sicut alie. Si autem in

ecclesia non fuerint, semper tamen mane primas persolvunt, infra missam, si eam audiant, vel tempore misse terciam, sextam et nonam, vel quando in conventu eas intellexerint decantari. Diebus tamen bine refeccionis, nonam post refectionem pocius dicunt, et vesperas hora vesperarum vel saltem ante cenam; completorium cum conventu vel postquam ab opere cessaverint. A capite ieiunii usque ad Pascha, exceptis Dominicis, cotidie septem psalmos penitenciales vel septem „Pater noster" dicant.

De labore et operibus conversarum. Capitulum V.

Converse laboribus et operibus ferialibus diebus a primis suis, ut premissum est, usque post completorium, si commode possunt, diligenter et fideliter insistunt. In hoc vero se amplius proficere et gradum bonum apud Deum remuneratorem omnium acquirere noverint, si proprie quieti aut commodo rem communem preferentes maiori studio et frequenciori alacritate iniuncta sibi perfecerint, quam si propria facerent. Que iniunctum opus adimplere noluerit, ad novissimum locum redacta interim grossiori tantum pane vescatur et potu viliori, donec ad opera se promtam exhibeat et paratam. Que autem non possunt, benigne tolerande sunt, sed sumopere cavendum ne tales ad ordinem recipiantur. Converse circa sibi commissa diligenter, cum exiguntur, priorisse vel procuratrici de hiis racionem reddunt. Alias de statu domus vel de institucione vel destitucione officialium se non intromittunt, nisi a priorissa vel rectore seu visitatoribus requisite fuerint. Sed in omni mansuetudine et simplicitate sine murmuracionibus ordinacioni et voluntati suorum superiorum se subicientes, nil aliud aut aliter quam eis iniunctum fuerit, agere presumant. Procuratrix vel alie officiales, si que conversas sibi subservientes habuerint, diligenter respicere debent, ne opera sibi iniuncta negligencius vel tardius expleant, seu supervacue circueant, aut tempus ociose consumant. Et quas culpabiles deprehenderint, corripere vel ammonere non negligant, et si se non emendaverint, priorisse corrigendas denunciare debent.

De silencio conversarum. Capitulum VI.

In quibuscumque locis moniales silencium tenent et converse. Ceteris quoque temporibus et operibus, sicut supra habetur de

monialibus, excepto quod ferialibus diebus aliis divino officio seu lectioni insistentibus, converse se habeant, sicut in laborerio solent. Item ad locutorium seu fenestras non accedant nec loquantur, nisi sicut de monialibus institutum est. Similiter in refectorio et ieiuniis, de confessione et communione, de lotura et tonsura cum aliis sororibus et sicut alie se habeant.

De capittulo earum. Capitulum VII.

Diebus Dominicis post nonam hora competenti aut signata conversis capittulum servetur de quindena in quindenam, nisi propter festum maius duplex aut aliam legitimam causam preveniatur vel differatur. Ingresse igitur domum capittuli ordinate resident. Priorisse vero vel alteri cui commiserit advenienti reverenter assurgunt. Deinde dicat presidens „Benedicite", et conversis respondentibus „Dominus", si sibi visum fuerit exhortacionem brevem faciat, et cetera omnia fiant sicut de sororibus aliis supra dictum est. Finito capittulo dicat presidens „Adiutorium nostrum in nomine Domini", responso „Qui fecit celum et terram", inclinantes humiliter discedant, servantes ea que superius dicta sunt. In diebus, in quibus sorores alie generaliter accipiunt disciplinam, accipiunt et converse. Priorissa eciam, cum sibi videtur, conversas omnes aut aliquam vel aliquas earum ad capittulum monialium vocat, et ibidem culpas suas confitentes vel accusatas, si in aliquo notabiliter excesserint aut male se habuerint, corripiat et emendet.

Capitulum de diversis statutis confirmatis, quantum ad moniales et rectorem earundem ac sociorum eius regimen pertinet.

Rectores sive confessores monialium capitulum generale sive commissarii earum deputare habent. Qui sic deputatus, non debet alicubi in priorem eligi nisi in domo propria. Et ubicumque venerit in domibus nostris, habebit locum post priores. Ipse eciam, cum in domo [1]) propria fuerit electio celebranda, vocatur ad electionem, sicut et socii eius. Rectores monialium non veniant communiter ad capittulum generale, nisi habuerint causam pro domo sibi commissa, nec eciam ad visitandum de-

1) Het handschr. heeft „doma".

putantur. Rectores reysas et exitus vitent, precipue longas aut pro causis, quas per alium expedire possunt. Ad ipsos eciam non pertinet investire et velare moniales, sed ad commissarium earum, de cuius tamen licencia aliquam investire potest sed non professionem recipere. Ceterum externarum rerum amministracionem non habent, nisi quantum a visitatoribus sibi commissum fuerit; requisiti tamen consilium prestare non recusent. Pro utilitate domus communem eciam respectum non abiciant. Ipsi quoque plerumque cum sociis consilia participant et ipsi sibi obediant. Horas canonicas, saltem maiores, communiter legunt tempestive pariter, cum oportune potuerint. Preterea cum utilitas aut causa racionabilis exigit ut clausuram ingrediantur, non minus quam duo vel tres intrent, simul exeuntes, stantes et redeuntes, et hoc quanto expedicius et rarius, tanto securius. Sed nec rector aut socii sorores, excepta priorissa vel procuratrice, ad loquendum circa fenestram requirant, nisi sciente priorissa, aut parvam rem postulando ab officialibus vel negocium intimando. Alias socii non colloquuntur eis cum mora, nisi sciente rectore. Itaque diligenter caveant, post completorium vel septimam horam vel ante primas cum quacumque miscere colloquia, sive confessiones audire absque notabili causa, que differri non bene potest. Hiis eciam temporibus ipsi ab aliorum colloquiis non necessariis se abstineant, sed tempestive cellas petant et dicto completorio spiritualibus exerciciis, sicut in monasteriis fratrum fit, operam impendant. Per diem eciam inutiles et instabiles circuiciones restringant, labori manuum seu alicui pio operi operam dantes. Ad que si inutiles et invalidi fuerint, lectioni, oracioni aut simili cellam sedulius custodientes insistant, nisi moderate quandoque spaciantes causa relevacionis. Si insuper rectori vel sociis hereditas seu munera provenerint, fiat de hiis, sicut de prioribus aliis. Cum autem viribus vel senio destitutus rector post diutinum servicium ad domum suam vel aliam revertitur, pro elevacione indigencie sue moniales sibi subveniant ad dictamen capittuli vel ipsorum, quorum ordinacione illic positus fuerat. Quacumque causa ab eis recesserit, vestitum talem secum referat, qualem primo secum detulit, nisi ex gracia aliquid melius vel amplius addatur, non tamen superflue et habundanter. Si vero peculiaria notabilis valoris acquisierit, non secum defert sed domui relinquat, nisi ex gracia benivole sibi concedatur. Rectores monialium, ubicumque veniunt, habent locum immediate post

priores. Rectores monialium possunt servare capittulum culparum cum fratribus sociis et laycis ad quindenam. Iniunctum est prioribus, rectoribus et priorissis, quod non permittant subiectis procurare quocumque modo aut a quocumque pecunias, quarum pretextu procurent pro se libros seu cibum, potum aut species etc. Moniales legant preciosa et cetera in choro suo, non tamen quando capittulum culparum servandum est, quod tantum semel in ebdomeda fiat. Moniales habeant duos presbyteros cum confessore, ubi facultas suppetat. Conversi et converse faciant professionem in lingua materna. In domibus monialium de cetero nulla investiatur in monialem, nisi prius docta fuerit legere et cantare, ut valeat horas suas persolvere. Priorisse ordinent mensam specialem in communi refectorio pro infirmis lecto omnino non decumbentibus. Excepta electione priorisse, in omnibus aliis maioribus causis tractandis eligantur duodecim sorores per conventum prima vice, que cum priorissa totum conventum habebunt presentare. Quamvis refectoraria tenetur ad reportanda vasa tempore minucionis étc., potest tamen propter causam alteri committi. De clausura fenestrarum et rotarum excipitur ostium, per quod victualia inferuntur. Concessum est monialibus nostris in communi, quod possint feriis secundis vesci carnibus. Quando priorissa non bene potest per se, ponat duas sorores que assint operariis, medicis aut aliis clausuram infra tectum intrantibus. Moniales non faciant processiones, sed in choro cantant que proprie ad processionem cantanda ordinata sunt. Priorisse non tenentur promittere obedienciam rectori, sed possunt sibi invicem promittere fidelitatem et assistenciam.

Constitucio domini Bonifacii octavi de statu Regularium in libro sexto de clausura monialium, et ne plures ad ordinem recipiantur quam possint de proventibus monasterii absque penuria sustentari[1]).

Periculoso ac detestabili quarumdam monialium statui (que, honestatis laxatis habenis et monachali modestia sexusque verecundia impudenter abiectis, extra sua monasteria nonnumquam per habitacula secularium personarum discurrunt, et fre-

---

1) *Corpus juris can.*, Sexti Decretalium, lib. III, tit. 16.

quenter infra eadem monasteria personas suspectas admittunt in illius, cui suam integritatem voluntate spontanea devoverunt, gravem offensam, religionis opprobrium et scandalum plurimorum) providere salubriter cupientes, presenti constitutione perpetuo irrefragabiliter valitura sancimus, universas et singulas moniales presentes atque futuras, cuiuscumque sint religionis vel ordinis, in quibuscumque mundi partibus existentes, sub perpetua in suis monasteriis debere de cetero permanere clausura, ita, quod nulli earum religionem tacite vel expresse professe sit vel esse valeat quacumque racione vel causa, nisi forte tanto et tali morbo evidenter earum aliquam laborare constaret, quod non posset cum aliis absque gravi periculo vel scandalo commorari, monasteria ipsa deinceps egrediendi facultas, nullique aliquatenus inhoneste persone, nec eciam honeste, nisi racionabilis et manifesta causa existat, ac de illius, ad quem pertinuerit, speciali licencia ingressus vel accessus pateat ad easdem, ut sic a publicis et mundanis conspectibus separate, omnino servire Deo valeant liberius et, lasciviendi oportunitate sublata, eidem corda sua et corpora in omni sanctimonia diligencius custodire.

Sane ut hoc salutare statutum commodius valeat observari, districtius inhibemus ne in monasteriis ordinum non mendicancium alique recipiantur de cetero in sorores, nisi quot poterunt de ipsorum monasteriorum bonis sive proventibus absque penuria sustentari; si secus actum fuerit, irritum decernentes. Verum quando abbatissa vel priorissa cuiusvis monasterii pro feudo, quod monasterium ipsum tenet ab aliquo principe seu domino temporali, sibi debebit homagium vel fidelitatis sacramentum praestare, nisi quod per procuratorem illud prestet, possit efficere apud eum, de monasterio cum honesta et decenti societate exire poterit eo casu licenter, homagio facto, quam primum commode poterit, seu fidelitatis prestito sacramento, ad ipsum monasterium e vestigio reversura, sic quod in fraudem residenciae sive more claustralis nichil fiat omnino. Porro ne moniales causam seu occasionem habeant evagandi, principes seculares et alios dominos temporales rogamus, requirimus et obsecramus, per viscera misericordiae Iesu Christi eisdem in remissionem peccaminum nichilominus suadentes, quod abbatissas et priorissas ipsas ac moniales quascunque, monasteriorum suorum curam, administracionem negociave gerentes, quibuscunque nominibus censeantur, per procuratores in suis tribunalibus seu curiis liti-

gare permittant, ne pro constituendis procuratoribus, qui adornati in aliquibus partibus nuncupantur, seu aliis huiusmodi easdem oporteat evagari. Si que vero contra praesumpserint, exhortacioni huiusmodi rationabili atque sancte obtemperare nolentes, cum sit iuri contrarium, quod mulieres, praesertim religiose, per se ipsas litigare cogantur, a via devient honestatis et periculum animarum inducant, ad hoc per suos ordinarios ecclesiasticos censura ecclesiastica compellantur. Episcopis autem et aliis prelatis superioribus et inferioribus quibuscunque iniungimus, quod et ipsi causas seu nogocia, que prefatae mulieres habebunt, agere coram ipsis, aut in curiis eorundem, sive sint homagia, fidelitatis sacramenta, lites vel quidquid aliud, ipsa per procuratores earum fieri faciant et tractari. Et quoniam parum esset condere iura, nisi essent qui ea execucioni debite demandarent, patriarchis, primatibus, archiepiscopis et episcopis universis districte in virtute sanctae obedientiae, sub obtestacione divini iudicii et interminacione maledictionis eterne praecipiendo mandamus, quatenus eorum quilibet in civitate ac dyocesi propria in monasteriis monialium sibi ordinario iure subiectis sua, in hiis vero, que ad romanam immediate spectant ecclesiam, sedis apostolicae auctoritate. Abbates vero et alii, tam exempti quam non exempti praelati, ecclesiarum, monasteriorum et ordinum quorumcunque, in monasteriis sibi subiectis de clausura convenienti et bona, ubi non est, ipsarum monasteriorum expensis et fidelium elemosinis, quas ad hec procurent, diligencius facienda et de ipsis monialibus includendis, quam primum commode poterunt providere, procurent, si divine ac nostre indignacionis voluerint acrimoniam evitare. Contradictores atque rebelles per censuram ecclesiasticam appellacione postposita compescendo, invocato ad hoc, si opus fuerit, auxilio brachii secularis. Per hoc autem in monasteriis exemptis ordinarii locorum, quoad alia nullam sibi credant iurisdictionem, voluptatem aliquatenus attributam.

Constitutio divini Urbani quinti, ne aliquid exigatur a personis ad ordinem recipiendis [1].

Urbanus episcopus servus servorum dei. Ad perpetuam rei memoriam. Ne in vinea domini nostri licet insufficientibus meritis

1) *Corpus juris can.*, Extravagantium communium, lib. V, tit. 1, cap. 1.

commissa custodie, nascentes vepres et spine adeo convalescunt, quod speratam fructificationem ipsius valeant praepedire, diligentiae nostre iucumbit officio, ut illas extirpare radicitus solleti studio procuremus. Sane multorum fide dignorum relacione didicimus, quod in nonnullis ecclesiis, monasteriis, prioratibus et aliis locis religiosis, tam virorum quam mulierum, ordinum, religionum et partium diversarum, illa detestabilis et a canonibus reprobata servatur abusio, quod, cum persone alique recipiuntur ab iis ad observanciam regularem, persone ipse certa sumptuosa pastus seu prandia capitulis et conventibus ipsarum ecclesiarum, monasteriorum, prioratuum et locorum facere aut pecunias et iocalia, seu res alias ipsis ecclesiis, monasteriis, prioratibus et locis seu possidentibus eis, ex statuto vel ex consuetudine, que corruptela pocius dicenda est, tribuere compelluntur. Ex quibus decori sancte ecclesie et immaculate religioni detrahitur, quam plures tam execracione huius criminis quam expensarum onere a sacre religionis proposito retrahuntur, ipseque ecclesie, monasteria et loca famulancium deo consuetis numeris remanent destituta, et in multorum fidelium mentibus scandalum generatur.

Nos igitur huic morbo pestifero cupientes congruam adhibere medelam, et aliis penis contra talia praesumentes inflictis a iure in suo robore duraturis, penam adicere graviorem, universis et singulis abbatibus, prioribus, decanis, praepositis et magistris, nec non abbatissis et priorissis aliisque prelatis, quovis nomine nuncupentur, et eorum officialibus, quarumcunque ecclesiarum, monasteriorum, prioratuum, domorum et locorum quorumlibet, ordinum et religionum, eciam militarium, tam exemptorum, quam non exemptorum, quocumque nomine censeantur, et capittulis et conventibus et singularibus personis eorum, tenore presencium auctoritate apostolica, quamvis eis a iure sit omnino inhibitum, distinctius inhibemus, ne a personis, tam maribus quam mulieribus, volentibus ingredi eorum religiones, ecclesias, monasteria, prioratus, domus seu loca, in earundem personarum recepcione, aut ante, aut post illam, quecumque pastus, prandia seu cenas, pecunias, iocalia aut res alias, eciam ad ecclesiasticum seu quemvis pium usum alium deputata seu deputanda, de cetero directe vel indirecte petere seu exigere quoquo modo praesumant. Sed eas pocius cum omnimoda puritate recipiant, ac in victu et vestitu sicut alias personas suarum ecclesiarum, monasteriorum, prioratuum, domorum et locorum sincera caritate

pertractent. Illa dumtaxat, quum persone ipse ingredientes pure ac sponte et plena liberalitate omnique pactione cessante dare, vel offerre ecclesiis, monasteriis, prioratibus, domibus et locis huiusmodi voluerint, cum graciarum actione licite recepturi. Nos enim eos, qui secus egerint, si sint singulares persone, tam dantes quam recipientes huiusmodi excommunicacionis; si vero capittula seu conventus fuerint, suspensionis sentenciis eo ipso decernimus subiacere, a quibus, praeterquam in mortis articulo, absolvi nequeant absque sedis apostolice licencia speciali. Ceterum personis illis utriusque sexus, qui iam labe huiusmodi sunt fedate, earum providentes saluti de benignitatis gracia eas liberantes concedimus, quod per suos locorum dyocesanos hac vice dumtaxat a crimine huiusmodi, et nota infamie exinde contracta, auctoritate apostolica absolvantur, imposita perinde ipsis penitencia salutari, de qua ipsorum discrecioni videbitur expedire, et demum cum ipsis, ut in eorum ecclesiis, monasteriis, prioratibus et dignitatibus et locis remanere licite valeant, misericorditer dispensetur. Insuper erga personas illas, que in praemissis recipiendo aliqua contra canonicas sanctiones peccasse noscuntur, volentes nos reddere graciosos, omnia recepta huiusmodi, si ad communem usum monasteriorum seu locorum eorum sint applicata, ea ad dictum usum licite concedimus retineri. Si vero ad specialem usum abbatis seu abbatisse, prioris seu priorisse aut alterius singularis persone retineantur, illa venire praecipimus in communi. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre inhibicionis, constitucionis, concessionis et praecepti infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare praesumpserit, indignacionem omnipotentis dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius se noverit incursurum. Datum Rome apud sanctum Petrum, secundo nonas Aprilis, pontificatus nostri anno primo.

Statuta monialium de silencio earundem.

In oratorio, refectorio, dormitorio suo et conversarum, in parte claustri antiqua laudabili consuetudine conservata vel a visitatoribus designata, circa ignem et in loco privato sorores omni tempore silencium teneant. Ferialibus diebus non minualibus silencium teneant sub isto moderamine. Conceditur enim eis, ubi omnes horas diurnas cantant, licentia loquendi post primam vel terciam pro tempore usque ad primum signum

hore sequentis, et post vesperas vel vigilias pro tempore usque ad primum signum pro cena vel collacione. Ubi vero omnes horas diurnas non cantant, conceditur illis licencia loquendi infra mediam horam post primam vel terciam pro tempore et post quartale hore in laborerio aut alias deputato loco, ut eo diligencius operi manuum insistant.

Sacrista autem provideat, ut ista tempora loquendi concessa non protelet sed signo pro silencio servando faciat omnibus manifesta. Sint tum sorores solicite, ut huiusmodi tempora loquendi concessa modeste et religiose expendant, quatinus aliis volentibus devocioni et quieti operam dare non sint impedimento. Celebribus eciam diebus servabunt sorores silencium usque post horam duodecimam et usque ad signum suscitacionis, quum dormiendum est. Deinde usque ad primum signum vesperarum loqui possunt, sed hoc tempore in locis publicis, videlicet in domo capelani, laborerio, in parte ambitus et in atriis inter ambitum, ubi loqui licet. Similiter post vesperas usque ad primum signum pro cena vel collacione; alias sileant. Quando autem diebus celebribus et generalis minucionis post vesperas convenient, tunc secundum signum pro vesperis per quartale hore anticipari et signum pro cena usque ad quietam horam differri potest. Post cenam autem semper servabitur silencium, praeterquam in minualibus, in quibus eciam si post cenam convenient, secundum signum pro vesperis et signum pro cena perveniri possunt. A completorio usque post primas vel tercias sequentis diei artissimo silencio studentes, eciam a verbis brevibus abstineant. Cum alique ex sororibus emendandis vel ligandis libris vel alicui operi collocucionem requirenti tempore silencii mancipantur, ipse quidem loquuntur ad invicem, sed non cum supervenientibus, nisi licenciam habuerint. De alienis autem materiis longa et inutilia colloquia texere caveant. Cum utilitas vel necessitas requirit, uno vel duobus aut paucissimis verbis quod res postulat indicare possunt. Si que eciam in laborerio aut alio loco, quo silere conveniunt, nentes, scribentes aut huiusmodi quieta opera facientes tempore, quo divina conventualiter non celebrantur, in ecclesia aliquod submisse et breviter de necessariis vel utilibus ad laborem pertinentibus perferunt, non tenentur ree de fractione silencii.

Quandoque eciam, cum priorisse visum fuerit, de hiis, que ad edificacionem pertinent, loqui poterunt modeste tamen et sine tumultu; tunc dicat priorissa, vel suppriorissa in absencia prio-

rissae „Benedicite". Si vero tumultus suboritur vel clamorose loquuntur, dicat priorissa vel suppriorissa „Pater noster", et tunc servabunt silencium. Sic servabitur in omni coventuali locucione, quando cum gracia sorores ad colloquium conveniunt tempore laboris.

Si incendium subito ortum fuerit infra septa monasterii, sorores silencium solvere possunt.

Similiter, cum aliqua subita infirmitate preventa fuerit, soror hoc percipiens loqui poterit et locum eius visitare. In infirmaria eciam cum infirmis non loquatur, nisi de licencia priorisse, quam tamen licenciam priorissa frequenter non dabit, nisi forte alique penitus loco dicumbant, ut servetur verbum domini dicentis: „Infirmus fui et visitastis me" etc. Caveant tamen sorores, ne talibus infirmis longa locucione ibidem moleste existant. Alioquin infirmaria eas corripiat vel proclamet aut priorisse denunciet. Si qua vero alias scienter silencium fregerit, aut locuciones tempore laboris multiplicaverit et protraxerit, vel ociose sepius et inquiete circuierit, in capittulo disciplinam recipiat. Et si infra duo capittula ter aut quater in hoc rea fuerit, cum disciplina in capittulo suscepta eciam ad terram comedat, nisi priorisse propter rationabilem causam aliter visum fuerit, et tunc septem pater noster aut aliud singulare silencium aut aliam penitentiam condignam ei iniungat. Que autem crebrius silencium fregerint, sustineant pęnam, gravibus culpis in statutis assignatam. Sane priorissa, pro necessitate vel utilitate cellerarie, coquinariis seu aliis officialibus dare poterit licenciam generalem loquendi, prout racione officiorum visum fuerit expedire. Caveat eciam ipsa priorissa ne faciliter loquatur in locis prohibitis, sed pocius ad loca licita secedat. Procuratrix tamen cum sibi subservientibus et extraneis sine licencia loqui potest, cum opus fuerit et utile iudicaverit, exceptis extraneis non habentibus causam officium suum tangentem et locis silencio deputatis. Si tamen post completorium et ante primas loqui necesse habuerit, faciat de licencia priorisse. Priorissa pro bono exemplo, quantum sibi permittitur, inesse studeat laborerio et ibidem quibus opus est submisse loqui. Si viderit sorores ociose circumeuntes seu silencium frangentes aut eciam tempore locucionis in loquendo excedentes, non desinat corripere easdem, et sorores nichilominus culpam clament in capittulo aut proclamentur. Caveant eciam sorores diligenter diebus festivis, quibus intendendum est, divinis ne ociosis et nocivis colloquiis tempus ex-

pendant. Si que autem in hoc culpabiles invente fuerint, sive suspecte de nociva familiaritate, et admonite se non emendaverint, per priorissam ad tempus arcende sunt a colloquiis matutinis, donec se emendaverint. De speciali eciam licencia priorisse quandoque ad ortum similiter exire possunt et de spirtualibus conferre usque ad nutum presidentis vel ad signum hore sequentis. Caveant tum ne solivage sint, aut cum aliquibus singulariter a conventu longe semetipsas segregantes, sed silentes exeant, maneant et redeant. Exeuntes autem si tempus silencii fuerit, non loquantur ante egressum ostii exterioris, nec redeuntes post ingressum eiusdem. Quandocumque autem conventualiter in aliquo loco ad colloquendum convenerint, nulla se absentet exceptis hiis, que de licencia priorisse studio doctrine vel lectionibus et provisionibus divini officii aut aliis exerciciis spiritualibus insistere voluerint. Similiter, quando congregate fuerint, nulla recedat sine licencia presidentis, que tum expleta necessitate redeat ad conventum. Si que autem cum licencia vel sine licencia remanserint, servent silencium donec ad conventum redierint, nisi que de speciali licencia de aliqua re loqui habuerint. Simili modo observent omni tempore laboris post primas vel tercias pro tempore. Post prandium feriatis diebus, post vesperas tempore silencii et post cenam, que omnia sunt tempora laboris, ubi sorores semper iubentur diligenter debere insistere laboribus et supervacuas circuiciones devitare, ut infra scribitur in capittulo de labore manuum. Feria quinta in cena domini, et feria sexta parasceues, sorores silencium servabunt usque ad quintam horam ante completorium. Locis autem vel temporibus silencii obuiantes invicem amica alacritate et humili supplicacione mutuo locum dantes, silencio servato pertranseunt. Nondum praeterea, quod propter huiusmodi constitutiones et silencii moderaciones nolumus praeiudicare, laudabilibus consuetudinibus aliquorum domorum sororum nostri capittuli de silencio strictius servando, quin hactenus observatas feliciter perficiant ad laudem dei, qui est benedictus in secula.

DE PSEUDONYM BALEUS CARFENNA HYLANDER,

DOOR

Dr. H. G. KLEYN.

Baleus Carfenna Hylander is dáárom voor de staatkundige en kerkelijke geschiedenis van Nederland niet zonder gewicht, omdat bij de schatting van het getal der slachtoffers van de Inquisitie in de zestiende eeuw ook gerekend moet worden met zijne opgave daaromtrent, gelijk die in ruimeren kring is bekend gemaakt door Aggaeus Albada in de Acta Pacificationis quae..... Coloniae habita sunt, Lugd. 1580, 4°, pag. 142 sqq., en daaruit door Brandt in zijne Historie der Reformatie [1]) en door Daniël Gerdes in zijne Historia Reformationis [2]).

Die opgave is door Baleus Carfenna gegeven in een geschrift, dat den titel draagt: Oratio de pacanda et componenda repvblica ad Belgas in qva malorvm pvblicorvm tum praeteritorum, tum praesentium et futurorum, praesentem patriae ruinam minitantium causae verae, cum veris eorundem remediis bona fide, et quasi digito, demonstrantur a Baleo Carfenna Hylandro.

---

1) Dl. I, Amst. 1674, Aant. blz. 47, col. 1.

2) Tom. III, Groningae et Bremae 1749, pag. 160—163.

Anno 1578 [1]). Het exemplaar der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek, dat door mij geraadpleegd is, heeft waarschijnlijk ten grondslag gelegen aan de vernieuwde uitgave in het Scrinium antiquarium van Gerdes [2]).

Dat de auteur niet werkelijk Baleus Carfenna heet, spreekt vanzelf, en even natuurlijk is, dat men gezocht heeft naar den man, die zich achter dezen naam heeft verscholen. Gerdes gist, dat wij te doen zouden hebben met een predikant; V. Gr. in De Navorscher [3]) houdt den schrijver voor een rechtsgeleerde en denkt aan Aggeus Albada. D. H. H. betwijfelt dit laatste en wijst op Melchior Barleus, Archivarius van Antwerpen [4]). Sepp eindelijk zegt: „Noch Gerdes noch een ander is het tot heden gelukt een aannemelijk gevoelen betreffende de ontcijfering dezer pseudonymen mede te deelen" [5]). Toch is het wenschelijk te weten, wie de auteur is; dan eerst kunnen wij de waarde zijner mededeelingen beoordeelen.

Reeds lang hield dit vraagstuk mij bezig, toen ik door het lezen van Vriemoet's Athenae Frisiacae [6]) tot een eenigszins verdedigbaar vermoeden kwam. Had ik gemeend te moeten aannemen dat de naam een anagram, en de voornaam des auteurs Abelus was, bij Vriemoet trof ik een Abel aan, wiens geslachtsnaam in Karfenna kon omgezet worden, en die naar de plaats van zijne afkomst Hylander verdiende te heeten. Het was Abel Frankena (Vriemoet schrijft Abelus Franckena), die als Dele-

---

1) De *Oratio* is gedrukt in 8o en gepagineerd A—I iij. Daarop volgt een Dialoog tusschen Balevs en Viator in 15 disticha, en aan de achterzijde daarvan de woorden: „Excvsa Irenopoli CIↃ.IↃ.LXXVIII, mense Iunio, gratia et privilegio Summi Pontificis et Regis Catholici". Een tweede exemplaar bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (zie Knuttel, *Catalogus van de Pamfletten-verzameling*, 's Gravenh. 1889 vv., Dl. I, blz. 77).

2) Tom. III, pars II, pag. 201 sqq.

3) Tweede Jaarg. (Amst. 1852), blz. 218.

4) a. w., derde Jaarg. (Amst. 1853), blz. 219.

5) In zijne verhandeling over Agge van Albada in *Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming*, Leid. 1879, blz. 126.

6) E. L. Vriemoet, *Athenarum Frisiacarum libri duo*, Leovardiae 1758. Het werk van Boeles bevat omtrent dit onderwerp niets nieuws.

atus der Staten van Friesland voor Zevenwolden in 1584 le stichting der Hoogeschool te Franeker voorbereidde en uit naam der Overheid ten volgenden jare bij de opening lezer school eene Oratie hield „De consilio instituendae Academiae" [1]. Doctor Abel Frankena is ook van elders bekend. In 1580 ontsnapte hij uit de gevangenis te Groningen, waar hij door Rennenberg in hechtenis was genomen bij gelegenheid van een zending namens de Staten van Friesland; in 1596 zonden de Staten Generaal hem en anderen als gezanten naar Koningin Elisabeth van Engeland [2]. Bovendien moet hij zich met de invoering der Hervorming in Friesland, en bepaaldelijk in Oosterwolde, hebben beziggehouden. Dientengevolge schijnt zijn naam onder die der predikanten van Oosterwolde te zijn verdwaald geraakt. De predikantenlijsten bevatten daaromtrent opgaven, die min of meer onzeker en onduidelijk zijn [3].

Wat nu de „Oratio ad Belgas" betreft, haar stijl verraadt een auteur, die in de school der Humanisten smaak gekregen heeft in gezwollenheid, terwijl het onderwerp aan een staatsman, de wijze van behandeling aan een dilettant-theoloog doet denken. Een staatsman in den trant van Henricus Agylaeus, Willem van Zuylen van Nyvelt, Doede van Amsweer of Agge van Albada zoude een dergelijk stuk hebben kunnen samenstellen, en zulk een staatsman moet ook Abel Frankena geweest zijn.

Utrecht.

---

1) l. l., lib. I, p. VII sq.

2) Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, Amst. 1679, dl. II, blz. 166, dl. IV, blz. 244 v.

3) Engelsma, *Volglijst van predikanten onder de Classis van de Zevenwouden*. Leeuw. 1763, blz. 246 vv. *Naamlijst der Predikanten in de Hervormde Gemeenten van Friesland,* Handschrift nagelaten door Ds. T. A. Romein, Leeuw. 1886, 2le ged., blz. 666, 672.

FRENDESWEGE IN DE WINDESHEIMER CONGREGATIE INGELIJFD DOOR PAUS BONIFACIUS IX,

28 Februari $\frac{1399}{1400}$ [1]),

DOOR

D. J. M. WÜSTENHOFF.

Onder de Windesheimsche kloosters, wier namen in de geschiedboeken met lof vermeld worden en die het hunne hebben bijgedragen tot de uitbreiding en den roem der Congregatie, neemt Mariënwald of Frendeswege [2]) bij Nordhorn in het voormalig graafschap Bentheim [3]), bisdom Munster, eene eereplaats in. Van dit convent uit vond de stroom der Windesheimsche richting zijne veelvuldige vertakkingen in Duitschland; ook mag dit klooster te recht de geestelijke moeder worden genoemd van de Broederschap des gemeenen levens bij onze westelijke naburen. Hij, die het ondernemen wil eene geschiedenis der frater- en der zusterhuizen in Duitschland te schrijven, zal wèl doen,

1) 28 Februari, als vallende vóór Paschen, werd nog gerekend te behooren tot 1399, maar behoorde volgens onze tegenwoordige telling reeds tot 1400.

2) Zie voor de verschillende schrijfwijzen van den naam: Acquoy, *Het Klooster te Windesheim en zijn invloed*, deel III, blz. 28.

3) Tegenwoordige provincie Hannover.

eerst behoorlijk gegevens te verzamelen voor de geschiedenis dezer priorij.

In 1394 gesticht door den bekenden Almelooschen pastoor Evert van Eze — ik volg voor de beginselen de schets, gegeven bij Busch [1]), en aangevuld met enkele bijzonderheden uit het Chronicon Frenswedense [2]) — die hierin bijgestaan werd door Hendrik, den cureit van Scuttorp, waren de aanvangen klein, „in pura paupertate”, gelijk te verwachten was onder het bestier van een man als Hendrik Kyndeshoff, die, als asceet levende, de stoffelijke belangen van het klooster zich in het geheel niet aantrok. In 1400 verlaten door vier broeders, die, ontevreden met Hendrik's opvolger, een nieuw klooster oprichtten, werd het kort daarop geteisterd door eene hevige pest, die met achttien kloosterlingen ook den prior Herman Plettenberch, „unus de quatuor primis investitis”, in 1401 ten grave sleepte, nadat deze slechts één jaar zijne waardigheid bekleed had. En hoewel het volgend hoofd, Dirk van Vyanen uit het klooster Eemsteyn bij Dordrecht [3]), zich beijverde om het convent uit zijn nederigen staat op te heffen, mocht zulks echter eerst gelukken aan den op hem volgenden prior Hendrik Loder [4]), onder wiens be-

---

1) *Chron. Wind.* ed. Grube, p. 345; vgl. ook Thomas van Kempen, *Chron. de Monte S. Agnetis*, p. 157, cap. 10.

2) De volledige titel, zooals Grube dien opgeeft in zijne beide werken: *Chron. Wind.*, p. 182, 186, en *J. Busch, Augustinerpropst zu Hildesheim*, Freiburg i. B. 1881, S. 271, luidt: *Chronica monasterii nemoris B. M. V. vulgo Frenswegen prope civitatem Nordhornensem, conscripta per Johannem ab Horstmaria, canonicum regularem ejusdem monasterii anno domini* 1494. Vgl. voor de geschiedenis van dit HS. Dr. F. Jostes, *Heinrich Loder, Ein westfälischer Mönch vor* 500 *Jahren* (Separatabdruck aus der *Festschrift zur Generalversammlung der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine zu Münster i. W.* (1893?), S. 17, Anm. 1, u. S. 18, in welk opstel uitvoeriger over het hierboven medegedeelde gehandeld wordt.

3) Zie voor dit klooster Acquoy, a. w., III, blz. 19—21. Dirk van Vyanen was de schrijver der *Flores Sancti Bernhardi* en van een *Liber de praelatura*; zie Jostes, S. 20, Anm.

4) „in natalibus habens defectum”, een natuurlijke zoon aldus. Vgl. voor Hendrik Loder *Chron. Wind.* ed. Grube op de in het register aangehaalde bladzijden; verder Acquoy, a. w., II, blzz. 350—352, Van Slee,

stuur Frendeswege een tijdperk bereikte van ongeëvenaarden bloei.

Door zijne tijdgenooten de „Apostel des lands" [1]) geheeten, en omstreeks 1415 als prior gekozen, was Hendrik Loder ná Johannes Busch ongetwijfeld een van de grootste kloosterhervormers zijner dagen. Onder zijn opzicht ging het klooster met rassche schreden vooruit. Zijn invloed strekte zich oostelijk tot in Saksen, noordelijk tot in het toenmalig Oost-Friesland, zuidelijk tot voorbij Keulen uit [2]). Terwijl hij steeds de minste onder de broederen wilde wezen, de ootmoedigheid betrachtte, ijverig deelnam aan de geringste werkzaamheden, uiterst mild was in de vaste overtuiging dat men door geven rijker werd, en om zijne vroomheid door een ieder gezien, spoorde hij de onder hem staanden door zijn voorbeeld tot krachtigen arbeid aan, en deed het devote leven zóózeer bloeien, dat onder het honderdtal conventualen, dat men in Hendrik's dagen te Frendeswege aantrof, er slechts één gevonden werd, „cui lumen virtutis obscurabatur" [3]). Doch hoewel hij alzoo door zijn vriendelijk karakter een elk tot zich trok, schroomde hij nochtans niet om, waar het pas gaf, — getuige zijn strijd met Grabow [4]) — zijn vijanden moedig het hoofd te bieden en werd hij door dezen „als een duivel" gevreesd [5]).

Een roep van heiligheid ging van hem uit, en in zijne dagen was het alomme bekend, dat men in geen klooster meer „ootmoedige werken" verrichtte, vergiffenis vroeg, vloer, voeten en mat kuste, dan te Frendeswege [6]).

De kloostervereeniging van Windesheim, Leiden, 1874, passim, Delprat, *Verhandeling over de broederschap van G. Groote*, 2de druk, 1856, blz. 54, 219/20, en niet het minst het boven aangehaald geschrift van Dr. F. Jostes.

1) „Apostolus terre"; *Chron. Wind.*, ed. Grube, p. 316, 345.

2) *Chron. Wind.*, ed. Grube, p. 316; Acquoy, a. w., II, blz. 351.

3) Zunggo, *Historiae de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 329; vgl. Van Slee, a. w., blz. 223.

4) *Chron. Wind.*, ed. Grube, p. 172 sq.

5) „Boni ut patrem cordialiter eum diligebant, mali ut dyabolum ipsum metuebant" (*Chron. Wind.*, ed. Grube, p. 170); vgl. Acquoy, a. w., II, blz. 352.

6) Acquoy, a. w., II, blz. 352.

Mannen als Willem Keppel [1]), Arnold Huls [2]), Johannes Clovekorn [3]) e. a., in zijne school gevormd, zetteden zijn hervormingswerk voort, waardoor — terwijl vele schenkingen inmiddels het klooster verrijkten — Frendeswege in macht en aanzien wies.

Evenwel, het zou te verre van het doel, hier beoogd, afleiden, indien ik uitvoerig wilde stilstaan bij het leven der kloosterlingen, die Nordhorn groot hebben gemaakt, of wel bij de gebeurtenissen, in het klooster voorgevallen, indien ik spreken ging van de strubbelingen, waaraan het convent in later tijd blootstond. Moge zulks voor den biograaf noodzakelijk wezen, ik kan volstaan met de opmerking, dat na velerlei wederwaardigheden Frendeswege in 1805 het nog eenig bestaande klooster der Windesheimsche Congregatie was [4]), dat het in 1809 werd opgeheven [5]), en dat in het jaar 1881 zijn schoone kerk door brand verwoest werd [6]).

Van den rijken boekenschat, waarop dit klooster, evenals zoovele andere der Windesheimsche Vereeniging, trotsch wezen mocht, is door schromelijke verwaarloozing het grootste deel verloren gegaan. Het overgeblevene werd door den Graaf van Bentheim in 1874 aan de Bibliotheek te Straatsburg geschonken, toen gansch Duitschland zich beijverde, eenigszins de schade te herstellen, die deze bibliotheek in den Fransch-Duitschen oorlog door brand geleden had. Eene volledige geschiedenis van ons kloos-

1) Geprofest te Frendeswege 7 Dec. 1420 door H. Loder, prior in Bodingen en Nordhorn, gest. c. 1450; *Chron. Wind.*, ed. Grube, p. 179—549 passim.

2) Geprofest te Frendeswege 1401 door Dirk van Vyanen, prior aldaar; *Chron. Wind.* ed. Grube, p. 160—710 passin.

3) 1441 te Frendeswege geprofest, prior en reformator; *Chron. Wind.* ed. Grube, p. 483—678 passim. Een schrijven van Clovekorn aan J. Busch is door mij opgenomen in mijn *De kleinere geschriften van Johannes Busch*, IIde stuk, p. 81—83.

4) Acquoy, a. w., III, blz. 29.

5) Acquoy, a. w., II, blz. 176; K. Grube, *Busch, Augustinerpropst zu Hildesheim*, S. 274, 11.

6) Grube, in zijn hierboven genoemd werk, S. 274, 11.

ter, vooral na het jaar 1494 [1]), zal door het verloren gaan der bronnen wel altijd tot de onmogelijkheden blijven behooren.

Telkenmale werd in dit overzicht van Frendeswege gewag gemaakt als van een klooster, tot de Windesheimer Congregatie behoorende. En inderdaad — het heeft daarvan een deel uitgemaakt, en wel zeer vroeg reeds, hoewel zijne oprichters niet hebben gewild, dat het onder kloosters of prelaten buiten het bisdom Munster zou worden gesteld [2]). Zoo geven Busch [3]) en Thomas van Kempen [4]) in hunne kroniek als jaar der inlijving bij Windesheim het zesde jaar na de stichting, dus 1400, aan. Tot dusverre evenwel moesten wij op beider gezag afgaan, daar, voor zoover mij bekend is, in geen enkel geschrift de bul zelve der inlijving in het Kapittel van Windesheim en van exemptie van den Munsterschen bisschop voorkomt. Ik vond ze in een Berlijnsch handschrift [5]), uit Munster afkomstig, en deel haar hier in haar geheel mede.

Bonifacius IX [6]), na de aanleiding tot het ontstaan alsmede de statuten van de Windesheimer Congregatie vermeld te hebben, bevrijdt, deemoedig daartoe aangezocht, het klooster Mariënwald (Vrendeswege) bij Northorn van de heerschappij, de visitatie, de rechtspleging, het kerkelijk toezicht en de machtsbevoegdheid van den bisschop van

---

1) Het jaar der sluiting van de op blz. 327, noot 2, vermelde Chroniek van Johannes van Horstmar.

2) „Fundatores eorum consentire noluerunt, ut aliis monasteriis sive praelatis non sue diocesis subicerentur"; *Chron. Wind.* ed. Grube, p. 345.

3) *Chron. Wind.* ed. Grube, p. 345.

4) *Chron. de Monte S. Agnetis*, p. 157, cap. 10.

5) Ms. Boruss. quart. 273 (acc. 3657), in het jaar 1851 met andere zaken uit Munster van de Wed. Erhard gekocht, bevat oorkonden voor de geschiedenis der broeders en zusters des gemeenen levens in Westfalen en de Nederlanden, uit de 15de eeuw. Ik hoop later op dit handschrift terug te komen.

6) Van 1389—1404 paus te Rome. — Op het tweede blad van deze bul, die voorkomt op fol. 32,32¹, is aan den rand vermeld: rechts bovenaan met jongere hand: *Bulla Bonifacij Papae Exemptionis Vrendeswegianae canoniae (?) ab ordinario Monasteriensi*, en onder aan hetzelfde blad rechts door eene oude hand: *Bulla apostolica de Vrendeswegia.*

Munster, bepalende dat het aan het Generaal-Kapittel en de statuten der Windesheimer Congregatie zich onderwerpe; kent het de vrijheden en privilegiën toe, aan genoemde Vereeniging vroeger krachtens eene andere oorkonde [1]) verleend, en besluit nog daarenboven, dat van nu aan het tegendeel van bovenstaande nietig is verklaard, en het niemand zal vrijstaan, deze bulle van uitzondering, bevrijding en vergunning van haar kracht te berooven of daartegen te handelen, op straffe van de ongenade van den almachtigen God en zijner apostelen Petrus en Paulus.

Bulla Bonifacij pape de exemptione monasterij nostri ab ordinario episcopo monasteriensi et fuit nonus huius nominis.

Bonifacius episcopus seruus seruorum dei dilectis filijs priori et conuentui monasterij nemoris beate marie iuxta Northorn per priorem soliti gubernari, ordinis sancti Augustini, monasteriensis diocesis, salutem et apostolicam benedictionem. Pro singulorum fidelium, presertim religiosarum personarum statu salubriter dirigendo et etiam conseruando, prout ex debito iniuncti nobis pastoralis officij tenemur, sollicite considerationis intuitu extendentes, ad ea que directionis et conseruationis huiusmodi causam prebeant effectiuam, libenter adhibemus sollicitudinis nostre partes. Dudum siquidem pro parte dilectorum filiorum sancte marie in windesim et sancti Johannis baptiste in emsteyn ac fontis beate marie prope arnhem, necnon noue lucis prope horn per priores solitorum gubernari, ordinis sancti augustini, traiectensis diocesis, monasteriorum priorum et conuentuum nobis exposito, quod olim ipsi pie et iuste attendentes quodquod in diuersis mundi partibus quam plura monasteria fraterna visitatione caruerant, in progressu sancte religionis ac in debita et regulari disciplina notabiliter perierant, et cupientes huiusmodi ipsorum monasteria in laudabili et debita obseruantia conseruari ac scandalis, periculis, que verisimiliter exoriri possent, salubriter obuiare cupientes, statuerant et etiam se inuicem colligando ordinauerunt, quod singulis annis capitulum generale per priores

---

1) Te vinden bij Acquoy, a. w., III, blz. 303—305 (Bijl. VIII).

et conuentus eorundem monasteriorum celebraretur, et superior ac omnes alij priores eorundem monasteriorum cum ipsorum conuentibus eidem capitulo obedire tenerentur, prior vero eiusdem monasterij sancte marie in windesim esset et manere deberet superior eorundem, nisi propter notabilem vtilitatem vel necessitatem dictorum monasteriorum in duobus capitulis generalibus continuis omnes diffinitores concorditer eandem superioritatem cum priuilegijs suis ad aliud monasterium siue aliam domum ipsius ordinis ducerent transferendam, et quod in eodem capitulo nominarentur electores diffinitorum, et diffinitores huiusmodi eligerentur ad instar capitulorum generalium per priores et fratres ordinis carthusiensis alias celebratorum, qui *quidem* diffinitores haberent vna cum superiore priore prefato plenariam potestatem statuendi, corrigendi et reformandi, que (?) *secundum* deum pro conseruatione religionis et ordinis sancti augustini predictorum melius et vtilius viderentur (?) expedire ac quicquid ab eis omnibus vel saltim a maiori parte ipsorum concorditer diffinitum foret seu statutum, publicaretur et diligenter tam a prelatis quam a subditis primo anno obseruaretur, secundo vero anno eadem statuta examinarentur ac in tercio approbarentur, si approbanda viderentur, et si ea approbari contingeret, de cetero haberent [p]lenam in omnibus eorum monasterijs firmitatem, ita tamen, quod huiusmodi statuta, quemquam ad culpam minim[e o]bligarent, sed ad penam . . . .[1]) a que in contemptum dicti ordinis sancti augustini transgredi presumeret; et insuper statuerant et ordinauerant, quod singuli priores dictorum monasteriorum per se aut per suas literas absolutionem officiorum prioratuum eis commissorum in generali capitulo petere annis singulis tenerentur, primo prior superior ab antiquiore priore post eum et subsequenter omnes a superiore priore, et deinde fieret tractatus de absolutione singulorum priorum quandoquidem prefati diffinitores, in quantum eis videretur, huiusmodi prioris et eorum queml[ib]et a regiminibus dictorum monasteriorum absoluere possent et conuentibus ipsorum monasteriorum significare et quod conuentus monasterij sic priore carentis vocatis duobus alijs prioribus monasteriorum eorundem, qui electioni huiusmodi interessent, alium sibi priorem eligere valerent, dictaque electio per prefatos duos priores confirmari deberet, que forma electionis et confirmationis etiam obseruanda

---

1) Ongeveer vier letters zijn hier verloren gegaan.

esset in obitu vel resignatione seu depositione cuiuscunque prioris alicuius monasteriorum eorundem; si vero conuentus aliquis monasteriorum eorundem ex aliqua causa, iure eligendi ipsis priorem, cum casus vacationis adesset, priuati existerent, electio et confirmatio huiusmodi ad generale capitulum, si commode differri posset, alioquin ad ipsorum superiorem priorem immediate deuolueretur; preterea prior, qui pro tempore foret, cum suo conuentu singulis annis super eisdem monasterijs ac domibus eiusdem ordinis, in casibus qui ad capitulum generale commode differri nequirent, illam auctoritatem et potestatem haberet, quam haberent predicti diffinitores, dum capitulum generale huiusmodi celebraretur, et quod nulli ipsorum ad aliquem preterquam ad superiorem priorem uel generale capitulum licet appellare dictique diffinitores ordinarent visitatores, qui nomine dicti capituli singula monasteria et domos dicti ordinis iuxta formam eis ab eodem capitulo traditam cum potestate corrigendi excessus tam in capite quam in membris visitarent, quidquid in omnibus monasterijs ac domibus eis colligatis vel subiectis aut in posterum subijciendis, cuiuscunque diocesis essent, in diuino officio vnanimiter seruarent secundum ordinarium ecclesie traiectensis, demptis quibusdam historijs specialibus quas romana curia noscitur non seruare, et additis resecatisque quibusdam alijs, secundum quod diffinitores capituli generalis religioni ac deuotioni omnium ipsorum iudicarent conuenire, ac nobis supplicato ut statutis colligationi et ordinacionibus huiusmodi robur apostolice confirmationis adjicere, ac quod, si aliqua monasteria dicti ordinis sancti augustini in posterum construi contingeret et statutis, colligationi et ordinationibus predictis voluntarie se submitterent, priuilegijs supradictis quatuor monasterijs concessis gaudere possent, concedere dignaremur. Nos colligationem, statuta et ordinationes prefata rata habentes et grata, illa auctoritate apostolica per alias nostras literas confirmauimus et eadem auctoritate concessimus, quod si in futurum aliqua alia monasteria eiusdem ordinis sancti augustini construi de nouo contingeret et huiusmodi statutis, colligationi et ordinationibus liberaliter et voluntarie se submittere vellent, vt prefertur, gauderent priuilegijs illis, quibus predicta quatuor monasteria quomodolibet gauderent et gaudere possent, prout in dictis literis plenius continetur. Cum autem sicut exhibita nobis nuper pro parte vestra peticio continebat, monasterium vestrum, quod nouiter fundatum extitit et constructum, ex

ipsius fundacione huiusmodi ecclesie monasteriensi subesse, ac institutio et destitutio prioris dicti monasterij ad episcopum monasteriensem pro tempore existentem, pertinere dinoscantur, nos sollicite consideracionis intuitu premeditantes, quod domus siue monasteria dicti ordinis alijs religiosis domibus siue monasterijs eiusdem ordinis non colligata seu subiecta fraterna et oportuna visitacione destituuntur et ab obseruancia regularis discipline deuiando ut plurimum in progressu sancte religionis miserabiliter desolantur, nec possunt, vt verisimiliter colligitur, debita perseuerancia stabiliri, pro parte vestra nobis fuit humiliter supplicatum, ut vos et dictum monasterium vestrum ab omni dominio, visitacione, iurisdictione, correctione et potestate episcopi et ecclesie monasteriensis predictorum eximere, vobisque, ut vos et monasterium vestrum predictum sancte marie in windesim et sancti Iohannis baptiste in emsteijn ac fontis beate marie prope arnhem necnon noue lucis prope horn monasterijs eorumque capitulo generali ac statutis colligationi et ordinationibus antedictis submittere et illis priuilegijs gaudere possitis, quibus eorundem quatuor monasteriorum priores et conuentus prefati gaudent seu gaudere possent, concedere de benignitate apostolica dignaremur, Nos vestrum pium propositum in hac parte plurimum in domino commendantes, huiusmodi supplicationibus inclinati, vos et monasterium vestrum predictum ab omni dominio, visitacione, iurisdictione, correctione et potestate episcopi et ecclesie monasteriensis predictorum auctoritate apostolica tenore presentium prorsus eximimus et perpetuo liberamus vobisque auctoritate tenore p[resenti]u[m] concedimus, quod quatuor monasterijs eorumque capitulo generali ac [st]atutis, colligationi et ordinationibus supradictis vos et monasterium vestrum . . . . . antum submittere libere v . . . .[1]) eandem omnibus priuilegijs vti et gaudere libere possitis et debeatis, quibus eorundum quatuor monasteriorum priores et conuentus prefati gaudent seu quomodolibet pociuntur, predicta fundatione ac constitutionibus apostolicis nec non statutis et consuetudinibus et alijs contrarijs non obstantibus quibuscunque. Nos insuper ex nunc irritum decreuimus et inane, si secus super hijs a quoquam quauis auctoritate scienter vel ignoranter contigerit attemptari. Nulli ergo omnino (?) homini liceat hanc paginam nostre exempcionis, liberationis et

---

1) Omtrent dertig letters zijn hier verloren gegaan behalve de vijf vorige.

concessionis et com[mend]ationis (?) instringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis dei et beatorum petri et pauli apostolorum eius se nouerit incursurum.

Datum rome apud sanctum petrum ij kalendas marcij pontificatus nostri anno vndecimo.

S a s s e n h e i m.

HERMAN STRIJCKER, EEN ANDER DAN MODED,

DOOR

Dr. R. FRUIN.

Van Moded, beruchter gedachtenis, wordt in zijn levens beschrijvingen, en met name in de jongste en volledigste van Dr. G. J. Brutel de la Rivière, verhaald, dat hij in Juni 1568 te Zwol wegens zijn kettersch preeken voor een katholieke gemeente in moeilijkheden geraakt, gevangen gezet en ter dood gedoemd werd, maar nog gelukkig ontsnapte [1]. En dat zoo iets waarlijk op dien tijd met Herman Strijcker, kapelaan van de St. Michielskerk te Zwol, is voorgevallen, is even zeker, als dat Moded eigenlijk Herman Strijcker heette en gezegd wordt omstreeks 1557 Roomsch priester te Zwol geweest te zijn.

Toch heb ik altijd getwijfeld, of de Herman Strijcker van het gebeurde in Juni 1568 wel dezelfde is als de

---

1) De bron van dit verhaal is een bericht uit het *Dagboek* van Arent toe Boecop, dat in drieërlei vorm tot ons is gekomen: in de *Uittreksels uit het Dagboek*, door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis uitgegeven, blz. 65; in de *Daventria Illustrata* van Revius, p. 388, en in de *Geschiedenissen der stad Zwolle* van Van Hattum, III, blz. 54. Van Hattum, zoowel als Revius, schijnt mij het volledige Dagboek voor zich gehad te hebben, al is Dumbar, in de *Verhandelingen van de M. d. Nederl. Letterkunde*, II (1814), blz. 138, van een andere meening.

Herman Strijcker, die zich Moded pleegt te noemen. En voornamelijk om deze reden: Moded was sedert 1560, zoo al niet vroeger, in de zuidelijke Nederlanden zoo ijverig in de weer als gereformeerd predikant, en had zich laatstelijk in het jaar 1566—'67 als zoodanig zoo vermaard gemaakt, dat het mij ondenkbaar voorkwam (en nog steeds voorkomt), dat men hem niettemin al die jaren te Zwol in zijn waardigheid van kapelaan en in het bezit van zijn vicarie gelaten zou hebben, en dat hij, die immers wist hoe ijverig het kettergericht naar hem zocht en hoe zeker het hem, als hij gevonden werd, om het leven zou brengen [1]), het niettemin zou hebben gewaagd, tijdens Alva's schrikbewind voor zijn, zooveel jaren lang verlaten, gemeente op te treden en haar met een kettersche preek te ergeren en te trotseeren. Onbegrijpelijk ook, dat hij, gevangen zijnde, alleen wegens dit laatste vergrijp, dat in vergelijking met zijn overig gedrag weinig te beduiden had, vervolgd en veroordeeld zou zijn geworden. Om ons dit te verklaren, zouden wij moeten onderstellen, dat hij te Zwol zijn identiteit met den beruchten Moded, den alom gesignaleerden Doctor Hermannus, zoo goed verborgen heeft weten te houden, dat niemand ook maar op eenig kwaad vermoeden is gekomen. Maar die onderstelling schijnt mij al te moeilijk aan te nemen.

Buitendien is er nog iets, dat in dit geval aan een ander dan Moded moet doen denken. Er bestaat reden om te gelooven, dat deze op dien tijd niet te Zwol kan geweest zijn. Hij was in het voorjaar van 1567, toen voor zijns gelijken een langer verblijf in Nederland hoogst gevaarlijk werd, naar Engeland gevlucht en te Norwich predikant geworden. Door den kerkeraad dier gemeente werd hij al spoedig afgevaardigd naar Genève, om daar de gereformeerde gezaghebbers in te lichten over een kerkelijk verschil, dat in de Nederlandsche gemeenten van Engeland was ontstaan, en waarin hun oordeel door die

---

1) Zie het kluchtige verhaal van Carel Utenhove, in een brief aan De Villiers, van 20 Juni 1567, *Archives*, III, p. 105.

van Londen werd gevraagd. Wij vinden hem in het voorjaar van 1568 te Emden, met een voorschrijven van de beide andere predikanten van Norwich van 23 Maart[1]), op reis naar Genève, en er bestaat niet de minste grond om te meenen, dat hij die reis niet zou hebben voortgezet. Nu is het wel niet onmogelijk, dat hij reeds in Juni van daar terug was gekeerd [2]) en op de thuisreis zich even te Zwol ophield, om er te preeken, maar mij althans komt dit niet waarschijnlijk voor. Veeleer zou ik meenen, dat hij in November daaraanvolgende, toen hij te Wezel de zoogenaamde synode bijwoonde, op zijn thuisreis was. In dat geval zou hij, tijdens Herman Strijcker te Zwol gevangen raakte, te Genève of op reis in Duitschland geweest zijn.

Deze bedenking, jaren geleden onder het bestudeeren van Dr. Brutel de la Rivière's proefschrift bij mij opgerezen, kwam mij dezer dagen opnieuw voor den geest, toen ik in de jongste aflevering van het „Archief van het Aartsbisdom Utrecht" (XXII, blz. 375 vlg.) onder eenige belangrijke bescheiden, door Dr. Brom te Rome en te Utrecht verzameld, een brief aantrof, door Alva aan den Aartsbisschop van Utrecht, 15 Juni 1568, geschreven over het gebeurde met den kapelaan van St Michiels kerke te Zwol [3]). Die brief toch brengt nieuwe bijzonderheden aan het licht, en daaronder die mijn vermoeden schijnen te bevestigen. Alva verlangt namelijk, dat de gevangen kapelaan nadrukkelijk zal worden uitgehoord, of hij niet door iemand, en zoo ja door wien, is opgezet tot „zulke vermetele stoutichheid", want dit is waarschijnlijk, en dat hij uit zichzelven daartoe niet gekomen zou zijn. Het spreekt

---

1) Zie dien brief in de *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, Deel II, blz. 6. Hij wordt daarin kortaf Hermannus genoemd. Vgl. den brief uit Norwich, in de *Bijdragen van Janssen en Van Dale*, II, blz. 270.

2) Het oordeel der Geneefsche broeders, door de afgevaardigden van Londen thuisgebracht, is gedagteekend van 25 Juni. *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, Deel I, blz. 77.

3) In dien brief wordt de kapelaan niet bij zijn naam genoemd, doch de heer Brom heeft begrepen en aangewezen, dat niemand anders dan Herman Strijcker bedoeld wordt.

vanzelf, dat Alva hier slechts herhaalt hetgeen hem door anderen, en denkelijk door den Bisschop van Deventer, was bericht. Die kenden dus den kapelaan als iemand van een gansch ander karakter dan waarvoor Moded berucht was, als een die uit zichzelf tot geen vermetele daad in staat scheen. Moeten wij hieruit niet tevens afleiden, dat de kapelaan, geruimen tijd voordat hij zich dus vergreep, zijn functies in de stad had waargenomen, en er niet zoo maar plotseling verscheen, gelijk het geval met Moded zou geweest zijn?

Maar Alva's brief bevat nog meer gewichtig nieuws. De kapelaan was, ja, uit Zwol ontsnapt, maar opnieuw te Deventer gegrepen en werd daar thans in hechtenis gehouden. De Aartsbisschop had te zorgen, en Alva drukt het hem op het hart, dat de ketter nu „exemplaarlijk" wierd gestraft. — Behoef ik te zeggen dat ik, dit lezende, verlangde te vernemen, hoe het met den kapelaan mocht zijn afgeloopen? Ik schreef er over naar Deventer, aan mijn vriend den Gemeente-archivaris, Dr. De Hullu, die mij met bekwamen spoed antwoordde, dat hij niets van belang had kunnen opsporen, dan alleen deze aanteekening in de Adversaria van Dumbar Sr., den schrijver van het „Kerkel. en Wereldl. Deventer", blijkbaar getrokken uit een der „Boeken van Memoriën", dat thans in het Archief der stad niet meer aanwezig is:

„Den 27 Junij heeft de bisschop van Utrecht door een Latienschen brief van S(chepenen) en R(aden) versogt, dat sy aen sijn substituit-fiscael wilden overleveren den vicaris van de parochie van S. Michiel tot Zwolle, soo aldaer om ketterse dwalingen, van den predickstoell geleert, in de gevankenisse geset en uitgebroken zijnde alhier binnen dese stad weederom geapprehendeert was, om denselven nae Utrecht te voeren".

Al wordt het hier niet uitdrukkelijk bijgevoegd, geen twijfel of aan dit schrijven zal gevolg gegeven, en de kapelaan aan den substituut-fiscaal overgeleverd en naar Utrecht overgebracht zijn geworden. Daarvan, meende ik, zou ik te Utrecht zekerheid kunnen bekomen, en tevens

vernemen, wat er eindelijk van den ketter geworden was. Maar, helaas, in die hoop ben ik teleurgesteld. Het onderzoek, mij ten gevalle door mijn vriend den Rijksarchivaris, Mr. S. Muller Fz., in zijn verzamelingen ingesteld, bleef vooralsnog vergeefsch. „Ik durf niet beweren", schrijft mij de heer Muller, „dat niet in eenig register iets over de zaak in quaestie staat aangeteekend; maar het is blind zoeken. Ik heb à tout hasard laten nazien, of de notulen van den Dom of de ingekomen brieven bij het kapittel soms eenig licht geven, maar het is vruchteloos geweest. Ik weet inderdaad niet waar ik verder zou moeten zoeken". Zoo moet het dus voorloopig onzeker blijven, of te Utrecht aan den kapelaan het doodvonnis, reeds te Zwol over hem geveld, al dan niet ten uitvoer is gelegd, en kan ik bijgevolg het stellige bewijs niet leveren, waarmee ik mij een poos gevleid had, dat Moded en zijn naamgenoot, de kapelaan van St Michiel, twee verschillende personen zijn. Maar dat dit *in elk* geval hoogst waarschijnlijk is, meen ik toch te hebben aangetoond. Laat mij nog ten overvloede opmerken dat, indien Moded waarlijk in 1568 in een zoo dreigend levensgevaar had verkeerd, als wij thans te weten zijn gekomen dat zijn naamgenoot geloopen heeft, het wel een raadsel zou mogen heeten, waarom hij zelf daarvan later nooit gewag heeft gemaakt en ook geen enkel schrijver het van hem heeft vermeld. Het was toch geen gebeurtenis in zijn leven, om zoo maar onopgemerkt voorbij te worden gegaan. Is het niet veel waarschijnlijker, dat de gevangene van Juni 1568 een neef, een oomszoon, van hem geweest zal zijn, die, hoewel bedeesder, dezelfde richting in de godgeleerdheid volgde als hij?

Van dezen zullen wij dan ook te verstaan hebben, hetgeen tot nog toe insgelijks aan Moded werd toegeschreven, de bestraffing in 1557 van Heer Herman Strijcker door Schepenen en Raden van Zwol, wegens het toedienen van het heilige sacrament sub utraque specie. Die zich hieraan schuldig had gemaakt, was blijkbaar een priester en bezitter van een vicarie, evenals de vervolgde van

1568 [1]). En dat Moded ooit een vicarie in zijn vaderstad zou bezeten hebben, daarvoor bestaat geen andere grond van vermoeden dan juist dit, alleen wegens den naam op hem toegepaste, bericht [2]). In de korte schets van zijn levensloop, die hij zelf in zijn „Apologie" van 1567 ons geeft, zegt hij wel dat Zwol zijn vaderstad was en dat hij daaruit om de razerij der vijanden Gods was geweken (blz. 30); maar dat hij er nog altijd kapelaan was, toen hij dit schreef, en er een vicarie bezat, en dat hij er tien jaren te voren om kerkelijke zaken in geschil had gelegen met Schepenen en Raden, daarop doelt hij geenszins. Mocht men meenen dat hij dit naliet om redenen van voorzichtigheid en eigenbelang, hoe zal men dan verklaren dat hij zonder noodzaak wel vermeldde, dat hij Zwollenaar van geboorte, en om het geloof van daar uitgeweken was? Het een moest zijn vijanden noodzakelijk op het spoor van het ander brengen. De waarheid schijnt te zijn, dat hij te Zwol nooit een kerkelijke bediening heeft bekleed, en dat al wat het tegendeel schijnt aan te duiden, te verstaan is van een neef en naamgenoot.

Stellen wij dat alles ter zijde, dan houden wij uit den vroegeren levensloop van Moded de volgende feiten over.

Den 16den Mei 1550 werd hij te Keulen bij de philosophische faculteit (Facultas Artium) ingeschreven en in de Bursa Cucana gehuisvest, behaalde aldaar in 1553 den graad van Magister Artium en werd 1 Juli 1555 Lector van het Gymnasium Cucanum of Tricoronatum, dat aan de Bursa behoorde. In die waardigheid bleef hij echter slechts kort. Jacob Leich, die aan het hoofd van het Gymnasium stond, werd reeds het volgende jaar om zijn naar

---

1) In 1560 was Heer Herman Strijcker „vicarius et possessor altaris beatmae Mariae et Sarum Agnetis Catharinae Caeciliae et ōium aliarum Virginum in Parrochiali Ecclesia Si Michaelis Zwollenis", volgens verplichtende mededeeling van den Eerw. heer Velthuysen, kapelaan te Kampen.

2) Het is uitgegeven in de *Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel*, V, blz. 66. Vgl. echter ook Van Hattum, aangeh. boek, II, blz. 430.

ketterij riekende gevoelens afgezet, en door meerdere professoren, ook door Moded, vrijwillig gevolgd[1]. In zijn Apologie van 1567 getuigt deze, dat hij op dat tijdstip nog maar „een halve ketter" was.

Terwijl hij als Lector aan het Gymnasium verkeerde, had hij vergeefsche poging gedaan om te Zutfen tot Rector van de Latijnsche school beroepen te worden, blijkens een brief van zijn hand van 15 November 1554, in het Zutfensche archief bewaard en afgedrukt door den heer Brutel de la Rivière, blz. 9—11 van zijn proefschrift.

In welk jaar hij te Zwol wegens zijn gevoelens in moeilijkheid geraakt is, zoodat hij van daar de wijk nam, gelijk hij in zijn Apologie zonder opgaaf van tijd verhaalt, laat zich tot nog toe slechts gissen. Misschien kort na zijn vertrek uit Keulen.

Tusschen het jaar '58 en '59 heeft hij, insgelijks volgens zijn zeggen in de Apologie, te Copenhagen een weinig tijds geresideerd. Maar voordat hij daarheen vertrok, was hem iets bijzonder gewichtigs te Utrecht overkomen. Als wij den tekst der Apologie, gelijk hij geïnterpungeerd staat, voor juist hielden, zouden wij die gebeurtenis tot het jaar 1559 moeten brengen; maar de interpunctie is stellig verkeerd; „Anno LIX" behoort nog tot den voorafgaanden zin, en de nieuwe zin begint met: „Ontrent anderhalf iaer te voren tot Wtrecht". Dit wordt reeds door den zinbouw aan de hand gedaan, en afdoende bewezen door de omstandigheid dat Sonnius, die in het geval een rol speelt, den 25sten Maart 1558 uit Utrecht voorgoed vertrokken en naar Rome, als afgevaardigde des konings, op reis gegaan is. Het gebeurde verhaalt hij aldus: „Ontrent anderhalf iaer te voren tot Wtrecht ghevanghen zijnde door verraderie van twee Jesuwijtersche vrouwen int reysen,

1) Dit een en ander is uit echte bescheiden door Dr. Krafft bekend gemaakt (een poos nadat de heer Brutel de la Rivière geschreven had) in de hier te lande weinig bekende *Theologische Arbeiten aus dem rheinischen wissenschaftlichen Prediger-Verein*, IV, S. 122, en daaruit voor het grootste gedeelte overgedrukt door Dr. Sepp in zijn *Polemische en Irenische Theologie*, blz. 105.

heb ick vrijmoedelijck voor allen gehandelt ende opentlijck den ganschen bras des Pausdoms versaket, also dat Sonnius met zijne consoorten achter ghebleven zijn met mij te spreken, hoewel het mij van des Coninchlycke Maiesteits wege bij den Commissarissen ende Procureur generael belovet was. De Heere heeft mij door wonderlicke middelen wtgeholpen, also dat ick oock van daer gevloden ben". — Waarschijnlijk is hij terstond daarop, om goede redenen gelijk wij zien, naar buitenslands, naar Denemarken, gevlucht. Bij zijn terugkeer, in 1559, werd hij weer te Zwol of in die buurt opgemerkt en vervolgd. Hij zegt, altijd in zijn Apologie, hiervan: „Oock eenmael, als sij mij in handen hadden door de begheerte van den Graave van Arenberch, die mij begheerde levendich oft doot te hebben, (ben ik) ontloopen, Anno LIX".

Van dien tijd af heeft hij zich bij voorkeur te Antwerpen, in Brabant en in Vlaanderen opgehouden en op een aantal plaatsen in het geheim gepreekt. Hij wordt gezegd meegewerkt te hebben aan het opstellen van de „Confession de Foy", in 1561 voor het eerst verbreid. In 1562 of daaromstreeks moet hij een synode hebben bijgewoond, waarvan een belangrijk bericht voorkomt in de „Werken der Marnix-Vereeniging" [1]). Een en ander heeft de heer Brutel de la Rivière nauwkeurig geboekt. Sedert hij schreef is buitendien nog dit aan den dag gekomen, dat Moded ook meermalen op het huis te Batenburg geherbergd is en daar voor de Vrouwe en haar vermaarde zonen gepredikt heeft [2]). Toen het jaar 1566 aanbrak, was hij tijdelijk te Genève. Zeker is hij op het eerste hooren van hetgeen er in Nederland op kerkelijk en politiek gebied gaande was, in allerijl derwaarts gereisd. Welk een bedrijvig deel hij aan de gebeurtenissen van dat verdere jaar genomen heeft, is wereldbekend.

Het bovenstaande was reeds ter perse, toen ik door de

---

1) Serie I, Deel I, blz. 268.

2) Zie de *Correspondance de Granvelle*, I, p. 91, 92, 671, 673.

goedheid van den Eerw. Heer Velthuysen een afschrift ter inzage ontving van den brief van 1560, dien ik op blz. 340 aant. 1 aanhaal. Dat stuk brengt het vermoeden, door mij geopperd, tot gewenschte zekerheid, en bewijst dat de kapelaan-vicaris Strijcker onmogelijk dezelfde kan zijn als Moded. Immers er blijkt uit, dat de vicaris toentertijd vergiffenis van zijn kerkelijke overheid verworven had en door haar in het genot van zijn vicarie werd gehandhaafd. De Officiaal van den Proost en Aartsdiaken van S[t] Lebuinus te Deventer verbiedt namelijk bij dien brief, van Maandag 4 Maart 1560, dat men hem, Heer Strijcker, die „vir eruditus et discretus" genoemd wordt, in het innen zijner inkomsten verhinderen zal: „ne se intromittant percipiendis fructibus supradictae vicariae et eorum perceptionem praefato magistro Hermanno Strijcker impediant". Nu zagen wij, dat stellig vóór dit jaar, en hoogstwaarschijnlijk reeds sedert 1557, Moded zich te Utrecht openlijk als ketter had verklaard en de straf, die hem daarvoor wachtte, slechts door de vlucht ontgaan was. Is het denkbaar, dat zoo iemand door den Officiaal te Deventer in bescherming zou zijn genomen? — Even krachtig spreekt in denzelfden geest een andere brief, mij ter zelfder tijd door den heer Velthuysen bezorgd. Hij is uit Utrecht geschreven door den Vicaris Jacobus Wten Eng den 10den Januari 1558, dus juist op den tijd, toen daar ter stede Moded (indien althans mijn verbetering van de interpunctie in de Apologie wordt aangenomen) gevangen zat en verhoord werd, en die brief is gericht aan „circumspecto et provido Domino Hermanno Strijcker", en handelt over zijn misslag, om het heilige sacrament onder beide gedaanten uit te deelen, op vriendelijk bestraffenden toon. Dat de vicaris zich van het vergrijp heeft weten te verontschuldigen, vergiffenis heeft bekomen en twee jaren later weer in het bezit zijner vicarie was, hebben wij vernomen. Ondertusschen zwierf Moded als gereformeerd predikant in Denemarken en in Nederland rond. Aan beider identiteit zal na dit alles wel niemand meer gelooven.

MIDDELEEUWSCHE KLOOSTERREGELS,

UITGEGEVEN DOOR

Dr. J. H. GALLÉE.

II.

HET BOEK DER STATUTEN VAN HET KLOOSTER BETHLEHEM BIJ HOORN.

(1 *b*) Hier beghint dat prologus in t boeck der statuten onses huyses te Bethlehem buijte Hoern [1]).

(2 *a*) Want den susteren na den gebaden [2]) der regulen gebaden wort een hert ende een siel to hebben in den heer, als in den beghyn der heiligher kercken der menichvoldicheit der gheloevigher was een herte ende siele in Gade, ende alle dinghe weren hem ghemeyn. Daerom ist recht ende behoerlick dat die gheen, die onder eenre regulen leven ende onder gheloeften eenre professie, dat sie oeck ghelyck syn in bewaringe der

---

1) Met rooden inkt. De woorden „te Bethlehem buijte Hoern'' zijn van andere hand.

2) Voor den met het dialect onbekenden lezer zij opgemerkt, dat *a* dikwijls geschreven staat voor *o* in open lettergreep, vgl. mijn Geldersch-Overijsselsch Wdbk. p. XII; dus staat *gebaden* voor *geboden*, *apenbaer* voor *openbaar*, *bevalen* voor *bevolen*, *Gade* voor *Gode*.

oerden, op dat die eenheit, die men van binnen sal holden in den herte, bewyse ende voede die ghelycheit, die van buten geholden wort in den seden. Welck dat men mach alsoe te vollencomeliker holden, ist dat die dinghen gescreven syn, die men doen sal, ende hem allen die scryft apenbaert wol dat men doen sal. Ende datt et nyet gheorloft en is yemant myt synen wille yet te verwanderen, off yet te doen buten raet der visitoers, op dat men niet allentelen af en trecke, wert dat men versuemde cleyne dinghen. Beholtelick oec der goeder loveliker ghewoenten dys huyses, die teghens die oerde niet en syn, niet achter te laten, al en syn sie hier niet al bescreven.

Nochtant moeghen rectoir ende priorynne dispensieren redelick in dinghen, die hoeren tot lichaemlicker noetdruft (2 *b*) off oefnynge, alst dienen mach. Soe mach die mater der susteren noetdruft, oefeninck, observancien aensien ende pynen oer als een trouwe scaffenerster alle dinge te scicken na der regel ende statuten, als sie siet dat een yghelick dienen mach. Ten waer dat die visitoers off die rectoir van sommighen anders ordinerde.

Die mater sal oec ghebruken dispensieringe als ander susteren. Mer heft yemant noet dat men oer vermynre lange of cort die strengicheit der ghemeynre insettinge, soe sal sy myt orloff der mater oer noet in capittel voir die susteren den oversten apenbaeren ende sal soe van hem ontfermherticheit soeken. Ende op dat wy den susteren versien moeghen van eendrachticheit, vrede ende vordering, soe willen wy ende verclaren dat dese teghenwoordighe statuten hem niet en sullen verbinden tot sunden off scholt mer tot penen, dat is, ofter yemant teghens dede niet en valt in dootsunden off verbonden sy tot enyghen pinen des veghevuers, mer alleen tot lichamliker ende tytliker penen ende penitencie, die daer op ghesat wort van den oversten. Ten waer dat yemant ut versmadenisse of quaden wille daerteghen dede, of die penitencie ende pene der oversten niet en achte. Of dat die overtredinck in hoer selver sunde (3 *a*) weer, doetlick off ghenedich [1]). Ende op dat ment te gheringher mach vynden ende lichtelicker ter memorien bevelen die dinghen, die in desen statuten begrepen syn, soe wort dit werck in vieren ghedeelt.

---

1) Nederlandsche vertaling van „venialis". De zonden worden verdeeld in „peccata mortalia" en „peccata venialia".

Dat ierste deel helt van dien dinghen, die behoeren totter visitacie. Ende van kiesinge ende confirmieringe der mater.

Dat ander deel holt van den officien, die sonderlingen personen bevalen syn.

Dat derde deel holt in van ghemeynre bewaringe, die hem allen aenghaen.

Dat vierde deel van den susteren, die uut ghaen moegen, ende van den ghenen, die noch niet gecleet en syn ter oerden.

Ende alle dinghen, die niet begrepen en syn in enich van desen vieren, werden gelaten in den willen der visitoers ende rectoirs. Ende om datter niet versuempt en werde overmits verghetenheit, soe bevelt men den susteren strengelick, dat men iairlics, als by der tijt der visitacien is, voer dat convent lesen dat ierste capittel des iersten deels.

Ende dat ander capittel des selven deels salmen lesen den susteren, als die mater te kiesen is. Mer die ander drie delen salmen lesen den susteren ter tafelen of op die spincamer, des iaers seswerf of sevenwerf, op tyden alsmen ledichs is (3 *b*) van hoechtyden. Ende alsmen verneempt dat sommige punten quellick gheholden werden, die sal men sprekende tractieren mitten rectoir, woe men die dingen sal ende mach bieteren ende holden. Ende ist datter gheen betering na en volget, ende is die mater die saeck, soe sal sie heymelick vermanen die ondermater, dat sie oer daer af beter. Duet sy is niet, men salt seggen den rectoir.

Syn die ander susteren schuldich, soe sal ment der mater seggen. Batet nyet, sal ment den rectoir seggen. Hoirt men den rectoir noch mater niet, sal ment in der naester visitacie den visitoers seggen. Mer op dat deser dinge voirscreven gheen noet en sy, als over yemant myt reden te claghen, soe begheren wy dat elcke suster die ander pyne voirteghaen in doechden ende in allen goeden observancien, opdat dyt convent altoes voertgae ende bloye in doechden ende in goeden seden. Dat woel gescheiden sal, ist dat sie sych oefenen vlitelick in drien punten.

Dat ierste is gelatenheit onder oeren oversten vlitelick waer to nemen, dat sie oeren rectoir ende priorynne, die boven hem syn ende hoerre alre last dragen, devoetlick ende haestelick onderdanich syn, to doen dat sye hem ghebeiden [1]), ende laeten dat hem verbaden wort. Niet alleen van buten in den wercken

---

1) Gebieden.

(4 *a*) onderdanich te sien, mer oec van bynnen, als Bernardus seet, een guet voelen van om te hebben, toe scouwen boven al dinck den oversten lastich te syn, noch oec niet willen te lyden dat om yemant moylick off smelick of onghehoersam wesen solt. Dat ander is mynlicheit onder malcanderen, malcanders crancheit der lichamen off der seden suetelick tondervanden, sonder mysnoeghen ende uutneemen der personen.

Aldus leert ons lieve here die kinderkins: hebt onderlinge mynde. Dit gebiede ick u, secht hy, dat ghy malcanderen lief hebben sult. Item, dit is myn ghebot dat ghy malcanderen lief hebben sult. Item, een nye ghebot gheef ic u: dat ghy malcanderen lief hebben sult.

Dat derde is vliticheit totten dienste Gods in oefeninck der doechden ende neernsticheit totten hantwerck van buten nader ghehoersamheit, altoes voir sich te setten waer to dat sye ghecomen syn.

Hier eyndet dat prologus. FINIS.

Hier beghint dat iersten deel van den statuten. Van der visitacie ca. primum. Van den kiesen ende setten der priorynne capit. II^m^.

Van der visitacie [1]. Caput primum.

(4 *b*) In den naem der heiligher ende onverscheidenre drivoldicheit, om den staet ons huyses te holden in der heiligher religien ende devocien, soe sal men die visitacie doen van jair to jair na onsen privilegien ende fundacie. Als dan die susteren to samen syn ende dat gebet gedaen is, dat inden gemeyne capittel pleech to geschien, als bescreven is in t naeste capittel van kiesinge der priorynne, soe doen die visitoers, dunct om guet, ene [2]) vermanynghe om te holden onse opsat van gehoersamheit ende reverencie totten oversten. Als dan gelesen is die forme der visitacie, soe gebieden sy van gods weghen ende ons ghenedighen heren van Utrecht, dat sy claerlike seggen van den oversten, van malcanderen, ende van all den staet des huyses, dair hem aff gevraecht wort, of betering werdich dunct,

---

1) Over de kloostervisitatie zie Dr. J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utr. 1876, dl. II, blz. 95 vv. en elders.

2) Hs.: ende.

al en vraecht men hem niet. Ende dat niet te laten van mynnen of haete of vrese van nyemant, opdat sy niet en vallen in swaer disciplyn [1]) der oerden myt swaren periculen oerre sielen. Nochtant sullen sie niemant opleggen apenbaerlick of in t convent enyghe misdaet, diemen niet bewysen en mach: opdat die pene niet en valle op die gheen dies niet bewysen en connen, die diegheen hebben solde, die beschuldighet was, worde die schuldigh gevonden.

Dit selve (5 *a*) sullen die rectoir ende die priorynne hem ghebieden van hoerre machte. Die visitierres, dunct hem goet in swaeren saeken, ghebieden op die pene des bans ende eyschen enen eyt om volcomeliker ende sekerliker die waerheit te apenbaeren ende te weten. Men mach oeck werlike lude nemen te tughe, syn sie geloeflick, beide teghens die priorynne of susteren, ist dat men van den convents personen niet en mach prueven ende men pruevinghe behoeft.

Mer die visitierres en sullen niet lichtelick gheloven allen gheesten, noch en sullen nyemant uut suspicien alleen ordelen. Ende bysonder dengenen, diet schoen uutsetten kunnen, ende wys syn in oeren oghen, ende turbiert, ende uut passien meer spreken dan uut goddiensticheit; dese streylen om selver ende syn strenghe ende ongenadich op een ander.

Als dat ghebot gedaen is ende die carthe gelesen van der laester visitacie voir hem allen, als die visitoers gaen van der camer, bliven alle die susteren by malcanderen, hent sye uutter weer [2]) syn. Meer die priorynne ende suppriorynne met tween van den olden ghaen myt hem ende brenghen sye voir die slot doere, ende gaen den een yghelick op hoer werck. Ende dan vraghen die visitoers neernstlick [3]) over syde van enen yegelick voir dat ghetralyde vinster ende bedect die dinghe, die te vraghen syn.

(5 *b*) Item, ierst ondervraghen sy neernstelick van enen yghelicken of die priorynne enyghe voirwerden mitten susteren gemaect heft, ontsiende die visitacie. Heft men enyghe gemaect, die brect men, ende die priorynne sal syn uut hoeren stoel viertich daghe ende derven dat heilighe sacrament. Sie sullen neernstelick onderwynden of die voirleden visitacie wael gehelden

1) Strafoefening. Men spreekt bijv. van „poenitentiae disciplina", om het samenstel aan te duiden van de tuchtmiddelen der kerkelijke boete.

2) d. i. uit het huis; zie Mnd. Wdb. i. v.

3) Hs.: neerntlick.

is. Ende die sie schuldich vynden, et sy priorynne of ondersaete, sal men corrigeren als onghehoersamen den visitoers ende Gade.

Oeck neernstelick ende sorchvoldelick soe ondersoeken sie sonder enich smeyken, dat somtyt bewesen wort tot verderfenis ende omkier der oerden, van der versumenisse der priorynne; oeck of sie corrigiert die gebreken, of sye yet van enyghen manspersonen suspect is; Of sie in spreken myt werliken luden oer eersamlike ende stichtelike hebbe; Of sye guet exempel gheve den susteren in die kerke te comen, in abstinencien ende in anderen observancie der oerden; Of sie die statuten des huyses doet holden, want by oerre neernsticheit ende goddiensticheit soe blyft die oerde, of sie vergaet by oerre versumenisse; Of sie vlitelick berispet die dinge, die onordenierlicke geschien, sonder uutnemen der personen ende corrigiert. Daerna vraecht men na den vrede des huyses onder malcanderen. Ende seggen (6 *a*) sie dat sie niet tevreden en syn, soe ondersuect men die sake. Ende als men die bekent, soe corrigiert men die wytlick [1]), die gheen die schuldich syn. Men vraecht woe sich die susteren hebben in bewaringe der oerden. Als in: niet eygens to hebben; In silencium te holden; In behuetheit to ongeliken personen ende voir den vinsteren; In gehoersamheit totten rectoir ende prioryssen; Ende dien reverencie to bewysen ende oec malcanderen; Of sie yet kebbelen onder malcanderen ende verwytlick syn myt woerden; In comen to kercken, ende te doen den godliken dienst; In abstinencien; In spreken myt malcanderen ende mitten gesien ende gasten; Off sye oeck altoes tughesusteren by om hebben; Of sie myt werliken luden of myt eymant anders eersame stichtighe callinge hebben, alst behoerlick is; Of sy mit mannen hemelicke plegen te spreken; Of sy my(t) eymant, wie sie syn, gelyck of ongelick, hemelick gheselscap hebben.

Voert sal men sorchvoldeliken vragen of sie curioesheit ende synlicheit scouwen, of sy achterclap ende murmuracie vlien, of sy in den capittel behoerlick oer gebreken belyen, of sy sachtmoedich syn ende oetmoedich inder berispinge ende correctien.

Om te weren den staet der tytliker dinghen.

Soe sal men ondersueken oft huys beswaert is myt (6 *b*) scholt ende woe vele; ende of sy yemans dingen op gelove to

---

1) Boven, blz. 254: legitime.

bewaeren hebben ghenomen. Wort dat huys belast mit scholt ende gheen redelicke saeck en is, die die mater of procuratersche ontschuldiget, soe komet die misdaet op om.

Die visitieres sullen van veers ondersoeken die dinge, die hem gesacht werden ende men niet prueven en mach, mer nochtant niet te nomen die persoen, mer ondersuekende van den gebreken, oft men mochte ende solde int apenbaer prueven dat heymelick is. Als dat ondersueken ghedaen is, is daer yet gesecht van der priorynnen of van yemant anders, dat beteringe of correctie wert is, soe vraechmen oversyde heymelick der gheenre, die beschuldicht is, oft waer is dat men van oer secht. Ende na dat syt belyt of mit getugen verwonnen wort [1], missaect syt, soe wert sie na wille der visitierres gecorrigiert. Ende die met voerraet verswyghen alfulcke dingen ende swaer saken, die men den visitierres apenbaeren solde, die en sal die rector niet absolveren, sie en hebben daghe lanck abstinencie ghedaen te bier ende te broede, of anders, wat den rectoir guet duncken sal of heymelick waer.

Die visitoers sulle oec heymelick alle dinge, die om gesecht werden, holden, alleen to seggen dair ment seggen sal ende beteren. Sie sullen oeck (7 *a*) ghebieden strenglick allen susteren, dat sie nyemant apenbaeren sullen enyge heymelike dinge dan alleen dat apenbaer is pruvelick, soe veel alst noet is. Want neymant sal apenbaerlick ghemerct werden sonder claer sake dan in dien dingen, die apenbaer syn of voir vele susteren kundich.

Als dese dingen geschiet syn, dan sal men die susteren te samen laten comen in 't capittelhuys, ende een yghelick sal bliven op hoer stede, daert oer boert int capittel. Ende dan sullen die visitieres roepen die susteren ende seggen hem, waer sie gebreeclick in geweest hebben ende sullen hem penitencie setten ende disciplinen na groetheit der gebreken.

Ten iersten sullen sy comen, die ghene capittulaers en syn, ende als sie hoer deel en wech hebben soe gaen die uut.

Ende dan roepen sie die andere, beghynnende van der mater. Hoer gebreken of versumenisse, die wenich susteren weten, die en sal men nyet lichtelick int apenbaer hoer seggen mer heymelick. Ende als sie venie neemt, dael vallende, om hoer reverencie, soe staet dat convent hent [2]) hoer die visitiers hetten

---

1) Waarschijnlijk is hier iets overgeslagen.

2) Hs.: hen. Hent = totdat.

opstaen. Men bevelt oec der priorynne strengelic dat sy nyemant, die yet teghen hoer gesecht heft, en onttrecke die gewoentlike goedertierenheit, die sie den anderen int ghemeyn bewyst, of om siecte of tederheit tot enyger (7 *b*) tyt bewyse wrake. Ende niet te myn beveelt men al den susteren, dat sie ghenen susteren moyelick noch verwytelick wesen sullen in ghenen tyden, die van hem wat gesecht moeghen hebben.

Na der visitacie sullen die visitieren, als hem guet ende noet dunct wesen, die merckelixste gebreken in eenen brieff of carte bescriven ende daer laten. Ende die sal men voert ghemeyn convent binnen iaers vierwerf doen lesen; als: op elken vrydaghe voir die vier principael hochtyden, of anders alst convent best byeen is, ende der naester visitacie.

Die visitierres sullen nauwe to sien, wanneer sy visitieren, dat sy in den huyse vrede achterlaten, beheltelick correctie ende discipline der oerden. Ende dat sy hoer macht den oversten laten, die daer bliven.

Die visitierres en sullen oec niet nemen van den susteren gaven, die hem gebaden werden, noch eysschen, wanneer sy visitieren, die hem niet gebaden en warden, noch doer om selver, noch doer een ander, in ghenen schyne. Sie en sullen oec niet eysschen gheestlike waldaden.

Ende, want in veel sprekens die sunde niet onbrect, als sy oer visitacie sluten, seggen sy mytten convente »Confiteor", als men plecht te doen na gewoenten. Weert dat die visitieres enyghe kost hadden gedaen om der visitacie wyl, sal men guetlick betalen, mer anders niet.

(8 *a*) Van kiesen ende insettinge der priorynne. Capit. secundum.

Als gevalt dat die priorynne of mater gestorven is ende begraven of afgheset of oeren dienst overghegeven heeft, soe sal men die susteren to samen roepen ende seggen hem, dat sie drie daghe sullen vasten. Ten waer datter bynnen quemen hochtyden van IX lexen te holden of die Paeschweke. Oft ten waer dat die rectoir voir vasten anders wat satte. Ende dat sy totter tijt, tot dat sy die priorynne hebben, alle dagen na der metten ende na der vesper hoer gebet voir hoer sullen doen. Als dat sy lesen sullen myt ynnicheit den psalm »Ad te levavi" liggende op die forme myt »Kyrie eleison, Criste, Kyrie eleison", »Pater noster" et »Ne nos", »Salvas fac

ancillas tuas", »Deus meus sperantes in te", »Mitte nobis auxilium de sancto Et de Syon tuere nos", »Nichil proficiat inimicus in nobis", »Domine Deus virtutum converte nos Et ostende faciem tuam et salvi erimus", »Domine exaudi orationem meam Et da", Oremus. Collecta [1]). Pretende Domine famulabus tuis dexteram celestis auxilii, ut te toto corde requirant et que digne postulant assequantur. Actiones nostras quesumus Domine et aspirando preveni et adjuvando prosequere, ut cuncta nostra operatio et a te semper incipiat et per te cepta finiantur. Per Christum Dominum nostrum." Amen.

(8 *b*) Item, dese kiesinge sal geschien bynnen veirtich daghen van allen susteren die kiesen moeghen. Want die to banne waer of dier oer stemme ghenomen weer mach niet kiesen, noch sie en mach niet gecoren werden. Wanneer men kiesen sal, soe sal die rectoir die ierste stemme hebben int kiesen ende daerna sal hy mytten confirmeres die begerte der susteren ondersueken. Het is to weten die gheen professie ghedaen en hebben, die melaetsch sijn, apenbaer sunderschen, al sijn sie oec absolviert van alre disciplinen, hoer stemme waer hem apenbaerlick weder gegheven, verbanden, suspense of interdicte en sullen niet kiesen; noch men sal se mitten anderen niet laten comen ter kiesinge. Oeck gheen nonne en sal men laten totter kiesinge, sie en sy twelf jaer olt ende hebben professie ghedaen heymelick of apenbaer. Oeck sal nyemant ter kiesinge comen, die van der oerden verloepen is, of anders apenbaerlick sundich gheweest heft, die en sal men voertan in priorynne niet kiesen. Of die quade overdracht teghens oversten wilneer [2]) gemaect hebben, die niet kiesen en moeghen, noch men saller niet kiesen. Doet men anders myt ten selven, salt te niet wesen ende ydel. Gheen suster en sal oeck ghemaect werden priorynne, hent sye vervult hebbe oer dertichste jaer ende hebbe apenbaerlick professie ghedaen (9 *a*) na der oerden, ende hebbe drie jaer lanck ten mynsten loeflyck ende doechlick in den convent ghewoent, ten waer sake dat noetdrufticheit daerto dwonge. In den daghe der kiesinge salme die visitoers to samen comen laten ende ten iersten misse doen van den helligen gheest. Daerna, als die misse uut is, comen die visitoers toe

---

1) In het Hs. volgt „collecta" achter „dexteram". De „P" van „pretende" is ter illuminatie opengelaten.

2) wilneer = weleer.

samen int capittelhuys totten susteren mitten rectoir ende lesen den psalm »Ad te levavi" etc. mitten preces ende ghebeden voirsecht. Ende als de oldeste visitoer gesecht heft »Benedicite", soe duet hy een vermanynge, duncket hem guet. Daerna gebieden die visitoirs van beveel ende machte onses heren van Utrecht na vermoeghen onser privilegien, dat sye na Gaede, als sie best moeghen, soelen kiesen die men vermoet, alsoe voel als menschelike crancheit verhenget, werdich ende genoech te wesen van leven ende olderdom totter officie der priorynne. Nummer sal men kiesen myt enygher schalker behendicheit of dwange enygher personen, mer alleen diet convent na den meesten stemmen ende besten rade gheoerdelt heft ghecaeren te werden. In deser kiesinge sal men holden die settinge des gemeynen raids van Lateranen des lesten, welck hijr navolget van woerden to woerden, soeveil als hijr noet is.

Ghenoemen vut den decret: Woe men die priorynne kiesen sal na den rechten. Ex consilio Lateranensi, ultimo etc. 1).

(9 *b*) Opdat die gripende wolff niet aen en ghae des Heren cudde, of opdat die kerke of cloester, dat sijn prelaet of overste quijt is of verlaren heft, niet en lide al te groete scaede om gebreck sijns herden (want wy hierin te moete willen gaen den anxste ende sorghe der sielen ende voirsijn willen nůtticheit der kerken), soe setten wy in, dat gheen kerke of cloester sonder prelaet wesen sal boven drie maent. Ende waer dat sake dat bynnen dijr voirnoemder tijt niet een overste ghecoeren en worde, soe sullen diegheen, die daer kiesen solde op die tijt, verliesen ende quijt wesen hoer recht ende macht to kiesen, ten weer, dat onscholt hadden om redeliken saecken. Ende die prelaet, die daer naest ghelegen is van der selver oerde ende capittel, die sal dan dair een overste kiesen. Mer diegheen, dair alsoe opcompt die macht te kiesen, die sie dat hy God voir oghen hebbe ende niet en vertrecke voerder dan bynnen drie maenden, myt rade syns capittels ende ander wyse manne, te scicken enen bequamen persoen uut derselver kerken, of van den selven cloester, of uut een ander cloester, weer dat sake dat men daer geen bequaem persoen vynden en conde, die daer nutte to weer, is dat hy ontghaen wyl die wrake ende correctie des gheestliken 2) rechtes. Ende want om mennygherhande

---

1) Vgl. boven, blz. 260, aanm. 1.
2) Hs.: gheestliliken.

manieren van kiesen, die die sommighen pynnen te vynden, mennich (10 *a*) hinder coempt ende groete last ende scaede aenstaende sijn dien cloester, dat sonder prelaet is, soe insette wy, als wanneer men enen kiesen sal ende sie alle dair teghenwordich sijn, die dair sullen ende willen ende gadelick moeghen bywesen, dat men dair drie ghetrouwe van dien selven convent uutneme, die neernsteliken ondersoeken ende hooren sullen die wille ende goetduncken van hem allen ende van enen ygheliken bysonderlinge int heymelick ende scriven dat. Ende dat sie gescreven hebben, dat sullen sie sonder merren onder die ghemeente apenbaeren, alsoe dat men dair niet inwerpen en sal enich hinder van enigher appellacie, dat is enich hogher recht te sueken. Ende wanneer men dan die stemme averrekent, dat men denghenen kiese, den al die capittularen of dat meeste ende stemmichste deel des convents ghecoren heft. Of men mach sommighen mannen bevelen ende overgheven die macht te kiesen, die in oerre alre stede dien cloester voirsien sullen om een hierde[1]). Waert datter anders dan hier gescreven is in den tween manieren yemant ghecoeren worde, dat waer al nyet, ten weer datter ene ghemeyn kiesinge van al den conventualen als van ingheven des heilighen gheestes sonder scalcheit gesciede.

Soe wie oeck teghen dese voirscreven manieren hem (10 *b*) onderwynden wolde te kiesen, die verliesen op die tijt oer recht te kiesen. Oeck so verbiede wy mede alle heymelike kiesinge, ende insetten dat, alsoe haestlike als dat kiesen geschyt is, dat men sonder merren feestlike kundighe ende apenbaeren sal. Dit is die sijn van deser materien in dat decretael.

Dat hyr navolget is ghenoemen ut dat seste boeck decretalium[2]), ende spreket sonderlinge van den nonnen, die enen oversten kiesen sullen: Want wy te mael seer begheren nûtticheit ende oirbaer der nonnencloesteren, die dicwil groet hinder ende scade beide in gheestliken ende oec in tijtliken goeden lijden, wanneer dat sye enen oversten kiesen sullen ende daer twydracht ende onvrede onder koempt. Soe insetten wy, alse wanneer dat sye kiesen sullen, dat men ghene nonnen en sal mede laten kiesen, ten sie dat sie professie ghedaen heft. Ende dat men nyemant en kiese in een abdisse of priorynne, tensy

---

1) om een hierde = van een herder.
2) Vgl. boven, blz. 261, aanm. 2.

dat sye over oer dertichste jaer sy, ende dat sye aepelike in dier oerden professie gedaen heft. Ende ist sake dat sie opnemen te kiesen in der manier [1]), als soe waer die meeste stemme op comen van den convent, dat dat een voirganck hebbe. Ende die nonnen dan niet overdraghen en konden, der en worder veel ghecaren, dat is datter vole [2]) gevonden worden, die al stemmen hadden, soe sal men sien ofter (11 *a*) yemant van al denghenen, die daer ghecaeren worden, die twedeel van al den stemmen gecregen heft. Ende vint men dat alsoe, ende dat kiesen anders na den rechten al wael gheschiet ende ghedaen is, ende die overste, die tot dier kiesingen gheroepen of ghebeden is, alle dinck, dat daer to hoert, wael ondersocht ende anghemerket heft, soe sal men dat vestighen ende vastmaken sonder enyghe uutnemynge of wederseggen of oec appellacie, dat is enych ander of hoegher rechte te versueken van yemant van der ander parthye, die anders yemant ghecoeren hebben. Mer weer dat sake, datter alsoe ghecaeren weer, dat die twe deel van den convent op nyemant gevallen en weer, soe mochten die nonnen, die niet ghecaeren en hadden die die meeste stemmen hadde, oer stemmen verwanderen, weert dat sie daer willich to waren, ende kiesen noch die ghene, die die meeste stemmen ierst hadde. Ende dat moet men wael doen, al waert oeck dat die ierste kyesinge al ghekundicht weer. Mer dit sal men doen rechtevoert, eer men tot enighen anderen wercken ghaet, sonder arghelist. Ende ghevielt dan datter soevele stemmen dergheenre, die die niet ghecaeren en hadden, mitten iersten, die yrst die meeste stemme hadde, tot dat ghetal queme der iersten, die die meeste stemmen hadde, dat sie dat twedeel hadden vanden convente, soe sal men dat vestighen (11 *b*) ende vast maken, gheliker wys als of sie mitten ijrsten dat twedeel hadde ghehat. Mer waert sake datter yemant van den nonnen waer, nadat dese kiesinge aldus op enen gecomen waer, alse gesecht is, die yet sunderlings wolde seggen of wroghen van denghenen, die ghecoeren ende ghevestighet weer, daer men sie wederom ofsetten solde van hoeren dienste, dier sal men dat wael gunnen ende laten seggen. Waert oec dat die nonnen, die mitten iersten anders yemant ghecoeren hadden dan die die meeste stemmen hadden, hoer stemmen nyet gheven en wolden den-

---

1) per formam scrutinii; vgl boven, blz. 261.
2) vole = vele.

ghenen, die die meeste stemmen ierst had, of oec mede al vielen sy myt hoeren stemmen op die die meeste stemmen hadde, dat nochtant hoerre soevele niet en waer, dat sie dat twedeel van den convent maken mochten, soe sal diegheen, die dair die overste is, gheropen totter kiesinge, wyslike ende wael ondersueken op enighe wedersprake of claege der andere,] die die yrste niet kiesen ende wolden, isset anders dat sie yet wederspraken hebben. Ende dit ondersueken sal oec mede geschien in anderen dinghen, die daerto hoeren sonder onlede van rechten, eer dat men dat kiesen vastmake. Alsoe nochtant dat diegheen, die ierste die meeste stemmen hadde, hier en bynnen sal sorghe draghen ende dienen vryelick in gheestliken ende tijtliken dingen des cloesters, behalven dat sie van al des cloesters (12 *a*) goede niet myt allen en moet vervreemden, noch dat sie yemant aennemen en moet nonne te maken. Mer waer dat sake, dat yemant van den nonnen ghecoren worde van dat mynste deel van den convent, dat sie myn dan die helfde van den stemmen hadde, dat kiesen en willen wy niet dat enighe cracht hebbe. Ende dat ghene, die alsoe van den mynsten deel van den convent gecaren is, willen wy dat gheen recht dairin en hebben, noch die ander en moeten hoer consent of hoer stemmen in dusdanigher manier daerto niet gheven. Opdat men oec na deser voernoemder forme te lichtliker hier doer raeke, ende opdat men te eer come toe eendrachtigen kiesen, soe besceide wy ende ordinieren dit, dat na datter gecaeren is, ende men oversiet ende rekent wie die meeste stemmen heft, dat men niet aensien en sal wie van denghenen, die mede gecaeren hebben, die meeste mynne hebben, of die meeste sorge schinen te draghen, of die van die meeste verdienste sijn, mer dat men alleen dat getal van den stemmen sette teghen dat getael. Ende weer dat saeke, dat die nonnen wollen voertvaeren in dier manieren alse dat sie bevelen yemant anders voer hem te kiesen, ende wanneer datter alsoe gecoeren waer, datter dan een deel van den convent hem setten wolden teghen dieghenen, die alsoe ghecaeren weer, is dat sake dattet mynste deel (12 *b*) van den convent dat waer, alse gesecht is in die manier te kiesen myt ondersoeken, soe sal men dese kiesinge vestighen, ende dat wederseggen of uutnemynge of oec enich hogher recht te begheren der ander voerseechder nonnen ende mach hier en teghen niet voerderen noch hinderen. Nochtant soe en wort hierin niemant benomen, namels, alster gecoren is, yet te

waer dat sy alle willichtlike daerin consentierden. Want wolder ene niet dat men soe voertginge, dan en dochte die kiesinge niet. Want die wech der ondersuekinge is meest noet.

Die derde forme [1]) is by der inspiracien. Ende sulke vermoet men ondermaect [2]), sie en geschie van alsoe vernoemde ende hoghen persone, daer men lange ghemeenlike gesecht heft dat sie werdich ende nûtte weer totten regimente, beide in gheestliken ende werltliken dingen. Dese kiesinge mach oeck geschien by den weghe compromissi in deser wysen, als dat die, dairt convent in compromittiert, restringiert werden tot sekeren personen, uut welken sye schuldich sijn een te kiesen, of dat sye hemeliken ende van enen yegheliken ondersueken hoerre alle wille, die geholden sijn te kiesen, daert meeste deel des convents in consentiert. Ende dese leeste wech is slicht ende vredelick ende wert den susteren van deser oerden meest gheraeden te kiesen. Mer die visitoers, die totter kiesinge gheropen werden, sullen den richter God voer oghen hebben ende sullen niet om liefte ofte gonste gaen van den weghen Gods. Want als men ghebiet den convente, die die kiesinge sullen doen, dat sie kiesen na Gade, als sy best connen, gheliker wys sullen die visitoers toesien mytten rectoir, dat sy niet overdraghen weetelike in ene onûtte (*sic*) persoen. Mer sien sij dat die kiesinge onordenierlike geschiet, soe hebben sy macht te wederseggen ende te reprobieren.

Als dan die kiesinge na der voersechder formen gheschiet is ende confirmiert, soe wort vluchtes die ghecoerne ende confirmierde van der suppriorynne ende der overster nonnen (15 *a*) in der oerden gheleit in die kerke van den inganck des choers, hier ende daer hoer tonyghende [3]). Als sie prosterniert is, prosternieren hem die sie leyden mitten anderen, wert tijt van prostracien. Mer en ist gheen tijt van prostracien, soe prosterniert hoer alleen die priorynne ende die ander staen. Daerna prosterniert of staende, soe lesen die nonnen den psalm »Ecce quam bonum". Als die psalm gheent is mit »Gloria patri", soe secht men die antiphona »Intret oratio mea in conspectu tuo Domine; elevacio manuum mearum sacrificium vespertinum", »Kyrie eleison, Christe eleison", »Pater noster". Dan secht die visitoer, is hy teghenwordich int choer beneden, anders die

1) Vgl. boven, blz. 264, r. 5 v. b.
2) Boven, blz. 264: subornata.
3) Boven, blz. 264: hinc inde inclinantibus.

suppriorynne, staende by der priorynne, secht »Et ne nos" etc. »Salvam fac ancillam tuam", »Deus meus sperantem in te", »Mitte ei Domine auxilium de sancto et de Syon tuere eam", »Esto ei Domine turris fortitudinis", »A facie inimici", »Domine exaudi orationem meam et clamor me". »Oremus. Collecta: Omnipotens sempiterne Deus, qui facis mirabilia magna solus, pretende super famulam tuam dexteram celestis auxilii, et ut in veritate tibi complaceat, perpetuum ei rorem tue benedictionis infunde."

(15 *b*) Alia collecta: »Deus a quo sancta desideria, recta consilia et justa sunt opera, da famulabus tuis illam quam mundus dare non potest pacem, ut et corda nostra mandatis tuis dedita et hostium sublata formidine tempora sint tua protectione tranquilla. Per Christum Dominum nostrum. Amen."

Daerna die suppriorynne mitter olster suster [1]) heft hoer op ende leyt se in hoeren stoel. Ende als »Pater noster" gesecht is, soe coemen sie int capittelhuys. Daer sal die priorynne laven gehoersamheit den visitoer ende rectoir na inholt der privilegien in teghenwordicheit der visitoers ende des rectoirs in deser formen: Ic suster N. lave gehoersamheit na sunte Augustinus regel ende na statuten onses huyses [2]) u, pater visitoer van wegen ons ghenedighen heren van Utrecht, ende onsen rectoir na vermoeghe onser privilegien. Als dit gheschiet is, soe coempt ierst die suppriorynne of olste suster voer hoer op hoer knyen. Ende die priorynne vraecht: »Gelaefstu gehoersamheit na sunte Augustinus regel ende na statuten ons huyses." Soe antwort sye: »Ic ghelave." Ende desgelick doen die anderen, die in der oerden sijn, die professijt syn na ordinancie in teghenwordicheit des rectoirs. Weert dat in desen huys woenachtich weren clerken, conversen, of donaten, die sullen (16 *a*) laven alleen gehoersamheit den rectoir ende niet der priorynnen. Die susteren al to samen sullen oec daer vlitelick tosien, dat sie onderdaenich sijn oeren rectoir in allen dingen, die hoeren totter regel, statuten of tot anderen eersamen dingen. Item, al dien dach brengen [3]) die susteren to myt blyscappen, ende sie eten twewerf, ten waer gebot vasten der heiliger kerken.

---

1) Boven, blz. 265: cum moniali seniore.
2) Vgl. boven, blz. 265, en zie blz. 241.
3) Hs.: bregen.

Van der mater of priorynne. Cap. primum.

Als die priorynne gecharen ende confirmiert is, soe sullen sie allen die susteren in eren ende reverencien hebben ende gehoersam wesen. Alsoe dat wie by (16 *b*) hoer hene gaet, die sal hoer een luttel mitten hoefde [1]) tonyghen. In wat steden buten den convente die susteren sommighe sitten, uutghenoemen die werkhuyse, ist dat die mater daer coempt, soe sullen sy opstaen hent dat mater sittet of die suster heit sitten. Ende gaet de mater voer by den susteren, soe sullen sie opstaen ende nyghen ende staende bliven thent dat sie voerby ghegaen is. Ende gaet sie voerby dat convent der susteren in den reventer of choer, soe sullen die susteren hoer alleen toenyghen. Ende soe wie der mater wat tolanget of ghevet, die sal hoer tonyghen. Die susteren sullen hem wachten ende nauwe waren, dat sie in der mater teghenwordicheit hem stichtlicken ende eersamliken hebben in woerden, seden ende alle manieren, dat teghens discipline wesen mochte. Ende soe wie dat van den rectoir of mater berispet werden, die sullen terstont vergifnisse bidden op hoer knyen.

Der priorynne of mater hoert wederom to te sien, dat sie mit hoerre goeder wanderinghe hem allen gheve exempel der disciplinen, ende dat sye niet en mysbruyke der macht, die sie ontfangen heft. Mer alsoe veel te meer sal sye hoer bedwyngen in alre disciplinen, als sie onder den susteren nyemant boven hoer en heft, die sie bedwinghe. Want daerom en is sy niet boven ander susteren gheset, (17 *a*) dat sie onder discipline des cloesters niet wesen en sal of niet onderdanich en sal syn. Hoer

1) Hs.: hoef.

cledere en sullen niet anders wesen dan der ander ghemeyn susteren, gelick in verwe, in coestelheit ende in forme ende in grofheid, als gewoentlick is in goeden huysen. Sie sal mede wesen in die ghetyde ende bedinge. Sunderlinghe soe en sal sie niet bliven buten dat capittel der gebreken sonder redelike sake [1]). In den meesten dubbelden festen ende daer boven doet sie alt ambocht, uutghenoemen die vesper, die die rectoir doet. In der primen en completen segt sie »Confiteor", ende na den ghetyden »Fidelium" ende »Adjutorium", ende na complete gheeft sie Benedictie, of doet sies niet, soe verwaert die suppriorynne oer stede in allen dinghen.

Na completen [2]) ende voer primen sal sie hoer pynen silencium te holden. Sie sal hoer oec hueden dat sie niet en spreke in den steden, daer men silencium holdet. Mer sie sal ghaen tot georlofden steden. In den reventer sal sie eten mitten anderen ende als die anderen, ten waer dat hoer crancheit ende siecte anders eyschede. Der mater hoert oeck toe, die almisse ende waeldaden den convent te kundighen ende ghebede te bevelen. Ist dat siet verghetet, salt hoer die procuratersche vermanen. Hoer hoert to, te corrigieren (17 *b*) die quelke lesen in der choer, in den reventer en int capittel, of sye salt enen anderen bevelen. Die rectoir mytter priorynne en sullen nyemant ontfangen totter oerden of professien sonder consent der vier ende twijntich, die daertoe ordiniert syn, of des meesten deels. Ende wat die rectoir mytter priorynne ende mitten xxiiii voorghenoempt overdraghen, of die meeste stemme, dat salt convent stedich ende vast holden. Uutghenoemen solt men enighe erfnis vercoepen of afhendich maken, sal geschien by consent der visitoers. Mer waert sake, dat enighe suster teghens oversten of teghens dat meeste deel des convents hoer voelen of eenre ander myt kyvinge of mit boeser stivicheit beschermen wolde ende dat vake pleech te doen, ende wort sie vermaent ende betert hoer nyet, dese sal men, als een die den gemey(n)en vrede verstuert, buten sluten van den capittel. Ende daer to sal men se pinigen mit swaren penen na goetduncken der oversten ende na ghelegenheit der personen.

Die priorynne sal des jaers eens of twij [3]) omghaen mitter

---

1) Hierna een zestal woorden doorgehaald.
2) Hs.: Na compelleten.
3) Veranderd uit „twej".

suppriorynne ende noch mit eenre ander, ende ondersueken die bedden der susteren ende anders wat die susteren toehoert. Vinden sy gebreck, men salt verbeteren. Die susteren sullen aldinge toenen der mater, ende ijster ijt dat men heft sonder orlof, dat sal men dien susteren afnemen ende corrigieren behoerlick (18 *a*) die onghehoersamheit. Gheen brieve sal men senden noch ontfangen sonder verlof der oversten, noch gaven senden, noch ontfangen sonder orlof. Wie daertegens doet, sal men ordelen of sie dieffte gedaen had. Mer opdat die mater niet belast en warde myt sorge der tijtliker dinghen ende alsoe behindert werde in gheestliken dinghen, sal men mitten rectoir die officie scicken ende besorgen myt al sulken susteren, die daer bequeem to sien te bewaren.

Item, tis oec to weten dat men eenre suster meer officien ende diensten mach bevelen dan een, als oerbaer is; uutghenoemen die officie der suppriorynscap ende procuraterscap, opdat hem die anderen volcomeliker tot gheesteliker oefenynge geven moeghen. Al isset dat die mater hoer sorghe den anderen mededeelt, nochtant en sal sie die sorghe van tijtliken ende gheesteliken dinghen niet te myn mededraghen, die susteren te leren ende te raden gheestliken ende tijtliken voortganck. Ende die susteren, die beveel hebben, sullen somtijt mitter mater spreken, opdat sie hoer dingen te bet doen moeghen na gehoersamheit.

Item, die mater en sal gheen groete dinghen vercoepen of veranderen sonder consent des rectoirs ende der xxiiii. Sie en sal oec tot hoerre behoef niet eyghens hebben. (18 *b*) Die ghiften, die den convent aencoemen in golde of silver of in gelde, die sal men brengen tot ter mater, op dat sy myt den rectoir daer mede ordinier tot ghemeyn oirbaer des huyses. Ende ist dat procuratersche daervan ontfeenge, soe sal sie daer rekenscap van ontfangen. Item, wanner die mater van buten van luden bevalen wort te bewaren gelt of enich ander dinck, dat sal mede weten die rectoir, suppriorynne ende procuratersche ende die suster die den sloetel dreect. Ende dese dinghen mach men niet uutdoen of afhendich maken sonder consent dergheenre, diet daer ghelecht hebben, ende myt rade der voirghenoemder personen.

Mit welken personen die mater in ghemeyne cleynen dingen of in veranderen der officie hoeren raedt hebben sal. Die priorynne ende suppriorynne mitter suster, daerto ordiniert, sullen

hebben ende bewaren die sloetelen van der kisten des convents, daer drie verscheiden sloeten myt sloetelen verscheiden aenwesen sullen. In welken kysten des convents brieven, segel ende alreley clenodien mitten gelde, dat totter procuraterschen officie niet en hoert, sullen bewaert warden. Item, ist dat men brieven mit des convents seghel besegelen sal, dat sal geschien in teghenwoerdicheit des (19 *a*) rectoirs ende vierentwyntich susteren, ten waer wat cleens te besegelen als mechtighes brieve of diergelick, dat men doen sal in teghenwoerdicheit der personen voirgenoempt. Die priorynne en sal sonder consent des rectoirs ende drien susteren voirghenoempt nyemant gelt lenen tot enen mael of by delen baven vyf Rynsche gulden. Myt desen voirgenoempt sal sie oec eens des jaers, als omtreent alre heiligen mys, spreken mitten rectoir van den ghemeynen staet des huys, als van der wanderinghe ende voertganck der susteren, van hoere eendracht ende vrede, ende van den staet, ghebreck of vording [1]) tijtliker dingen, opdat een yghelick, die officie hebben, te bet to sien. Die priorynne noch gheen susteren sullen aennemen, yements testament te uten [2]). Ghene priorynne noch dat convent sal laven voir yemants scholt. Gheen priorynne en sal brieve seghelen in hoeren naem ende des convents sonder wil des convents ende des rectoirs, ten sy in cleynen saken mit raet des rectoirs ende der drier susteren. Die brieve, die den convent ghesant werden, en sal sie niet opdoen noch lesen dan in der teghenwordicheit des rectoirs, is hy by huys, der suppriorynne, procuratersche ende der older suster, of die rectoir niet to cryghen en waer. Die mater mit wille des (19 *b*) convents en mach hoer, noch dat convent, niet verbinden myt enyghen personen of saken sonder wil des rectoirs by scarpe correctie. Die mater sal bewaren, dat sie die doet hoerre susteren doe te weten doer ander convente [3]). Die [4]) mater en sal niet hengen in gheenre wys den susteren, noch die rectoir, gelt te werven voer hem selven to gebruken voir boeken, spyse, dranck, cruyt, cleder of dergelick. Mer wort den susteren gelt gegeven, dat sullen sie van stonden aen brengen den oversten. Ende hebben sie wes noet, sullen sie oetmoedelick begheren van den oversten, ende die oversten sullen hem

---

1) Boven, blz. 268: competencia temporalium.
2) Boven, blz. 269: testamentorum execuciones in se non recipiant.
3) Boven, blz. 269: denunciare aliis conventibus.
4) Het volgende ontbreekt grootendeels in het Latijn.

dat verwerven, ist dientlick of noet. Die mater en sal oec ghenen susteren to draghen oerloven, uutghenoemen die procuratersche bynnen of buten ende die scheersuster, sonder consent des rectoirs om enyghe sonderlinge nutticheit.

Van der suppriorynne. Cap. IIm.

De suppriorynne sal men kiesen by rade der oversten ende der xxiiii susteren of des meesten deels. Als sie ghecaeren is, compt sie voer den oversten ende begheert dat mens hoer verdrage. Ist dat die overste niet verdraeghen en willen, sal sie oetmoedelike volghen ende begheren der susteren gebet. Ende voertaen sal sye die ierste wesen in den luchteren choer. Ende wanneer die mater sieck is ende oer officie (20 *a*) niet volbrenghen en mach, of niet by der hant en is, hetsy in den choer of in den reventer of in anderen steden, soe vervult die suppriorynne oer stede, ende dan soe en lest sy niet noch en dient in den reventer. Mer ist oer dach to lesen, soe sal sie dat eenre andere bevelen. Item, in allen anderen dinghen sal sye hoer hebben als een ander suster. Item, alsoe lange als men die mater vinden mach, soe en hoert der suppriorynne niet toe, yemant orlof te geven wat merkelixs te doen. Mer mach men die mater bynnen den pant niet vynden, soe mach sie in cleynen dinghen orlof gheven, als to spreken myt enigher suster of dergheliken. Welcken orlof sie nochtant myt [1]) meerre swaerheit gheven sal, dan die mater plecht te doen. Ist dat yemant van der priorynne of suppriorynne of van eenre ander, die officie heft, yet bede, dat sie hoer niet en gheve, bid sie daerna van hoerre een, soe en sal sie niet verswygen dat oer dat die ander gheweygert heft. Der suppriorynne hoert toe, der priorynne te vermaenen, daer sie berispelick of versumel in [2]) is, dat sie selver ghemerckt heft of van anderen susteren ghehoert. Nochtant sal sy sie voer die anderen ontschuldighen, waer sie mach. Anders en sal nyemant van den susteren hoer vermeten, van der priorynne achterclap te doen, of by hoer selven to berispen. Sie mach nochtant der suppriorynne (20 *b*) of der procuratersche of oec der priorynne myt anxte ende werdicheit

---

1) Verbeterd uit „niet".

2) In plaats van „in" schijnt de schrijver eerst te hebben willen schrijven „ic"; althans de eerste haal der „n" heeft veel van een „c".

oetmoedelick te weten doen, heft sye yet berispelicxs aen hoer gemerct of yet dat wrueghens [1]) wert is. Ende ist dat sie dicke vermaent wort ende hoer versuempt te beteren, nochtant soe en sal men sie niet wrueghen int convent, mer men salt openbaeren den rectoir, ende is dat sie sych dan niet en betert, soe sal men dan oec den visitoers, als men visitert, to kennen gheven, opdattet ghebetert werde. Die suppriorynne sal tot elken jair na Paesschen voir den oversten absolucie begheren. Nochtant mach men sie op anderen tijden absolveren, als den oversten guetdunct, myt rade sommigher susteren. Als die priorynne van den convent is, is dan die suppriorynne oec niet teghenwordich, dan secht die ebdomedaria „Fidelium", „Confiteor" ende „Adjutorium" ende ghyft die benedictie ende doet die ander dinge, die hoeren tot den dienst Gades. Mer nochtant doet die oldeste in den choer die teykenen ende ghift orlof.

Van der procuratersche. Capit. Tercium.

Die oversten des convents by rade der susteren, die daer to gheordiniert syn of des meesten deels, kiesen ende setten een goddienstighe wetende suster professyt tot eenre procuratersche, die doechtlick ende cersamlick hoer hebben kan tot den luden van buten ende van bynnen in den convent. (21 *a*) Tot welker alle ander officien hebben hoeren toeganck in allen dinghen, die hem noet sijn. Tot hoeren ampt hoert sunderlinghe, vlitelick to scriven wat sie ontfanghet ende utghevet ende alle die renthen des cloesters. Ende wes coempt van der susteren arbeit, hoert hoer to te ontfanghen ende te scriven. Dese sal een ghemeyn opsien hebben op die dinghen van buten, ende ofter yet bynnen der weer wat verganclick weer, sal sie der mater te kenne gheven, opdat die mater mitten rectoir daervan spreken moeghen ende laetent verbeteren. Ist datter yet groetes of boven ghewoenten te doen is, soe sueke sie altoes raet an der priorynne. Sie en sal hoer niet vermeten, yetwat groets of oec boven gewoenten te gheven dan myt orlof. In almissen to gheven sal men holden die ghemeyn manier ende ghewoente, ten weer by orlof anders wat te gheven. Sie en sal gheen gelt van buten lenen sonder consent der priorynne, noch sie en sal onfangen in oerre bewaringe gelt noch enyge costel clenodie

---

1) wrueghen = aanklagen; boven, blz. 270: accusatione dignum.

sonder consent des rectoirs, maters, suppriorynne ende der older suster, gelick als van der mater voirscreven is. Sie en sal niet laven noch borge werden voir yemants scholt. Sie en sal die scholt des cloesters niet lange laten onbetaelt. Tot hoerre officie hoert, dat sie maene ende onfange doer hoer of doer die suster, diet buten verwaert, of doer yemant van (21 *b*) den knechten, dient die oversten bevelen, alle die renthen des cloesters, wen dat sy coemen, ende voirt betaelen ende gheven eenen ygelick, als dat behoert.

Gheenre wys en sal die rectoir noch priorynne noch procuratersche uutdoen [1]) enyghe erfnisse of lant boven ix of x jaer sonder consent der xxiiii susteren. Gheen suster en sal scryne noch kiste hebben myt sloetelen, behalven die procuratersche of dient noet is van hoerre officie weghen, ende dat myt orlof. Alsoe dicke als sie gheeysschet wort van den oversten, sal sie rekenynghe doen van al, dat hoer bevoelen is. Sie sal oec alle susteren, die officien hebben, bliven laeten in alsulken manieren ende wysen, als dien susteren die oversten bevalen hebben, ten waer dat enich ghebreck geschiede in enyghen officien, welck men den oversten sal te kenne gheven. Sie sal oeck hoer gheven tot inghekiertheit, hoer ghetijden mitten susteren te holden, soe veel als sie mach to sytten mytten susteren ende hoer arbeit te doen mitten anderen, als sie van der onleden afbreeken mach; oec to swygen in steden ende tijden, soeveel als in hoer is. Sie sal sonderlinge mitten susteren vryntlick ende mynlick omgaen, eens anders cranchеit sachtmoedelick te ondervangen. Sie sal oec seer sorchvoldich wesen, den oversten altoes ghetrou te syn in woerden ende bewisinck der wercken; anders solde hoer (22 *a*) wanderinge onder den susteren seer ontstichtich wesen. Ende weert, dat veers [2]) wesen moet, sie versumich of te milde of wederspannich ende eenpessich totten oversten ghevonden worde ende dicke vermaent worde ende hoer niet en beterde, soe sullen die oversten een ander setten in hoer stede ende laeten sie comen tot hoers selves selicheit ende vorderinge ende sorge, die der anderen niet en can ghedoen. Die procuratersche sal eens des jaers, omtrent sunte Merten in den wynter, rekenscap doen voer den rectoir, mater ende voer die xxiiii susteren van dien dinghen, die sie ont-

---

1) Boven, blz. 271: presumat elocare.
2) Boven, blz. 271: quod absit.

fangen heft ende uutghegeven heft, ende van allen schulden, die sie schuldich is, ende die men hoer schuldich is, ende bidden absolucie van hoerre officie. Die ander susteren, die officie hebben, en begheren gheen absolucie, uutghenoemen die suppriorynne voir de ghemeyn susteren. Ende die ander officie scicken die oversten myt raet sommiger susteren, alst dienen mach.

Van der kelrewaerster. Capit. IIII[m]

Die suster, die den kelre bewaert, sal dicwyl wesen byder koeken ende by den kelre, opdat sie bewaer broet ende bier ende ander dinghen, die in den kelre syn, ende dat gheven dies to doen hebben van den, dat hoer bevalen is. Deser suster hoert toe, dat sie goedertieren ende verduldich sy, opdat sij den susteren sonder mŭrmuracie dienen mach. Ende sie sal besorghen, dat men (22 *b*) te tyde backe ende brouwe. Sie sal oec sorchvoldich wesen, doer hoer of doer een ander, dat dat coern verworpen werde ende reyn gheholden. Sie sal die procuratersche vermanen, wes der noet is, dat men te tyde verwerve. Item, gheen suster en sal sonder orlof gaen in die koeke of in den kelre, die die kelnerste bewaert, uutghenoemen die mater, procuratersche, die schelsuster, diet sloet bewaert, wanner sie yemant butent cloester drincken brinct, ende die sieckwaerster, alst noet is voir den siecken, ende die koekensusteren. Als men sommighen officie den susteren beveelt, soe sal men om vlijtlich leren, dat sie die dinghen, die hem bevolen syn, doen na den statuten, of men sal hem die manier hoerre officien scriven of seggen.

Van der koekenwaerster [1]). Capit. V[m].

Men sal een goede, trouwe, handige, voirsichtighe ende mynlike suster scicken totter koeken, die onsen lieven Heren trouwelick soeken sal ende des huyses oerbaer, welcke toesien sal dat alle dinghe profitelick, reynlick ende bequeemlick ghehavent ende hantiert werden, dat den convent ghene scade by hoerre versumenisse en geschie. Die suster sal somtijt spreken mytter procuratersche ende nemen raet in den dingen, die hoer noet syn totten gemeynen oirbaer. Sie sal mynlick ende lijt-

---

1) Ontbreekt in het Latijn, boven, blz. 272.

samlick met hceren medesusteren ende ghesellynnen (23a) oemghaen, ende mitten gemeynen susteren myt alre bescheidenheit enen yghelick gheern behulpelick ende goedertieren te sijn, na vermoeghen der ghehoersamheit eens yghelick noetdrufft aen te sien. Dese suster mach groeten oerbaer doen den convent mit voersienicheit, of oec groeten schade, als sie niet radich noch vroet en is. Sie sal altoes dencken, wes sie den susteren doet uut ghehoersamheit, dat sich onse lieve Here dat selver aentreckt naet heilighe evangelij; ende alsulken susteren, die der ghemeynte trouwelick dienen, werden medeghedelt alle verdiensten ende goede werken der susteren. Daerom sal men der susteren dienen myt alre mynlicheit, recht of men onsen lieven Heer in syn persoen selver diende. Die broususter ende bacster, of die wastersche of ander gelike officie, sullen oec altoes doen als om bevalen wert van den oversten, sonder orlof gheen dinghen te veranderen, mer sullen bliven by goeden olden gewoenten. Sie en sullen oec gheen susteren halen uut hem selver, of die sy begheren, meer alleen diegheen, die om die mater toschict. Men mach oec weel mer dan enen dienst eenre suster bevelen, opdat die anderen te bet bliven op hoer hantwerck ende Gade onbecommert aenhangen moeghen.

Van der reventerwaerster. Cap. VI[m].

Die officie der reventerwaerster 1) beveelt men yemant van den susteren, die daer to dient. Deser hoert to, die (23 *b*) tafelen toe bereiden, des merghens ende des avonds broet ende bier daerop to setten; item, water to halen int lavoer 2). Die kannen sal sie oec dicke wasschen of doen wasschen, of sie to ompas 3) wer. Sie sal oec besorgen, dat die tafellaken ende die dwelen beide in den reventer ende by dat lavoer verandert werden, alst noet is. Wert daer yet besmet, dat sal sie doen wasschen. Sie sal oec die candelaers besorghen, die men in den avenmael des wynters den susteren voersettet, die men alsoe setten sal, dat die susteren bequeemlick sijn moeghen. Duncket den oversten dientlick, soe doet een yghelike suster hoer weke nae ordinancien, mitter reventerbewaerster die spyse aen to draghen

---

1) HS.: „reventer waester".
2) Boven, blz. 272: ad lavatorium.
3) „of sie to ompas wer" ontbreekt in het Latijn.

ende af te nemen, van den joncsten opwert, of men setter twe toe, diet doen moghen. Des vasteldaghes sal sie drencken schencken ter collacien. Wy vermaenen, dat gheen suster en vraeghe van yemant, noch en ondersueke, wat men koeket, noch oec en versmade die spyse, die men int ghemeyn bereit, behalven die van noede ende van siecten gedwonghen wort yetswatto eysschen. Want ten betemmet niet gheesteliken leven, om die spyse te mûrmurieren; als onse regel secht: Temmet u vleysch in vasten ende abstinencie der spysen, alsoe vele als u crancheit verhenct.

Die susteren, die van den oversten daerto ordiniert syn, dat sie aendienen sullen, sullen altoes weten (24 *a*) die siecten der susteren, dien men myt rade der mater of der siecwaerster wat sunderlinxs gheven sal. Oec sullen alsulke siecke susteren te kenne geven den kock of der aendienresche van hoerre siecte ende sytten by malcanderen op een stede, daerto ordiniert van den oversten buten of in der vasten, opdat men hem bequeemliker aendienen mach. Dese sullen oec tosien, dat men die dinghen, die den susteren voerghesat werden [1]), ghelick dele sonder uutnemen der personen, ten waer dat die mater om tederheit of siecte eniger suster yet anders bevoel te gheven.

Sie sullen oec somtijt ommesien onder den eten of yemant yet ghebrake, dat sy vervullen mochten; oec of die mater yetwat hebben wolde. Ist dat sie sien dat yemant van den susteren niet en yt vant gheen, dat hoer voerghesat worde, dat sullen sie der mater te kennen geven. Dese susteren sullen devotelick ende medelidelick sorghe draeghen van den siecken susteren, ende na dat die siecte meere of mynre is, ende na dat sie konnen die dingen, die om van noet sijn, verwerven. Ende daer sys niet en konnen, sullen sie myt sueten gelaet hoeren goeden wyl toenen. Ende ghebrect yemant van den, dat men int ghemeyn heft, dat sal yemant, die daer by syt, den susteren to kennen geven, dat sie dat vervullen. Als sie voert richtvynster [2]) staen, soe en sullen sie nyet vele spreken (24 *b*) dan dat noet is, ende datselve sullen sie spreken satelick [3]) ende stillicliek. Als yemant van den dynreschen in der tijt der maeltijt merclike confusie maect, sals die een kanne of scotel brict of vallen leet ende stortet of dierghelick, die sal comen voir der

---

1) HS.: werken; boven, blz. 273: que sororibus apponuntur.
2) Boven, blz. 273: ad fenestram stans.
3) Lat.: submisse.

mater tafel ende kneylen alsoe lange, totdat hoer die mater een teyken doet, dat sye opstae, ende kussen die eerde. Mysdoet yemant van denghenen in gheliken dinghen, die ter tafelen sitten, die sal venie nemen ende bekennen hoer scholt vluchten, als die susteren opgestaen syn, ende onfangen penitencie na groetheit der scholt. Alle die tyt dattet maeltyt is, of men collacie drinct, sullen hem die susteren neernstelike waren, dat sie niet om en sien, niet en lachen, noch en screyen, of datter gheen onruste en geschrye, noch ghene stemme gehoert en werde, dan alleen der lesester. Item, men beveelt eenre suster daer dient to verwaeren die vaten ende warm water ende ander dinghen, diet noet syn, als men die susteren sceren sal, als men hoefden of die voeten wassen sal, of oec als men laten sal; die vaten mitten anderen reysscap oec weder op te vlyen; item, in den wynter oec vuer te bereiden, als noet is, ende na gewoenten ende in behoerliker stede.

Van der siekenwaerster. Cap. VI^m (VII).

Die suster, die die sieken verwaert, sal eysschen van der kelnersche of van den koekensusteren dat een ýghelick (25 a) behoeft. Of heft men noet yet van buten te halen, sal men der procuratersche te kennen gheven, opdattet besorget worde. Deser suster beteemt sunderlinge ontfermhertich te wesen ende medelidich [1]). Dese sal oec dagelixs, alsoe dicke alst noet is, die sieken visitieren, ende dat men hem bereyden sal te tyde bereiden, na des huyses vermoeghen. Welcken sieken nochtant werden vermaent na sunte Benedictus regel, dat sye ghedechtich syn hoers opsets, dat sie aenghenoemen hebben, opdat sie dieghene, die hem dienen, niet en beswaeren in te eysschen onmoegelike [2]) dinghen, of in te mûrmûrieren. Ende dat sie gedencken, dat die sieken, die in den cloesteren syn, onghelick wesen sullen die sieken in der werelt, gelick' dat die ghesonden schelen [3]) van den werliken ghesonden. Wanneer susteren sieck werden ende dienst behoven, sal men sie int siekenhuys brengen. Op den dormpter sal men nyemant liggen laten, ten waer een uur of twe, die ghenen dienst behoven. Alsulken sieken moet niemant to spreken, dan als men dat ierst gewaer

1) Boven, blz. 274: compacientem.
2) Boven, blz. 274: impossibilia.
3) Lat.: discrepare.

wort van eenre, die hoer helpen sal, ende ist noet spreken mach. Men sal seer verhoeden, dat die sieken nyet versuempt en werden van den susteren, die hem dienen, want, soe veel als men kan, sal men besorghen, dat sie verlicht werden. Die sieckwaerster mach altoes spreken mitten sieken of mytten anderen, alst oirbaer of noet (25 *b*) is van den sieken. Dese mach, als sijs behoeft, een suster hebben, die hoer helpt dienen in der sieken dienst. Dese sal altoes by hoer hebben een boeck van devoeter materie, daer men vut lesen mach voer die sieken, ende voir hoer selver, welck sie selver of een ander doen sal. De sieckenwaerster hoert oec to, als die siecte beghint te meerre [1]), dat sie dat der mater kundighe, opdat sie dan voir die siele der suster int ghemeyn mach laten bidden. Hoer hoert oec to, die dinghen to warven [2]), die totter communicieringe ende totten heilighen ampte noet syn, ende totten doden te begraven ende na der grove elck dinck weder te brengen op syn stede, die ratele to slaen als yemant ter doet ghenaect. Als die sieckwaerster na raet der mater merckt, dat den sieken gheen noet ende [3]) om die siecte dicker te spreken, alsoe lange als sie daer na in den siekenhuys syn, soe sullen sie dese ewe [4]) hebben, van completen tot des anderen daghens na primen, ende onder die ghetide, soe sullen sie silencium hebben, ten [5]) weer dat sie somtijt spreken mitter sieckwaerster of hoerre ghesellynnen om dinghen die noetdruftich syn ende alleen dat hem noet is. Die sieken, die nyet to bedde en liggen, die moeghen myt luttel woerden spreken, dat hem noet is aver maeltijt [6]). Die rectoir mach oec den sieken afnemen die penitencie van den silencium te breken [7]), also lange alst hem guet dunckt (26 *a*). Ende die sieckwaerster sal oec scuwen, in dyn tyden sulken to te spreken of to vanden [8]), sunderlinge na completen, ten waer dat noetsaken anders eysschede. Set men in capittel enighe ghemeyn gebede, of werden sie proclamiert, dat sal hem die

1) Lat.: cum gravescere ceperit langor.

2) warven: procurare.

3) Lees: en is. Lat.: non esse necessarium pro infirmitate frequencius loqui.

4) ewe = wet.

5) Hs.: ter.

6) Lat.: infra refectionem.

7) Hs.: Te spreken; doch vgl. boven, blz. 274: „penam de fractione silencii, quamdiu sibi usum fuerit, relaxare.''

8) Lat.: in loquendo et visitando.

sieckwaerster kundigen. Ende mysdoen sie erghens in, dat hoert hoer to, hem to vermanen of te berispen ende den oversten doen to weten. Beteren sie hem niet, of vermach die siecte[1], men sal sy laten coemen int capittel ende vermanen sie voir die susteren. Als die sieckwaerster dûncket, dattet den sieken gheen noet en is langer int siekenhuys te wesen, sal siet der priorynne te weten doen, dat sie totten convente ghaen ende totten gemeynen ghewoenten. Mer behoeven sye noch goedertierenheit, dat wort in der bescheidenheit der mater ghelaten, dat sye hem voirsie[2], of der sieckwaerster beveel toe voirsien, na dat hoer dunct dat een yghelick behoeft. Mer wanneer der ghene sieken en syn, daer die sieckwaerster behoeft voer te sorghen, soe doet sy ende helt oer aerde[3]) als die ander susteren ende gheet ten reventer. Gheen suster en moet sonder orloff int siekenhuys ghaen totten sieken om de to te spreken, uutghenoemen die priorynne, suppriorynne, die procuratersche ende die den sieken dienen[4]. Als die susteren liggen op hoer verscheiden, toe wat tijde dattet is, soe doet men dat den susteren te wete myt een teyken of ratel. (26 *b*) Ende als sie dat teyken ghehoert hebben, soe lesen sie hoeren Creden al ghaende totten sieken. Allet convent coempt int siekenhuys ende lesen aldaer die letanien. Ende levet die sieke langer, soe lesen sie daeraen die seven salmen mitten XV graden sonder „Gloria patri". Ende ist dat sie stervet onder den salmen, soe eyndet men den salm mit „Requiem". Ende sonder middel sullen die susteren die commendacie lesen, dan voirt die vigilie in der kerken ende ontfangen disciplinen. Mer waert sake, dat die siecte al sulck weer dattet den ghesonden hinderlick wesen mochte, soe sal men die commendacie op die spincamer of in der kerken lesen mitten anderen datter te lesen is. Ende die mater sal daer to twee of drie of vier susteren to scicken, die by alsulken sieken wesen sullen, als sie sterven sullen, om den sieken bystant te doen in vermaenynge, troestinge of myt bespringinge mytten wywater, of dat teyken des crucis te toenen na kerstenrewyse, soe lange dat die siele van den lichaem verscheye.

---

1) Boven, blz. 275: si eius permittit infirmitas.
2) Lat.: ut eis provideat.
3) Lees: oerde.
4) Het volgende ontbreekt in het Latijn.

Van der clederwaerster. Capit. VII[m] (VIII).

Totter clederwaerster officie hoert, alle der suster cleder, wullen [1]) ende linen, pelse, mitten schoen ende trippen te verwaeren ende laken voir die cleder. Alle dese dinge sal sie verwaeren ende verscudden, dat sie van den motten niet ghegheten en waerden. Die geschoert of versleten syn, sal sie (27 *a*) doen maken. Dese sal oec na vermoeghen des huyses ende myt rade der mater ende procuratersche enen ygheliken gheven of besorghen dat hem noet is, alsoe veer alst daer is ende alst dient. Mer die susteren sullen daer to sien s dat [2]) sy gheen overvloedige dynghen en eischen, ende dat men hem gheft neernstelike bewaren, opdattet niet en verderve. Item, soe wie datter ghemeynte schade doet of versuempt, soo vele als een halve placke weert is, die sal verghyfnisse bidden voer die tafele ende eten van der eerden ende noement, wat sie ghedaen heft. Item, die susteren en sullen hoer clederen niet verwisselen sonder verlof, noch oeck laten vermaeken sonder verlof in noetsaken. Mer die clederverwaerster (*sic*) ghevet enen ygheliken na der tijd dat een behoeft, ende neempt dat ander; ende de cleder, die sy ontvanct, bewaert sy. Dyt willen wy enen ygheliken vermaenen, dat in ghenre wys en betamet religiosen personen enych cleet te versmaeden om snoetheit of grofheit. Mer openbaer onghemack mach men oetmoedelick te kennen gheven ende begherent to veranderen daert noet is. Want wat men versmaet om snoetheit of grofheit, is verdumelike hoverdie ende Gode seer mishaghelick. Sie nemet der tijt waer, wanneer men die cleder wasschen sal, ende besorget dat men die schone niet en wassche, noch die onreyne niet en versume te wasschen. Gheen suster (27 *b*) sal wasschen enyghe clederen, wullen noch linen, dan myt sunderlingen orlof. Item, sie sal oec by orlof der mater altoes wasschen die clederen, ende nemen hulp by rade. Sie sal oec oetmoedelick ende simpelick alle clederen nayen ende snyden of doen maken sonder enighe sunderlincheit ende synlicheit, der synlicheit ende curioesheit der susteren niet vol te doen. Item, die schoen ende trippen mach men eene ander bevelen. Ist oec doenlick, soe mach men dat officie van den

---

1) Hs.: willen; de „i" is later ingevoegd.
2) „s" wellicht voor „so".

linen clederen eenre ander bevelen. Dese twe sullen doen, asser geschreven is ende hem bevoelen wort. Item, gheen suster en sal oer vermeten naeket te liggen slapen, sonder hempt of rocke, sonder hoeftdoeck of wyele. Ende by scarpe correctie sal nummer suster slaepen bij der ander op enen bedde. Die subtilen, die sy draghen altoes op hoeren rocken of pelsen, sullen grofachtig wesen; ende desghelikes hoer hemden, die sie draghen naest hoeren live. Ende die susteren en sullen niet begheren te behaghen in clederen, mer in goeden seeden ende goddienstighen werken. Want, als die prophete secht: „alle die glorie der dochter des conincks is van binnen, niet van buten". Soe wat tot der suster slaepsteden of tot cledinghe hoert, van wat grofheit dattet is, en sal achten noch mater noch suster. Want men alleen soeken sal, coltheit uut te weren ende nactheit te bedecken. Want seker ist, dat allen (28 *a*) devoten gheestliken menschen toebehoert ootmoedicheit der clederen, snoetheit, verworpentheit ende armoede alle der dingen, die sie oirbaeren en ghebruyken. Die mantelen sullen wesen van groven swarten[1], ende die overrocken van witten wullen laken [2]; * welken costelheit sal men soe matighen, dat die drie ghecrompen ellen van den swarten ende veir van den witten niet en ghaen boven die werde van enen Franschen schilde, ten waer dattet laken breder waer dan twe ellen. * Die rocken ende die pelsen sullen knopen hebben, mer die mouwen sullen wesen voer een wenich opgheslipt[3]). Die overrocken sal men alsoe maken, dat sie niet en slepen op die eerde, maar twe of drie vinger briet hanghen van der eerden, beneden omtrent vyftehalve elle wyt. Die pelsen sullen wesen van scapen of van lemmeren vellen. Die pelsen ende die rocken sullen wael briet ende rom wesen onder die arme, soedat men sie lichtelick uut mach trecken. *Item*, elke suster sal hebben tot oeren bedde twe linen laken, een hoftpulwe, een oerkussen, uutghenoemen die siecken. Deecken ende rocken ende ander clederen sal men hebben, daar die colde mede uutgheweert werde, na manieren als goeden oetmoedighen armen meechden betempt. Item, wort yemant cleet of mes [4]) of dierghelikén ghegeven of ghesant, duncket den oversten dienen, soe mach ment eenre ander geven, binaemen,

1) Lat.: de nigro panno.
2) Wat tusschen ** staat, is in het hs. doorgehaald door latere hand.
3) Boven, blz. 276: sed manice sint sine nodis nec multum antefisse.
4) Boven, blz. 277: vestis vel cultellus.

weert dat die suster (28 *b*) daer enyghe synlike genoechde of curioesheit in hadde of sochte. Ende datselve dinck, daer enyghe suster myt eyghenscap schynt aen to cleven, dat sal men hoer terstont afnemen ende quyt maeken.

Van der costersche. Capit. VIII[m] (IX).

Die costersche ontfangt van der hant der mater, by rade des rectoirs, die sloetelen ende mitten sloetelen die hoede alder dingen, die in die kerke syn, alven ende casufelen ende oec die boeken, die hoeren totten dienste Gaedes. Ende ander dinghen die ontfanct sye by getale ende teykent sie in een cedel. Ende die dingen, die sie heft in hoer hoede, die sal die mater oec hebben gheteykent, opdat sye weten mach waer af dat sie rekenynge eysschen sal, als te doen is. Ende die costersche sal alle dinghen, die in hoerre huede syn, myt groeter vlite bewaren ende dicwyl besien, ofter lichte yet gebreke of verderflick werden mochte. Is oec in den clederen, die totter kerken hoeren, yet geschoert, versleten of anders to vermaeken, dat sal sie besorgen, dattet ghemact werde. Sie salt oec al reyn holden, ende dat onreyn is sal sie doen wasschen, als sie ierst mach. Sie sal oec neerstelike hueden, dat die heilighe clederen, als sie veroldet syn, niet gebesicht en werden tot anderen dinghen, dan allene in den dienst der kerken. Die corporalen sullen wesen van den alre puersten ende reynsten vlasse, die sal men tsamen ghevoldet vlitelick (29 *a*) bewaren in reynen scrynen of budelen. Alsoe vake als men corporalen ende die doexkens, myt wilken die keliken ende die vingheren der priesteren na der commůnisieringe ghedroeghet werden, die sullen bysonder in een vat, datter to ordiniert is, ghewasschen warden overmits enen priester; hoer ierste wassinghe ghiet men int loopende water ende die andere in een reyn stede. Item, des goeden Donredaeghes sal sie die kelike wasschen laten. Des manendaechs na Paesschen sal sie vermaenen den rectoir van den heilighen oly, dat men dien besorghe. Totter costersche hoert, oly ende was totten kersen der kerken van der procuratersche te eysschen, als sy niet en heft, die ghemacte kersen te bewaren, die lampen des choers te bewaren ende die clocke te smeren, die waskersen ende ander kersen te maken of doen te maken, ende daervan aen te dienen, alst noet is. Sie sal voerhueden, dat sye niet over en ghae dat ghetal of die groetheit der waskersen in der

kerken boven ghewoente of noet. Dese manier mach men holden mitten kersen te bernen. In den solempne feesten totter vesperen ende metten, ende bysonder totter meester missen [1]), mach men vier kersen setten. In merren dubbelden feesten ende in dubbelden feesten sal men ter vesperen, mettenen ende ter meerre missen ende ghemeynlike in allen conventsmissen twe waskersen opt altaer setten. (29 *b*) In den festen van IX lexen bynnen die octave van Paeschen ende Pynxteren ende in die Commemoracie der seiligher joncfrouwen ter vespere ende ter mettene wort alleen een waskerse opt altaer geset. Een yghelike waskerse en sal boven een pont niet weghen, uutghenomen die paeskerse, die boven vyf pont niet wyghen en sal. In die hochtijt der wijnghe der kerken werden aen den wanden XII waskersen ontsteken totter vesperen, metten, ende ter meester missen. In der feesten der wijnghe des altaers ende in die principael feest des patroens des altaers wort ter vesperen ende ter metten een waskerse opt altaer gheset; mer te missen opt selve altaer twe kersen. Die principael feest ons patroens, als sunte Agneten dach [2]), die sal men hoechlike celebrieren. Sie sal oec besorghen, dat men onder die misse ende in der vesper vuer hebben, den wirock mede ontfengen; ende in den wynter, daer sich die priesters by wermen onder missen. In der gebuerte ons heren sal men ter ierster vesper luden, dat ierste teyken to tween uren; ter collacie des avonts to vier uren; na der collacie singet men complete, alsoe dat die susteren to sees uren to dormpter ghaen. Des nachtes luyt men dat ierste teyken ter metten to twelft uren, ten waer dat men metten singhen solde, soe luyt men dat ierste teyken to elf uren. (30 *a*) Na den middaghe moeghen dan die susteren slaepen een ure lanck. Desghelicks op den palmdat [3]), of men mette songe. Die costersche sal ten mynste na gewoente die kerke ende die heilighe stedes des jaers twy schoen maken ende keren, myt hulpe die men hoer ghijft. Dat choer sal sie dicker reynigen laten, alst te doen is. Hoer hoert toe, des merghens ende over dach waer te nemen, te tijde totten dienste Gads te luyden die teykenen. Sie sal ter metten, ter primen, ten ghetijde voer die hoemisse, ter vesper, en daerboven sal men ter beyder vesper ende ter

---

1) Boven, blz. 278: ad missam maiorem.
2) „als S. Agneten dach" ontbreekt in het Latijn.
3) Lees: „palmdac" = palmdag.

metten driewerf luden. In ghemenen tijden luyt men des merghens dat ierste teyken te vier uren. Ende dat ierste teyken te primen luyt men to viven, dat ander omtreent seste halve. Ter missen luyt men na den dat wy priesters hebben. Ter vesperen dat ierste teyken to drien, ende dat leeste to vier de halve. Alst vasteldaghe sijn, luyt men dat ierste teyken to vier de halve, dat leste to vieren. Ende tot complete dat ierste teyken na sessen, dat ander na den aventmael of na collacie.

Van der cantrix. Capit IX[m] (X).

Totter officie der cantersche hoert alle tijt die tijde te teykene, die men teykenen sal. In allen dat men (30 *b*) van tween singhen sal, sal sie ordinieren, na raede des rectoirs, susteren, die ghelicke stemmen hebben. Verwandelt sie yet in der tafelen, nadat sie gelesen is, dat sal sie te tyde te weten doen dien, die sie verwandelt heft. Mach yemant niet volbringhen daer sie to gheordiniert is, die salt der cantersche to weten doen, dat sie een ander ordinier. Die wat singhen of lesen sal in der kerken, soelent to voeren oversien, behoven sijs, of men sal sie corrigieren. Ister yemant niet teghenwordich van dien, die in de tafel geschreven sijn, soe hoert der cantersche toe, hoer stede te vervullen of een ander to bevelen. Wort er ghedwelt of ghetwivelt in den sanghe en in verheffinge of daelsettinge [1]) des sanghes, en sal hoer nyemant voerghaen, ende dat sy iersten beghint sal nyemant anders beghinnen, uutghenomen die priorynne.

Valt oec eyt [2]) haestelixs te singhen of te lesen, dat nyemant sonderlinghe bevalen en is, soe hoert hoer toe, dat te bevelen. Tot hoer hoert oec toe, te wysen die der [3]) tafelen lesen, wat ende wanneer sie lesen sullen. Sie sal altoes tosien, dat ter tafelen gheen boeken ghelesen en werden, dan die ghewoenlike olde boeken der leerres, die van der heilighen kerken ontfanghen sijn. Daerom sal men gheen ydel materie lesen, noch in daghen als men laet, noch in ghenen anderen (31 *a*) tijden. In den groeten hoechtyden leest men ierst der heiligher vaders omelien, ende in anderen daghen die proper omelien. Mer des

---

1) Boven, blz. 280: in elevacione seu deposicione.
2) Lees „yet", gelijk door een punt boven de y wordt aangewezen.
3) Lees: ter.

Saterdaghes leest men altoes die regel, ten weer dat men voerlese om enyghe feest of ander saken. Als men die omelie ghelesen heft, leest men voert van den tyden of van den feesten, na syn behoer. Sie sal oec doen den susteren te weten, als men in den sanck om hoechtyden wyl of ander saeken gheringer of lamsemer [1]) synghen sal boven ghewoenten. Haest men somtijt te seer, of vertrect [2]) men mer dan guet is den sanck of et lesen, soe sal sijt ter rechter maeten brengen. Doet sie yet versumelick [3]) in hoerren officie, nyemant en sal sie vermetelick berispen, mer men proclamert se in den capittel. Die cantersche sal oec sorchvordich [4]) wesen, dat men altoes dat middel holde in den sanck, opdat die devocie meer verwect werde. Sie sal oec diegheen vermanen, die al te haestelick of te lansem (*sic*) of myt horten singen, of die al te weeck sijn inder stemmen, dat sie hoer stemmen uutgheven. Ende oec dat sie in den singen niet en vallen; item, niet doer die nees en singhe noch aewysich. In al desen punten sal sie die susteren vaeck vermanen of den oversten seggen. Altoes sal wesen in elck choer een cantrix ende een succentrix. Men let sommighen somtijt opheffen, opdat sijt leren (31 *b*) moegen.

Van der ebdomedaria. Capit X^m (XI).

Die ordinacie van der ebdomedarie beghint van den olsten. Ende elcke weke soe wordet verwandelt van den enen choer int ander. Ende wanneer dat getal der ebdomedarien om is, soe ghaet weder van der lester totter suppriorynne [5]), al weer sie oec in den selven choer. Is die ebdomedaria somtijt van den choer, diegheen die hoer volcht in hoeren choer, die sal oer officie vervûllen. Mer wanneer dat sye sieck is of anders becommert, ende en mach sie van alder weeken temael niet of luttel doen, diegheen die hoer volcht int choer, die sal hoer stede vervullen, ende sie sal weder der stede vervullen, gheneest sie soe haeste of compt sie totten convent. Ende wat wy ghesecht hebben van der ebdomedaria des choers, dat sal men oec holden van den anderen ebdomedarien.

---

1) Lees: lancsemer.
2) Boven, blz. 280: vel festinatur vel protrahetur.
3) Lat.: negligenter.
4) Lat.: sollicita.
5) „sup" door latere hand in margine bijgevoegd.

Van der bewaerster der boeken. Capit. XI^m (XII).

Die bewaerster der boeken behoert toe, dat sie bewaeren sal alle die boeken des cloesters, die niet en hoeren totten dienste Gods. Ende die sal sie gheteykent hebben elck by namen. Ende sy sal sie elcs jaers twewerf of driewerf uutleggen ende verluchten sie [1]), ende sie sal vlitelike besien, datter niet verdorven en worde. Die mater (32 *a*) sal oec in een cedel gheteykent hebben alle die boeken, die die bewaerster der boeken heft in hoerre hoede, opdat sie weten mach, waeraf sye rekenynge eysschen sal, als to doen is. Item, alle des convents boeken sullen gheteykent wesen myt des convents name. Ende die boekenbewaerster sal daer tosien, dat sy alle die boeken teykene, die men buten leent, ende den name des menschen, dien sie dat gheleent heft, ende woe lange. Nyemant en sal sie boeken uutleenen sonder orlof der mater. Noch men sal oec van buten gheen boeken lenen sonder orlof des rectoirs, noch ongewoentliken boeken ter tafelen lesen, die rectoir en hebbe sie ierst besien, of die materie guet sy ende dientlick to lesen. Ghenen [2]) onkundighen lueden sal men boeken lenen. Die susteren sullen op sekeren tijden een yghelick een boeck bidden, daer sye uut lesen moeghen, van der boeckwaerster, als na der primen of na der missen als sie uutghaen, seggende, een luttel nyghende mytten hoefde: »een boeck". Een van den susteren, diet van der mater bevoelen wort, bid boeke voir die siecken ende voir dieghene, die nyet teghenwordich en sijn. Als die boekenbewaerster niet teghenwordich en is, soe bid men die boeken van ymant van den olsten of die men daerto ordiniert. Mer die suster, daer men die (32 *b*) boeken af bid, die bid selver van der mater, isse teghenwordich. Die mater en bid nyet. Wy vermanen, dat men die boeken myt alre sorchvoldicheit bewaere, die men ontfanghen heft van der bewaerster, dat sie niet vul en werden van stof of van enygher onreynlicheit. Item, is yn enighen boeken yet onrechtes of dat schijnt loghenachtich, sal men ierst brengen totten rectoir, dat hijt oversie, eer ment onder die susteren ijt meer coemen laet.

---

1) Boven, blz. 281: exponere et recensere.

2) Met denzelfden inkt, waarmede hierboven „sup" in margine is bijgevoegd, is van hier af tot onder aan de beschreven bladzijde, waarvan de laatste woorden zijn „Mer die suster daermen die", een × gehaald.

Van der schersuster officie[1]). (XIII).

Men bevelt dat scherhuys eenre trouwer voirsichtigher ende goddienstigher suster, soe langhe als die susteren werken om gelt. Deser hoert to, ghesellick ende vrintlick to sin totten susteren, die daer werken, ende stictich voir die werlike personen. Dese sal oec besorgen in den werckhuysen wes den susteren noet is van reysscap in hoeren werken, of sal bestellen doer een ander. Gheen susteren in den werckhuysen sullen enich reysscap doen verwanderen of vermaken, dan myt rade der schersuster. Alsoe dat die schersuster sal bestellen wes noet is te vermaken. Woirt der schersuster wat ghedaen of gegeven voir die wercksusteren, isset dranck, weggen, of diergelick van spysen, dat sal men brengen int siekenhuys of in die koeken. Mer wort hoer cruyt (33 *a*) gedaen, daer sal sie orlof te (*sic*) bidden ende ghevent den susteren, die voir de lude wercken. Die schersuster sal somtijt ghaen int werckhuys ende besien der susteren reyscap, ofter enich ghebreck in is; oec to besien der susteren werck, offet wael ghemaect wort. Ister ghebreck in, sal siet der mater te kennen geven, dat men betere, of sie salt selver vermaeken. Die schersuster, of hoer ghesellinne in hoeren afwesen, sal myt corten woerden den luden van buten voir hoir vynster antwort gheven, wes noet is tot hoeren officie. Queem daer yemant, die anders wat spreken wolde myt hoer, soe sal sie gaen voirt ghemeyn spreeckvinster ende doen als die anderen susteren. Voirt vynster int scherhuys sal nyemant spreken van den convent, dan alleen die schersuster of hoer ghesellynne ter noet, wes hoert tot dien officie, by scarpe correctie. Dese suster sal seer sorchvoldich syn, dat sie gheen scholt en make den convente. Wye wat to werken brenct, den sal sy seggen: „Onse oversten hebben inghesat, dat wy niet borghen en moeten; dat gelt moeter syn, als men dat doeck ontfanghen sal." Ten waer dat yemant bynnen Swol[2]) altoes guetlick pleech te betaelen. Nochtant sal men oec myt den iersten rekenen, eer men dat doeck volghen laet, dat sie weten moeghen wat sye gheven sullen. In den nemen van den werken sal men raemen na den payment, ten waer dattet (33 *b*)

---

1) Ontbreekt in het Latijn.

2) Hieruit blijkt, dat het oorspronkelijk voor een huis bij Zwolle gediend heeft.

garij [1]) quaet waer ende broetsel [2]), daer men oec na nemen sal. Als enighe susteren int scherhuys noet hebben to ghaen van hoer werkes weghen, die sullen myt corten waerden oer baesscap [3]) doen ende gaen tot hoeren werck sonder merren. Anders moet niemant int scherhuys ghaen dan myt orlof, ten sy dat die procuratersche gelt van hoer ontfangen solde. Voirt scherhuys ende voir spreckhuyse ende voir des slaetes doir totten trans van der kerken is altoes silencium stede. Die schersuster mit hoerre ghesellinne sullen raemen, dat sie mede ghaen totten ghetijden ende des merghens comen op die kamer totter lexie, soeveel als dat moeghelick is. Als die lude garij [4]) brengen to werken, sal sie nernstelick teykenen wyent to hoert, ende woe dat siet willen ghewracht hebben. Sie sal oec myt hoerre ghesellynne toe sien, dattet gharn der lude niet verwisselt en werde. Sie sullent alsoe setten, dat die pypen of clouwen uut den corve niet en vallen. Die schersuster noch wercksusteren en sullen ghenen susteren garn inslaen, daer men yet anders van vermoet, ten sy myt consent ende beveel ende orlof der oversten. Sie en sal ghenen susteren gunnen, noch die susteren sullens niet doen, van enighen webben der vrynde wat af te snyden, ten sy dat die vrynden der schersuster selver bevelen. Noch schersuster, noch procuratersche, noch nyemant anders sal van susteren (34 *a*) gelt ontfangen in bewaringe, mer men sal scicken totten oversten, dat sijt den doen sullen. Die schersuster sal al jaer, als men doech [5]) rekent, rekenscap doen voir den oversten ende voir die procuratersche van allen, dat die susteren ghewracht hebben ende ghewonnen in den werckhuysen, des somers ende wynters, wat sy ontfangen en overghegeven heft ende uutghegeven voir reyscap ende wat men hoer schuldich is. Die schersuster sal oec den luden van buten gheen sekér tijt setten, als sie anders vermoet, dat die webben niet rede kunnen werden. Sie en sal niet verslagen noch deemoedich werden, als sie somtijt harde woerden van den luden hoeren moet. Sie sal dencken dat Godt oer loen wesen sal int hemelrick, want sy doet werken gehoersamheit. Want als leerres scriven: alsoe vake set een mensche syn siel voir den evenen

---

1) Lees: garn.
2) broetsel = borduursel.
3) baesscap = boodschap.
4) Lees: garn.
5) doech?

mensche, als hy syn gheestelike oefenynge achterlaet, te verstaen van dengenen, die sich tot godewert myt bedynghe ende goeder oefenynge ghern kieren solden, mer na der gehoersamheit anders wat van buten doen moet, des hij ghern afwesen solde. Soe veel te meer gracie ende glorie sal men ontfangen, als men sorchvoldigher is in werken der heiligher gehoersamheit. Ende seer aenghenem is Gode de mensche, die sich selver oefent in verwynnighe der ghebreken ende steet na voerderinge der doechden, ende dan noch smelicheit ende verwitinck lydet van den menschen.

(34 *b*) **Hier beghint dat derdendeel der statuten.**

Van ontfanghen ende cleden der novicien. Ca. Primum.

(35 *a*) Ons dunct goet, dat men groete huede ende nernsticheit sal hebben in die novicien te ontfaen ende in te setten, omdat dicke quaden, die gheen berispinge moeghen liden, ontfanghen werden ende, mitten anderen ghemengt, plegen swaer mayenisse (*sic*) te doen der religien ende der oerden, ende die goede, die ghe-

laeten werden sonder goede insettinge, na den ontfangen plegen te lijden groeten schaede in vortganck der oerden.

* Het wort den rectoren ende priorynnen of mater ende conventen der nonnen ende susteren strengelic verbaeden, dat se hem vortaen niet en vermeten, teghen dat ghebot des pauwes meer susteren te ontfaen, dan sy sonder ghebreck moeghen voeden, noch nyemant te ontfaen, noch laeven te ontfaen onder een decksell enygher baeten, tot dat die stede ledich is. Ende doen sie daer teghens, alsulke ontfanghinge sal niet wesen. Ende nochtans sal men sy swaerlick corrigieren * [1]).

Toe ontfanginge der [2]) personen soe dunck ons dit onderscheit ende sorchvoldicheit ierst te holden, dat men om hoecheit des geslechtes noch om richeit, noch om ghaven, noch om gheen dinck, dat hoert tot hoecheit, tot gyricheit deser werelt, nyemant en ontfae, welkes gheselscaps quade seden, of dergheenre die hoer toe hoeren, scadelic mochten wesen denghenen, die in der religie sijn. In denghenen, die men ontfaen sal, soe vermaene (35 *b*) wy, dat men dair ierste aenmercken sal goede seden, ende sonderlinck dat sie sijn sachtmoedich, seggelick [3]) ende sedich, lydsam in berispinghen. Die onbekende ende die gheen ghetuuch myt hem brenghen, die en ontfaen sy niet, eer dat sie hoer een halff jaer gheproeft hebben, het en waer dat die rectoir ende priorynne of mater mytten xxiiii susteren, die dair to gheordiniert sijn, of dat meeste deel van hem, ordelden meer te haesten. Bynnen welcker tijt dat men sy sal proeven of sy stantachtich syn in hoeren opset [4]), ende of se volcoemelick versmaeden die ydelheit der werelt in snoetheit der clederen, in oefenynghe des arbeits ende vernederheit, in bereider gehorsamheit tot swaren dinghen ende scarpen, in uutghaen haers eyghens sijns ende wils, in bewaring der silencium ende der rusten, in stadicheit der heiligher lexen ende des gebeits [5]), in waelnemynge der berispinge ende der correctie, in wackerheit des wakens ende der abstinencien, in bereytheit haer eyghen sunden to belien ende openbaeringe der becaeringe. In desen ende in anderen deser gelick soe mach men proeven, of sie volcomelick hem selven ende der werelt begheren te

1) Tusschen ** is in het hs. onderstreept.
2) Hs.: de.
3) Lat.: tractabiles.
4) Lat.: utrum proposito sint constantes.
5) Lees: gebeds; Lat.: oracionibus.

sterven ende Gode in voertganck der hiligher religien te leven. * Men sal gheen kinderen bynnen den slaete ontfangen, sie en syn te mynsten xij jaer olt. Ende men en sal nyemant cleden mitten habijt der heiligher (36 *a*) religien, eer dat se ghenaken haerren veirtijn jarren. Van den novicien soe en sal men niet eyschen cleder noch anders yeet, opdat die gheen, die dat eyschen, niet en val in die sentencie des bans. Ende die priorynne verliest haer priorynscap, ende die procuratersche hoer procuraterscap, ist dat sye eyschinge of scattinge te werck laten coemen by oeren weten * [1]). Als dan den susteren van yemant goet dunct, dat men se totten habijt der [2]) religien ontfanghe, soe sal men hoer die regell ende statuten voirleggen, opdat se weet onder wat statuten ende gebaeden dat sie haer gheven wil. Ende ist dat sie om gheen vrese der strenghicheit gekiert en wort van haeren opsat, soe sal men se proven of sie kan ende mach lesen ende singhen. Daerom sal men sie daghes ende nachtes stedelick te choer laten ghaen. * Men sal oec neernstelike proeven of se iet swaer is, ende mach men daer gheen sekerheit van hebben, soe sal men sie soe lange laeten beiden dattet sekerde warden * [3]). Daerna, alst goet dunct, soe sal sie van eenre suster vermaent werden, dat sie bidde om dat habijt der religien. Ende op den dach die haer gheset wort, soe sal sie comen int capittel ende sal nedervallen voer der mater voete ende, als die mater vraghet „wat biddestu", ende dan sal sie soe liggende antworden: „Ic bidde die ontfermherticheit Goedes ende u susterscap." Dan staet sie op totten (36 *b*) ghebaeden der mater. Ende men vraecht haer voir hem allen, ist dat die persoen niet kundich is, of sie uut enygher oerden geghaan is, of sie vrij is, of sie enyghe man trouwe ghelaeft heft, of sie verbonden is myt enigher laefte, of sie genoech ghedaen heft van claeghe of van scholde, of sie enich ander hinder heft, waerom dattet ghen oirbaer en waer haer te ontfangen. Ende als sie tot allen desen gheantwort heft, * soe sal men hoer ten iersten bewysen die swaerheit der oerden ende wat moyenisse ende becaringe daer in noet is te verdraegen * [4]) in bedwynghen des eyghens wils ende die ghehoersamheit te vervullen.

---

1) Tusschen ** staat onderstreept.
2) Hs.: de.
3) Tusschen ** staat onderstreept.
4) " " "

Ende men voirlecht [1]) hoer oeck ander dinge, die in der oerden swaer ende scarp sijn, ende men vraecht hoer, of sie tot allen bereyt sy om haer salicheit, ende dat sie voir hem allen haeren wille openbaer. Ende ist dan dat sie onververt antwort, dat sie haept alleen van der goedertierenheit Gaeds ende overmits der ghebede der susteren dese dinge te vervullen, soe antwort die mater: „Die Here gheve u alle dese dinghe te vervullen, opdat ghy ten ewyghen leven moeten coemen", ende dat convent antwort Amen. Ende dan knyet sye neder voir der priorynne voeten, ende sie lecht hoer hande te samen tusschen der priorynne hande, ende die priorynne secht: „Van Gaedes wegen ende van onser weghen soe ontfangen wy dy ende verlenen dy onse (37 *a*) gheselscap." Ende die suster sal bescheiden [2]) voir hem allen, dat sye wil holden vryheit uut te ghaen; soe sal oec die priorynne bescheiden mitten convent, dat sie vryheit holden hoer orlof te gheven, ist dat saeck, dat veers [3]) moet syn, dat hoer wanderinge hem niet en behaechde. Ende dan segt hoer die priorynne enen dach, wanneer dat men sie cleden sal. Ende is sie vluchtes niet bereit, soe set men haer een seker termyn, wanneer sie coemen sall, ende compt sie dan niet, soe en is dat convent aen haer nyet verbonden. Daer en tusschen sal sie hoer ontcommeren [4]) van scholde ende van anderen dingen, die noet syn ende betemen, soe veel als sie mach. Als dan nact den daghe dat men sie cleeden sall, soe sal men sie vermaenen, dat sye den rectoir bychte al hoer voirleden leven, heyfs syes nyet ghedaen. Op den dach, als men sie cleden sal, als die ghetyden uut is, die gaet voir des convents misse, als de priester staet voir den graet [5]) des altaers, dair lecht sie hoer neder, die men cleden sal, over den graet des altaers. Dan doet men als steet in den boeke der cledinge. Men doet haer aen een subtijl sonder mouwen, alle die tijt dat sie novicia is, ende sie heft die leeste stede. Die versicule heft sie in hoeren choer. Die cledinge mach doen die rectoir, mer die professie of wilinghe [6]) (37 *b*) sal men doen by enen visitoer.

---

1) Boven, blz. 284: cetera que in ordine duriora et asperiora fuerint exponens.

2) Lat.: Et protestetur soror coram omnibus.

3) Lat.: quod absit.

4) Lat.: se expediat.

5) graet = trap.

6) Lat.: velatia.

Van insettinghe der novicien. Capit. Secundum.

Als die novicie gecleet is, dan sal sie alle hoer dynge, ist dat sie yet heft, der priorynne overgheven, ende niet sye mer die priorynne of den siet bevelt, die salt holden. Men sal sy bevelen een van den susteren van goeden ghetuge, die sie neernstelike sal leren nyghen, ende van gaen ende staen, ende van allen hoeren seden, ende woe dat sie hoer hebben sal myt nedergheslaeghenen ende behueden oghen. Ende dat sie stillic ende niet haestelick spreken en sal, ende dat sie in al hoeren seden een teyken der oetmoedicheit toenen ende bewysen sal. Ende sie sal hoer leren lesen ende singen met hogher ende syder [1]) stemmen, als die tyde eyschen, ende wat sye int openbaer doen sal, dat sal sie int heymelicke voir oirre meystersche besoeken ende leren. Sie sal hoer oec leren hoe dat sye spreken sal, ende dat sie reverencie hebben sal totter priorynne ende tot allen anderen susteren. Ende sůnderlinge sal sie hoer vermaenen, dat sie hoer pyne hoer werlike seden ende gewoenten te verwandelen int beter, ende dat sie hoer pyne te beschreyen hoer sůnden, die sie ghedaen heft myt oetmoedighen bycht, ende dat sie hoer pyne te bedwijngen hoer ghesprekę ende hoer vleislike begheerten, ende dat sie hoeren wille ende raet om dat goet (38 *a*) der ghehoersamheit pyne te doden, ende dat sie hoer pyne alle oetmodighe dinge ende snoede ende allen arbeit gheern te doen ende alsoe een nye mensche in Christo te werden. Ende opdat sye dyt te bet vercryghen moeghen, soe sal sie, als doet der werelt ende hoers selfs, van ghenen uutwendighen dingen des huyses hoer in enygher wys tonderwynden, mer sy sal alleen sueken Gade te leven, ende sie sal pynen te wesen een sorchvoldighe bewaerster hoerre consciencie. Ende sie sal vlyen ledicheit ende biblivende wesen in heilighen lexen ende ghebeden ende in compunctien ende rou des herten ende selighen ghedachten, of oec hantwerck te doen na der ghemeynre insettinge, als hoer bevolen wort, of te leren die dinge, die hoer dienen moeghen totter ghemeynre insettinge ghewaerre [2]) religien ende tot gheestliken voertganck.

---

1) Lat.: alta et demissa voce.
2) Lat.: ad veram religionem.

Ende na raet ende leeringe hoerre meystersche sal sie hoer in desen dingen wynnen. Ende opdat sie hoer te seechliker mach raden, soe sal sie dicke hoer becaringe ende die heymelicheiden oers herten ende al hoer wanderinge oirre meystersche dicwyl apenbaeren. Sie en sal oec niet hebben, dat sye der priorynne of hoerre meystersche sal willen verhueden. Sie en sal hoer selven nyet menghen in die medespraeke of werken der anderen susteren. Mer sie sal hem allen eer bewysen, ende sie en sal uut schemelheit nauwe dorren spreken voir die anderen (38 *b*). Ende tot dien, dat men hoer vraecht, sal sie leren met scemelre anxtvoldicheit [1]) oetmoedelick ende myt luttel woerden antworden. Totten ghemenen convent, daer hoer hoert teghenwordich te wesén, ende sunderlinghe in den dienste Goeds, beide des nachtes ende des daghes, sal sie oir wennen myt alre wackerheit ende vuricheit des gheestes devoetelicken te tijden to coemen. Hoer meystersche sal oec dicke oer daghelixe wanderinge merken, of sie yet meer of myn doet, dan sie solde, op dat sy se hemelike berispe ende leer, alst noet is. Ist dat sie yet mysdoet, daer sie ynt capittel of berispet solde werde, soe proclamyert se hoer meystersche. Ende soe alst int capittel ghewoentelick is, soe doet sy se voir myt gheboechden knyen of myt dael gheslaghenen [2]) lichaem venie nemen. Somtyt doet sy oec voir die priorynne ende voir die ander susteren venie nemen ende hoer gebet bidden om hoer beteringe ende stantachticheit. Ende is der novicie vele, soe helt sie somtijt myt hem capittel, hem lerende dat sie malcanderen van oeren gebreken proclamieren, ende, als sie proclamiert sijnt, venie nemen, opdat sie die oerde leren holden ende die versumenisse scouwen. Men en sal ghen novicie ontfangen totter professie, voir dat een heel jaer of mer gheleden is, sonder orlof der visitoers ende merclike saken. Daer en bynnen en sal men haer gheen officie bevelen (39 *a*). Sterven die novicien voir hoer professie, soe verleent men hem genadelick, dat men den doden professiden doet. Ende oec die ontfanghen sijn ende sterven voir die cledinge, dien doet men dat selve. Mer den salter en leest men niet van scholde [3]).

---

1) Blz. 286: cum verecundia.
2) Blz. 286: prostrato corpore.
3) Blz. 287: psalterium ex debito non legitur.

Van professie der novicien. Capit. IIII[a] (III).

Als die tijt coempt dat men die novicie benedien sal, schijnt sie ontfanclick ende blijft sie gestadich in te bidden ontfermherticheit. Alst der priorynnen goet dunct, soe rupt men sie in capittel. Ende als sie daer, nedergheslaeghen, oetmoedelick ontfermherticheit bid, soe ghift men hoer te kyesen ende wech te ghaen of sie wil. Ende ist dat sie volherdet te cloppen, soe ghift men hoer dat begherlike consent. Ende men secht hoer, dat sie hoer bereide tot der heiliger commûnicieringen, ende hoer professie scrive myt hoeren eyghenre hant. Ende en kan sie niet scriven, soe bidt sie een ander, die sie hoer scrive. Nochtans soe sal sie myt hoerre eyghenre hant dat teyken des cruces onder scriven. In der misse naet offertori lecht sie hoer neder totten graet des altaers ende die cleder der professie by hoer, die men benedien sal. Dat ander, dat men doen sal, is gescreven int hantboeck.

Dit is die forme der professie: Ego soror N. promitto loci stabilitatem auxiliante Deo, perpetuam continentiam, cavenciam proprii et obedienciam secundum regulam beati (39 *b*) Augustini et secûndum statuta domûs nostre coram Deo et omnibus sanctis, quorum reliquie sunt in hoc monasterio, domine N., priorisse hujus monasterii, et sibi successuris canonice instituendis, quod constructum est in honore beatissime Agnetis virginis ac martiris, in presencia domini N. prioris in N. Ic suster N. love, mitter hulpe van Gade, ghestadicheit in deser stede, ewighe ontholdinghe, dervinge eyghens goets ende gehoersamheit, na sunte Augustinus regel ende na statuten onses huyses, vrouwe N. priorynne deses cloesters, ende uwen nacoemelingen, die u wytlick volgen sullen voer Gode ende allen heilighen, welker reliquien in desen cloester ontholden syn, dat getymert is in die ere der heiliger jonferen sunte Agneten martelersche, in teghenwordicheit heren N. priores in N.

Die forme der onbeslaetenre is alleens, mer men leet achter „ghestadicheit in deser stede", ende salder aen seggen: Oeck love ic aentenemen dat ewyghe sloet, als ic daer op gheeysschet werde van mynen oversten. Die professijt syn holden oir ordinancie int convent, die enen yghelick ghift synen inganck in der oerden, ten waer dat die rectoir of die priorynne eymant om saken wil tot eenre tyt syder sette. Nyemant nochtant, al

heft sie professie ghedaen, en sal stemme hebben in den capittel beneden achtyn jaer, al mach men om oefenynge wil langher (40 *a*) beiden [1]).

Item, hoe hem die susteren hebben sullen onder des convents misse. Capit. IIII^m^.

In den ghetijden ende missen des convents sullen alle die susteren te samen wesen, uutghenoemen die om siecten of tederheit daer niet wesen en moegen. Dien officie bevoelen sijn of enyghe wercke, sullen hem nyet vermeten sonder orlof van den choer te bliven, uutghenomen die procuratrix als te doen is. Moeghen sie, om enyghe saken willen of noet, gheen orlof bidden, soe sullen sie in den capittel venie nemen ende die sake seggen. Als men ludet dat teyken, tot welken dat men te choer ghaen sal, sullen die susteren achter laeten al ander dinghe, waer sye oec sijn, ende ter kerken haesten. Van der tijt, dat men dat ghetide beghint, hent dat al ghedaen is, sal nyemant uutten choer ghaen sonder orlof, ende coemen weder alst gedaen is, daer sy om uutghinc. Item, als men dat „Introitus" singhet van der missen, steet choer teghens choer, mer tot „Salve sancta parens" bughen sie hoer knyen tot „Enixa". Ende als die priester beghint „Gloria in excelsis", kieren sye hem ten altaer. Ende als die cantersche beghint „Et in terra", kieren sye hem weder ten choer tot „Adoramus", et [2]) to „Suscipe deprecationem nostram" nyghen sie totten knyen. Tot „Dominus vobiscum" kieren sie hem altoes totten altaer. Totter ierster collecte nyghen sie diepe (40 *b*) of boegen hoer knyen. Totten anderen kieren sie hem totten altaer. In den missen van den vigilien der heiligher, uutghenoemen die vigilie der gebuerten ons Heren, Epyphanie, Paeschen, Ascensionis ende Pinxteren. Ende ten weer dat men die misse van der vigilien des Sonnendaechs songe, et [2]) oec in der misse der Quatter temporen [3]), tot allen collecten van den ferien, behalven bynnen die octave van Pinxteren ende die collecte „Deus qui tribus pueris", ende wanneer men des werckdaghes van den Sonnendage of van der feria misse singet, soe bughen sie altoes die knyen, al en songe

---

1) Ontbreekt in het Latijn.

2) Lees: en.

3) Er staat „tempen".

men oec die ghetyde niet van feria. Onder die epistell, graduaell, tractus Alleluia, mitten versen, sitten sie hent totter repeticien. In merren dubbelden feesten ende daer boven singhen twe dat Alleluia middel ynt choer. Mer in der tijt van Paeschen wert dat ander Alleluia van twen ghesongen. Als men een sequencie singt, soe staet men op by den eynden des leesten veers. Als men dat evangelium leest, staen sie ghekiert tot ten altaer. Ende totten tytel des evangelijs teykenen sie hem mit een cruce alleen. Ende tot „Gloria tibi Domine" nyeghen sie diep ghekiert totten altaer. Als men „Credo" beghijnt, kieren sie hem totten altaer hent tot „Patrem" [1]). Ende als men singet „Et incarnatus est", bughen sie die knyen tot „Et resurrexit". Onder dat offertorium sitten sie. Alst uut is, staen sie op ende kieren ten (41 *a*) altaer totten eynde der Prefacie. Alsmen „Sanctus" singhet, staen sie sonder leenen ghekiert ten choer. Daerna leggen sie hem neder hent totten ander „Per omnia secula". In welker tijt sal men myt groeter vlijte ghekiert wesen tot devocien; daerna [2]) sonderlinge vermaent werden, ghedachtich te wesen myt groeter aendacht ende meynynge des herten der waeldaeden onses verloesers, myt welken sie moeghen hoer herten vurichlike ontsteken tot synre mynnen. Totter elevacie des lichaems Christi ende des heilighen kelixs soelen sie myt alre werdicheit op die knyen aenbeden. Ende tusschen die twe elevacien soelen sie ligghen dael geslaeghen [3]). Tot „Agnus Dei" staet choer teghent choer sonder leenen [4]). Als dat gheyndet is, kieren sie hem ten altaer hent totter collecten. Mer dat commune [5]) singhen sie ghekiert ten choer. Totter Complenden nyghen sie of boeghen die knyen, als voersecht is van den collecten. Mer in der vasten totter collecten „super populum", als men secht „Humiliate capita vestra Deo", nyghen sie altoes. Totter benedictien nyghet choer diep teghent choer.

Van den capittel der gebreken. Capit. Quintum.

Dat Capittel der ghebreke sal men holden te mynsten ter

1) patrē.
2) Blz. 292: ubi precipue monentur.
3) Lat.: prostrate.
4) Lat.: sine reclinacione.
5) Cōe; Lat.: communionem verse.

weken eyns, als des Vrijdaeghes, ten weer saeck dattet vertaeghen [1]) woerde, of liever voergheholden worde om merre dubbelde feeste ende daer boven, of om merclike saeken (41 *b*). Als men „Benedicite" gesecht heft ende die susteren gheseten sijn, soe mach dieghene, diet capittel helt, cortelike seggen, dat hoer oerbaerlic dunct voer bewaringe der oerden ende beteringe der susteren, dunct hoer goet. In den iirsten mach sie berispen die novicien of discijplijn gheven. Ende sie sullen, als men hoer gebreken secht, neder vallen ende venie nemen. Ende alst de priorynne hem heyt, sullen sie uutghaen. Ende als sie uutsijn, dan sal sie seggen, diet capittel holt: „Die hem schuldich kent, die doe sijne venie". Tehant die [2]) hem schuldich kennen, comen int middel des capittels ende nemen venie, beghynnende van den joncsten. Het en sullen gheen twe te samen comen van den ghenen, die al willens venie nemen. Dan sal die hoer venie neempt, totter priorrynne ghebot opstaen ende haer soolt also lude ende openbaer seggen, dat men van den anderen mach hoeren ende verstaen. Nyemant en sal van heymeliken dinghen belijnge doen in den capittel. Ende als sie secht dat hoer niet meer en gedenct, of opholdet te spreken, soe secht die priorynne: wil yemant dese suster proclameren? Ende wylsie [3]) dan yemant proclameren, die en sal niet vele woerden maken, mer simpelick seggen in deser wysen: „Mater, onse suster heft dit of dat ghedaen of versumet of ghesecht", nůmende dat ghebreck. Ende als sie proclamiert is, dan sal sie (42 *a*) nemen venie ende seggen: „myn scholt". Daerna, alst hoer geheiten wort, staet sie op. Mer en bekent sie hoer niet schuldich, soe mach sie cortelick seggen al staende: „Mater, my en ghedenct nyet, dat ick dat ghedaen of ghesecht hebbe, dat myn suster secht". Dan sal diegheen, die sie proclamierde, haer proclamacie niet verhalen, men en vraeghes hoer; mer siet een ander haerre suster missaecken, dat waer is, soe ist hoer gheorloft ghetuech te geven. Daerna matighet [4]) der priorynne ghoetheit die penitencie, na den dat die persoen ende die schult is, als hiernae volcomelick verclaert is in die capittelen der gebreken. Ende ister yemant, die hoer ondoechsamlick ende

1) Boven, blz. 293: differatur, vel pocius preveniatur.

2) Er schijnt een streepje boven te staan, dat weer doorgehaald is: „die".

3) De „l" van „wylsie" met andere hand bovengeschreven.

4) Boven, blz. 293: Postea priorissa modo culpe et qualitate persone moderatur quantitatem satisfactionis et pene.

onsatelick [1]) onschuldicht of antwort, als men sie wrucht of berispet, dan sal men se na guetduncken desgheens, diet capittel holdet, vluchts corrigieren of op een ander tijt verbeiden. Soe wie hoer in enyghen dinghen mercklick oec duck ontghaet ende hoer versumet te beteren, die sal men myt swaren slagen ende penitencie corrigeren. Voer daghelix ende cleyne ghebreke set men somtijt psalmen, somtijt oetmoedighe werken, oefnisse [2]) ende discipline. Oec set men sonderlinge silencium den ghenen, die bereit syn tot veel sprekens. Diegheen, die ghewoenlick sijn dijck hoer silencium te breken, die sal men corrigieren myt ontrecken der spijse, of myt sunderlingen silencium, of van der eerden te eten, alst der priorynne (42 *b*) myt rade des rectoirs güet dunc. Item, die dicwyl ledichliken omgaen, die sal men myt sunderlingen correctie ende oirbaerliken bevelen wederstaen. Die herde hoverdighen [3]) ende verkierden of ongehoersamen sal men na raet des rectoirs myt herden bedruckingen ende berispingen of slaegen boeghen. Soe wye mit orleve (*sic*) van den ghetijde blivet of anders eerghent, daer sie wesen solde, die sal voer dat convent sonder venie seggen: „Mater, tot desen ghetyde en was ick niet; by uwen orleve blief ick van daer". Die sonder orlof af bliven, die en sullen niet alleen venie nemen, mer sye sullen oec die sake seggen over dat convent, daer sie om achter bleven. Of is die sake alsoe ghelegen, soe soelen siet der priorynne alleene seggen. Het is oec te weten, dat nyemant proclamieren en sal, die hoer proclamiert heft in dat selve capittel. Die proclamiert wort sal scouwen, dat sie niet en antworde dengheenre, die hoer proclamiert, noch hoer bynnen dien selven daghe niet en berispe. Mer sie sal hoer tot beteringe bereit bewysen. Die yemant proclamiert, die sal te samen seggen dat sie te proclamieren heft, ende die gheen, die proclamiert wort, die sal van allen een venie nemen. Het en sullen gheen twe te samen yemant proclamieren, mer als sie venie ghenomen heft ende opghestaen is, dan sal die ander seggen, dat se te seggen heft, ende dan sal sie weder (43 *a*) venie nemen. Niemant en sal den anderen proclamieren meer dan van twen of van drien ghebreken. Noch nyemant en sal meer dan van twen of van drien ghebreken proclamiert werden

---

1) Boven, blz. 293: impacienter nimis aut furibunda.

2) Lat. : exercicia.

3) Boven, blz. 294: Dure quoque, elate et perverse seu inobedientes.

int selve capittel, ten weer dat van een of van velen een ghetuuch ghegeven worde teghens dien, die enich dinck ongherechtelick versaecte. Des gelijcs soe en sal oec nyemant in enen capittel meer dan twe of drie van voelen scholden proclamieren, mer van eenre scolt mach sie hoerre vele te samen proclamieren. Die gheen, die te samen proclamiert werden, die soelen te samen voertghaen ende venie nemen, mer sie sallen hem hoeden alt convent of een aelinck choer [1]) te samen te proclamieren. Niemant en sal alleen van vermoeden proclamieren, anders dan sie gesien ende gehoert heft. Niemant en sal hem vermeten, syn scholt of eens anders stijflike in den capittel te bescermen; die gheen, die daer teghen doet, die sal van der eerden eten, of na wille der priorynne ende des rectoirs myt swaere pyne ghepynt werden. Sal yemant discipline nemen, die sal in die selve stede knyen ende sedelick hoer scolderen ontdecken, ten waer dattet der priorynne dochte dat sie oec totten gordel toe ontdecken solde, ende soe blivende sal sie nyghen ende swygen of alleen seggen: „Mijn scolt, ic wyl my beteren". Ende die anderen en sullen hier en bynnen niet spreken, mer die sullen oer aensichte decken. Ende ist dat die pryorinne nyet en slaet mer (43 *b*) een ander, dat nochtans selden ghescien [2]) sal, soe en sal sie niet aflaeten van slaen, hent hoer die priorynne heit. Ende dan sal hoer die suster helpen aendoen. Ende als sie aenghedaen is ende staet, soe en sal sie niet ewech ghaen in hoer stede. Die jongher en sal den older niet slaen, noch nyemant de sie geproclamiert [3]) heft int selve capittel, noch daer sie af gheproclamiert is. Wil yemant proclamieren dieghene, die selven niet en beliet, of die in hoer stede sittet, dat men niet doen en sal, eer dat die willighe belijnghe ghedaen sijn, die segge ierst aldus: „Het is een proclamacie van der suster". Ende vluchtes als sie hoeren naem hoert, sal sie niet antworden, mer comen int middel ende staen gheneyghet, doechsamlike verbeydende dat hoer suster te proclamieren heft. Ende soe voert, als ghesecht is van den, die proclamiert sijn. In den capittel sal men neerstelike wachten dat nyemant lichtelike en spreke, dan hem selven te wroeghen, of

---

1) Boven, blz. 294: unum chorum integrum.

2) Hs.: gheseien.

3) „ge" is in margine bijgeschreven met anderen inkt dan de vorige wijzigingen, en met eene lettersoort, gelijk aan die van het handschrift.

die ander [1]) te proclamieren, of van den anderen geproclamiert te werden, het en waer hem gheheiten of ghevraecht van der priorynnen, of dat sie van der oerden vraechde. Noch sie en sullen tot malcanderen niet spreken, mer alleen tot dien, diet capittel holdet. Als dat capittel geeyndet is, soe volcht daerna die psalm „Laudate Dominum omnes", (44 *a*) ende int eynde secht sie, diet capittel geholden heft, „Adiutorium nostrum", ende daer ist capittel gheeyndet [2]). Uuten capittel gaen die jongsten ierst, ende voert die anderen, na ordinancien. Men sal seer scouwen, dat niemant en spreke buten den capittel, of gheve te verstaen van den gebreken of van heymeliken saken, die men int capittel tractiert, of berispe die hoer proclamiert heft. Die daerteghens duet, die sal men swaerliken pinigen. In Goeden Vrijdaghe, des Vrydaghes voer Pinxteren, in der vigilie der gheboerte ons Heren ende Onser Vrouwen Assumptio, ende als een suster gestorven is int convent, sullen alle die susteren ende conversinnen discipline nemen. Ende die priorynne werdet vermaent, dat sie in der tijt der ghemeynre disciplinen by hoer selven discipline neme.

Van lichter mysdaet. Capit. VIm.

Lichte scolt is, ist dat yemant, als ment teyken doet, niet alle dinghen achter en laet, ende haest hoer myt rijpheit te comen te tijde totter stede, daer men gheroepen wort; ist dat yemant niet en vervult daer sie to gheteykent is te singhen of te lesen, oft choer turbiert, enich respons of antiphen te beghinnen; ist dat yemant niet vluchtes venie en neempt, als sie quelck singet of leset; ist dattet boeck, daer men in lesen sal in der collacien of int capittel of inder (44 *b*) kerken, by yemants vergetelheit daer nyet en waer. Ghelike scolt is, als yemant totten reventer of collacien of totten capittel of totten getyden in der kerken of totten gemeynen werckhuysen niet wackerlick en coempt, of die ter tafelen lesen solde te laete queme totter benedictien; ist dat yemant in den dormpter of in anderen steden int convent enige onruste maeckte, of die denghenen hinderlick is, die beden of lesen of arbeiden. Item, lichte scolt ist, dat yemant een waskerse of ander reiscap verliest of breket, of enich van sinen clederen verarghert of verliest by rukeloesheit; ist dat

---

1) Hs.: and.

2) Boven, blz. 295: et sic solvitur capittulum.

yemant in den officie of collacie of int werckhuys slaeperachtich is; of die hoer oghen wildelick om laet ghaen daer (*sic*) dat cloester, of tot anderen wyltheiden; ist dat yemant sine tijt tobrengt myt ydelen sermoenen, of yedelicke lachet, of een ander tot lachen verwect, of die in enyghen ghelate of in habijt of in enyghen woerden berispelick is. Voer dese gebreke set men enen psalm of meer na groetheit der misdaden, als der gheenre goetdünct, diet capittel holdet.

Van myddel scolt. Ca. VII^m^.

Middel scolt is, als yemant int choer niet en is tot Gloria des iersten psalms, ende midden int choer niet ghenoech en duet, die eerde cussende voert heilighe sacrament; of die in die vigilie der gebuerten (45 *a*) ons Heren int beghyn des capittels niet en is, Gade te dancken myt herten ende myt lichaem van den beghyn onser verloesinge. Ghelike scolt is, ist dat yemant in den choer niet aendachtich en is totten dienst Gades ende myt wilden ogen ende ongheestelicken wysen toen lichtverdicheit des herten; ist dat yemant in die gesette tijt hoer lesse niet en oversiet, of die hoer vermetet anders te lesen of te singhen dan gheordiniert; ist dat yemant int choer lacht, of die anderen doet lachen, of int convent enighe ontbondenheid maect. Item, middel scolt is, of yemant uuten ghemeynen werckhuys of uut enighen ghetyden sonder orlof of redelike saeke blijft; ist dat yemant eten of drincken ontfenct sonder benedictie. Ghelike scolt is, ist dat yemant des daghes, als sie proclamiert is, om hoer to wreken yemant proclamiert; ist dat yemant yet swerende secht of myssaect of oneersam reden secht; ist dat yemant in gewoenten heft, enighe suster te neume [1]) myt hoeren naem, ende achter laet „suster". Voer dese gebreken set men psalmen, disciplinen ende venien, na besceidenheit der ghenre diet capittel helt, aenghesien groetheit der gebreken.

Van swaren gebreken. Ca. VIII^m^.

Swaer gebreck is, ist dat yemant mitten anderen kieff heft of oneersamlike scelt; ist dat yemant den anderen smelike toespreket ende heit den anderen lieghen [2]), of enich ghebreck (45 *b*) verwijt, daer sy penitencie voer ghedaen heft; ist dat

---

1) Boven, blz. 296: nominare.

2) „ende heit den anderen lieghen" is van latere hand.

yemant in der proclamacie sceldinghe mact of vermaledide worde, of ongeordinierde of ongheestelike sprect totter gheure, die sie proclamiert heft, of tot yemant anders. Gelike scolt is, ist dat yemant twijdracht seyet onder den susteren, of die ghevonden woert een achterclepster of ruynster; ist dat yemant quade dinghe secht van boesheiden, of die hoer scolt of eens anders wredelike bescermt, of die witlike lighet; ist dat yemant in ghewoenten heft, hoer silencium niet te holden. Item, swaer scolt is, ist dat yemant die ghesette vasten brect, of in den spreckhuys by den vreemden luden etet of drinct; ist dat yemant teghens yemende verwytelike ende smelike woerde secht. Voer dese ghebreke ende deser ghelike sal men setten drie daghe abstinencie te beir ende te broede, ende drie disciplinen int capittel voer hem allen te nemen, of meer, ende psalmen ende venien, nae dat die gebreke merre of mynre syn. Ist dat yemant enighe dinghe neempt sonder orloff, die enen anderen to gescicket syn, oec sonder meynynge to holden; oec die bleve van den ghemeynen slaep, oec van den capittel of collacie, of van den ghemeynen reventer sonder orloff of redelike sake, die sal in eenre maeltijt abstinencie doen in beir ende in broet. Mer wie dese dinge dicke doet, die sal lijden (46 *a*) die voerghesechde pene der swaerre scolt.

Van der swaerre scolt. Ca. IX.

Swaerre scolt ys, ist dat yemant myt wederspannicheit of apenbaer werderstrijdinge [1]) hoeren oversten verkiertlike of coenlike scelt ende ongehoersaem is [2]); ist dat yemant uut quaetheiden enen anderen sloeghe; ist dat yemant die dinghe, die enen anderen gheleent sijn, of uut den ghemeynen goede naeme, myt wyllen te verberghen, of yet eyghens hadde. Ghelike scolt is, weert dat yemant gaven [3]) of enyghe ander dinghen gheven of nemen sonder orlof, ende verhueden dat sie onfangen hadde; ist dat yemant breve of enyghe scrifte senden of ontfanghen sonder orlof, of lese, of hem dede lesen; ist dat yemant oneersamheit des huyses, of der susteren, of enighe heymelike dinghen yemant van buten apenbaerde; of dat yemant apenbaer-

---

1) Lees: wederstrijdinghe; Lat.: manifestam rebellionem.

2) De woorden „ende ongehoersaem is" zijn in margine bijgevoegd door de hand, die de laatstvermelde toevoeging aanbracht.

3) Boven, blz. 297: munuscula.

like enighe doetlike sunde dede. Voer dese gebreke sal die ghene, die schuldich is, die groetheit hoerre sunden weenlike uutspreken, nemende venien. Ende ghebloet totten gordel sal men sy slaen totten voeten alle der susteren, ierst der priorynnen ende dan der ander aen beyden syden. Ende sy sal wesen die leste int convent. In den reventer en sal sie oec totter ghemeynre tafelen nyet eten mytten anderen, mer midden in den reventer op die bloete eerde. Men sal hoer bereyden grauer broet ende dunre dranck, ten waer dat die overste (46 *b*) uut ontfermherticheit hoer yet anders gheven. Ende dat hoer overblijft en sal men niet menghen totten anderen. Als men totten ghetijden gaet ende in die gracie na den eten, dan sal sye gestrect liggen voer die kercdoer voer die susteren, als sye in of uutghaen. Mer nyemant en sal soe koen wesen, dat sye hoer yet menghe myt dier suster of hoer yet ontbiede. Dese, also lange als sie inder penitencie is, en sal niet totten sacramente ghaen, noch en sal niet comen totten cussen des vreden, noch ghetyken [1]) werden tot enigher officie in der kerken, noch men en sal hoer niet bevelen. Mer die priorynne, opdat sie niet en valle in myshape, sal tot hoer senden sommige van den olden susteren, die sie tot penitencie vermanen sullen, stercken tot ghedoechsamheit, bewegen myt medelijden, troesten tot voldoen, ende helpen myt hoeren ghebeden. Ende hem sal helpen al dat convent, ist dat men in hoer apenbaerliken syet behoerlike oetmoedicheit. Ende die overste en sal nyet weygheren, myt hoer ontfermherticheit te doen.

In gheliker wyse sal sie penitencie doen, ist dat yemant valt in den val des vleysches, dat God verbiede, dat wy ordelen boven alle pyne, ende meer dan alle die ander haeten. Die alsulck is, die mach men nemen hoer swarte wijel, alsoe lange als sie inder penitencien is. Mer is die sunde heymelick, soe sal ment (47 *a*) heymelicke vernemen, ende sie sal doen werdighe penitencie.

Ist dat sommighen myt quader overdracht, of te samen te sweren [2]), of myt quader eendracht openbaerlicken oprichten teghen die priorynne of oec hoer oversten, die soelen penitencie doen als ghesecht is; ende voertmer in al hoeren leven soelen sie hebben die leeste stede; noch stemme hebben sie int capittel, dan hem selven to besculdighen; noch men en sal

---

1) Boven, blz. 298: nec notetur ad aliquod officium in ecclesia.
2) Boven, blz. 298: per conspiracionem vel coniuracionem.

hem gheen officie bevelen. Mer is dat sommynghe niet uut quaetheit teghens die priorynne yet hadden, mer in der waerheit niet en waer te lyden, noch betamelick waer te verdraeghen, soe sullen sy sie ierst myt alre oetmoedicheit ende mynnen tusschen hem ende hoer van beteringhe vermaenen. Ende ist dat sie dicke vermaent is, ende hoer versumet te beteren of dat versmaet, soe sal ment te weten doen den visitoers.

Van alre zwaerster scolt. Capit. (IX).

Alre zwaerste scolt is, als yemant nyet ghecorrigiert wyl wesen; die hoer niet en onsiet te mysdoen, ende wyghert penitencie te lyden. Wort yemant aldus ghevonden, die sal men sluyten in eyn afgheacheide stede, ende uutdoen dat habijt der susteren, ende afscheiden sie van hoerre gheselscap. Ende men sal hoer gheven spyse, die voer die zwaer scolt ghenoempt sijn. Tot sulker correctien sal men hebben bequem stede, daer men yn sluyten mach, niet alleen die nyet (47 *b*) ghecorrigiert en wyl wesen, mer oec die proevelick [1]) scadelick ende suspect syn van enighen scade te doen in personen of in dinghen, of van wech te ghaen. Men mach oec voer mynre gebreken sommighe in deser stede setten tot eenre tijt, als nutte schijnt.

Van den apostaten. Capit. X.

Ist dat yemant apostatier mitter daet, soe sal sie wesen verbant. Welke sentencie wy gheven myt desen teghenwordighen statuten, van welken sie nyet en mach werden absolviert, dan van den visitoers. Wort yemant begrepen in apostasien of en wech te ghaen, ende onwillich weder ghebraecht wort, sal lijden die penitencie, die voer ghesecht is van den, die nyet en willen ghecorrigiert wesen. Coempt yemant al willens weder, die ewech geloepen is, biddende ontfermherticheit, in der ewicheit en sal men sie nyet nemen, is sie provelick suspect of ontrucht van den val des vleisches [2]), sunder guetduncken der visitoers. Mer als men sie weder nemen sal, soe sal sie comen int capittel myt roden, ontdect totten gordel, ende sal bidden ghenade, ghestrect op die eerde. Ende sie sal ghecorrigiert werden myt allen den penen, die voirsecht sijn van der zwaerre scolt of van den val des vleysches of van der quader overdracht.

---

1) Boven, blz. 299: probabiliter.

2) Blz. 299: si probabiliter de lapsu carnis commisso suspecta fuerit.

Ende sie sal ontfanghen van der penitencie, die daer gesecht is, mer of myn, langher of cortter, na groet (48 *a*) der mysdaet ende na teyken der penitencie, die men merket.

Van den silencio. Capit XI^m^.

In die kerke, in den reventer ende in den dompter, in den deel des cloesters, dat daer te gheschict[1]) is, by den vur, op den privaet sullen die susteren altijt silencium holden. Des werkeldaghes, als gheen latel tijt en is, sullen die susteren silencium holden in deser manieren. Van derde halff ure tot drien ure toe, ende van vyftehalff ure tot sees uren toe, moeghen sie spreken van stichtighen, geestliken materie. Ende die kostersche sal voirsinich wesen, dat sie die tijt te luden te vesperen niet en verlinge; mer die teykenen om silencium te holden sal sy hem allen apenbaerlike doen. Die susteren sullen sorchvoldich wesen, dat sie die tijde, die hem te spreken ghegheven sijn, satelike ende gheestelike toebrenghen, dat sie den anderen, die hem vlitighen in ynnicheit ende ruste becommert te wesen, gheen verdriet en doen. Des heilighen daghes sullen die susteren silencium holden hent na twelff uren. Daer na moeghen sye spreken hent tot den iersten teyken te vesper, mer dat alleen op ghemeynen steden, die ghegunt syn. Desghelikes na der vesper hent to den iersten teyken totten aventmael of collacie; anders swyghen sye. Des heylighen daghes voer of na der vesper coemen sie to samen op die spyncamer, ende spreken van der collacie of van ander goeder oefening devotelick (48 *b*) ende begerlick. Na den aventmael sullen sie altijt silencium holden. Van completen hent na primen of tercie des anderen daghes sullen sie hem vlitighen, seer strengelick oec van cortten worden hem te ontholden. Als enighe susteren ghesat syn of te samen coemen in enighe huyse, daer sy wat doen sullen, die moegen to samen myt malcanderen spreken, alst tijde syn to spreken, of wes dat noet is tot oeren wercken. Mer sie moeten nyet spreken mitten ghenen, die hem overcoemen, ten weer dat sie orloff hadden; mer van vreemden materien ende nyemaren moeten sie niet callen. Ist dat sommighe in den werckhuysen of in anderen steden, daer men spreken mach, ende die susteren to samen comen, of daer men spint

1) Blz. 299: designata. Vgl. voor het volgende ook blz. 319 e. v.

of scrijft of anders wat doet, in der tijt dat men den dienst Godes niet en doet, wat spreken stillike ende cort van noetdruftighen of nutten dingen, of die totten arbeiden hoeren, die en werden niet schuldich gheholden, dat sy hoer silencium te braken hebben. Somtijt, als der priorynne guet dûnct, moeghen die susteren te samen spreken van dinghen, die tot stichticheit hoeren, sedelike ende sonder lûûtruchticheit. Soe sal die priorynne of die suppriorynne, als die priorynne niet teghenwordich en is, seggen: „Benedicite". Mer is dat daer luutruchticheit waer of onstichtighe roepinck, soe sal die priorynne of die suppriorynne seggen: „Pater noster". Ende soe sullen (49 *a*) sie vort silencium holden. Alsoe sal ment holden in allen spreken, alst convent vergadert is of veel susteren, in den werckhuysen, hetsij te spreken uut gracie of doch in der tijt des arbeits. Ist [1]) datter brant opslaet bynnen der mûeren des cloesters, soe moeghen die susteren hoer silencium breken. Desgelickes ofter enyghe suster onversiens sieck worde, wat suster dat verneempt, mach myt hoer spreken, wes hoer noet is, ende ghaen tot hoeren bedden. In den siekenhuys en sal men niet ghaen noch spreken mytten sieken, dan myt orlof der priorynne. Den orlof en sal sie niet ghemeyn gheven, ten waer dat yemandt gans to bedde laeghe. Nochtant sullen hem die susteren waren, dat sie alsoedanighe sieken susteren niet moyelick en sijn mit langer callinge. Als dan sal sie die sieckwaerster vermanen, of proclamieren int capittel, of seggen der priorynne. Wert dat anders enighe suster wetende hoer silencium breke, of in der tijt des arbeits die callinge vermennichvoldichde ende vertreecte, of vake ledichlike ende onrustelicke ommeghinghe, die sal in den capittel discipline ontfangen. Ende of sie tussen tween capittelen drie of veirwerf daer in schuldich worde, soe sal sie totter discipline, die sie in den capittel ghenomen heft, op die eerde eten. Of duchte der priorynne nûtter om saken, soe mach men (49 *b*) dier setten seven psalmen of sunderling silencium te holden. Wie dat hoer silencium vake breken, die lijden de penitencie, die van den zwaren schulde in den statuten staet geschreven. Item, die susteren sullen altoes swygen onder den ghetijden, ende onder des convents mysse, ende in der tijt des middaghes slaeps; oec in der tijt des etens. Oec sullen sie silencium holden in den aventmael ons Heren, ende in Goeden

---

1) Boven, blz. 300.

Vrijdaghe overal [1]). Die priorynne mach der kelrewaerster ende den koekensusteren of anderen susteren, die ampte hebben om noet ende nütticheit, ghemeynen orlof gheven to spreken. Die pryorynne sal hoer oec waren, dat sie niet en spreke op verboeden steden, mer ghaen op steden, daert gheorlof is te spreken. Die procuratersche mach spreken mitten ghenen, die ampten hebben, die onder hoer beveel syn. Ende oec mitten vremden luden, als nůt ende noet is, mer nyet mytten vremden in saken, die hoere officie nyet toe en hoeren. Want myt dien sal sye spreken als die ander ghemeyn susteren. Nochtant heft sye wat noets te spreken voer primen ende nae completen, dat sal sie doen myt orlof der priorrynne. Die priorrynne, om guet exempel den susteren te gheven, soe veel als hoer boeren mach, sal hoer vlitighen te wesen op hoer werck ende daer stillickliken te spreken mit dien susteren, dies behoeven. Siet sye oec susteren ledichlike ommeghaen of silencium (50 *a*) breken of oeck in der tijt des sprekens te veers ghaen, of lůůtruchtich te wesen, desen versume sye niet te vermaenen. Ende die susteren sullen nochtan hoer scolt in den capittel daervan spreken of men sal sie proclamieren. Die susteren sullen hem oec seer waren ende vlitighen, dat sie des heilighen daghes, als sie hem neernstelicke tot godliken dingen soelen gheven, dat sie die tijt dan myt ledighen callingen ende scadeliken woerden niet to en brenghen. Wort hier yemant sculdich in ghevonden, of dat alsulck vermoeden van hem gheet, dat sie scadelicke vrenscap te samen hebben, ende nae dat men sie vermaent heft, sich daer niet in en beteren, die sal die priorynne soe langhe dwyngen, dat sie mit malcanderen nyet en spreken, hent sie hem beteren. Myt sunderlinghen orlof der priorynnen moeghen die susteren somtijt to samen uutghaen in den hof ende to samen spreken als voerscreven steet, soe langhe alst dijnlick is ende hoer goet důnct, of totten naesten teyken der ghetyden. Nochtant sullen sie hem sůnderlinck hoeden, dat sie niet alleen van den convent en dwelen, of dat sy hem myt yemant sunderlings veer van den convent en scheiden; mer sye sullen te samen uutghaen ende to samen weder inghaen ende bliven oec daer to samen. Alse uutghaen, isset dan silencium tijt, soe sullen sie swygen, hent sie uutter doer sijn.

---

1) Boven, blz. 300, r. 10. v. o. Wat voorafgaat, ontbreekt grootendeels in het het Latijn of is anders uitgedrukt.

Ende als sie weder inghaen, sullen sie swygen, vluchs als sie in die doer (50 *b*) coemen. Wanneer die susteren op enige stede vergaderen, om te samen to spreken na convents wyse, daer en sal nyemant afbliven, behalven die myt orlof der priorynne hebben wat to oversien van singen of lesen, of die anders wat hebben te doen van noeden. Des ghelikes wanneer sie vergadert sijn, en sal nyemant en wech ghaen sonder orlof der geenre diet convent holdet, ende als die suster oer dinck ghedaen heft, daer sie om ghegaen was, sal sie wedercoemen totten convente. Item, in dien steden of tijden des silencium, als die susteren malcanderen ghemoeten, sullen sie myt vrintliker wackerheit malcanderen wicken [1]) ende oetmoedeliken nyegen ende al swygende voorby ghaen. Vort aen is te merken, dat wy niet en dencken of neyt en willen, myt deser insettinge die goede gewoenten der susteren van silencium te holden to breken of te vernielen, want holden sie enich silencium strengliker na ghewoenten, dan wy insetten, belijft ons seer, ende sullen oec by Gade meerre vordering ende gracie vinden.

Van den arbeit der handen. Ca. XII.

Want ledicheit een vyant der zielen is ende een vuedster der sunden, daerom en sal nyemant int cloester ledich wesen. Ende men sal neernstelike daer to sien, dat des werckedaechs van den merghen, als die sustere hoer werck beghynnen, tot nae completen, als men aflaet, alle die susteren (51 *a*), diet vermoeghen, becommert sullen syn myt handwerke voer den ghemeynen orbaer, op al sulke tijde en steden, daer men arbeiden sal, om dat loen der ghehoersamheit ende der ghemeynre mynnen te vercrighen, ende om ander vele saeke, daer die heilighe mennichvoldelick den arbeit der handen om ghepresen hebben. Irst, opdat sie nyemants tijtlick goet en dorven begheren, noch mit anderen luden to smeyken om yet to ghylen; ende opdat sie die salicheit der gheenre, die hoer broet myt hoeren handen wynnen, vercryghen moeghen; ende dat sie oec hoers selves behoeflicheit moeghen verlichten; ende dat sy wat moeghen vercrighen, dair sy den armen mede te hulpen moeghen coemen; mede opdat sy oeren gebreken moeghen wederstaen ende hoer herten veestighen in goeden ghedachten,

1) Boven, blz. 300: mutuo locum dantes.

gelijck als die lichame gheankert werden an dat hantwerck. Want niet lichtelick en wort hy ghevangen myt becoringe, die in goeder oefening onledich is. Wantet een merckelick hulp is, als die leerre bescriven, daer die meechde mede staende moeghen bliven. Want den menschen is gheset van den Heren, dat hij int zweet syns ansichtes sal eten sijn broet. Ende die apostel secht: Die nyet en arbeit, die en sal nyet eten. Ende David secht: Wantu den arbeit dijnre handen salste eten, salich bystu, en wael sal dy wesen. Men en sal nochtant die sekere gesatte tijt des dijnstes Godes ende der bedinge ende der (51 *b*) lexie om des hantwerkes wille niet versumen. Die susteren sullen oec daer to vermaent wesen, dat nyemant sijns selves gemack en sueke, mer den ghemeynen oirbaer. Hierom, woe sie meer dat ghemeyn goet boven hoers selves achten, al soe veel meer syn sie voertgeghaen in doechden. Daerom, die niet en willen wercken, die sal men nae goetdûncken der oversten alsoe langhe pinighen myt ontrecken der ghemeinre spysen ende drancks, of myt anderen oefeninge, tot dat sye hem beteren. Ende waer yemant, die dat werck niet doen en wolde, dat hoer bevoelen worde, ende maecten hoer selven te sueken, dat God verbiede, die sal men setten in die leeste stede, ende daer en bynnen sal sie gebruken alleen grover broet ende snoder dranck, hent dat sie hoer bereyder bewyse totten werck.

Die in den werckhuysen of anders waer te samen wercken, die moeghen stillicliken ende cortelick spreken van den dingen, diet werck eysschen. Sie werden oec vermaent, dicwyl in den wercken hem te kieren tot corten ghebeden, als „Here ontfermt u onser", „Pater noster", „Ave Maria" of „Here verleent ons een salighe vree", wanneer die clocke slaet, of „Here scip in my een reyn hert", of der gelike. Oec sullen sie op sekeren tijden, na ghewoenten des convents, op hoer hantwerck lesen die corte cruce ghetyden, seven psalmen, vigilie, kreensken myt anderen ghewoentliken (52 *a*) ghetijden ende bedinge. Der werliker lude clederen en sullen sie niet neyen, ten waer dat sie myt orlof des rectoirs den gasten yet macten [1]).

Van den dormpter. Capit. XIII^m^.

Die dormiter (*sic*), daer die susteren op slaepen sullen, die sal

---

1) Hierna volgt in het Latijn nog „de Locutorio" en „Qualiter clausure fenestre et rote fieri debent".

boven wesen. Ende die susteren sullen slaepen op culten of bedden [1]), mis sie beter gerecht hebben. Een onderscot sal wesen tusschen twe bedsteden, opdat die susteren malcanderen nyet en moeghen sijn. Buyten den dormter sal nyemant slaepen, dan om sunderlingen siecte wyl. Niemant sal ghaen toe des anders bedde, of sal daer enich ondersueck doen, behalven die mater. Men sal al avent bi den bedden ondersueken, of een yeghelick suster daer is, eer men den dormpter sluyt. Ende wort dan yemant nyet bevonden, die sal men sueken ende halen, ende des anderen daghes penitencie setten. Na dien dat die dormpter des avents gheslaeten is, soe sal men daer nyemant af laten ghaen, dan myt orlof der mater, ende om noetsaeken wyl. Die susteren sullen ten dormpter gaen des wercliken daghes voer neghen uren, alsoe dat sie dan voir oer bedde sijn. Des heilighen daghes to acht uren sullen sie opghaen. Des morghens sal men opstaen toe vier uren. Op ten dormpter ende by oeren bedde sullen sie ewich silencium holden, beholtelick of yemant van hem haestelick sieck of cranck worde. In alsulken lastighen saeken (152 *b*) mach die suster, die bij hoer int naeste slaept, myt oer spreken, ende oer goet behulp doen in oerre noet. Men sal die sieken altoes brengen, alst dach wort, of ist noet by nachte, int siekenhuys, alsoe dat men opten dormiter niet en sal bliven liggen over een halven dach, opdat die susteren goet geraeck crijghen moeghen, ende silencium op den dormiter geholden werde. In allen tyden als die susteren slaepen, heft yemant van noeden eerghent te ghaen, die sal soe mekelike ghaen ende opstaen, dat sie nyemant hynderlick en sy in oerre nachtruste. Alst slaeptijt is, sullen sich die susteren daerto kieren myt vliticheit ende alle ander dinghen achter laten. Nyemant sal oec merclike waken, dan ter noet ende myt orlof. Na completen en sal nyement ghaen totter priorynne, dan geroepen of van noetsaeke, die nyet beiden en mach.

Van den inganck totten sloete [2]).

Want wy visitoers willen, dat men groete behuetheit hebben voer den inganc ende uutganck des sloets in desen convente,

1) Boven, blz. 303: singule culcitras singulas habeant.

2) Dit hoofdstuk is doorgekruist van latere hand en ontbreekt in de lijst van hoofdstukken op blz. 34*b*.

soe verbieden wy onder pene des bans ende kerkeners, dat nummermeer suster professiet ende beslaeten buten slot en ghae, dan overmids perikel des brants of perikel des natuerliken levens van moert of dergelike om anxte des doets. Die visitierres in der tijt der visitacie of een mater te kiesen ende confirmieren, moeghen inghaen, mer selden (53 *a*). Als yemant bynnen gaet, sal die priorynne myt drien van de olsten altoes by hem wesen. Ende die ander susteren sullen niet omloepen, mer die sullen op die camer of in hoer werckhuysen bliven, of op een ander eersame stede, daer sye te doen hebben, hent die inghegaen sijn weder uutghaen. Nyemant sal toeganck hebben, noch spreken myt yemant, die bynnen gaet, dan die priorynne mitten drien, die myt hoer ghaen, alsoe dattet die een altoes hoer van hem drien. Die werckluyde moeghen oec bynnen gaen om noetdruftighe werken, als den rectoir ende der priorynne guetdunct. Ende dan mach die priorynne ende die drie, die daer to geset sijn, ende die procuratrix myt hem spreken wes noet is, altoes nochtant dattet die anderen hoeren. Die anderen susteren en sullen in gheenre wys myt hem spreken, noch by hem comen. Alst valt dat yemant soe siec is, dat sie totter stede, daer men bijcht ende communiciert, niet comen en kan noch gheleit mach werden, dan sal die priester myt enen choerclede ende stole totter infirmarien gaen myt enen rijpen ende stichtighen dienre of geselle, daer twe susteren voer sullen ghaen myt waskersen ende laterne, ende twe myt wywater ende mytter scellen. Ende daer sulle medegaen sommigen van den rypsten of stichtighen susteren, die gheroepen werden. Ende men sal die sieken communicieren, alst in manuael gescreven staet. Ende men sal scouwen, dat men nyet dicke (53 *b*) bynnen en gae, nu om te communicieren, nu om te olijen, mer men salt liever te samen doen. Ende als men yemant olyet, dan blivet convent int sieckhuys totten eynde der officie. Die rectoer noch niemant anders en sal bynnen gaen, om bycht te hoeren of om enich sacrament te gheven of om yemant te graven, sonder choercleet of cappe. Ende myt hem sullen gaen die ghesette susteren. Ende hij sal alsoe staen ende sitten, dat sie moeghen sien beide den bichter ende die bycht.

Van den reventer. Cap. XIIII.

Alle die susteren sullen des merghens ende des avents ter maeltijt coemen. Blijfter yemant van der tafelen of oec van der

benedictie, die sal venie nemen int capittel ende seggen die saeke, waerom dat sie van der tafelen bleef. Als men dat clocxken luyt, soe sullen die susteren vluchtes voer den reventer comen ende daer sedelike myt swyghen sitten, totdat dieghene, diet convent des reventers holdet, die scelle luyt. Ende dan gaen sie in na ordinancie, nyghende totten cruce. Als die susteren staen choer teghen choer, soe beghint die ebdomedaria myt ghesatenre stemme „Benedicite", ende die anderen vervolghen dat vers myt „Gloria patri". Na den „Pater noster", als die selve suster secht „Et ne nos inducas", richten hem die anderen op, ende die benediet maect een cruse totter overster tafelen. Ende by den eynde der benedictie gaet die lesester (54 *a*) int middel, ende leghe nyghende neempt sie die benedictie. Als die gesecht is, clympt sie op den lesestoel, ende die anderen sitten ter tafelen. Die lesester sal voer die benedictie voersinich wesen van den boeken ende die stede, daer men die lexse beghynnen sal, ende datter ghenoech te lesen sij, alle die maeltijt doer. Sie en beghint niet to lesen, eer dat geruchte der gheenre, die sitten, ghedaen is; noch die susteren en tasten die spyse niet aen, tot dat een deel gelesen is, ende tot dat die priorynne een teyken doet, of als sie sien, dat sie die spyse antastet. Die lesester mach voer den eten wat onbyten, ende voert avenmael of collacie drincken. Dese lesester sal apelike ende bescheidelike lesen, dat men mach hoeren ende verstaen, ende sal oer oeren voegen totter corrigierster, opdat sie verstae, alsie corrigiert wort. Die ordinancie des lesens beghint van den jonghesten opwert clymmende, ende die, die een weke leest, die sal die ander dyenen. Ist dat daer die lesester of die dienresche ghebreken, ende gheen ander ghebeden en heft om oer officie te vervullen, soe sal dieghene, die voer oer gaet, dienen, ende dieghene, die nae oer gaet, lesen. Coempt er yemant na der benedictie, die sal sitten na die gheseten sijn of ingeghaen syn te sitten; mer die coempt, na dat sie alle gheseten syn, die sal inghaen myt orlove ende sal lest sitten. Die suster, die (54 *b*) niet en mach eten dat men oer voerset in den reventer, die en machs niet vortgheven, dan denghenen die naest hoer syt ter rechter of ter luchter hant. Als sie drincken sullen, soe sullen sie die kanne of den nap holden mit beiden handen. Sie nyghen een luttel, als men yet voersettet of afneempt, ende oec die susteren, diet hem voirsetten. Sie en volden oer dwelen niet, hent die priorynne een teyken doet, of dat sie die hoer voldet.

Die na eten, en sullen nyet anders eten, dan die ghemeyn susteren eten, behalven die crancken ende sieken. Als dan die priorynne siet, dat sie alle gheten hebben, soe duet sie een teyken mitter scellen. Ende als ghesecht is „Tu autem" ende gheantwort „Deo gracias", staen sie alle op van der tafelen, ende die priorynne luyt een luttel die scelle. Ende als die susteren staen in oerre ordinancie ende ghenijcht hebben totten cruce, ende na ordinancie ghaen sie uut, die joncsten voer. Als sie int choer ghaen, nyghen sie voer dat sanctuarium, soe ghaen sie tot oeren stolen ende betalen gracie, alst ghewoentlick is. Nyemant en sal buten den reventer ende ziekenhuys eten sonder noet. Die buten den reventer eten, die nyghen en luttel totten „Pater noster" ende „Gloria Patri". Ende sie moeghen seggen ter gracien den psalm „Laudate Dominum omnes gentes".

Van den vasten. Capit. XV.

(55 *a*) Van der Verheffinge des heilighen cruces [1]) hent totter Advent ende van Dertienmisse totter vasten sullen die susteren samentlick vasten alle weke den Woensdaghe ende den Vrijdaghe. Mer soe langhe sie swaerlick moeten arbeiden ende den kost wynnen, soe moeghen die oversten mitten Woensdaghe dispensieren ende den susteren orlof geven to eten. Mitten sieken ende crancken mach die mater dispensieren ende den susteren orlof gheven to eten. Mer men en sal mitten ghemenen convent nyet dispensieren sonder consent des rectoirs. Dat convent en brect gheen vasten om bede van den gasten of anderen. In daghen der cledinghe ende professie ende in den koer eenre nyer priorynne, behalven des Vrijdaghes ende als ghebot vasten is, soe salmen twij eten. In desen daghen comen sye to samen op die spyncamer, ende alster een guet punt ghelesen is, ghaen sie to samen uut in den bongart myt saticheit [2]), ende syn vrolick sonder lijchtverdicheit hent totten iersten teyken to. Des Woensdages en eten sie gheen vleys, uutgenomen die merclick sieck sijnt. In der Advent vasten sie drie daghe ende syn oec alle die Advent sonder vleys. Op den avende onser Vrouwen, in der vigilie der Ghebuerten ons lieven Heren, sijnre Hemelvaert, Pynxteren, mitten avont sancte Johannis baptisten, sancte

---

1) „cruces" staat vóór „heilighen" doch met teeken van omzetting.
2) Lat.: cum modestia.

Peters, sancte Pauwels, op Alreheilighen avent ende in die (55 b) Quatertemperen daghen, die in die Advent comen, soe vasten die susteren sonder suvel. In den anderen vasteldaghen der kerken ende des Vrydaghes, behalven eyeren, moeghen sie doen na gewoenten des landes ende ander devoter personen. Die gasten moeghen sie gheven als sy eten. Op den Goeden Vrijdach sullen sie alleen beir ende broet eten. Op den Vrijdaech in die weke van Paeschen sullen sie twij eten. Op Kersdach sullen sie altoes vleys eten. Op sunte Marcus dach ende op die Cruceldaghen vasten sie sonder vleisch. Des Dynsdaghes mach men des avonts gracie doen. Mer compt sunte Marcus in die Paesche weke of op ten Sonnendaghe, soe eten sie vleysch ende vasten niet. Des Manendaghes ende des Dynsdages voer den Asselenwoensdaghe sullen die susteren wesen sonder vleisch ende vasten. Des avents moeghen die oversten dispensieren. Wie van den susteren tusschen tijden behoef to eten of te drincken, die doet myt orlof ende rade der oversten. Nyemant en is gheorloft te doen abstinencie, of disciplinen, of wakinge, of enighe lichaemelike oefenynge, die van onser ghemeenre insettinge niet en syn, sonder orlof der oversten.

Van der collacie to drincken. Capit XVI^m.

Op den daghe eenre maeltijt luyt die dienresche des reventers ter collacie, na dat ierste teyken der complete. Als die susteren vergadert syn, soe luyt die priorynne die scelle (56 a) des reventers. Als dan die susteren ingeghaen sijn, eyschet die lesester die benedictie int middel. Hier na volcht die benedictie „Noctem quietam, etc." Als men een punte gelesen heft totten teyken der priorynnen, sittende, secht die lesester „Benedicite", ende die ebdomedaria staet op ende secht „Largitor omnium bonorum". In der collacien sittet die priorynne int hoeft hoerre tafelen bijder steden, daer sie staet; ende by hoer die supprioyrnne myt sommigen van den olsten van hoeren choer. Die ander sitten na ordinacien, als sie staen in den choer. Als men gedroncken heft totten teyken der priorynne, secht die lesester „Tu autem etc."; ende als men gesecht heft „Deo gracias", soe secht dieghene, diet convent holdet, „Adjutorium etc." Ende soe ghaen sie myt swygen na ordinancien ter kercken. Buten der maeltijt ende collacie en sal nyemant drincken sonder orlof. Ende die in den arbeit niet en syn, die sullen drincken in den reventer myt swygen ende sittende.

Van der communicyeringe ende bycht. Ca. XVII.

Tot viertiennachten bychten die susteren eens ende ontfangen dat heilighe sacrament, ten weer dat yemant belet worde om wytlike saeke, ende na rade des rectoers vertuefde. Om redelike sake ende groete hoechtyde wyl mach die tijt vercort of verlinget werden. Int aventmael ons Heren ende in Paesschedaghe communicieren sie alle, die bequeem syn. Als (56 *b*) dan die priester coompt, dan ghaen sie sedelick na ordinancie, die een na den anderen, ende maken gheen vertoeven. Als sie ghenoemen hebben dat lichaam ons lieven Heren, soe ghaen sie totter ander sijde ende kieren weder tot hoeren steden, ende een luttel tijdes daerna nemen sie die ablucie. Tot desen heilighen sacrament sal hem een yeghelick alsoe bereiden te ghaen myt bychten, myt waer berou ende myt enen vasten goeden wyl Goede te dienen na oerre ghelaefte, als of sie ter stont solde sterven ende comen voer den strenghen richter. Wanneer die susteren hoechtijt hebben sullen, des daghes daer te voeren sullen sie nyet scheren, noch hoefden waschen, noch ander onrustighe wercken doen, die vertoeven moeghen. Daerom sal men oec dat backen ende brouwen te voeren voersien, dattet op den hoechtijts avent niet en geschie.

Van den scheren ende hoefden te wasschen.

Omtreent alle seven weken, beloept des jaers acht reysen [1]), soe sullen allen die susteren oer hoefden laeten waschen ende scheren: als omtrent der Gebuerten ons Heren, in Februario, omtreent Paesschen, voer Pynxteren, omtrent onser Vrouwen Visitacio, voer onser Vrouwen Assumptio, voir sunte Michel ende voir sunte Merten. Heft yemant saeke ducker te waschen, die sal orlof bidden. Dit waschen ende scheren sal men doen joncferlick ende (57 *a*) myt groeter behuetheit ende rijpheit. Men sal dan overall in deser steden silencium holden, behalven die dat werck doen, die moeghen stilliken ende cortelike spreken, dat noet is.

Van den laten. Ca. 18 (*sic*).

Vierwerve des jaers laet men ghemeenlike, buten wilken

1) Boven, blz. 308: Octo vicibus in anno.

tijden men nyemant lichtelick orlof en ghijft te laten, dan om openbaer saken. Die ierste tijt omtreent onser Vrouwen lichtmiss, die ander in den Mey, die derde by sunte Bartholomeus, die vierde na sunte Merten. Als die laetmeyster int slot sal ghaen, soe sal pater ende die mater myt twee van den olsten by hem wesen, ende brenghen hem ter stede daer men sal laten. In den laten soe sal pater ende mater myt tween susteren van den olsten bij der meyster stedelike wesen ende van malcanderen nyet scheiden, eer sie samentlick weder uutten slaete geghaen syn. Nyemant sal oversijde mitten susteren spreken van den, die inghebracht sy. Ende men sal sich onder den laten myt alre scemelheit behueden. Mer waert sake, dat die [1]) susteren mochten malcanderen laten, soe en sal daer gheen inghanc van yemant wesen. Die gheen, die nyet en laten, die en sullen nyet comen totter stede daer men laet. In der tijt der ghemeynre latinge, die gheen die nyet en laten, die soelen mede deelachtich wesen der pitancien mitten ghenen die laten. Die laten sullen, die sullen te samen laten. In der steden, daer men latet (57 *b*), sal men silencium holden, behalven dat noet is tot spreken stillic ende myt luttel worden. Drie daghe lanck eten sie twe werve ende nemen wat van beter spijsen, ten waer datter tusschen quamen vasten der kerken. Ende men sal voersyn, als men best mach, dat men die latinge alsoo ordinier, dat alsulke vasten bynnen tween daghen nyet en ghevallen. In desen daghen en worden sie niet verbonden tot strengheit der silencien, anders dan van completen tot des anderen daghes na primen, ende onder den ghetiden ende in der tijt der lexen. Des iersten daghes, als die priorynne een teyken doet, soe comen sie te samen op die spincamer [2]). Daerna als men een wenich goets ghelesen heft, soe gaen sy te samen in den hof ende vermaken sich myt alre mynliker vryntlicheit. Mer alle ydelheit, lichtverdicheit ende werlicheit van loepen, springhen, of te synghen enyghe werlike leetkens, en sullen dan, noch in ghenen recreacien daghen, en gheenre wijs wesen noch to werden ghelaten, mer men sal vrolick wesen na den aengesich der heilighen, als gheesteliken personen to behoert. Ten iersten teyken ter vesperen of eer, dunct der mater guet, sal men weder comen op die spincamer.

1) Hs.: sie.
2) Boven, blz. 309: in claustro.

Des anderen daghes ende des derden mach men oec uutghaen in den bongaert, alster ghesecht is, mer alleen eene ure lang, ende kieren dan weder tot oren werck. Alle callinck der susteren in daghen der recreacie (58 *a*) sal wesen satich, mynlick, dat men boven al nyemant toe nae en spreke. Men sal niet luytruchtich wesen myt woerden, noch myt lachen. Die buten der ghemeynre latinge myt orlove laten, des iersten daghes hebben sye wat vermakinck, alster gesecht is. Mer op die twe ander daghen ghift men om alleen dat aventmael.

Item. Dat vierde deel van den onbeslatenen ende onghecleeden.

[1]) Wanneer die onbeslatene susteren werden uut den sloet gesant om enyghe sake te bewaren, soe sullen sie gheheel ende trou oeren huys wesen, als sie dat voer God ende voer den menschen willen verantwoorden. Sie moeten seer stichtich van seden, behuet van worden, ende seer riep in oerre wandering wesen, anders solde oer huys scande van hem hebben. Twee van desen susteren sullen altoes toe samen uutgaen, te samen staen ende sitten, ende nummermeer van malcanderen scheiden, eer sie weder int sloet coemen. Dit hebben sye aldus ghelavet, na sunte Augustinus regel te holde. Dese onbeslaeten susteren ende al die ander, die buten der oerden syn, sullen in geenre wys to enighen tyden eten of drencken bynnen der stat van Zwolle [2]) of in der stat vrijheit. Als dese susteren van der hant (52 *b*) reysen sullen, soe vallen sie neder op oer knyen ende ontfangen die benedictie van den oversten in deser manieren: „Die benedictie des Almechtighen vaders ende des Soens ende des Heiligen Gheestes neder stighe op u ende blive altoes myt u. Amen." Wanneer sye reysen ende in den weghe syn, sullen sie behuetlich ghaen ende betamelick bedect syn. Sie sullen oec pynen silencium te holden ende wat goedes te lesen of te spreken, na hoeren vermoeghen, sonderlinge voir primen ende na completen. Alle daghe sullen sie misse hoeren, kunnen sijt by brenghen, int gheestliker menschen convente of heymeliken steden, hem selven te scicken uuten gheruchte werliker menschen. Des Vrijdaghes ende in die Advent en sullen sie nyet lichtelick oer vasten breken sonder merclike sake, die sie naemels

1) Hier is sterke afwijking van het Latijnsche handschrift.
2) Vgl. het boven, blz. 382, opgemerkte.

oeren rectoir openbaren sullen. Als sie comen in steden of dorpen, sullen sie vraghen na gheestliken huysen ende personen van goeden leven, daer sie herberghe bidden ende bliven sullen. Sie en moeten niet ghaen in werlike huyse, dan ter noet, daer men gheen gheestlike vinden mach, bisonder by nachte. Comen sie daer suster olders woenen ende van hem ghenoet werden ten eten, sullen sye ramen dat sie des nachtes bliven in gheestliker susteren huyse, of men sie cryghen mochte. Sie en sullen oec nummer ghaen tot anderen steden of huysen, dan daer sye (59 *a*) gesant sijn. Velt dat anders, sullen sie dat den oversten namaels to kennen gheven. Als sie weder comen, sullen sie ierst ghaen in die kerke ende dancken Gode, dat sie van hem bewaert syn, ende dan vort totten oversten, to seggen woet om geghaen heft, ende kieren sich vluchtes tot oerren [1]) ruste, ende waren sich nauwe, dat sie den susteren gheen neymaren ende gherucht der werlt en vertellen, by scarpe correctie. Item, in den huysen ende convente, daer sie comen, sullen sie hem seer nauwe waeren, dat sie nyet en spreken, daer die vrede der personen in ghestoirt mochte werden, of daer mûrmûracie van mocht coemen. Ende sie sullen hem nauwe wachten, dat sie van hoer selves huys, susteren, noch oversten nyet en spreken dan stichtighe dinghen, want deden sye anders, worden sye ghevonden verreders hoers huyses, ende weren werdich groeter correctie. Als die susteren comen, daer sie toeven moeten, sullen sie gherne wat hantwercks doen, et sy spynnen of neyen, ende lesen oer ghetyden, als of sy to huys weren. Als sie uutreysen, sullen sie myt hem nemen een guet boexken, daer sye bewylen in lesen moegen, als sie tijt hebben. Sie sullen stichtich pynen te wesen in woerden ende in werken van buten ende van bynnen, oer oghen sunderling to bewaren, opdat alle menschen in hem ghesticht ende verbetert moeghen werden. Als sie te huys comen, sullen sie alle die (59 *b*) dinghen, die merkelick syn ende daer sie om quellick in ghehad hebben, bychten oeren rectoir. Buten sal men nyet bychten tot enyghen priesteren, et sy noetsaeke van sychte of van hochtyden. Daer om sal men orlof bidden, of men langhe buten wesen solde, dat men ternoet bychten mochte enyghen eersamen personen.

---

1) Er staat: „oerce" In plaats van de tweede „r" schijnt eerst eene „c" gestaan te hebben, terwijl het bovengeplaatste streepje misplaatst schijnt.

Van denghenen die noch nyet professijt en sijn, ende van denghenen die nyet ghecleet en sijn, ende van den onbeslatenen.

Sommighen susteren, noch niet professijt, die men buten holden wyl, sullen ghaen myt witten rocken; ende in den arbeit hebben sye bovenkele, ende oer mouwen sullen syn een luttel opgeslagen. Dese moeghen oec draghen na oerre professie zwarte mantelen, simpelick ende oetmoedelick toeghemaect. Dese sullen, gelijck den professiden susteren, holden die statuten ende lesen onser liever Vrouwen ghetijden mitten anderen ghewoenliken ghetijden, vigilie ende seven psalmen na ghewoenten. Dese sullen soe veel neernstich wesen als die beslatene susteren, onsen lieven Hier (*sic*) te dienen in dier ropinge, daer sie in gheroepen syn, ende weten dat sie nyet myn en hebben van der waerheit der religien ende volheit der susterscap om onderscheit des habijts. Item, ofter enyghe susteren olt waren of onleerlick, die die ghetijden niet en koste leren (60 *a*), die moeghen voer onser liever Vrouwen ghetyden lesen Pater noster ghetijde ende daer mede betaelen, alsoe dat sie voer die mette ende vesper lesen sullen tijn Pater noster ende Ave Maria. Voer prime, tercie, sexte, none, complet, voer een eyghelick vijf Pater noster. Item, voer die vigilie van ix lexen sullen sie lesen xxv Pater noster ende Ave Maria ende seggen int eynde „Here ghift hem die ewiste (*sic*) ruste, ende dat ewighe licht moet hem luchten". Ende voer die seven psalmen lesen sie xx Pater noster ende Ave Maria. Item, die susteren, die noch totter oerden nyet gecleet en sijn, sullen draghen een devoet oetmoedich habyt, dat afgescheiden sy van den anderen. Alsoedanighe susteren sullen holden die drie beloefte, als dervinghe der eyghenscap, gehorsamheit ende renicheit hoers lichaems. Ende want sie ghaen en (*sic*) staen, eten ende drincken ende slapen onder den ghemeynen susteren, soe moeten sy oec doen als de anderen, swygen als die anderen op steden ende tyden ende voert na anderen goeden ordinancien, die seer gelick syn goeden olden gewoenten, te doen, als behoerlick is. Deden sie anders, solde seer onstichtich sijn anderen susteren ende scadelick oerre sielen, daer men voer wesen sal ende moet na uutwysinge der older brieven ende fundacien. Want alsulke rebellie ghenssijns te liden is.

Woe die susteren al den dach toebrenghen sullen.

(60 *b*) Alle die tijt des jaers sal men wecken des merghens te vier uren, uutghenoemen sommige grote hochtijde. Als dan die susteren geweect syn ende die costersche dat ierste teyken gheluyt heft, staen sie op myt alre wackerheit, sich to teykenen mytten teyken des crucis, seggende: „In den namen des Vaders, des Soens ende des Heylighen Gheests. Die milde maget Maria moet ons benedien myt oeren lieven kynde. Amen." „Ghebenedijt moet sijn die suete name ons Heren Jesu Christi." Myt alsulker benedictie sullen sie sich wackerlick antrecken ende alle droemen ende quade verbyldinck van sich werpen. Sie sullen Gode dancken van saligher bewaringe des nachtes ende gheven sich vlitelick toe goeden ghedachten. Ende hebben sie tijt, ghaen voer oer bedde sitten, op die knyen to lesen of wat toe beden. Die die sloetelen bewaren, sluten den dormpter op en (*sic*) ghaen des heilighen daghes to kerken. Des werckdages coemen sie ierst to samen op die spincamer, ende als dat ander teyken gheluyt is, leest men die lexie van der materie: als des Manendaghes van den doet, des Dynxdaghes van den waeldaden ons Heren, des Woensdaghes van den oerdeel, des Donredaghes van pynen der hellen, des Vrijdaghes van der passien ons Heren, des Saterdaghes van den sunden. Wanneer die lexie uut is, gheet een yghelick op hoer werck ende lesen oer metten. (61 *a*) Dese materien sullen die susteren andachtelick ontfanghen ende oer bedinge over dach daer uut maken, want dese materie sommighe verwecken totten anxte; daer men druckelick op dencken sal ende alsulke bedinge maken, dat God ons verloese van allen lasten ende periculen. Sommige materie sijn tot hape ende toeverlaet tot Gade; als wy die overleggen, sullen wy betrouwen van sijnre goedertierenheit ende hapen tot synen ewyghen ryke to comen, ende niet verslagen warden in onser becoringe, mer strijden ende weren ons na onsen vermoeghen. Als die susteren in der kerken metten lesen, na den anderde teyken lest men „Pater noster" ende beghint. Toe vijf uren luyt men ter prime des werckliken daghes; des heilighen daghes na ghelegentheit der metten een wenich voer of na vijfve. Des werckliken daghes leest men prime ende tercie voer der myssen; na der benedictie sexte; die none na der maeltijt of voer, alst vasteldach is. Item, alle susteren, tensy sunderlinge

noetsake ende myt orlof, sullen mysse horen alle daghe. Na der myssen kieren sie om tot oeren hantwerck. Voer middaghe ende na myddaghe lesen sie oer vigilie, seven psalmen ende ander devote ghetyde, kreenskens, of anders na gewoente ende goeder oefenynck. Aldus wort die dach toegebracht myt heyligher oefenynck. Wanneer tijden sijn dat men callen mach, (61 *b*) sullen die susteren vrintlick, mynlick ende troestlick malcanderen toe spreken mit sueten aensichten ende mynliken woerden, wat goedes voer te nemen, to spreken van der collacie, van der lectie des merghens, van historie der heilighen, van allerley goeder oefeninge. Men sal scouwen, als venyn der zielen, alreley callinge, de scadelick is: toe callen van achterspraeck, van murmŭracie, van dwasen ordel der oversten ende medesuster, van priesteren, religiosen, van echten luden, van enyghen werliken dingen, die enyghe quade verblindinge maken moeghen, sekerlick wetende, dat die duvelen mennichvoldelick teghenwordich sijn, ende dat men daer reden van gheven sal in den daghe des ordels; want na den woerden ons Heren: Uut dynen monde salstu gherechtverdiget werden, ende uut dynen monde salstu verdoempt werden. Item, ten drien uren luyt men dat iersten teyken ter vesper, ende dat ander luyt men te choer omtreent een half ure daerna. Mer in groeten feesten luyt men driewerf, behalven in der vasten; want men dat iersten luyt tot „Agnus Dei", dat anderde teyken na der benedictie. Op vasteldaghe luyt men dat ierste teyken te vierde half ure, dat ander te viere. Des avonts to ses uren yt men of drencket collacie. Daerna, gaende te kerken, luyt men compleet ende leest of synget na den daghen.

Wanneer men vast, et men to elf uren. In der vasten leest men (62 *a*) vesper to elf uren ende yt dan vluchs daerna. Anders sal die spyse bereyt syn to tyn uren, ende men sal eten. Des heilighen daghes na der completen to achte uren ghaen die susteren to bedde, ende men sluyt de dormpter to negenderhalff uren. Wanneer die susteren op den dormpter sijn off op enyghen huysen nummer, moeten sie uuten vinsteren syn [1]) noch spreken, by scarpe correctie. Item, des werckliken daghes, als heilichavont is, holden die susteren van den werck op, na gheleghenheit der hochtiden ende na gewoenten. Op ander daghen holden sie op van den werck, als de cloeck neghende

---

1) d. i. sien.

halff sleet, in allen huysen ende steden. Alsdan leest men die lectie over, al nader ferie ende vander materie, daer men des morghens van gelesen heft. Dan gaen die susteren op den dormpter myt stylheit ende ruste, alsoe dat men den dormpter sluten sal, als die clocke neghen geslagen heft, of een miserere daerna. Ende dan en machter van der nacht nyemant meer op noch af, dan die om grote noet of van oerre officie wegen dairto orlof hadden, ende soe sal men den dormpter van stonden aen weder sluten. Wat suster hier versumich ende onachtsam in is, die sal men beschuldighen voir den rectoir ende mater, ende corrigieren die behoerlick. Daerom pyne sich een yghelick, te tyde op ten dormpter te haesten, eer men sluyt. Als dan die susteren voer oer bedde comen, sullen sie ghaen sitten betamelick ende (82 *b*) besien, woe sie den dach to gebracht hebben, ende ordelen om selver. Sie sullen sich setten voir God almachtich ende onderstasten (*sic*) sich selver ende besien, woe sie God vertoernt hebben overdach mit worden, myt wercken ende myt alreleij versumenisse, ende verwysen om selver tot zwaren pynen, wetende, woe sie strenger syn teghens om selver, woe sie meerre genade vynden sullen voer Gade. Sie sullen dan oetmoedelick voer Gade verghifnisse bidden voir alle oer sunden, ende opsat der beteringe maken. Sie sullen Gade dancber wesen van al synen waeldaden; want gelick als sie in wat sunden ghevallen syn, mochten sie in veel meerre sunden ghecomen syn, had sie die godertierenheit Gades niet bewart. Sie sullen sich Gade devoetlick bevelen ende roepen oec aen die alre salichste Maria myt wat Ave Marien te groeten; sie bevelen sich oeren heilighen engel, ende alsoe gaen sie to bedde. Sie sullen sich benedien, als des merghens, ende ghaen betaemelick ende scemelick, als eersamen meechden beteempt, to ruste. Dan sullen sie lesen den Ymnus „Christe du biste licht ende dach" ende ontslaepen alsoe myt saligher becommering ende bedinge. Aldus doende sullen die dromen puerre sijn ende die slape rustiger.

Nota: Die vermaninck der susteren sal altoes mynlick ende sachtmoedelick ghescieden. Ende die vermaent wort, sal (63 *a*) oetmoedelick antworden, seggende: „Lieve suster, tis myn scholt, bid voir my", ende nyet meer worden aen beiden sijden. Die mater sal ter weken eens omghaen totten susteren ende spreken een yghelick to, sonder uutnemen der personen. Sie sal sien wat men doet, offet werck der susteren wael ghemaect

wort, of sie vlitich ende neerstich sijn totten weerck ende stil van worden. Sie sal troesten die drovighen, ende vermanen, leren ende scelden die onrustighen.

Dyt sijn onse vermanynge ende insettinge. Salich sijn sie alle, die sich hier vlitelick to gheven ende navolghen. Sie sullen rust vynden myt Gade in der zielen en vrede mitten menschen. Dit sal haestelick vollenbracht werden, ist dat sie Christum horen willen, daer hij secht: „Coempt tot my ghy alle, die arbeit ende beladen sijt, ende ick sal u laven. Boert myn juck op u ende leert, want ick sachtmoedich byn ende oetmoedich van herten, ende ghij sult ruste vynden uwer sielen, want myn juck is suyt ende myn borden is licht." Salich syn sie, die dese leer navolgen, want sie sullen vynden verghifnisse hoerre sunden, vordering der gracie ende namaels dat ewyghe leven, welck ons to samen gunnen moet die ghebenedyt is ewelick sonder eynde.

Amen [1]).

(64 *a*). Nae desse maneer na bescreven sal men aennemen die susteren, die ghene professie doen.

In dat eerste, dat sie horselven sick opdraghen sullen in de teghenwoerdicheit des rectoirs ende der priorynnen ende des conventes voer een notarius ende tugheslude, puer ende simplicke omme Godes willen onderdanich to wesen der priorynne ende den convent in allen dinghen, ende staen onder correctie ende ghehoersamheit oer oeversten nae ghemene ghewoenten onses huyses, ende weesen oer convent truwe. Item, ten anderden, dat see al oer goet, reppelick ende onrepelick, dat sie nu hebben ende in ennichghen tyden rechveerdelike mocht toe comen, dat convent opdraghen ewelyke toe besitten sunder emans wederseecken (*sic*). Item, daer God voer versee, weer dat sake dat se vollen in scanden ende oneeren, ofte weeren markelike rebel ende onghehoersam in penitencie toe doenne na ghemene ghewoente onses huyses, soe mach dat convent se weeder uutwysen, ende als see daer (*sic*) sulke oersake uut worden ghewesen, of dat see van syck selven henleepen, soe moeghen see gheen loen eeschen in ennicghen rechte voer oer arbeyt, de

1) Blz. 63 *b* is onbeschreven.

see ghedaen hebben in dat cloester die tijt, de see daer ghewoent hebben, doer oer selven of doer (64 *b*) oer vreenda. Ende see moeghen oeck nyet weder eeschen in enighen rechte van datghenne, dat sie toe cloester hebben ghebracht, meer dan oer die priorynne ende dat convent goedertijrlike wyl gůnnen. Des sal die prorynne ende dat convent de susteren weder besorghen in cost ende in clederen, soe langhe als see met dat convent synnen, nae vermoeghen ende ghemene ghewoente des conventes. Oeck en mach dat convent dese susteren, de dus aenghenoemen worden, nyet voer hen wysen omme ennichghe crancheit of gebrecklicheit oers lichames, die oer over mach comen toe ennichghen tijden.

OVERZICHT VAN GESCHRIFTEN BETREFFENDE DE NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS OVER DE JAREN 1894 EN 1895.

Nederlandsche kerkgeschiedenis in het algemeen.

J. G. R. Acquoy, Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving, 's Gravenhage, 1894. kl. 8°.

Daar deze handleiding niet enkel beoefenaars der algemeene maar ook der Nederlandsche kerkgeschiedenis op het oog heeft, mocht zij hier niet onvermeld blijven.

J. C. Singels, Inventaris van het Oud-Archief der stad Leeuwarden. Leeuw., 1893. VII, 341 en LXXIII (Registers) blz. gr. 8°.

Bevat verschillende stukken, die op de Nederlandsche kerkgeschiedenis betrekking hebben, o. a. een bevelschrift van den aartsbisschop Frederik van Toutenburch aan alle Friesche prelaten (1565); Bevel van den Stadhouder, graaf van Arenberg, aan de regeering van Leeuwarden, om de predikanten te verwijderen en de kerken te herstellen (1567); Missive van den Stadhouder, graaf Willem Lodewijk, aan de regeering van Leeuwarden, om Bogerman voor een jaar aan Utrecht af te staan tot herstel van den vervallen kerkelijken toestand aldaar (11 Sept. 1619).

H. Brugmans, Verslag van een onderzoek in Engeland naar Archivalia, belangrijk voor de geschiedenis

van Nederland, in 1892 op last der Regeering ingesteld. 's Gravenhage, 1895. VII, 516, VIII en 63 blz. 8°.

Behelst aanwijzingen van een groot aantal hss., die door beoefenaars van de Nederlandsche kerkgeschiedenis met vrucht geraadpleegd kunnen worden. Als proeve wijzen wij slechts op de volgende: Stukken betreffende het Bisdom Utrecht. — Verschillende geschriften van Jan van Ruusbroec en andere Dietsche stichtelijke tractaten, uit Hollandsche kloosters afkomstig. — Chronycke van St. Ursula-kerk te Delft, 1513. — Een Tractatus de praedestinatione van Henricus van Gorinchem. — Drie deelen brieven, van 1577 tot 1625 aan Sibrandus Lubbertus geschreven door de beroemdste binnen- en buitenlandsche godgeleerden van zijn tijd. — Brieven van Taffin, W. Teellinck, Arminius, Wtenbogaert en een aantal godgeleerden uit de 17de eeuw. — Brieven en stukken betreffende Engelsche en Schotsche kerken in Holland, enz.

Een Algemeen Register maakt het zoeken gemakkelijk, terwijl voor hen, die zich met het nader onderzoek van deze hss. zullen zullen willen bezighouden, de Voorrede, alsmede het voorloopig Verslag van Dr. Blok, in 1891 uitgegeven, de noodige aanwijzingen bevat.

A. Cauchie, Notes sur quelques sources manuscrites de l'histoire belge à Rome (Académie royale de Belgique. Compte rendu des séances de la Commission d'histoire. 5me S. T. II. p. 139 svv.).

Bevat de opgave van verschillende hss., die van belang zijn voor de Nederl. kerkgeschiedenis.

Roomsch-Katholieke kerk in het algemeen.

Die vorreformatorische Kirchengeschichte der Niederlande nach W. Moll. Deutsch bearbeitet nebst 1 einer Polemik gegen die im 1 Bande der Janssen'schen Geschichte des Deutschen Volkes enthaltenen Kirchengeschichtlichen Irrthümer und 2 einer Abhandlung über die Bedeutung Kirchengeschichtlicher Bildung für das Geistliche Amt von P. Zuppke. Leipzig, 1895. XLV und 770 SS. gr. 8°.

Gelijk reeds uit den titel en nader uit de voorrede blijkt, geeft Zuppke geen volledige vertaling van het werk van Moll, maar heeft hij daaruit weggelaten, wat hij voor zijne Duitsche lezers van minder belang achtte. Daarentegen heeft hij enkele gedeelten meer uitgewerkt, door gebruik te maken van hetgeen op dit gebied sedert de uitgave van Moll's boek in het licht verschenen

was, zooals van Dr. J. G. R Acquoy, »Het Klooster te Windesheim en zijn invloed", Dr. C. M. Vos, »De leer der vier uitersten", e. a. monographieën. Zuppke is met het werk van Moll hoog ingenomen, dat hij als een model van kerkgeschiedschrijving beschouwt. De beide afzonderlijk op den titel genoemde opstellen staan geheel op zichzelf, en voor het eerste is het te bejammeren, dat het werd opgenomen, omdat het een geheel anderen geest ademt dan die der verdraagzaamheid en der waardeering van de Katholieken, die Moll kenmerkte en waarvan zijne werken den stempel dragen.

G. H. van Borssum Waalkes, Nederland, in betrekking tot de Godsvrienden in het buitenland. (De Tijdspiegel, 1894. Dl. I, blz. 397 vv.

Vgl. hetz. Tijdschrift 1890. Dl. III, blz. 1 vv. »De vrienden Gods in de 14de eeuw, in betrekking tot de Waldenzen, Roomsche Kerk en Hervorming".

M. H. J. P. Thomassen, Spaansche bijdragen tot de geschiedenis onzer voorvaderen der zestiende eeuw. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXIX, p. 81 svv.).

Ontleend o. a. aan een hs. te Madrid, waarin het schrikbewind van Alva wordt afgekeurd, en aan Filips II wenken worden gegeven in het belang van de Katholieke kerk in de Nederlanden.

Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales. 1566—1616. Uitgegeven door R. Fruin. 's Gravenhage, 1894. CXXIV en 591 blz. 8°.

Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht. 3de S. N°. 1.

De schrijver moge partijdig zijn en niet altijd nauwkeurig, zijn verhaal is niettemin van groot belang voor onze geschiedenis in het algemeen, en voor die der godsdienstige beweging hier te lande in het bijzonder, gelijk in de zeer uitvoerige Inleiding wordt aangetoond.

Met eene genealogische tabel, aanteekeningen, bladwijzer der voornaamste onderwerpen en naamlijst van personen en plaatsen.

Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Actenstücken. Abth. III, 1572—1585. Bd. I, II. Herausgeg. durch das K. Preussische Historische Institut in Rom und die K. Preuss. Archiv-Verwaltung. Berlin, 1892, 1894. gr. 8°.

Inzonderheid Bd. II behelst vele documenten, die tot toelichting kunnen dienen voor de troebelen en den strijd der gods-

dienstige partijen in de Nederlanden. Men heeft slechts de bladzijden op te slaan, waarnaar het register op »Niederlande" verwijst. Abth. I dezer uitgave omvat de jaren 1533—1559.

R. Fruin, De wederopluiking van het Katholicisme in Noord-Nederland, omstreeks den aanvang der XVIIde eeuw. (De Gids, 1894. Dl. I, blz. 1 vv., 240 vv.).

Zie ook *De Katholiek*, Dl. CVII, blz. 21 vv.

W. P. C. Knuttel, De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek. 2de dl. De achttiende eeuw. 's Gravenhage, 1894. XI en 317 blz. 8°.

Zie voor het 1ste dl. *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 389.

Dit dl. vangt aan met de scheuring onder de Nederl. Katholieken, waarna de S. afzonderlijk stilstaat bij de houding der regeering in den strijd. De volgende hoofdstukken zijn aan de gevolgen van de Vervolgingen der Protestanten in het buitenland, de Onderhandelingen over de toelating van een bisschop en van een vicaris, en de Maatregelen tegen den »aanwas van 't Pausdom" gewijd. Over den toestand der Katholieken in de Generaliteitslanden wordt afzonderlijk gehandeld. Met den Patriottentijd wordt het werk besloten. Aan het einde volgen een elftal bijlagen, waaronder eene voortzetting van de Chronologische lijst van plakkaten, enz., en wederom een Register van Nederl. plaatsnamen.

Andreae Tiarae Annotationes. Aanteekeningen betreffende de Roomsch Katholieke Kerk in Friesland, sedert de Hervorming tot het jaar 1696. Uitgegeven naar het eenig bekende handschrift, met ondersteuning van het Friesch Genootschap voor geschied-, oudheid- en taalkunde, door G. H. van Borssum Waalkes. Leeuwarden, 1894. VIII, 184 en 10 blz. 8°.

De Inleiding licht ons in omtrent Tiara en zijn handschrift. Met register.

Bisdom Utrecht. Andere bisdommen.

Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. Bijdragen, verzameld en uitgegeven op last en onder toezicht van den Aartsbisschop. Dl. XXI en XXII. Utrecht, 1894, 1895. 8°.

Dl. XXI. J. H. Hofman, Kerkelijke stukken uit het laatst

der 15de en begin der 16de eeuw. — Dez. Het graf van den H. Hungerus. — Dez. Der Graven »Capelrye" in Sinte Kathrijne te Utrecht. — Dez. De eerste pastoor van Rijsenburg. — Dez. Het Kerspel van den H. Calixtus te Groenlo. — Dez. Stichting der Kerspelkerk van Zegveld 27 Sept. 1303. — C. van de Leemkolk, De Kerkearmen en Vicariegoederen te Beesd. — B. P. Velthuijsen, Aanteekeningen op Lindeborn's Historia Episcopatus Daventriensis (Vervolg). — Dez. Registrum ecclesie S. Stephani in Hasselt. — Dez. Ordinantie van dat armenhuijs bynnen Vollenhoe genoemet Sanct Anthoniushuis. — Dez. Een vormreis door Zalland in de 17de eeuw. — Fr. G. van den Elsen, De Stichtingsoorkonde van Mariënweerd. — Briefwisseling over het aankoopen van de overblijfselen van het Mariënweerdsch Archief. — De Grafzerk van Petrus van Zuyren, Abt van Mariënweerd. — Fr. W. Hoevenaars, Bijdragen tot de geschiedenis van de Abdij van Mariënweerd. — Dez. Uittreksels uit een Handschrift der XVII eeuw, de Franciscanen van de Nederlandsche Provincie betreffende. — Dez. Eenige aanmerkingen op hetgeen Jos. Habets, in het 2de en 3de deel van zijne »Geschiedenis van het Bisdom Roermond", heeft medegedeeld omtrent de Abdy van Mariënweerd. — P. Albers, S. J., De H. Radboud, veertiende bisschop van Utrecht. — Dez. De H. Ansfried, achttiende bisschop van Utrecht. — Amersfoort, Godsdienst en Onderwijs. 1580—1680 (Vervolg).

Dl. XXII. J. H. Hofman, Het Kerspel van den H. Calixtus te Groenlo (Vervolg). — Dez. Kleinodiën van St. Maarten te Utrecht. — Dez. De Kapel van Zoelmond verheven tot Kerspelkerk. — Dez. Laurens Mets, Bisschop van den Bosch. — Dez. Joannes van Bijlevelt te Arnhem gevangen. — G. Brom, Neerkassel's zending naar Lodewijk XIV in 1673. — Dez. Stukken betreffende Nederlandsche Kerkgeschiedenis van 1556—1580. — A. van Lommel, S. J., Toestand der Hollandsche Missie tusschen de jaren 1721—24. — Fr. W. Hoevenaars, Bijvoegsel van een testament van Marselis van Woudrichem, kanunnik van Deventer en pastoor van Twello. — Dez. Bijdragen tot de geschiedenis van de Abdij van Mariënweerd (Vervolg). — B. H. Klönne, Het graf van den H. Hungerus. — W. J. M. Hoogveld, Sprokkelingen meerendeels uit het Oud-Archief van Heukelum. — A. F. O. van Sasse van IJsselt, Michiel van IJsselt.

Het oudste Cartularium van het Sticht Utrecht. Uitgegeven door S. Muller Fzn. 's Gravenhage, 1892. LXXXV en 277 blz. gr. 8°.

Werken, uitgegeven door het Histor. Genootschap te Utrecht. 3de S. N°. 3.

Inhoud: Het Cartularium van Bondam, Het eerste en tweede Cartularium van het Liber Donationum, Bijgevoegde oorkonden

in verschillende handschriften van het Cartularium (Liber Donationum, Cartularium van Bondam, Liber Catenatus van het kapittel van Oud-Munster, Cartularium te Hannover, Cartularium te Leiden). In de inleiding worden deze handschriften alsmede de door Van Asch van Wijk uitgegeven Codex van het British Museum en het Liber Donationum uitvoerig beschreven. Met drie facsimile's en een Chronologisch Register der in het Cartularium opgenomen oorkonden.

Hugo Wstinc, Het rechtsboek van den Dom van Utrecht. Uitgegeven door S. Muller Fz. 's Gravenhage, 1895. LIX en 329 blz. 8°.

Met Index, Bijlagen en Chronolog. lijst der opgenomen oorkonden. Wstinc, kanonik van den Dom in de 14de eeuw, teekende zorgvuldig alle rechten en gebruiken van het kapittel op, en leverde in zijne »Statuta ecclesiae Traiectensis" eene volledige beschrijving van den rechtstoestand in zijn tijd. Moll vestigde de aandacht op het belang van dit handschrift en sprak reeds den wensch eener kritische uitgave uit (Zie *Kerkgeschiedenis v. Nederland v. d. Hervorming*, Dl. II, St. 1, blz. 237 v.). Hoe hieraan thans in alle opzichten voldaan is, heeft Fruin in *De Nederl. Spectator*, 1895, N°. 37, in het licht gesteld.

S. Muller Fz., Nog eenige stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten. (Bijdragen en Mededeelingen van het Histor. Genootschap te Utrecht. Dl. XIV, blz. 227 vv.)

De stukken, loopende over de jaren 1477—1479 worden in eene inleiding toegelicht. Zij sluiten zich aan bij andere in Dl. IX dezer »Bijdragen" medegedeelde stukken.

Ernstig en getrouw geschiedverhaal van de daden der Utrechtsche bisschoppen, vooral wat Groningen, Drenthe en Koevorden betreft. (N. Drentsche Volksalmanak v. 1894, blz. 29 vv.)

Vertaling van een tekst van 1232 door J. Hogeman. Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 395.

Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem. Dl. XIX en XX. Haarlem, 1894, 1895. 8°.

Dl. XIX. J. H. Hofman, Stichtingsoorkonde van het Kerspel der nieuwe zijde te Amsterdam. — Dez. J. J. Cramer (aartspriester v. Holland en Zeeland), zijn gedenkpenning en zijn diploom. — Dez. Uit het register der begravenen in de oude kerk van het Begijnhof te Amsterdam. — Het »Catholycke Ant-

woordt" (op »De rechte outheyt van Seven Propositiën" van S. Episcopius) en de schrijver er van. — C. W. Bruinvis, Handschrift betreffende het klooster van S. Clara te Enkhuizen. — Dez. Vicarijen in de Parochiekerk te Alkmaar (Vervolg). — Dez. Administratief Archief der Abdij van Egmond. — Dez. De slooping der Abdij van Egmond. — Dez. Uit de Vroedschap-Resolutiën van Alkmaar. — A. van Lommel S. J., Keuze eener Abdis te Loosduinen bij 's Gravenhage, in 1563. — Dez. Guil. de Lange, Regulier Kanunnik van 't Gerechtshof te 's Hage, a° 1603. — Dez. Uit het Repertorium der Noord-Hollandsche Synoden, van 1572—1674. — J. J. Graaf, Pr., Uit de levens der »Maechden van den Hoeck" te Haarlem (Vervolg). — J. A. H. Thus, De Parochie van St. Hildegaerd te Hillegersberg ('t Kasteel, de Kapel, de Parochie onder en na de Hervorming, Herleving en stichting der nieuwe kerk). — Dez. Cornelius Musius, Prior van 't Sint Aachten-klooster te Delft. — Bern. J. M. de Bont, Het portret van Mr. Jacob Buyck. — Dez. De Altaren en Vicariën in de O. L. Vrouwe en St. Catharina-kerk te Amsterdam. — P. P. Landsman, Voormalige kerkelijke goederen te Assendelft. — J. C. Overvoorde, Overeenkomst tusschen de Sint Joosten Broederschap in de Groote kerk te Dordrecht en het Gilde der vijf Neringen aldaar, tot het opnemen van het Gilde in genoemde Broederschap. — C. J. Giudici, Aanvullingen op de »Geschiedkundige Aanteekeningen betreffende de Statie Brielle". — Dez. Aanteekeningen ontleend aan het »Nieuw Kerkelijk Handboek" door M. W. L. van Alphen, 4de en 5de vervolg. — P. Zwart, Over Pater Engels, Sacellanus major van Spanjeskerk te 's Gravenhage. — De H. Martelaars van Gorcum. Uit de papieren van pastoor Bootz. Met afbeeldn. — Geschiedkundige aanteekeningen betreffende de Statie Brielle. Uit de papieren van pastoor Bootz. Met lijst van doopelingen van 1691 —1812.

Dl. XX. J. J. de Graaf, Het Aartspriesterschap van Joannes van den Steen. — G. Brom, Eenige bouwsteenen voor »Het aartspriesterschap van Joannes van den Steen." — J. H. A. Thus, Cornelius Musius, Prior van 't Sint Aachten-klooster te Delft (Vervolg). — J. J. Graaf, Pr., Uit de levens der »Maechden van den Hoeck" te Haarlem. — A. van Lommel, S. J., Dankbetuiging der Nonnen van het St. Andries-klooster buiten den Briel, voor vermindering van verschuldigden opbrengst 1554. — Dez. Verkiezing van eene Abdis te Leeuwenhorst 1527. — Dez. Over een nieuwen pastoor te Hoorn 19 Jan. 1563. — Dez. Stoornis eener paapsche mis, met de gevolgen daarvan, te 's Gravenhage, a° 1592. — Antwoorden gedaan door Mr. Corn. Dirksz. de Jong, Roomsch priester, op eene examinatie hem gedaan van wege het Hof van Justitie te 's Gravenhage a°. 1601. — Fr. W. Hoevenaers, Stukken betrekkelijk eene vicarie gesticht in de kerk te Velsen, doch later overgebracht naar de St. Bavo-kerk

te Haarlem. — Dez. Vier oorkonden uit de XIIde eeuw, de Abdij van Middelburg betreffende. — Dez. Uittreksels uit een handschrift van de XVIIde eeuw, de Franciscanen van de Nederlandsche Provincie betreffende. — Bern. J. M. de Bont, Delftsche vluchtelingen te Calcar. — C. W. Bruinvis, Nog een en ander over het klooster der H. Maria van Nazareth te Alkmaar. — J. F. M. Sterck, Eenige documenten betreffende de familie Boelens den Otter. — J. J. F. van Zeijl, Het verhoor van een kerkdief. — J. H. Hofman, Jacobus Fischer Joostsz., Kapellaan te Amsterdam.

Uit het Dagboek van den openstaanden Bisschoppelijken zetel van Roermond a°. 1592. Voorschriften voor vroedvrouwen. („Limburg". Prov. Genootschap v. geschiedk. wetenschappen, Dl. I, blz. 171 v.).

Iets over de registra pastoralia in het bisdom Roermond. (De Maasgouw, Dl. XI, blz. 83).

Beschrijvingsbrief van Franciscus Sonnius, bisschop van Antwerpen, van een kerkelijke Synode van het bisdom, te houden op 6 Februari 1571. (De Navorscher, N. S. Jaarg. 26, blz. 2 vv.).

Ontleend door J. F. van Someren aan de handschriften van de Bibliotheca Cottoniana in het Britsch Museum.

W. Aerts, Geschiedenis van het prins-bisdom Luik. Hasselt, 1894. 177 blz., kl. 8°.

Ch. Piot, Trois ordonnances en matière de religion publiées par des évêques de Liége. (Académie royale de Belgique. Compte rendu d. séances de la Commission d'histoire. 5me S., T. III, p. 217 svv.).

De ordonnantiën, van belang voor de geschiedenis der godsdienstige beweging, zijn van 1566, 1567 en 1582.

J. Küntziger, Notice sur trois manuscrits liégeois conservés aux Archives de la Cathédrale de Trèves. (Académie royale de Belgique. Compte rendu d. séances de la Commission d'histoire. 5me S., T. II, p. 129 svv.).

Codex documentorum Liber jurium et documentorum archidiaconorum, en Codex complectens tum investituras tum alia documenta Monasterii S. Jacobi Leodiensis.

N. van Werveke, Etude sur les chartes luxembourgeoises du moyen-âge. (Publications de la section histor. de l'Institut de Luxembourg. Vol. XLI, p. 1 svv.).

Behelst vele bijzonderheden omtrent de stichting en schenkingen van abdijen, enz.

AFZONDERLIJKE KERKEN.

C. J. Mollenberg, Verspreide oorkonden. (Taxandria, Tijdschr. v. N. Brabantsche geschied. en oudheidkunde. Jaarg. I, blz. 62 vv., 86 vv., 243 vv., 294 vv., II, blz. 35 vv.).

Waaronder die op N. Brabantsche kerken en kerkelijke zaken betrekking hebben.

H. J. Schouten, Iets over de kerk van Almkerk. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 189 vv.).

F. Waltman van Spilbeeck, St. Salvators kapel te Baarle. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 129 vv.).

J. C. A. Hezenmans, De Kerstnacht van 1653 in Den Bosch. (Taxandria. Jaarg. II, blz. 3 vv.).

Verstoring der godsdienstoefening in het Begijnhof.

W. Bezemer, Iets over de Kerk te Eersel. (Taxandria. Jaarg. II, blz. 178 v.).

H. J. Allard, S. J., De stichting van 't Kapittel te Geertruidenberg. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 7 vv., 13 vv., 31 vv., 38 vv., 41 vv.).

C. J. Mollenberg, Kanunniken van de Kapittelkerk te Geertruidenberg. (Taxandria, Jaarg. II, blz. 109 vv.).

A. Sassen, Extract uit het doopboek van den pastoor van Helmond. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 46 v.).

B. H. Klönne, Amstelodamensia. (De Katholiek, Dl. CIII, blz. 251 vv., 397 vv., CIV, blz. 262 vv., CV, blz. 282 vv., CVI, blz. 18 vv.).

De plundering van de kloosters der Minderbroeders en der

Karthuisers, 26 en 27 Sept. 1566. — Een klaagbrief over de Katholieken 27 Maart 1644. — Het Kindeke wiegen in de Oude Kerk. — Het lot der kloosterlingen (1578).

B. H. Klönne, Amstelodamensia. Amsterdam, 1894. (VIII) en 294 blz. 8°.

Historische schetsen, allen betrekking hebbende op de kerkelijke geschiedenis van Amsterdam, vroeger door den S. in *De Katholiek* geplaatst, en in onze bibliographische overzichten vermeld.

Amstelodamum Sacrum, Het Mirakel der H. Stede. Kerkelijke geschiedenis van Amsterdam vóór en na 1578. Amsterdam, 1895. gr. 8°.

Bibliographie. Bulletin van C. L. van Langenhuysen, N°. 51.

J. F. M. Sterck, Het boekje: „Amstelredams Eer ende Opcomen door de denckwaerdighe Miraklen aldaer geschied A°. 1345" en zijn schrijver. (Almanak v. Nederl. Katholieken v. 1895, blz. 274).

Met eene afbeelding van Het Mirakel van Amsterdam door J. C. van Oostsaan (1518).

(J. Winkelmeijer), Geschiedenis van het H. Sacrament van mirakel en van de kapel der H. Stede, benevens het verhaal van de merkwaardige wonderen geschied tot A°. 1578. 3de dr. Amsterdam, 1895, 63 blz. 16°.

B. J. M. de Bont, Het H. Caecilia Collegie, zijnde de Broederschap van het Allerheiligst Sacrament ter eere van het H. Sacrament van mirakel van Amsterdam, met den aankleve van dien. Amsterdam, 1895. 56 blz. kl. 8°.

Geschiedenis van het Collegie, dat waarschijnlijk »de voortzetting is geweest van het H. Sacraments-gilde in de H. Stede".

(B. H. Klönne), Het mirakel van Amsterdam. Met gebeden en litanieen benevens 10 afbeeldingen naar de aloude voorstellingen van het mirakel. Amsterdam, 1895. IV en 79 blz. kl. 8°.

Naar het verhaal van L. Marius.

Zie ook het art van denz. over »De mirakelkist", en het antwoord hierop van J. F. M. Sterck over »De zoogenaamde mirakelkist" in *De Tijd*, 1895, 14 en 21 Oct.

C. N. Wybrands, Hoe een melkgevende koe tevens een varken was, of het Amsterdamsche mirakel van 16 Maart 1345. (Nederl. Spectator, 1895, blz. 89).

H. J. A. M. Schaepman, Van het H. Sacrament van Mirakel tot Amsterdam. Utrecht, 1895, 29 blz. gr. 8⁰.

Gedicht.

R. Fruin, Aanteekeningen van pastoor Jacob Buyk over de stemming der katholieke gemeente en der regeering van Amsterdam tijdens het „geus worden" der stad. (Bijdragen en Mededeelingen van het Histor. Genootschap te Utrecht. Dl. XVI, blz. 285 vv.).

Aan de uitgave van de bladzijden uit het handschrift van Buyck ter Amsterdamsche boekerij, die op bovengenoemd onderwerp betrekking hebben, wordt eene breede uiteenzetting van het gebeurde vastgeknoopt, tevens ter weerlegging van hetgeen vroeger elders door de Heeren De Bont en Klönne was beweerd.

J. F. de Sterck, (R. C.) Schuilkerkjes (te Amsterdam). (Almanak v. Nederl. Katholieken v. 1894, blz. 292 v.).

H. L. Janssen van Raaij, Kroniek der stad Haarlem van de vermoedelijke stichting der stad tot het einde van het jaar 1890. Uit de voornaamste bronnen bijeengebracht. Haarlem, (1895). (VIII) en 281 blz. 8⁰.

Al wat betrekking heeft op kerken, voormalige kloosters enz., is mede in deze Kroniek opgenomen.

P. Zwart, Eenige historische bijzonderheden betreffende de Roomsch Katholieke Parochie van Rijswijk. (Haagsch Jaarboekje v. 1894, blz. 125 vv.).

J. Geerdink, Eenige bijdragen tot de geschiedenis van het Archidiaconaat en Aartspriesterschap Twenthe, en Calendarium St. Plechelmi te Oldenzaal. Uit de nagelaten schriften en mededeelingen van wijlen J. G. uitgegeven door E. Geerdink. (Vianen, 1895). IV, 535 en 144 blz. 8⁰.

Inhoud: Geschiedenis van Twenthe in het algemeen, Bijlagen en chronologische aanteekeningen, De parochies van Twenthe met bijlagen, Het graafschap Lingen, Kanunniken, Kapittels en vicarissen, Canonici, capitulares et vicarii ecclesiae S. Plechelmi Oldenzaliensis.

A. A. W. van Wulfften Palthe, De notulen van het kapittel der St. Plechelmikerk te Oldenzaal. (Verslag v. d. vergadering d. Vereenig. t. beoefening v. Overijsselsch regt en geschied. Juni 1892, blz. 9 v.).

A. J. Flament, Pastoors, Predikanten en andere kerkelijke bedienaars in Limburg. (De Maasgouw, Dl. XI, blz. 79, 83, 91 v., 94 v.).

Van de 17de tot de 19de eeuw. Getrokken uit pastorale doop-, trouw- en sterfteregisters. Volgens de gemeenten in alphabetische orde.

P. Doppler, Lijst van pastoors in Limburg. (De Maasgouw, Dl. XI, blz. 25 v.).

De lijst vangt aan met 1801 en loopt tot 1790.

A. F. van Beurden, Een klacht over het afbreken der kerken (in Limburg) in den Franschen tijd („Limburg". Prov. Genootschap v. geschiedk. wetenschappen. Dl. I, blz. 154 vv.).

A. F. van Beurden, Verhaal der reis van Vicaris Bosch en drie andere priesters, (uit Limburg) verbannen naar het eiland Rhé in 1798. („Limburg", Dl. I, blz. 156 vv.).

Lijst van voormalige geestelijken en religieuzen te Maastricht in deze eeuw overleden. (De Maasgouw, Dl. XI, blz. 93 v.).

De lijst vangt aan met 1811.

P. Doppler, Drie verhandelingen van Willem Fexhius, deken van het voormalig kapittel van St Servaas te Maastricht, over den bisschopszetel alsmede de oudheid en den oorsprong der St. Servatiuskerk dier stad. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXIX, p. 301 svv.).

W. Fexhius of de Fexhe werd geb. in 1569 en stierf in 1637.

M. Willemsen, Wat waren in St. Servaaskerk ten tijde der kapittels de „Cartistae"? (De Maasgouw, Dl. XI, blz. 91).

F. van de Looveren, De zevenjarige heiligdomsvaart. Feestrede bij de opening in de Sint-Servaaskerk van Maastricht. Gevolgd door een overzicht van de relieken van den Sint-Servaasschat. 's Hertogenbosch, 1895. 26 blz. 8°.

Deze rede werd door den Pr. Van Looveren in 1888 uitgesproken bij de opening van de zevenjarige reliekententoonstelling. In het kort overzicht worden alle relieken van de H. Familie en de Apostelen, van Servatius en andere Heiligen, van Martelaren en Martelaressen, van andere Belijders en Maagden afzonderlijk opgegeven.

J. Habets, Twee historische beschrijvingen der parochiekerk van St. Matthias te Maastricht. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXIX, p. 375).

De eerste beschrijving van den pastoor J. J. Cyrus dagteekent van 1805; de tweede van den pastoor A. Syben geeft de geschiedenis der parochie tot 1632 en van dat jaar tot 1804.

W. G., Pastoors en beneficianten te Venlo en te Blerik in de laatste helft der 17de eeuw. (De Maasgouw, Dl. XI, blz. 20).

Chr. Cornelissen, Eene benoeming met hindernissen. (De Maasgouw, Dl. XI, blz. 85 vv.).

Over de benoeming van een pastoor te Etten, eene filiaalparochie van de abdij van Thorn, in 1751. Ontleend aan een hs. op het Rijksarchief te Maastricht.

A. J. Flament, Aanteekeningen in de Kath. kerkelijke registers te Geulle. (De Maasgouw, Dl. XI, blz. 96).

A. J. Flament, Een schrijven van pastoor J. Janssens, L. L. Janssens en Jos. Haex med. dr. uit Maasheze aan de magistraat van Weert (d°. 13 Jan. 1792), om zich te verontschuldigen van hunne verwijdering ten tijde der patriotsche onlusten.(De Maasgouw, Dl. X, blz. 14).

Acte der kapel van Richelray, waarbij Karel II, koning van Spanje, haar onder zijne bescherming neemt. 1 Juli 1684. („Limburg", I, blz. 148 vv.).

J. H. W. Goossens, Twee brieven van den landdeken van Valkenburg over de aldaar te houden kerkvisitatie en over den toestand van zijn dekenaat. (De Maasgouw, Dl. X, blz. 89 vv.).

De brieven zijn van 21 Aug. en 1 Sept. 1705.

J. M. Janssen, De tiende, de kerk, de St. Linderts-kapel te Wanssum. (De Maasgouw, Dl. IX, blz. 25 v., 30).

A. F. van Beurden, Verscheidenheden uit de doop-, sterf- en trouwregisters. Wessem. Herten. („Limburg". Dl. I, blz. 131 vv.).

A. Cauchie, La querelle des investitures dans les diocèses de Liége et Cambrai, 1re partie. Les réformes grégoriennes et les agitations réactionnaires (1075—1092), 2de partie. Le schisme (1092—1107). Louvain 1890, '91. XCII et 124, 218 pp. 8°.

Université de Louvain. Recueil des travaux publiés par les membres de la conférence d'histoire, 2e et 4e fasc.

O. J. Thimister, Histoire de l'église collégiale de Saint-Paul, actuellement cathédrale de Liége. 2me édit. ill. de planches. Liége 1891. XVI et 656 pp. 8°.

Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liége, publ. par S. Bosmans et E. Schoolmeesters. Tom. I. Bruxelles, 1894. LII et 699 pp. 4°.

Collection de chroniques belges inédites publ. par ordre du gouvernement.

Naar aanleiding hiervan verscheen E. Reusens, Une publication récente de la Commission royale d'histoire: examen critique du »Cartulaire" etc. Louvain 1894, 116 pp. 8°.

J. Th. de Raadt, Le registre de la confrérie de Sainte-Barbe en l'église de Sainte-Gudule à Bruxelles. (Messager des sciences historiques 1893, p. 286).

Pièce en vers flamands du 15me siècle.

GEESTELIJKE ORDEN, KLOOSTERS, ENZ.

D. W. van Heteren, Coup d'oeil historique sur l'ordre Bénédictin en Hollande avant le protestantisme. I. Province du Limbourg; II. Hollande Septentrionale; III. Prov. de Frise; IV. Prov. de Groningue; V. Prov. de Drenthe; VI. Prov. d'Overijssel; VII. Prov. de Gueldre; VIII. Prov. d'Utrecht; IX. Hollande méridionale; X. Prov. de Zélande; XI. Brabant Septentrional. Supplément. (Revue Bénédictine, 1890, pp. 369 svv., 401 svv., 501 svv., 545 svv.).

In het geheel worden 34 kloosters beschreven.

Dom. W. van Heteren, Geneeskunde en ziekenverpleging in de voormalige Benedictijner kloosters. (Almanak v. Nederl. Katholieken v. 1895, blz. 230 vv.).

G. Hoening, Die Brüder der gemeinsamen Lebens und ihre Bedeutung für ihre Zeit. Gütersloh, 1894, 64 S. 8°.

W. Preger, Beiträge zur Geschichte der religiösen Bewegung in den Niederländen in der 2. Hälfte des 14. Jahrh. (Abhandlungen d. histor. Classe d. konigl. bayerischen Akademie d. Wissensch. Bd. XXI, Abth. I, S. 1 ff.).

De S. zegt zelf van deze studie: »Was zur Charakterisierung Gerh. Grootes und der durch ihn veranlasten Bewegung angeführt wird, macht nicht den Anspruch wesentlich Neues zu bieten, sondern will nur dazu dienen, die wenigen angefügten Quellenmitteilungen in das richtige Licht zu stellen. Denn das Urteil über die Neubelebung der niederländischen Kirche in jener Zeit steht im allgemeinen so ziemlich fest. Wohl aber wird das vorhandene Quellenmaterial noch mancher Ergänzungen und mehrfach auch eingehender Untersuchungen bedürfen, wenn eine gesicherten und überall in sich zusammenhängende Darstellung ermöglicht werden soll."

De bijlagen bevatten: 1°. 16 brieven van G. Groote, ontleend aan het bekende Hs. van de Koninkl. Bibliotheek in Den Haag, zooveel mogelijk chronologisch gerangschikt; 2°. een geschrift van Gerh. Zerbolt van Zutfen ter verdediging van de broeders en zusters des gemeenen levens, insgelijks uit een Hs. van de bovengen. bibliotheek; 3°. eenige stellingen uit een tractaat van magister Heymerich de Camp, naar een Hs. te Brussel.

G. A. Meijer, o. p., Dominikanerklooster en statie te Nijmegen. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nijmegens Katholieken. Nijmegen, 1892. IV, 244 en 52 blz. 8⁰.

Niet alleen van belang voor de geschiedenis van het genoemde klooster, maar ook voor die van de Dominicaner-orde in Nederland; niet alleen voor de Katholieken te Nijmegen, maar ook voor de geschiedenis der Hervorming aldaar. De geleerde prior Henricus Vermolanus of Henricus Gravius, die door Moll en De Hoop Scheffer tot de hervormingsgezinden werd gerekend, blijkt hier (blz. 65—69) rechtzinnig katholiek te zijn geweest.

Dom. W. van Heteren, Kloostergebouwen in de Middeleeuwen. De abdij van Egmond. (Almanak v. Nederl. Katholieken v. 1894, blz. 202 vv.).

Met afbeelding van de St. Adelberts-Abdij. Sluit zich aan bij des Schrijvers Schets van de Kloosterboekerijen in de Middeleeuwen in denz. Almanak, 1893, blz. 113 v.

D. W. van Heteren, Un abbé d'Egmond au XIIIe siècle. Lubert II (1240—1263). (Revue Bénédictine, 1892, p. 406 svv.).

D. W. van Heteren, Egmond; ses abbés et ses seigneurs (1150—1573). (Revue Bénédictine, 1893, p. 198 svv., 348 svv.).

Joh. Winkler, Friesche Jonkvrouwen als „Maechden in den Hoeck" te Haarlem. (Friesche Volksalmanak v. 1895, blz. 1).

De »Maechden in den Hoeck" waren vrome zusters, die na de Hervorming katholiek waren gebleven en in kleine huisjes bij elkander woonden.

De stichter van het klooster Eemstein bij Dordrecht. (De Navorscher, N. S. Jaarg. 28, blz. 549 vv.).

Het klooster voor reguliere kanunniken werd in 1380 of 1382 door Reinout Minnenbode gesticht.

J. de Fremery, Oorkonden tot aanvulling van het Oorkondenboek van Holland en Zeeland. (Bijdragen v. vaderl. geschied- en oudheidkunde. 3de R. Dl. VIII, blz. 322 vv.).

Hieronder twee oorkonden betreffende de Begijnen te 's Gravenzande, eene betreff. eene schenking aan het klooster Koningsveld

bij Delft, en eene betreff. eene toewijzing van land aan St. Pieters altaar in de kerk te Naaldwijk.

Ch. M. Dozy, De Kapel van het St. Annahof te Leiden. (De Nederl. Spectator, 1894, blz. 225 vv.).

B. W. F. van Riemsdijk, Historische beschrijving van het klooster van Sinte Agatha met het Prinsenhof te Delft, benevens een Catalogus der verzameling en eene lijst van boeken in de Historische zaal aanwezig. 's Gravenhage, 1894. 130 en III blz. 8°.

De beschrijving van het klooster, ontleend aan een in het *Nieuw Archief v. Kerkel. geschiedenis*, dl. II, medegedeeld handschrift, en aan uit deze stichting afkomstige charters, wordt toegelicht door een »Plan van het voormalige klooster St. Agatha, opgemeten in 1889".

Cornelis Block's Kroniek van het Regulierenklooster te Utrecht, medegedeeld door J. G. Ch. Joosting. (Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht. Dl. XVI, blz. 1 vv.).

Block, procurator, later prior van het klooster tot zijn dood in 1553, behandelt de geschiedenis dezer stichting van het einde der 13de eeuw. De kroniek is van bijzonder belang voor de geschiedenis van het Utrechtsche schisma. Vooraf eene uitvoerige toelichting.

Kerk vant Weeshuis of de Regulieren van Outh te Utrecht. (Utrechtsch Jaarboekje v. 1894, blz. 275 v.).

Afbeelding met kort bijschrift van de afgebroken kerk van het voormalig Klooster der Regulieren.

P. A. N. S. van Meurs, Het klooster Nazareth, te Oene, na 1670. Met afb. (Geldersche Volksalmanak v. 1895, blz. 144 vv.).

Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 403.

J. W. Mulder, Het vrouwenklooster te Oldenzaal. (Verslag v. d. vergadering d. Vereeniging t. beoefening v. Overijsselsch regt en geschied. Juni 1893, blz. 5 vv.).

Waar stond het Maatklooster? (Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel. 2de S., Dl. I, blz. 137 v.).

Het »Clooster op de Maat" te Zwolle, gewijd aan de H. Maagd Agnes.

J. C. Bysterbos, Ter Hunnepe. (Verzameling van stukken betr. Overijsselsch regt en geschiedenis. 2de afd. Versl. en Mededeel. St. 17, blz. 31 vv.).

Het klooster Maria ter Horst op de Hoenepe.

D. Cannegieter, Iets uit het leven van sommige Abten van het Klooster Mariëngaard onder Hallum. (Friesche Volksalmanak v. 1894, blz. 32).

Tako Abinga, Paul. Bockholt, Petr. Venlo, Joh. van Hasselt, Henr. Smenk, God. Sylvius, Regn. van Asperen, de zeven laatste abten.

V. van der Aura, Geschiedkundige bijdragen betreffende het Norbertinessen klooster van St. Katharinendal. Oosterhout, 1894. (IV) en 126 blz. kl. 8°.

Het Klooster St. Catharina-dal, door reguliere kannonnikessen der Praemenstratenser orde bewoond, werd in het midden der 13de eeuw te Vroenhout, tusschen Roosendaal en Wouw gesticht, en enkele jaren later bij de Norbertijner Ordo ingelijfd. In het laatst der 13de eeuw werd het naar Breda overgebracht. Toen deze stad in 1637 voorgoed aan de Republiek overging, bracht men het klooster over buiten Oosterhout, waar het nog gevestigd is. Hier worden uit officieele bescheiden een aantal op zichzelf staande bijdragen geleverd, betreffende de geschiedenis dezer stichting. Een portret van Odilia van Nassau uit de 15de eeuw versiert dit boekje.

W. J. F. Juten, Hubergensia. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 289 vv., II, blz. 57 vv., 70 vv.).

Geschiedkundige mededeelingen ontleend aan de archieven van het voormalig Guilliëlmietenklooster te Huybergen.

Ch. C. V. Verreyt, Iets over de voormalige rechten der abdij Thorn te Baarle-Hertog en Baarle-Nassau. (Dietsche Warande. N. S., Jaarg. VII, blz. 228 vv.).

Ch. C. V. Verreyt, Over de tienden van de abdij Thorn, te Prinsenhage. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 33 vv.).

W. J. F. Juten, Symon Pelgrom en het klooster „Porta Coeli" 1539—1572. (Taxandria. Jaarg. II, blz. 252 vv., 287 vv.).

Naar aanleiding van een Hs. getiteld: »Ratio per f. Sim. Pelgrom et f. Adrianum Voet conventualibus reddita supra receptis et expositis a°. dom¹. 1538" etc., afkomstig uit het oude Baseldonck.

M. Willemsen, Cartulaire de l'Ordre du St. Sépulcre. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXIX, p. 17 svv.).

Vervolg en slot. Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 404.

Nuijts, De priesterbroederschap van het St. Catharinendal te Maastricht. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 15 v.).

Brn. von Geusau, Een professieboek van het klooster der Dominicanen te Maastricht, over de jaren 1693 tot 1795. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXX, p. 197 svv.).

Brn. von Geusau, Opschriften der grafsteenen, zich bevindende in de gangen der gevangenis, voorheen Minderbroedersklooster, te Maastricht. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXX, p. 147 svv.).

P. Doppler, Het voormalig klooster „Dal van Josaphat" of „de Beyart" te Maastricht. (De Maasgouw. Dl. XI, blz. 53 vv., 57 vv., 61 vv., 65 v.).

H. J. Allard, Het Jezuieten-College te Roermond 1611—1773. („Limburg". Dl. I, blz. 133 vv.).

A. L. van Dael, Bijzonderheden over de opheffing der Jesuietenorde te Roermond in 1773. (Public. de la Société histor. et arch. de Limbourg. T. XXX, p. 65 vv.).

A. F. van Beurden, Brand van het Arme Clarissenklooster te Roermond in 1665. („Limburg". Dl. I, blz. 150 vv.).

H. Michels, Het oude klooster „in de Oode" bij Venlo en de oude kapel. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 18, 21 v.).

Over de kapel van St. Anna te Blitterswijk in 1630. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 78 v.).

J. A. de Rijk, Het Ursulinen-klooster en Pensionnaat Jerusalem te Venray. IV. (Almanak v. Nederl. Katholieken v. 1894, blz. 85 vv.).

Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 405.

J. H. W. Goossens, Begrafenislijst van het Klooster Maria-wijngaard te Weert (niet kloosterlingen). (De Maasgouw. Dl. XI, blz. 21 v.).

H. Hosdey, La Belgique monastique sous l'ancien régime. Répertoire historico-bibliographique de tous les monastères ayant existé en Belgique avant le XIX siècle. (Messager des sciences historiques, 1893, p. 457 svv., 1894, p. 343 svv.).

J. Th. de Raadt, Le registre de la confrérie de Sainte-Barbe en l'église Sainte-Gudule à Bruxelles. (Une pièce en vers flamends du XVe siècle). Gand. 1893, 29 pp. 8°.

Extrait du *Messager des sciences historiques.*

A. J. Flament, De Maricollen in België en hun klooster te Grubbenvorst. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 34 v., 38 v.).

Maricollen of Maricolae, dienstmaagden van Maria.

A. van Puymbrouck, Franciscuszonen te Sint Truiden, 1220—1890. Gent, 1891, 406 pp. 8°.

H. Pirenne, Note sur un polyptyque de l'abbaye de Saint-Trond dressé par l'abbé Guillaume I, 1248—1272. (Académie royale de Belgique. Compte rendu d. séances de la Commission d'histoire. 5me S., T. I, p. 285 svv.).

Het Hs. bevat: »l'état des biens et des finances du monastère, ainsi que des détails d'un haut intérêt relatifs à sa gestion abbatiale."

D. U. Berlière, Documents inédits pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique. T. I, Maredsous, abbaye de Saint-Benoit. Bruges, 1893, VI et 327 pp. 8°.

D. Ursmer Berlière, Notice sur d'anciennes archives de l'abbaye d'Aywières. (Académie royale de Belgique. Compte rendu d. séances de la Commission d'histoire. 5me S., T. II, p. 572).

Beschrijving van de documenten, afkomstig uit deze Brabantsche abdij, die voor vernietiging bewaard bleven en thans berusten in de abdij van Maredsous.

A. Malnory, Quid Luxouienses monachi, discipuli Sancti Columbani, ad regulam monasteriorum atque ad communem profectum contulerint. Parisiis, 1894. VIII et 66 pp. 8⁰.

In het eerste gedeelte van dit proefschrift handelt de abt Malnory over de kloosterregels van Columbanus en de invoering van die van Benedictus te Luxeuil. Het tweede en belangrijkste gedeelte is gewijd aan den invloed van Luxeuil door de zending van monniken naar Duitschland en de Nederlanden.

C. A. L. Held, Archivium sodalitatis Mariano-Angelicae sub titulo Conceptionis immaculatae Luxemburgi. Imprimé sur le registre original. (Publications de la Section histor. de l'Institut de Luxembourg. Vol. XLI, p. 267).

Een en ander omtrent deze congregatie, opgericht te Luxemburg in 1603, en omtrent het Hs. vindt men in de inleiding.

M. J. Janssen en H. Reynen, De Priesterbroederschap te Cleef. (De Maasgouw. Dl. XI, blz. 81 v., 87 v.).

Ledenlijst van de in 1717 opgerichte Broederschap.

Levensberichten. Letterkunde.

Willibaldus, Vita S. Bonifacii. Aus der Münchener Handschrift neu hrsg. und mit textkrit. Apparat versehen von A. Nürnberger. Breslau, 1894, 69 S. gr. 8⁰.

B. Kuhlmann, Der heil. Bonifacius, Apostel der Deutschen. Paderborn, 1895. XV, 504 S. gr. 8⁰.

Het eerste gedeelte omvat Bonifacius' eerste levensjaren, zijne apostolische werkzaamheid in Friesland en Thuringen, zijne reizen naar Rome tot op zijne verheffing tot aartsbisschop. Het tweede gedeelte behandelt zijne verdere levensgeschiedenis, zijne bemoeiin-

gen als apostolisch legaat, de stichting van bisdommen en van het klooster te Fulda enz. tot zijn marteldood te Dokkum. Zijne geschriften worden in een laatste hoofdstuk besproken.

A. van Loo, Levensschets van den heiligen Eligius. Gent, 1894, 24 blz. 12°.

A. van Loo, Levensschets van den heiligen Willibrord, aartsbisschop van Utrecht, apostel van Zeeland, Vlaanderen en Braband. Gent, 20 blz. 12°.

J. Th. Beysens, Jan van Arkel, bisschop van Utrecht. (De Katholiek. Dl. CIV, blz. 341 vv., CV, blz. 310 vv., CVI, blz. 234 vv.).

Joannes Brugman, Het Leven der Heilige Liduina. Vertaald en bewerkt door G. A. Meijer. Tweede, geheel herziene druk. Nijmegen, 1895.

De eerste druk verscheen in 1890, naar aanleiding van de heiligverklaring van Lidwina van Schiedam. Het werkje is eene vertaling uit het Latijn van Brugman, en in zooverre slechts van populaire waarde. Doch in een Aanhangsel volgt een geschiedkundig overzicht van Lidwina's vereering tot op onzen tijd, en vier Bijlagen, daarop betrekkelijk, besluiten het geheel, dat met afbeeldingen is versierd.

B. P. Velthuijsen, De relieken van Thomas a Kempis. (De Katholiek. Dl. CVI, blz. 385 vv.).

K. Hirsche, Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi nach dem Autograph des Thomas v. Kempen. Zugleich eine Einführung in Sämmtl. Schriften des Thomas, so wie ein Versuch zu endgültiger Feststellung der Thatsache, dass Thomas und kein anderer der Verfasser der Imitatio ist. Bd. III. Berlin, 1894. XXIII u. 339 S. 8°.

Bd. I verscheen in 1873, Bd. II in 1883.

In dit laatste Dl. levert de thans overleden S. uit den inhoud en uit de handschriften der »Imitatio" het bewijs, dat Thomas a Kempis de schrijver ervan is.

Thomas a Kempis, The imitation of Christ in four books, translated from the Latin by R. Challoner. Tournai, VIII a. 376 pp. 12o.

J. Pohl, Thomas von Kempen ist der Verfasser der Bücher De imitatione Christi. Kempen, 1894. XXVIII S. 4⁰.

Programm des Kön. Gymnasium Thomaeum.

Het betoog van den S. berust geheel op de welbekende plaats uit het »Chronicon Windesemense" van Johannes Busch (»De viris illustribus", cap. 21). Is die plaats echt, dan zijn verdere bewijzen overbodig. Dat zij echt is en haar inhoud volkomen vertrouwbaar, wordt door den S. aangetoond.

J. Pohl, Ueber ein in Deutschland verschollenes Werk des Thomas von Kempen. Kempen, 1895. XXVIII, S. 4⁰.

Programm des Kön. Gymnasium Thomaeum.

Het zijn de »Meditationes de vita et benificiis Jesu Christi", waarvan hier de uitgaven, de vertalingen, de handschriften en de litteratuur worden opgegeven. Het tweede gedeelte van dit Program behelst de geschiedenis der »Meditationes", eindigende met het bewijs dat de auteur, een Augustijner monnik, niemand anders is dan Thomas a Kempis. Dr. Pohl stelt zich voor, eene kritische uitgave met vertaling van dit werk te geven.

V. Becker, Een belangrijk werk van Thomas a Kempis. (Studiën op godsdienstig, wetenschapp. en letterk. gebied. Dl. XL, blz. 490 vv.).

Naar aanleiding van »Godvruchtige overwegingen over het leven en lijden van onzen Heer Jezus Christus door Thomas à Kempis. In het Nederl. overgebr. naar de 1ste Lat. uitgaaf", gedrukt te Keulen 1717.

Ruysbroeck, L'ornement des noces spirituelles, traduit du flamand et accompagné d'une introduction par M. Maeterlinck. Bruxelles, 1891. XCVII et 299 pp. kl. 8⁰.

J. T. Stoddart, Maurice Maeterlinck en Ruysbroeck. (The Expositor, 1894, p. 61 ff.).

De codicibus hagiographicis Johannis Gielemans canonici regularis in Rubea Valle (Rouge-Cloître) prope Bruxellas. (Analecta Bollandiana, T. XIV, p. 5 sqq.).

Gielemans werd geb. 1427 en stierf 1487. De codex berust in de »Familien- und Privat-Bibliothek" van den keizer van Oostenrijk.

J. Hogeman, Over Albert Pigge of Pighius, proost van St. Jan te Utrecht en pastoor te Kampen. (Verslag v. d. vergad. d. Vereen. t. beoefening v. Overijsselsch regt en geschied. Oct. 1892. blz. 5 vv.).

A. Knaake, Johann Pupper van Goch. (Theol. Studiën und Kritiken, 1891. S. 738 ff.).

De S. toont aan, dat Pupper, meestal genoemd naar de plaats, waar hij in het begin der 15de eeuw geboren werd, wel een trouwe zoon van de R. C. Kerk is geweest, maar dat hij toch in enkele leerstukken tot reformatorische denkbeelden overhelde. Hij gaf in jaarg. 1894 van bovengen. Tijdschrift een »bibliographischer Nachtrag".

J. B. Kan, Wesseli Groningensis, Rudolphi Agricolae, Erasmi Roterodami vitae ex Codice Vindobonensi typis descriptae (Erasmiani Gymnasii Programma litterarium, 1894).

J. A. Froude, Life and letters of Erasmus. Lectures delivered at Oxford 1893—1894. London, 1894. VI a. 466 pp. 8⁰.

In twintig voorlezingen schetst Froude het leven van Erasmus, hetwelk hij toelicht door een aantal vertaalde citaten uit zijne brieven. Met register.

F. Lezius, Zur Characteristik des religiösen Standpunktes des Erasmus. Gutersloh, 1895, 72 S. 8⁰.

P. M. Bots, Nonnulla Alardi Amstelredami necnon Erasmi opuscula. Lugduni Bat. 1895. 111 pp. 8⁰.

Dit boekje bevat: 1⁰. Inhoudsopgave van »D. Erasmi Roter. De vitando pernicioso libidinosoque aspectu carmen Bucolicum cum scholiis Alardi Amstelredami", L. B. 1655. 2⁰. »Alardi Amstelr. Virginitatis encomium ad Flor. Parthenium", ontleend aan dit boekje, met vertaling. 3⁰. Een gedicht van Alardus: »S. Caeciliae virginis ac martyris vita", uit dezelfde bron, met vert. 4⁰. Verschillende Latijnsche puntdichten van Erasmus en Alardus met de vert., en 5⁰. Het »Carmen bucolicum" met de scholia.

M. v. Domarus, Die Quellen zur Geschichte des Papstes Hadrian VI. (Histor. Jahrbuch, hrsg. v. d. Görres-Gesellschaft. Bd. XVI, S. 70 ff.).

E. van Even, Adriaan Florisz. van Utrecht aan de hoogeschool te Leuven, 1476—1515. (Dietsche Warande, N. S., Jaarg. VII, blz. 383 vv.).

J. Hogeman, Over de familie van paus Adriaan VI. (Verslag v. d. vergad. d. Vereen. t. beoefening v. Overijsselsch regt en geschied. Oct. 1892, bl. 7 vv.).

E. Bacha, Les commentaires (Commentaria rerum sui temporis) de Vianesius Albergatis, protonotaire apostolique à Rome. (Académie royale de Belgique. Compte rendu des séances de la Commission d'histoire. 5me S., T. I, p. 102 svv.).

Van belang voor de geschiedenis van Paus Adriaan VI. Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 408.

G. Brom, Twee geschriften van den bisschop van Roermond, Wilhelmus Lindanus, over den kerkelijken toestand der Nederlanden in 1578—1579. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXIX, p. 277 svv.).

Getiteld: »Respublica et Religio Catholica, ut per Belgium instauranda sit", en »Capita S. D. N. suggesta pro instauranda et conservanda melius posthac in Belgio religione catholica". Uitgeg. naar een Hs. in de Vaticaansche Bibliotheek.

H. J. Allard, Pater Joannes Hasius, 1543—1624. (Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied. Dl. XLI, blz. 145 vv.).

Geb. te 's Hertogenbosch. Hij was rector der Jezuïeten en vriend van Jacob Buyck.

M. J. Janssen, Het anniversarium of jaargetijde van Jan van Swolgen in zijne geboorteplaats (en andere bijzonderheden betreffende dezen). (De Maasgouw. Dl. X, blz. 21 v., 36, 40).

Jan van Swolgen, canonicus in den Dom te Keulen in het laatst van de 16de eeuw, »de weldoener van het land van Kessel", was de stichter van studiebeurzen in Limburg.

Lettre sur la mort de Pierre Canisius S. J. (Analecta Bollandiana, T. XIII, p. 379 svv.).

De Latijnsche brief, gedat. 25 Mei 1598, is van Jacobus Rijswich (zoon van Dirk van Rijswijck (geb. te Nijmegen) en Egidia Canis (zuster van Petrus Canisius), en behelst vele tot hiertoe onbekende bijzonderheden.

H. J. Allard, Flandrina van Nassau, de dochter des Zwijgers. (Almanak v. Nederl. Katholieken v. 1894, blz. 3 vv., en 1895, blz. 3 vv.).

Met portret en facsimile. Charlotte Flandrina van Nassau, dochter van Willem van Oranje en Charlotte van Bourbon, geb.

18 Aug. 1579, gest. 10 April 1640, ging tot het Katholicisme over en werd abdis van de abdij van 't H. Kruis te Poitiers.

H. J. Allard, De Oosterhouter Theodorus Tack S. J. (Taxandria. Jaarg. II, blz. 27 vv., 63 vv., 95 vv.).

Hij werkte van 1608 tot 1624 als zendeling onder de R. Katholieken in Den Haag.

H. J. Allard, Arnoldus Joannes Corvinus a Belderen, Arent Jansz. Ravens van Belderen. (Studiën op godsdienstig, wetenschapp. en letterk. gebied. Dl. XL, blz. 472 vv.).

De zoon van Joh. Arnoldi Corvinus. (Zie *Archief v. Nederl. Kerkgeschied.* Dl. IV, blz. 409).

H. J. Allard, Jacobus (Augustinus) Ouzeel 1612—1662. (Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied. Dl. XLII, blz. 390 vv.).

Hij werd geb. te Leiden, ging als proponent tot de Roomsche kerk over en stierf als priester te Enkhuizen.

H. J. Allard, Louris Cornelisz. Broer, 1645. (Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied. Dl. XLIII, blz. 89 vv.).

Broer, een schoenmaker uit de omstreken van Leiden, die tot het Katholicisme overging, en geschriften uitgaf, die door den predikant Petr. Cabeljau werden bestreden.

H. J. Allard, Twee gedichten op Mr. Dirk van Heussen, 1648. (Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied. Dl. XLI, blz. 323).

Gedichten van Mr. Romanus Boot van Wesel en Willem van Heemskerk op Mr. D. v. H., den vader van Hugo Franciscus van Heussen.

P. Bergmans, Le P. Nicolas de Le Ville, prieur des Célestins d'Héverlé-les-Louvain. (Messager des sciences historiques, 1894, p. 68 svv., 159 svv.).

Prior van 1638 tot 1649. Met bibliographie van zijne geschriften, lijst der vroegere priors van dit klooster, enz.

P. Doppler, Jacob Dujardin, pastoor van St. Maarten te Wijck in 1678. (De Maasgouw, Dl. XI, blz. 12).

Zie een »Jaarschrift" van hem ald. blz. 48.

H. J. Allard, Audi et alteram partem. Hoor en wederhoor. (Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied. Dl. XLI, blz. 224 vv.).

Ter verdediging van P. Engelbertus Engels. (Zie *Bijdragen v. de geschied. v. h. bisdom Haarlem*. Dl. XVIII, blz. 349 vv.), van 1732 tot 1740 Sacellanus Major aan de kapel van den Spaanschen gezant te 's Gravenhage.

P. Verhaegen, Le comte Paul van der Vrecken (1777—1868). Biographie et notes concernant l'histoire religieuse des Pays-Bas. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXX, p. 89 sv.).

De contemptu pravi coniugii clericorum, 1339. (Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel. 2de S., Dl. I, blz. 3).

Latijnsch gedicht, uit een in het archief der gemeente Kampen berustend Hs. door J. Nanninga Uitterdijk medegedeeld, met toelichting.

Eeredienst. Heiligenvereering.

J. G. R. Acquoy, De christelijke typologie in beeld, in woord en in handeling. (Dietsche Warande. N. S., Jaarg. VI, blz. 55 vv., 107 vv.).

Overgedrukt uit de *Handel. v. d. Maatsch. d. Nederl. Letterkunde*, 1889.

Ch. V. Langlois, L'éloquence sacrée au moyen age. (Revue des deux mondes. Tom. CXV (1893), p. 170 svv.).

Deze studie is niet zonder belang voor de Nederlandsche kerkgeschiedenis, in verband met hetgeen over de prediking en de predikkunde gezegd is door Moll in zijne *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*. Dl. I, blz. 409 vv., en Dl. II, St. 2, blz. 393 vv.

Prières publiques au temps de Charles-Quint. (Messager des sciences historiques, 1894, blz. 240 svv.).

H. N. Ouwerling, Klokkengelui en begrafenissen te Bakel. (Taxandria. Jaarg I, blz. 209 vv.).

Klacht van den predikant J. de Keesel in 1767.

A. J. Flament, De wedervinding van het lichaam en van het oud graf der H. Hereswit (of Hereswint), gravin van Stryen, echtgenoote van den H. Ansfridus, graaf van Huy en van Teisterbant, stichteres der Abdij Thorn en hare vereering vóór 1794. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXX, p. 15 svv.).

C. Ubaghs, Een ciborium als lijkbus, met menschenhart, opgedolven in Limburg. Met afb. (Dietsche Warande. N. S., Jaarg. VI, blz. 139 vv.).

J. F. Kieckens, De Fierters van Sinte Goedelen in de XVIde eeuw. (Dietsche Warande. N. S., Jaarg. VIII, blz. 349 vv.).

In de fierters werden de gebeenten der beschermheiligen bewaard en vereerd.

W. J. F. Juten, Wonderdadige genezing te Huybergen. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 56 v.).

In 1641, door toedoen van den H. Siardus, abt der Norbertijner abdij Mariëngaarde in Friesland.

H. J. Allard, De familie van den heiligen Leonardus van Vechel. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 174 vv., 181 vv.).

Ad. Reiners, De optocht of processie van Echternach en andere dergelijke dansfeesten. Met afb. (Dietsche Warande, N. S., Jaarg. VI, blz. 284 v.).

E. Wibaut, Notice sur les origines et l'histoire de la grande procession de Tournai, aussi appelée Procession de l'Exaltation de la sainte Croix, 1092—1892. Tournai 1892, 30 pp. 8°.

J. H. Maronier, Het Paaschfeest. Historische studie. — Het Pinksterfeest. Hist. studie. Arnhem, 1894. (IV) en 131 blz. — (IV) en 62 blz. 8°.

Beide studiën vormen met »Het Kerstfeest", in 1875 uitgegeven, één geheel. Al wat betrekking heeft op de kerkelijke viering der hooge feesten gedurende de middeleeuwen en op de uit het heidendom in de Germaansche landen overgebrachte volksgebruiken, die hiermede gepaard gingen, worden in deze monographieën ter sprake gebracht. Zij bevatten een aantal herinneringen aan het godsdienstig volksleven onzer vaderen.

J. Anspach, Witte- of Groene-Donderdag in Ostern. (Geloof en Vrijheid. 27ste Jaarg., blz. 168 vv.).

A. van Sassen van IJsselt, Volksvermaken. (Taxandria. Jaarg. II, blz. 127 vv.).

De Driekoningendag (met »nog iets" hierover van J. C. A. Hezenmans, blz. 223 v.).

A. J. Flament, Vastenavond in vroegere tijden. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 17 v.).

Vastenavondlied uit de 17de eeuw, medegedeeld uit de geschreven Collectanea van G. A. Collette.

Circulaire du Ministre de l'Intérieur, concernant la célébration de la Fête Saint-Napoleon 1810. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 213 vv.).

Hierbij: »Programme de la célébration de la fête dans la ville de Bois-le-Duc."

Kerkleer en Ketterij. Onderwijs, enz.

F. Pijper, Sterrenkunde en kerkleer in de middeleeuwen. (De Tijdspiegel, 1895, Dl. I, blz. 281 vv.).

Naar aanleiding van brieven van Bonifacius, die een geestelijke aanklaagde bij den paus, omdat hij geloofde dat de aarde eene bolvormige gedaante had.

Alfr. Auger, Etude sur les mystiques des Pays-Bas au moyen age. (Mémoires publ. par l'Académie R. de Belgique. T. XLVI) 355 pp., 8°.

Na eene inleiding, handelende over de mystiek in de eerste eeuwen van het Christendom, worden de voorloopers van Ruysbroeck: Otto van Kamerijk, Rupert van Deutz, Hugo van St. Victor, Hendrik van Gent, Alanus van Rijssel, en de kettersche mystiek van de 12de tot de 14de eeuw besproken. Het 3de en 4de boek is aan Ruysbroeck en zijne navolgers gewijd. In een aanhangsel worden uittreksels uit nog ongedrukte geschriften van Ruysbroeck medegedeeld.

P. Fredericq, De godsdienstige beroeringen in de Nederlanden tijdens de 14de eeuw. (Verslag van de Algem. Vergadering v. h. Histor. Genootschap te Utrecht, 1895, blz. 49 vv.).

E. van Even, Bloemardinne, de Brusselsche ketterin, gestorven in 1335, en hare volgelingen in de 15de eeuw. (Verslagen en mededeel. der Kon. Vlaamsche Akademie, 1894, blz. 357 vv.).

Heilwige Bloemaart of Bloemardinne wordt hier in haar leven en leer geschetst voornamelijk aan de hand van Hendr. Bogaart (Henr. Pomerius), »De origine Monasterii Viridisvallis una cum vitis B. Joann. Rusbrochii" (Analecta Bollandiana, 1885. T. IV, p. 256 sqq.) en het onuitgegeven handschrift van K. Stallaert, »Jan van Ruusbroec en Bloemardinne".

P. Fredericq, De geheimzinnige ketterin Bloemaerdinne (Zuster Hadewijch), en de Secte der „Nuwe" te Brussel in de 14de eeuw. (Versl. en Mededeel. der Kon. Akademie v. wetensch. Afd. Letterk. 3de R., Dl. XII, blz. 77).

Werken van zuster Hadewijch. II. Proza. Naar de drie bekende handschriften diplomatisch uitgegeven door J. Vercoullie. Gent, 1895. (Werken van de Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen, 4de Reeks, N°. 11).

W. Wilde, Merkwaardige cijfers betreffende de geloofsvervolging in Nederland, tijdens de 16de eeuw. (Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied. Dl. XLI, blz. 269 vv.).

J. H. Reinkens, Het Jansenisme. Rede op het 3de internationaal oud-katholieken congres, gehouden te Rotterdam 28—30 Aug. 1894. Rotterdam, 1895, 11 blz. 8°. — Niet in den handel.

G. A. Meijer, Nederlanders aan middeleeuwsche universiteiten. (De Katholiek. Dl. CVII, blz. 405 vv.).

Opmerkingen, ontleend aan de uitgegeven Universiteitsmatrikels, vooral van belang voor de kennis der hoogescholen, waar Nederlandsche godgeleerden hunne opleiding zochten.

Ontslag van een schoolmeester te Zuidbroek in 1574. (Groningsche Volksalmanak v. 1894, blz. 159 v.).

Door tusschenkomst van bisschop Joh. de Knijff.

Ordinantie over die duitse, francoise ende rekenscholen, a°. 1592. („Limburg". Dl. I, blz. 173 vv.).

Reglement voor de Apostolische school te Nijmegen, 1601. Nijm. 1894. 26 blz. 8°.

Herdruk naar het eenig bekende exemplaar in het British Museum van: »Statvs scholae pvblicae imperialis reipvblicae Noviomagensis sub rectoratv Michaelis a Mandevvyle, s. medic. doctoris, anni 1601. Franekerae ex officina typographica Aegidii Radaei 1601".

H. Michels, Collatie der Schelbergsche fundatie (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 87).

Deze beurs tot opleiding van geestelijken werd in de 18de eeuw te Venlo gesticht.

De Roomsch Catholyke burgerlijke Godshuizen van Venloo. (De Maasgouw. Dl. X, blz. 89 vv.).

Kerkgebouwen. Kerkelijke kunst.

Kerkklokken, opschriften enz. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 26, blz. 394 v., 478. Jaarg. 27, blz. 708. Jaarg. 28, blz. 5, 130, 418).

P. Saintenoy, Over de methodische indeeling der doopvonten. (Dietsche Warande. N. S., Jaarg. VI, blz. 354 vv.).

J. M. F. Sterck, Mededeelingen over een geëmailleerd triptychon uit de eerste jaren der XVIIde eeuw, voorstellende het leven van den H. Ignatius van Loyola. (Verslag van het St. Bernulphus-Gilde te Utrecht, 1890, blz. 18).

Vervaardigd naar het model van de prentjes van Wieriox's Vita Ignatii de Loyola. Met afbeelding. De gebr. Wieriox, teekenaars en plaatsnijders te Antwerpen, hebben veel voor de Jezuïeten gewerkt.

De houtsneden in Joh. Pelt's Evangelie van Mattheus en het Rationarium evangelistarum. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 26, blz. 544, 547).

J. A. J. van Heyst, Klokkenopschriften in N. Brabant. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 104, 204).

Te Geertruidenberg, Baardwijk en Veghel.

J. Th. de Raadt, Verzameling van grafschriften en wapens in verschillende Noord-Brabantsche kerken, naar een oud handschrift uitgegeven. Helmond, 1893, 76 blz. 8°.

Afzonderlijke uitgave van bijdragen in de N. Brabantsche Volksalmanakken van 1891, 1892 en 1893.

De kunstreis naar 's Hertogenbosch en Breda door de leden van het St. Bernulphus-Gilde te Utrecht. (Verslag 1890, blz. 29 vv.).

Beschrijving van de Kathedraal te 's Hertogenbosch en van de Groote Kerk te Breda. Met afbeeldingen van hunne oudheden.

L. J. Kuyck, Grafkelders te Breda. (Taxandria. Jaarg. II, blz. 48 vv., 105 vv., 170 vv.).

A. Sassen, Beeldjes in de Groote kerk te Breda. Met pl. (Taxandria. Jaarg. II, blz. 165 vv.).

W. J. F. Juten, Graftombe te Bergen op Zoom. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 10 vv.).

Graftombe in de Groote, voormalige St. Gertrudis-kerk, met afbeelding.

C. J. Mollenberg, De crypta of krocht in de kerk der Ned. Herv. gemeente te Geertruidenberg. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 138 vv.).

A. F. van Beurden, De vensters en schilderijen van het Carmelietenklooster te Boxmeer. — Vensters in het Franciscanerklooster te Venray. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 6 v., 25 vv., 36 vv., 50 vv., 270 vv., 287 vv., — blz. 134 v.).

J. A. L. van Soest en M. J. Janssen, De doopvont te Overloon. Met afb. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 229 vv.).

H. J. H. Groneman, De ijzeren kroon boven het graf der Zutphensche graven (Oud-Holland, Jaarg. XII. blz. 63 vv.).

In de Groote of St. Walburgis-kerk. Met afbeeldingen.

J. van Schevichaven, De restauratie der Karolingische Kapel te Nijmegen. (Nederl. Spectator, 1895, blz. 240).

Naar aanleiding van de beschouwingen over deze kapel van Dr. Plath in de Rotterd. Courant.

W. P. H. Jansen, Het klokkenspel van den Haagschen St.-Jacobstoren te 's Hage. 1895. 119 blz. 8°.

Werken van de Vereeniging »Die Haghe" II.
Met geschiedkundige inleiding over de klokkenspelen, bijzonderheden over andere carillons en portret van den klokkengieter Melchior de Haze.

De S. Barbara, later Terensteyn's kapel in de Groote kerk te Dordrecht. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 28, blz. 252 vv.).

Gesticht in het begin der 15de eeuw door Raynoud van Brakel.

J. F. M. Sterck, Het Boelens- of Otterskoor aan de Nieuwe Kerk te Amsterdam. (Oud-Holland, Jaarg. XI, blz. 65 vv.).

Beschrijving met afbeeldingen.

G. van Arkel en A. W. Weissmann, Noord-Hollandsche Oudheden beschreven en afgebeeld. Uitgeg. van wege het Koninkl Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam. Dl. II, 1ste ged. 108 blz. gr. 8°.

Vgl. *Archief v. Nederl. Kerkgesch.*, Dl. IV, blz. 415. In dit stuk worden de gemeenten van Kennemerland behandeld. Het bevat wederom een aantal afbeeldingen van kerken en kerkelijke oudheden.

C. W. Bruinvis, In de Alkmaarsche St. Laurenskerk (C. Ed. Taurel, Oud en Nieuw op het gebied van kunst en kunstnijverheid in Holland en België. Amst. 1889. blz. 15 vv., 47 vv.).

Beschrijving van de kerk met afbeelding.

De restauratie der gewelfschilderingen van Jan van Scorel te Warmenhuizen. Amsterdam 1893. 72 blz. kl. 8°.

Vooraan het artikel van D. van der Kellen Jr. uit *De Nederl. Spectator* 1861 N°. 50, waarin eene uitvoerige beschrijving wordt gegeven van deze gewelfschilderingen.

G. Brom, De stichter van den Dom te Utrecht. (Verslag van het St. Bernulphus-Gilde te Utrecht 1889/90, blz. 39 vv.).

G. H. van Borssum Waalkes, Friesche klokkenopschriften. (De Vrije Fries, Dl. XVI, blz. 145 vv., XVIII, blz. 1 vv., XIX, blz. 41 vv.).

Ook afzonderlijk verschenen onder den titel: »Friesche Klokke-opschriften, met andere van elders vergeleken, en met aanteekeningen, vertaling, registers en platen voorzien." Leeuwarden, 1885.

Inleiding. Klokken waar niets opstaat. Klokken met opschrift, maar zonder jaartal. Klokken uit de 13de, 14de, 15de, 16de, 17de 18de en 19de eeuw.

Aan het laatste stuk is eene inleiding over »Merkwaardigheden ten aanzien van klokken" toegevoegd.

C. Ed. Taurel, De koorheerbanken te Bolsward. (C. Ed. Taurel, Oud en Nieuw op het gebied van kunst en kunstnijverheid in Holland en België. Amst. 1889 enz., blz. 117 vv.).

Met afbeelding.

Opschrift in de kerk te Zweins. (Friesche Volksalmanak v. 1894, blz. 80).

F. A. Hoefer, Het klokkenspel van Zwolle. (Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel. 2de S., Dl. I, blz. 123).

J. Nanninga Uitterdijk, Opschriften van de klokken in den toren van de Kamper Nicolaïkerk. (Verslag v. d. vergadering d. Vereen. t. beoefening v. Overijsselsch regt en geschied. Juni 1894, blz. 80).

C. H. Peters, Oud-Groninger Kunst, III. (Groningsche Volksalmanak v. 1894, blz. 195 vv.).

Beschrijving van de oudste baksteenkerkjes, Afbeeldingen van de kerk te Haren, van den kerktoren te Schildwolde, enz. Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.*, Dl. IV, blz. 416.

C. P. L. Rutgers, De klokken in den Martinitoren te Groningen. Met afbeeldingen. (Groningsche Volksalmanak v. 1895, blz. 167 vv.).

S. G. De torenklokken te Coevorden. (N. Drentsche Volksalmanak v. 1895, blz. 175 vv.).

P. Doppler, Looden grafzerkjes, gevonden in de krocht van O. L. Vrouwe Kerk te Maastricht. (De Maasgouw. Dl. XI, blz. 29 v.).

P. Doppler, Uurwerk op den kerktoren en Torenklok van St. Maartenskerk te Wijck (Limburg). (De Maasgouw. Dl. XI, blz. 19, 28).

H. Michels, Oude-Heiligen beelden vóór de huizen te Venlo. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 29).

Klokken te Roermond. (De Maasgouw. Dl. XI, blz. 11 v., 14, 16, 18 v., 22 vv.).

F. Hoefer, Het klokkenspel van Sittard. (Publications de la Société histor. et archéol. de Limbourg. T. XXX, p. 153 svv.).

A. J. Flament, De schilderijen van de parochiekerk te Sittard en iets over kerkelijke kunstschatten in het algemeen. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 57 v.).

A. Sassen, Geschilderde glazen (in het klooster der Minderbroeders) te Venray. (De Maasgouw. Dl. X, blz. 94 v.).

A. J. Flament, De rangschikking van de symbolen der Evangelisten op de grafzerk van Gisbert de Foramine te Venray. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 1).

A. J. Flament, Oude (kerkelijke) kunstvoorwerpen te Venray. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 7, 9, 26).

Aflaatbrief met miniatuur van 14 Mei 1458 van Willem, bisschop van Nicopolis; Een oud gesneden beeld van den H. Machutius te Oirlo, enz.

M. J. Jansen, Het H. Kruisaltaar te Venray. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 22).

A. F. van Beurden, Venray of „Rooy". (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 9 v., 13 v.).

De kerk te Venray, Geschilderde glazen te Meerselo, enz. Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 418.

M. J. Jansen, Het Limburgsche Afferden en zijn kruiskapelletje. Met platen. (Almanak v. Nederl. Katholieken v. 1895, blz. 168 vv.).

Het kapelletje werd in de eerste jaren van het Twaalfjarig Bestand gesticht.

M. J. Janssen en A. J. Flament, Het altaarstuk in de kerk te Afferden. (De Maasgouw. Dl. X, blz. 17 vv.).

M. J. Jansen, Grafschriften te Bergen in Limburg. (De Maasgouw. Dl. IX, blz. 65 v., 69 vv.).

K. Piot, Kunstgewrochten in goud, zilver en koper, alsmede aloude tapijtwerken uit de Benedictijner abdij te Geeraerdsbergen. Met eene inleiding van E. van Even. (Dietsche Warande. N. S., Jaarg. VI, blz. 302 vv.).

A. J. Flament, Eene triptiek in de parochiekerk te Weert. (De Maasgouw. Dl. X, blz. 15).

M. J. Janssen, Klokkenopschriften te Well (gemeente Bergen), in den Wellerlooi en op den Kamp onder Well. (De Maasgouw. Dl. X, blz. 45).

M. J. Janssen, Grafschriften op het R. C. Kerkhof te Well (Limburg). (De Maasgouw. Dl. X, blz. 77 vv.).

De kunstreis naar Antwerpen door de leden van het St. Bernulphus-Gilde te Utrecht. (Verslag, 1894, blz. 28 vv.).
Beschrijving van de voornaamste kerkelijke oudheden. Op de kunstreizen van 1892 en 1893 werden Keulen en Aken bezocht.

J. F. Kiekens, De predikstoel der Sinte-Goedelenkerke te Brussel. Met pl. (Dietsche Warande. N. S., Jaarg. VII, blz. 196 vv.).

J. Th. de Raadt, Musée lapidaire des ruines de Saint Bavon à Gand. Catalogue des dalles funéraires retrouvées à l'écluse des Braemgaeten, par le Baron Jean Bethune de Villers. Gand, 1893, 5 pp. 8o.
Extrait du *Belfort.*

Werner de Haerne, Reérection de la paroisse de Watervliet en Flandre à la fin du XVde siècle. (Messager des sciences historiques, 1892, p. 323 svv., 1894, p. 1 svv.).
Met afbeeldingen van de vier zijden van de »Caveau polychrome découvert le 20 Juin 1893 au choeur de l'église de Watervliet."

De reliekenkas in de kerk van St. Jacobus te Luik. Met afb. (Dietsche Warande. N. R., Jaarg. VII, blz. 21 vv.).

Kunstreis naar Xanten en Calcar. (Verslag van het St. Bernulphus-Gilde te Utrecht 1889/90, blz. 15 vv.).
Beschrijving van de hoogstmerkwaardige kerkelijke oudheden op beide plaatsen, met een aantal fraaie afbeeldingen.

B. H. Klönne, De monstrans van Amsterdam te Calcar. (Verslag van het St. Bernulphus-Gilde te Utrecht, 1889/90, blz. 34 vv.).
De monstrans, in 1549 vervaardigd, kwam na het »geus worden" van Amsterdam te Calcar.

De kunstreis naar Emmerik, Hoog Elten en Kleef door de leden van het St. Bernulphus-Gilde te Utrecht. (Verslag 1891, blz. 23 vv.).
Beschrijving van de Munsterkerk te Emmerik, de Abdijkerk te Hoog-Elten, de Parochie- en de Minoriten-kerken te Kleef en hunne oudheden.

J. H. Brom, De zilversmeedwerken te Elterberg. (Verslag van het St. Bernulphus-Gilde te Utrecht 1892, blz. 14 vv.).

Van enkele der voornaamste hier beschreven kerkelijke kunstwerken bezit het aartsbisschoppelijk museum gipsafgietsels.

NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK IN HET ALGEMEEN.

J. G. R. Acquoy, Mislukte pogingen der Nederlandsche kerken om hare geschiedenis te doen beschrijven. (Geschiedkundige opstellen aangeboden aan R. Fruin. 's Gravenhage, 1894. blz. 229 vv.).

De S. zet uiteen, wat door de Synoden van Emden (1571), Dordrecht (1578) en Den Haag (1586), daarna door Wern. Helmichius en Tilm. Cupus, en eindelijk door de Provinciale Synoden van 1619 en volgende jaren is gedaan, om eene Historie van de reformatie in de Nederlanden te verkrijgen. Tevens behelst dit opstel het verhaal van de bezwaren, die door de predikanten tegen Van Meteren's »Nederlandsche Historie" zijn ingebracht.

F. D. J. Moorrees, Geschiedenis der kerkhervorming in Noord-Nederland. 3de dr. Arnhem, 1895. 152 blz. 8°.

H. G. Kleyn, Bijzonderheden uit de Nederlandsche Kerkgeschiedenis. I. De oprichting eener Nederl. gemeente te Genève. II. Iets over Thomas van Til. III. Johannes Anastasius Veluanus en Gerardus Verstegus. IV. Een Puritein voor de Classicale Vergadering van Dordrecht in 1621. V. Henr. Dubbetzius. VI. Het kerkelijk Leiden in 1569. (Kerkelijke Courant, 1895, N°. 37, 39, 42, 44, 48, 50).

L. A. van Langeraad, Bijzonderheden uit de vaderlandsche kerkgeschiedenis. I. Iets naar aanleiding van de „Corte belijdinghe des geloofs" gedrukt in 1566. II. Thomas van Thielt. (Kerkelijke Courant, 1895, N°. 46, 51).

J. de Jong, De Gereformeerde Kerk in de tweede helft van de vorige eeuw en de revolutionaire woelingen in ons vaderland in betrekking tot haar, de Roomschen en de Dissenters. Amsterdam, 1894. 42 blz. 8°.

De S. wenscht aan te toonen, »Hoe de Roomschen en in het

algemeen de Dissenters in de vorige eeuw de bewerkers der revolutionaire woelingen zijn geweest; dat zij in geschriften en met daden den val van het Oranjehuis bewerkt hebben."

P. Fredericq, Sentence prononcée contre Guillaume van Zwolle par l'inquisiteur général des Pays-Bas, 1529. (Bulletin de l'Académie royale de Belgique, 1895, N°. 8).

De zeven kruisgemeenten, La Fleur de Lis, l'Olive enz. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 28, blz. 68, 184).

J. de Hullu, Het optreden der Hervormden in Overijssel, 1566. (Verslag v. d. Vergad. d. Vereen. t. beoef. v. Overijss. regt en geschied. Juni 1895. blz. 9 vv.).

Oranje's briefwisseling met Jacob van Wesenbeke en andere geheime agenten in de Nederlanden, 1570—1573, voor het eerst volledig uitgegeven door J. F. van Someren. (Oud-Holland, Jaarg. XI, blz. 7 vv., 105 vv., 179 vv., 236 vv.).

Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 436.

W. Wilde, Terug naar Dord, en wat daarheen heeft geleid vóór 300 jaar. (Studiën op godsdienstig, wetenschapp. en letterk. gebied, Dl. XL, blz. 195 vv.).

De godsdiensttwisten op het eind der 16de eeuw, Arminius en Gomarus, enz.

P. A. Klap, Voorheen in Zeeland. Geschiedkundige schetsen. Zierikzee, 1895. VIII en 78 blz. 8°.

Een menigte bijzonderheden over de school, de predikanten, den arbeid der kerk, de verhouding tusschen kerkelijken en politieken, het godsdienstig zedelijk leven enz. in Zeeland, uit kerkeraadsnotulen, acta van classicale en synodale vergaderingen en andere stukken geput.

J. W. Chevalier, De volkssouvereiniteit in de kerk. (Groningsche Volksalmanak v. 1895, blz. 183 vv.).

Uit een brief van 1788.

W. W. van der Meulen, De veroordeeling van een Frieschen predikant in 1793. (Friesche Volksalmanak v. 1894, blz. 131 vv.).

Paul. Math. Kesler, predikant te Dronrijp, uit Friesland verbannen, om de wijze waarop hij zich in zijne biddagspreeken over de staatkunde had uitgelaten.

J. v. d. Hammen Nz., De stichting der Gereformeerde kerk te Besoyen, 1610. (Taxandria. Jaarg. I, blz. 257 vv., 273 vv., 281 vv.).

C. J. Mollenberg, Namen van predikanten aan de kerk te Geertruidenberg. (Taxandria. Jaarg. II, blz. 313).

J. van Hemert Fzn., Inventaris van het Archief der Hervormde Kerk te Heusden. Heusd. 1894. 36 blz. 8º.

De inventaris bevat zoowel de opgave der aanwezige boeken als eene beschrijving van alle handschriften, die meerendeels op de Nederduitsche en Waalsche kerken van Heusden, maar ook op andere gemeenten betrekking hebben. De inleiding bevat eenige bijzonderheden aangaande de geschiedenis der gemeente.

A. Sassen, Uit de notulen van den Kerkeraad der Geref. Gemeente van St. Oedenrode. (Taxandria. Jaarg. II, blz. 15 vv., 42 vv., 120 vv., 287 vv.).

Naamlijst van leden.

A. A. Vorsterman van Oyen, Lijst van Predikanten te Oisterwijk en Moergestel. (Algem. Nederl. Familieblad. Jaarg. XI, blz. 74).

De eerste lijst begint omstreeks 1639, de laatste met het jaar 1648. Met genealogische en andere bijzonderheden.

P. N. van Doorninck, Inventaris van het oud-archief der heerlijkheid en gemeente Nederhemert, met lijsten der Heeren en Predikanten. Haarlem, 1892. (IV) en 192 blz. 8º. — Supplement op den Inventaris, enz. Haarl. 1893. 30 blz. 8º.

Behelst ook een paar oorkonden van Utrechtsche bisschoppen. De eerste van Otto II van 1217 wordt in haar geheel medegedeeld.

J. Gimberg, De kerkmeesters der St. Walburgskerk te Zutphen. (Overdr. uit „Algem. Nederl. Familieblad"). Oisterwijk, 1895. 4 blz. 4º.

C. J. Polvliet, Lijst van Ouderlingen en Diaconen der Hervormde gemeente te Gorinchem van 1744—1801. (Algem. Nederl. Familieblad. Jaarg. XI, blz. 181 vv.).

W. M. C. Regt, Naamlijst der predikanten der Hervormde Gemeente te Nieuwveen. (Algem. Nederl. Familieblad, Jaarg. X, blz. 86 vv., 136 v., 240 vv.).

Beginnende met het jaar 1583. Ald. op bl. 257 opgave der Doop-, Trouw- en Begraafboeken, de beide eerste aanvangende met 1650.

(M. J. Wuyster), Historische herinneringen aan de Hervormde Gemeente te Noordwijkerhout. Leiden, 1895. 53 blz. 8°. — Niet in den handel.

Het vinden van pakken oude papieren, behoorende tot het kerkelijk archief, het schiften en catalogiseeren der zich daarin bevindende stukken, bracht de oudste geschiedenis dezer gemeente aan het licht. De belangrijkste bijzonderheden uit de eerste honderd jaar van haar bestaan (1580—1680) worden hier medegedeeld. Het boekje bevat bovendien eene afbeelding van de opgebouwde kerk, na den brand van 1618, en een Naamlijst der predikanten.

Een conflict tusschen regeering en kerkeraad (te Rotterdam) in 1706. Medegedeeld uit de Resolutiën der Vroedschap. (Rotterdamsch Jaarboekje. 4de Jaarg. (1894), blz. 140 vv.).

[B. W. Colenbrander,] Inventaris van het Archief van de Classis Brielle. 1895. — Niet in den handel.

H. de Jager, Bijzonderheden uit het 2de Notulenboek der voormalige Classe van Voorne, Putten en Overflakkee. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 26, blz. 103 vv., 310 vv., 531 vv. Jaarg. 28, blz. 530 vv.).

Vgl. *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 426.

C. W. Bruinvis, Te Alkmaar in den geuzentijd, 1566—1572. Alkm. 1894. 28 blz. gr. 8°. — Niet in den handel.

De Hagepreek met hare gevolgen wordt hier ter sprake gebracht.

C. W. Bruinvis, Het Alkmaarsche kerkgeschil op 't ergst. Verhaal van het gebeurde in het jaar 1610. Alkmaar 1894. 60 blz. gr. 8°. — Niet in den handel.

De beroering in de Alkmaarsche gemeente ten gevolge van de schorsing van den predikant Venator door den kerkeraad en de classis, terwijl de regeering hem handhaafde, wordt, behalve uit gedrukte bronnen, uit origineele bescheiden nader toegelicht.

W. Snouckaert v[an] S[chouburg], Naamlijsten van predikanten behoord hebbende tot de Classis van Edam. (Maandblad van het Geneal.-heraldiek Genootschap „de Nederlandsche Leeuw", 1894).

J. J. Bastert, Lijst van de namen der predikanten in de Nederl. Hervormde Gemeente te Bennebroek. (Algem. Nederl. Familieblad. Jaarg. XI, blz. 137 v.).

Beginnende met het jaar 1659.

H. H. Barger, Kerkgeschiedenis eener dorpsgemeente. (Stemmen voor waarheid en vrede. Jaarg. 32, blz. 281 vv.).

Bloemendaal bij Haarlem. De bouwstoffen voor hare geschiedenis, aanvangende met jaar 1633, zijn ontleend aan de bescheiden van het Kerkelijk Archief.

P. N. van Doorninck, Inventaris van de oude archieven der gemeenten Schooten en Spaarndam, met lijsten van schouten, predikanten, enz. Haarlem, 1894. 16 blz. 8°.

P. N. van Doorninck, Inventaris van het oud-archief der gemeente Spaarnwoude en Haarlemmerliede, met lijsten van schouten en predikanten. Haarlem, 1894, VI en 72 blz. 8°.

P. N. van Doorninck, Inventaris van het oud archief der gemeente Velsen, met lijsten van schouten, predikanten, enz. Haarlem, 1895. IV en 71 blz. 8°.

C. G. Mendel, Kerkelijke gedachtenisviering van het vierhonderd-jarig bestaan van Zaandijk. Rede uitgesproken op 16 Sept. 1894. Zaandijk, 1894. 29 en 3 blz. 8°.

Overzicht van het kerkelijk verleden dezer gemeente. Met aanteekeningen ter aanvulling van de »geschiedkundige herinnerin-

gen" bij de Leerrede van A. J. Beekhout ter gelegenheid van het tweehonderd-jarig bestaan der vorige kerk, uitgesproken 3 April 1842 (Zaandijk, 1842). Achteraan een Lijst der predikanten.

J. van der Baan, Geschiedkundige opgaaf van de predikanten, die tijdens de kerk-reformatie, in het laatste gedeelte der 16de eeuw, bij de toen achtervolgens ontstane Hervormde gemeenten op de eilanden Schouwen, Duiveland en Tholen in dienst geweest zijn. (Algem. Nederl. Familieblad. Jaarg. XII, blz. 121 vv. 173).

J. van der Baan, [Het oudste lidmaten-boek der Hervormde gemeente te Zierikzee.] (Kerkel. Courant, 1894. N°. 42).

De vermiste acteboeken dezer gemeente van 1677 tot 1703 werden vóór een paar jaren teruggevonden. Thans kwam het kerkelijk archief weder in het bezit van het oudste lidmatenregister, dat met 7 April 1577 aanvangt.

J. J. Bastert, Naamlijst der predikanten der Nederl. Hervormde gemeente te Breukelen. (Algem. Nederl. Familieblad. Jaarg. XI, blz. 138).

Beginnende met het jaar 1579.

Gedenkboek der reductie van Groningen in 1594 door P. J. Blok, J. A. Feith, S. Gratama, J. Reitsma, C. H. van Rhijn, C. P. L. Rutgers, S. D. van Veen, J. te Winkel. Met portretten, afbeeldingen van gedenkpenningen en kaarten. Groningen, 1894. XX en 264 blz. gr. 8°.

Bevat de volgende stukken: J. Reitsma, De laatste dagen van de heerschappij der Roomsch-Kathol. Kerk. S. D. van Veen, De Gereformeerde Kerk van Groningen vóór en na de Reductie. C. H. van Rhijn, De vijf »jubeljaers-predikatiën".

Uit drie eeuwen. Zes jubeljaars-predicatiën, gehouden door J. Martinus, Abr. Trommius, C. van Velzen, M. Corstius, M. A. Amshoff en S. D. van Veen, verzameld door S. D. van Veen. Met een naamlijst van predikanten

te Groningen en korte levensschetsen. Groningen, *1894*. VIII en 264 blz. 4⁰.

Herdruk der predicatiën gehouden in 1644, 1694, 1744, 1794 en 1844 ter herinnering aan de verovering van Groningen door Prins Maurits in 1594, besloten door de jongste gedachtenisrede van 23 Juli. Van de predikanten in de Naamlijst worden de voornaamste levensbijzonderheden vermeld; alleen van de predikanten, die de jubeljaers-predicatiën hielden, worden korte levensschetsen gegeven.

W. Wilde, De reductie van Groningen, a⁰. 1594 en hare gevolgen. (Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied. Dl. XLII, blz. 307 vv., 430 vv.).

Voornamelijk met het oog op de kerkelijke toestanden.

De volksopstand te Antwerpen in de maand Maart 1567. (Antwerpsch Archivenblad. Dl. XIV, blz. 210 vv.).

Vier oorspronkelijke stukken, waarvan het eerste, in het Fransch, waarschijnlijk door den oud-burgemeester Van Stralen is gesteld. Het tweede is een verslag van het gebeurde, door de afgevaardigden der stad aan de Landvoogdes gegeven. Het derde is het antwoord dezer afgevaardigden aan den magistraat. Ten laatste volgt de herdruk van een Duitsch blaadje, getiteld »Andtorffischer Empörung so sich zwischen den Papisten vnd den Geusen, als man sie nennet, nechst den 13, 14 vnd 15 tag Martij zugetragen, Kurtzer Bericht" enz.

A. Thys, De geestelijkheid van Antwerpen in 1798, 99. Naar oorspronkelijke oorkonden. Antw. 1894. 238 blz. 8⁰.

Belangrijk verhaal van den toestand der R. C. Kerk te Antwerpen en elders in Vlaanderen en Brabant onder de Fransche dwingelandij; afschaffing van seminariën, kapittels en kloosters; verbanning van elf leden der hoogere geestelijkheid en ontelbare priesters en geestelijken, sluiting der kerken, enz. Voorts het verhaal van de wederwaardigheden van negen uit Fransch Guyana ontvluchte Belgische priesters en andere bijzonderheden, ontleend aan authentieke bescheiden. Aan het eind eene alphabetische lijst van persoonsnamen.

Kerkelijk en godsdienstig leven. Onderwijs.

G. van Noort, De geloofsbelijdenis van de predikanten der Nederl. Hervormde Kerk. (De Katholiek. Dl. CVII, blz. 130 vv.).

Beschouwingen over de opkomst, de heerschappij en den ondergang der Formulieren van eenigheid.

J. J. van Toorenenbergen, De symbolische schriften der Nederlandsche Hervormde Kerk, in zuiveren kritisch bewerkten tekst haar aangeboden tot wettig gebruik. 2de uitg. Utrecht, XL en 178 blz. 8°.

Op het verschil tusschen deze en de vorige uitgave wordt gewezen in de *Stemmen voor waarheid en vrede*. Jaarg. 32, blz. 676 vv., 730 vv.

S. D. van Veen, Het afleggen van geloofsbelijdenis door doofstommen. (Groningsche Volksalmanak voor 1895, blz. 119 vv.).

A. C. J. van der Kemp, Iets over „de middelen" in de 17de eeuw voorgesteld en aangewezen om de Joden te bekeeren. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 26, blz. 424 vv.).

Ontleend aan de Acten van de Geldersche Synoden.

Een theologiseerend overste der 17de eeuw. (De Navorscher, N. S., Jaarg. 26, blz. 357 vv.).

Naar een handschrift van den overste R. van Rivieren, behelzende eene wederlegging van »de leere der Paepen".

Acta der Provinciale en Particuliere Synoden gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572—1620, verzameld en uitgegeven door J. Reitsma en S. D. van Veen. 3de Dl. Z.-Holland 1593—1620. 4de Dl. Gelderland 1579—1620. Groningen, 1894, 1895. VIII en 526, XVI en 398 blz. gr. 8°.

Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 421.

Op het verschil der kerkelijke toestanden van Gelderland in tegenstelling met die van Holland, gelijk uit deze Acta blijkt, is gewezen door W. P. C. Knuttel in *De Nederl. Spectator*, N°. 37.

Akten der classis van Walcheren. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 26, blz. 359 v.).

Inhoud van de aanteekeningen uit bovengenoemde Akten gemaakt door P. Fret, onderwijzer te Vlissingen.

B. P. Velthuyzen, Over de Zeend of Send, Zeendrechters en Zeendwroegers (judices en testes synodales) enz. (Verslag v. d. vergadering d. Vereen. t. beoefening v. Overijsselsch regt en geschied. Oct. 1894, blz. 16 vv.).

De oude kerkregisters in ons land. (De Navorscher. *N.* S., Jaarg. 26, blz. 356).

Aanvulling van de registers in het *Alg. Nederl. Familieblad.* (Vgl. *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 423).

Eene niet gewone attestatie. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 26, blz. 432).

Bij ontstentenis van den predikant van het gewezen Regiment »Erf-Prince" in 1798 afgegeven door den Luitenant van dat Regiment.

Rapporten over de vicariegoederen in hun verband tot de andere kerkelijke goederen. Uitgebracht door de Staatscommissie, benoemd bij Kon. Besluit van 28 Febr. 1880, ter voorbereiding van eene wettelijke regeling, enz. 11 Dln. ('s Gravenhage 1885—1892) gr. 8°. — Niet in den handel.

N.-Brabant en Limburg door A. M. van Lommel, Gelderland en Overijssel d. F. C. W. Koker, Holland d. W. van Beuningen, Zeeland d. J. Telting, Prov. Utrecht d. H. Verloren van Themaat, Stad Utrecht d. H. J. L. de Geer van Jutfaas, Friesland, Groningen en Drenthe d. W. B. S. Boeles.

Als proeve volge hier de inhoudsopgave van het rapport over Holland: 1ste gedeelte, De geestelijke en kerkelijke goederen. 2de ged. Geschiedenis der vicariën in Holland van 1578—1795, van 1795—1813, van 1813 tot heden. 3de ged. Afzonderlijke behandeling van eenige vicariën in Holland, meer bepaald van nog bestaande (Alkmaar, Amsterdam, Brielle enz.). Aan het einde een drietal bijlagen, o. a. Bijzonderheden betreffende de vicarie op St. Jan Baptist Altaar in de St. Pieterskerk te Leiden.

J. Schokking, Historisch-juridische schets van de Wet van den 10den Sept. 1853, tot regeling van het toezicht op de onderscheidene Kerkgenootschappen. Leiden, 1894. (VIII) en 378 blz. gr. 8°. — Academ. Proefschrift.

De drie eerste hoofdstukken, die voor ons van het meeste belang zijn, handelen over de Verhouding van de Overheid tot de Kerk overeenkomstig de Grondwet van 1848, de Geschiedenis van de organisatie der Roomsche Kerk hier te lande, en de Aprilbeweging.

H. de Jager, Bijdrage tot de geschiedenis van het Vaderlandsche schoolwezen. (De Navorscher. N. S., Jaarg.

26, blz. 72 vv., 262 vv., 465 vv., 630 vv. Jaarg. 27, blz. 129 vv., 305 vv.).

Voortzetting van het medegedeelde in dit Maandschrift, Jaarg. 1882, en in *De Brielsche Archieven*, St. 1 en 2. Ontleend aan de bescheiden van het Brielsche Archief en de Acta van den Kerkeraad der Hervormde Gemeente.

J. M. van Kuijk, Iets over het onderwijs en het onderwijzerspersoneel in Drenthe in vorige eeuwen. (N. Drentsche Volksalmanak v. 1894, blz. 72 vv.).

L. Lindeboom, Godgeleerden. Rede op den 30sten jaardag der Theol. School van de Geref. Kerken in Nederland. Heusden, 1894. 83 blz., gr. 8°.

Ofschoon deze rede meer bijzonder handelt over de beoefening der godgeleerdheid en de kweeking van godgeleerden, verdient zij hier vermeld te worden als van belang voor de kennis van het ontstaan en het karakter der Theol. School te Kampen.

Levensbeschrijvingen. Letterkunde.

Aeltere Universietäts-Matrikeln.

I. Universität Frankfurt a. O. Aus dem Originalhandschrift herausgeg. von E. Friedländer. 3 Bde. Leipzig, 1887—1891. XVI u. 794, VIII u. 690, VIII u. 662 SS. gr. 8°.

II. Universität Greifswald. Aus dem Originalhandschrift herausgeg. von P. Friedländer. 2 Bde. Leipzig, 1893, 1896. XX u. 636, VIII u. 535 SS. gr. 8°.

Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven. Bd. 32, 36, 49, 52, 57.

Met registers van personen en plaatsen.

Hierin worden ook namen gevonden van Nederlandsche studenten, die aan genoemde Universiteiten in de godgeleerdheid studeerden.

Aug. Bernus, Un laïque du seizième siècle, Marc Perez, ancien de l'église réformée d'Anvers. Lausanne, 1895. 56 pages in 8°.

De bekende Marcos Perez, de rijke bankier te Antwerpen, de financieele kracht van het groote consistorie aldaar, de man, voor wiens invloed Granvelle zeer vreesde, blijkt hier tevens een hoog ontwikkeld en uitnemend mensch te zijn geweest. In

1568 naar Bazel uitgeweken, bevorderde hij ook daar, zoveel hij kon, de belangen der Gereformeerden, en stierf er in 1572, slechts 45 jaar oud. Dit alles wordt hier door den S. uit de beste bronnen en geschriften, ook Nederlandsche, uiteengezet. 's Mans grafschrift in het koor der Pieterskerk te Bazel vormde het uitgangspunt van zijn onderzoek.

J. H. Gerretsen, Micronius. Zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting. Nijmegen, 1895. XII, 148 en XX blz. 8⁰.

Het eerste hoofdstuk van deze monographie, die zich waardig aansluit bij die van Joh. à Lasco en Jan Utenhove, geeft ons de levensgeschiedenis van Marten de Cleyne of Micronius in vier tijdperken: vóór zijn komst te Londen, in Londen, in Denemarken en langs de Oostzeekust, te Norden. Een tweede hoofdstuk is gewijd aan zijne thetische en polemische geschriften, terwijl de S. in een derde zijn dogmatisch standpunt bespreekt. In de bijlagen vindt men een brief van Gellius Faber en negen van Micronius aan Bullinger e. a. Een register besluit het werk.

J. Reitsma, Dr. Justus Velsius in Groningen. (Groningsche Volksalmanak v. 1895, blz. 56 vv.).

De ook van elders bekende en wegens zijne ketterij in de 16de eeuw vervolgde med. doct. J. Velsius uit Den Haag.

J. Hania Pzn., Wernerus Helmichius. Utrecht, 1895. XII, 320 en LXXXIV blz. 8⁰. — Academ. Proefschrift.

Eene belangrijke en met groote nauwkeurigheid bewerkte monographie van een merkwaardig godgeleerde uit het eerste tijdperk van de Nederl. Hervormde Kerk. Na eene korte inleiding geeft de S. eerst het verhaal van Helmich's levensloop: zijne afkomst, opleiding en werkzaamheid als predikant te Frankfort a. d. Main, Utrecht, Delft en Amsterdam. In het tweede gedeelte wijst hij op zijne beteekenis: het aandeel door hem genomen in de kerkelijke beweging van zijn tijd en in den strijd tegen Arminius, zijne bemoeiingen in zake de bijbelvertaling, en zijne geschriften. Een zestal bijlagen, waaronder vooral de brieven van H. genoemd moeten worden, verhoogen de waarde van dit proefschrift, waaraan een portret en een register van persoonsnamen is toegevoegd.

De laatste ure of christelijk afsterven van Andreas Rivet in 1651. Getrouw uit de Fransche in de Nederlandsche taal overgezet. Op nieuw in onze spelling in het licht gegeven door D. J. van Lee. Voorburg, 1893. 93 blz. 8⁰.

H. Visscher, Guilielmus Amesius. Zijn leven en werken. Haarlem, 1894. IX en 234 blz. gr. 8°. — Academ. Proefschr.

Eerst wordt een overzicht gegeven van het leven van Willem Ames. Hierop volgt eene breede beschouwing van zijne beteekenis als godgeleerde. Ten slotte vestigt de S. de aandacht op de sporen van Ames' invloed. Volgen nog een paar bijlagen, terwijl een portret het boek versiert.

A. C. Duker, Gisbertus Voetius. Dl. I. 2de helft. A. Predikantenleven van 1611—1618. Leiden. 125—260 en 53—100 blz. gr. 8°.

Vgl. ons *Archief*, Dl. IV, blz. 438. Dit stuk bevat Hoofdst. IV, Voetius' terugkeer in Heusden en als predikant te Vlijmen; V. Gereformeerden in nood, Naar de vaderstad; VI. Een kerkelijk conflict, Deportement van Grevius, benevens een veertigtal bijlagen.

E. J. W. Posthumus Meyjes, Jacobus Revius. Zijn leven en werken. VIII, 302 en LXIV blz. gr. 8°. — Academ. Proefschrift.

Deze met bijzondere zorg bewerkte monographie handelt achtereenvolgens over Revius' levensgeschiedenis, zijne werkzaamheid en beteekenis als godgeleerde, geschiedkundige en dichter. De Bijlagen bevatten o. a. eene volledige bibliographie van Revius' geschriften, stukken betreffende de »Staten-Vertaling", ontleend aan het Oud-Synodaal Archief, en enkele brieven van den Deventer predikant, wiens fraai portret dit boek versiert. Achteraan een Register van persoonsnamen.

H. J. R. G. Theesing, Een vaderlandsch dichter van godsdienstige gezangen in herinnering gebracht. (Jaarboekje ten dienste der Nederd. Herv. Gemeente te Rotterdam voor 1895, blz. 107 vv.).

De dichter is Jan Luiken.

A. W. Bronsveld, Iets over Wilhelmus à Brakel. (Stemmen voor waarheid en vrede. Jaarg. 32, blz. 629 vv.).

Op blz. 772 v. van hetz. Tijdschrift volgt nog »Iets over Theod. à Brakel".

Concept-missive van Baron van Lijnden van Blitterswijk, repraes. den Eerste Edele van Zeeland, betreffende het beroep van Ds. J. H. van der Palm te Vlissingen, Mei 1791. Gezonden aan den Raadpensionaris L. P. van de Spiegel. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 27, blz. 52 v.).

Twee brieven uit het jaar 1839, gewisseld tusschen A. Brummelkamp, predikant bij de Christ. Afgescheidene Gemeente te Hattem, en H. F. Kohlbrügge, theol. doct. te Utrecht. 3de uitg. Amsterdam, 1895. 15 blz. 8⁰.

Uitgeg. vanwege de Maatsch. tot uitgave van Gereform. geschriften.

H. L. Oort Hzn., Abraham des Amorie van der Hoeven Jr. Herinneringsrede. Utrecht, 1895. 23 blz. 8⁰.

Deze rede, waarin het leven van den in 1848 ontslapen godgeleerde in breede trekken wordt geschetst, werd uitgesproken op den dag, waarop hij vóór vijftig jaren zijne intrede deed in de Remonstrantsche gemeente te Utrecht.

Eeredienst. Kerkgebouwen.

J. Scheltens, Het avondmaalszilver der kerk te Eelde. Met plaat. (N. Drentsche Volksalmanak v. 1895, blz. 19 vv.).

W. A. Hazeu, De Hervormde kerk te Schagen. (Schagen), 1894. 31 blz. 8⁰. — Niet in den handel.

De kerk, die, gelijk bekend is, in September jl. geheel door brand werd vernield, dagteekende van 1460 en wordt in alle bijzonderheden beschreven. In de *N.-Hollandsche Oudheden* van V. Arkel en Weissman (zie boven, blz. 453) vindt men afbeeldingen van de torenspits, de banken in het doophek en het praalgraf van de heeren van Schagen. De brochure bevat mede een predikantenlijst, beginnende met 1560.

M. G. Wildeman, De oudste grafboeken der Groote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage. (Algem. Nederl. Familieblad. Jaarg. X, blz. 13 vv., 33 vv., 57 vv., 109 vv., 149 vv., 205 vv. Jaarg. XI, blz. 9 vv., 57 vv., 109 vv., 157 vv., 205 vv., 249 vv. Jaarg. XII, blz. 109 vv.).

J. J. Bastert, Wapenborden in de Nederl. Hervormde kerk te Breukelen. (Algem. Nederl. Familieblad. Jaarg. XI, blz. 184 v.).

J. M. van Kuijk, Grafschriften, wapenen enz. voorkomende in eenige kerken van Drenthe. (N. Drentsche Volksalmanak v. 1895, blz. 206 vv.).

Zie *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* Dl. IV, blz. 432.

Waalsche en Engelsche Kerk.

Bulletin de la Commission de l'histoire des Eglises Wallonnes. IIde S. Tome, I. La Haye.

F. H. Gagnebin, Les cinquante trois premières années de l'Église Wallonne de Bréda. — Fr. D. O. Obreen, Notice sur Daniel de Lafeuille, graveur, orfèvre, horloger et libraire à Amsterdam. — R. N. L. Mirandolle, Une page de l'histoire du commerce de Rotterdam au XVIIIe siècle — H. D. Guyot, Les »schuldprotocollen" de Groningue. — A. J. Enschedé, Jacques Louis, comte de Noyelles et de Fallais, général au service des Provinces-Unies, avec pièces justificatives — J. G. de Groot Jamin Jr, La famille Rouvière d'Amsterdam. — E. Lesens, Nicolas Dericq, grand marchand de Rouen au XVIIe siècle, sa famille. — F. C. Barbin de Telliers, Notice abrégée sur la famille Barbin de Telliers, avant et après la révocation de l'édit de Nantes. — A. J. Enschedé, Médaille commémorative d'un réfugié — M. A. Perk, Une question capillaire. — J. W. Enschedé, Quelques mots sur Etienne Roger, marchand libraire à Amsterdam. — A. J. Enschedé, Jean baron de Béarn, d'Abère et d'Usseau. — H. D. Guyot, Les deux compagnies de Français réfugiés à Groningue. Les chefs et leurs familles. — Journal d'Abraham Drolenvaux, diacre wallon à Leyde 1689. — L'illustre président Jeannin ressuscité et son ambassade de la part des Etats généraux des Provinces Unies auprès de Louis XIV.

A. Grotz et N. Weiss, Le sort der réfugiés en Hollande, Angleterre et ailleurs en 1687, d'après une lettre originale et inédite. (Société de l'hist. du protest. franç. Bulletin histor. et litter. T. XLIII, p. 186 svv.).

De brief is door G. Baux uit Holland gericht aan protestanten te Nimes.

Brief van den Waalschen kerkeraad te Nijmegen aan den Raad dier stad 1784. (Geldersche Volksalmanak v. 1894, blz. 97 vv.).

Naar aanleiding van de opvordering van twee kinderen, om ze aan hunne moeder ter opvoeding in de Katholieke kerk terug te geven.

Cinq jours à Nimègue. Souvenir du deux cent-cinquantième anniversaire de l'église wallonne de Nimègue. Nim. 1895. IV et 90 pp. 8⁰.

Bevat, behalve de rede van M. A. Perk over »Charlemagne

considéré comme promoteur de la civilisation", en de predikatiën van D. F. Poujol en J. Lafon, ook een »Discours" van A. Pijnacker Hordijk, waarin een overzicht wordt gegeven van de geschiedenis der Waalsche gemeente te Nijmegen.

M. G. Wildeman, Bijdrage tot de geschiedenis der Presbyteriaansche kerk te 's Gravenhage. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 28, blz. 156, 215.).

H. de Jager, Engelsche predikanten te Brielle. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 26, blz. 593 vv.).

The Scotch Church, Rotterdam. 250 th. anniversary, 1643—1893. Amsterdam, 1894. 63 pp. 8°.

Aan de stukken, die op de feestviering betrekking hebben, gaat een »historical sketch" vooraf, de voornaamste feiten behelzende, in 1832 door Rev. Dr. Steven uitvoerig beschreven in zijne »History of the Scottich Church in Rotterdam". Achteraan een »List of ministers of the Church."

Andere Kerkgenootschappen en Secten.

J. G. de Hoop Scheffer, Opmerkingen en mededeelingen betreffende Menno Simons. VIII. (Doopsgezinde bijdragen. Jaarg. 34, blz. 10 vv.).

Naar aanleiding van een onuitgegeven brief van Menno van 15 Dec. 1553, die hier wordt medegedeeld, geeft de S. eene uiteenzetting van de geschiedenis der Waterlandsche afscheiding en van den strijd over ban en mijding.

F. C. Fleischer, Menno Simons te Leeuwarden. (De Zondagsbode in Doopsgez. gemeenten. Jaarg. V, blz. 223).

[Doopsgezinde martelaren en martelaressen.] (De Zondagsbode, enz. Jaarg. V, blz. 30 v., 206 v., 210 v., VI, blz. 115, 119 v., 141 v., 163, 189 vv.).

Brief van Jan Gerritszn, Testament van Soetjen van den Houte, Weynken Klaasdr. van Monnikendam, enz.

A. J. Flament, De wederdooper Jurgien Snyder alias Vilport te Roermond. (De Maasgouw. Dl. X, blz. 10).

Vooraf een brief van Alva, d° 15 Nov. 1569 aan Schepenen van Roermond, om genoemden Vilport terecht te stellen.

Uit het leven van Johannes Deknatel. (De Zondagsbode enz. Jaarg. VII, blz. 139, 143 v.).

Deknatel was leeraar der Mennonieten bij het Lam en den Toren te Amsterdam in het midden der vorige eeuw.

H. de Jager, Bijzonderheden betreffende de Mennonieten te Brielle. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 27, blz. 101 vv.).

F. H. Siemelink, Toespraak ter herdenking van het 200-jarig bestaan van het kerkgebouw der Doopsgezinde gemeente te Workum, gehouden den 12 Mei 1895. Workum, 34 blz. 8°.

G. Hofstede Gz., Uit de feestrede bij gelegenheid van Aardenburg's kerkbouwherdenking. (De Zondagsbode enz. Jaarg. VII, blz. 194 vv., 198 vv.).

Geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Aardenburg.

Eene episode uit de gemeente van Emmerik. (De Zondagsbode enz. Jaarg. VI, blz. 144 v.).

Naar aanleiding van het bericht van G. Roosen in zijn »Unschuldt und Gegenbericht der Evangelischen Tauffgesinneten" (Ratzeburg, 1702), betreffende het godsdienstgesprek tusschen den Doopsgezinden predikant H. van Voorst te Emmerik en R. Formantin, leeraar aan de Sorbonne, in 1672.

S. Wartena Jr., De Doopsgezinden en Oranje. (De Zondagsbode enz. Jaarg. VII, blz. 186 v.).

Naar aanleiding van twee brieven van Prins Willem van Oranje (26 Jan. 1577 en 16 Juli 1578) en één van Maurits.

De Baptisten in Nederland. (De Zondagsbode enz. Jaarg. V, blz. 166 v.).

Hunne geschiedenis sedert 1845.

Douglas Campbell, De Puriteinen in Nederland, Engeland en Amerika. Vert. door J. W. G. van Maanen. Dl. I, II, 1. Sneek, 1895. XX en 502, 240 blz. 8°.

Belangrijk voor de geschiedenis van het Protestantisme in Engeland en in de Nederlanden in de 16de en 17de eeuw, en voor de kennis van den invloed, die Nederland op Amerika heeft uitgeoefend. Het oorspronkelijk werk werd bij ons ingeleid door eene aankondiging van Dr. P. J. Blok in *De Nederl. Spectator* van 1892, blz. 304 vv.

L. C. Lentz, Erinnerungen aus meinem Amtsleben, besonders in Amsterdam. Mit einem Vorwort von J. G. F. Rahn und 2 Porträts. Amsterdam, 1895. VI u. 222 S. kl. 8°.

Autobiographie, waarin de S. tevens eene geschiedenis geeft van de »Niederl. Verein fur die Evangelisch-Lutherische Mission", van de oprichting in 1852 tot 1883, van de Luthersche kerk hier te lande in de laatste halve eeuw, en, van zijn standpunt, eene karakteristiek van overleden en nog levende tijdgenooten.

H. de Jager, De Remonstranten te Brielle na de zegepraal der tegenpartij in 1618. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 27, blz. 397 vv., 658 vv. Jaarg. 28, blz. 48.

C. W. Bruinvis, Verdrukking en volharding der Remonstranten te Alkmaar in 1619 en volgende jaren, naar officiëele en andere deels ongedrukte bronnen. Alkmaar, 1894. 2 en 46 blz. 8°. — Niet in den handel.

H. C. Rogge, De Remonstrantsche Broederschap in den Patriottentijd. (Uit de Remonstr. Broederschap. Jaarg. VI, blz. 41 vv., 77 vv., 111 vv., 151 vv., 179 vv.).

J. C. van Slee, De Rijnsburger Collegianten. Geschiedkundig onderzoek. Haarlem, 1895. XXIV en 456 blz. gr. 8°.

Verhand. rak. den natuurl. en geopenb. godsdienst uitgeg. door Teyler's Godgeleerd Genootschap. N. S., Dl. XV.

Na eene Inleiding wordt de geschiedenis der Rijnsburgers behandeld in de volg. hoofdstukken: I Het ontstaan der Rijnsburgsche beweging, II Eerste vrienden en voorstanders, III De Collegianten in verschillende plaatsen des lands en hunne colleges, IV De Bredenburgsche twisten, V Het grondbeginsel der Rijnsburgsche vergadering, VI De inrichting en de gebruiken der Groote Vergadering te Rijnsburg en de wijze waarop de colleges gehouden werden, VII De zorg voor armen en weezen bij de Collegianten, VIII De beteekenis der Collegianten voor de beoefening van bijbelkennis en godgeleerdheid, predikkunde en kerkelijk gezag. IX De betrekking der Collegianten tot andere godsdienstige genootschappen en gezindten, X Het einde der Rijnburgsche Vergadering en hare plaats in de geschiedenis van het godsdienstig leven in ons vaderland. Een tweetal bijlagen, een register van persoonsnamen en een viertal afbeeldingen besluiten dit belangrijk werk.

A. van der Linde, Antoinette Bourignon, das Licht der Welt. Mit bildlichen Reproductionen. Leiden, 1895. (IV) en 310 SS. gr. 8°.

In een tiental hoofdstukken wordt eene volledige levensbeschrijving gegeven van deze zonderlinge vrouw. Uit de belangrijke aanteekeningen, die hieraan zijn toegevoegd, blijkt over welk een rijke literatuur de S. beschikken kon en met hoeveel kritiek hij daarvan gebruik heeft gemaakt. Aan hare vereerders, als Poiret en Swammerdam, en hare bestrijders laat hij recht wedervaren. Hare in briefvorm geschreven talrijke werken worden ontleed en toegelicht, terwijl wij hier van de verschillende uitgaven en vertalingen eene nauwkeurige bibliographie ontvangen. Behalve reproductiën van enkele titelbladen der oorspronkelijke uitgaven, werden ook een facsimile en het portret der jonkvrouw naar de teekening van Poiret opgenomen. Wat wij noode missen, is een register van de vele in deze monographie voorkomende personen.

Buitenlandsche Kerken. Zending.

Ch. A. Rahlenbeck, Notes sur les réformés flamands et wallons du XVIe siècle réfugiés en Angleterre. Lymington, 1892. 23 pp. — Niet in den handel.

Uittreksel uit »Proceedings of the Huguenot Society of London, vol. IV.

L. A. van Langeraad, De Nederlandsche Ambassade Kapel te Parijs. 2 Dln. 's Gravenhage, 1893, 1894. XIV, 256 en LXXIX, XII, 192, CI en XXXVI blz. 8°.

Uitgegeven door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

In het 1ste Dl. bespreekt de S. de ambassadeurs en hunne verhouding tot de ambassade-kapel; de predikanten die bij de kapel, bij buitengewone gezantschappen of als hulppredikers in dienst zijn geweest; de kerkeraad en het verdere personeel. Het 2de Dl. handelt over de godsdienstoefeningen en al wat hiermede in betrekking staat, den werkkring der predikanten, den financieelen toestand der kapel en haar invloed. Een schat van belangrijke Bijlagen en een Register van persoonsnamen is aan beide dln. toegevoegd.

Brief van L. van Steveninck aan Adr. Stolker. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 27, blz. 559 vv.).

Gedagt. Aug. 1789. Van eenig belang voor de gemeente der Hollandsche vluchtelingen te St. Omer. Vgl. ald. blz. 334 en Jaarg. 28, blz. 69.

Predikanten in Nederl.-Indië. (De Navorscher. N. S., Jaarg. 26, blz. 430 vv., 603).

Lijst van predikanten, die in 1659 in Indië zijn aangekomen; alsmede eene aanvulling van het *Biogr. Woordenb. v. O. Ind. pred.* van Troostenburg de Bruyn.

C. de Graaf, Een der oudste Christengemeenten van het eiland Java. Depok. (Stemmen voor waarheid en vrede. Jaarg. 31, blz. 593 vv.).

Nederlandsch-Indisch Plakaatboek 1602—1811, door J. A. van der Chijs. Dl. XI (1788—1794), XII (1795—1799), XIII (1800—1803). 's Hage, 1893—1895, 8°.

Zie ons *Archief*, Dl. III, blz. 437 v. Dl. IV, blz. 448.

E. F. Kruyf, Geschiedenis van het Nederlandsche Zendelinggenootschap en zijne zendingsposten. Met de portretten van zeven stichters van het Genootschap. Groningen, 1894. VII en 695 blz. 8°.

De inhoud van het geheele werk werd reeds opgegeven bij de verschijning van het 1ste stuk (Zie dl. IV van ons *Archief*, blz. 447): Aan het einde: Naamlijst van personen door het Ned. Zend. Gen. uitgezonden en Registers van persoons- en plaatsnamen.